stefanos yerasimos

AZGELİŞMİŞLİK SÜRECİNDE TÜRKİYE

1-BİZANSTAN TANZİMATA

BİLİM ARAŞTIRMA DİZİSİ

ÖZGÜN ADI; Turquie: Le processus d'un sous - développement (Paris Üniversitesi için doktora tezi.) Fransızcadan çeviren: Babür Kuzucu / Dizgi - Baskı: Murat Matbaacılık Koll. Şti / Kapak Düzeni: Nezih Doğrusoy / Kapak Deseni: Yunus Saltuk / Cilt: Numune Mücellithanesi / Birinci Baskı: Ekim 1974 / GÖZLEM YAYINLARI, Cağaloğlu Yerebatan Cad. Üretmen İş Hanı 415, Tel: 26 80 70 - 27 58 51 P.K. 966 Karaköy / İstanbul

BİLİM/ARAŞTIRMA DİZİSİ — 3

Stefanos Yerasimos *1942'de İstanbulda doğdu. İlk ve orta öğrenimini bu şehirde tamamladıktan sonra Güzel Sanatlar Akademisinde mimarlık öğrenimi yaptı. Daha sonra şehircilik öğrenimi yapmak üzere Fransa'ya gitti. Halen Paris'te Vincennes Üniversitesinde öğretim üyesidir. Yerasimos'un kırlardan şehirlere göç konusunda bir doktora tezi hazırlamak amacıyla başladığı çalışmalar, kısa bir süre sonra ister istemez ülkedeki her sosyal sorunun kökeninde bulunan temel unsura yani azgelişmişlik olgusuna yöneldi. Elinizdeki kitap bu olguyu daha köklü bir biçimde incelemek kaygısından doğan, beş yılı aşan araştırma ve çalışmaların ürünü olan doktora tezinin Türkçe çevirisidir.*

stefanos yerasimos

AZGELİŞMİŞLİK SÜRECİNDE TÜRKİYE

1-BİZANSTAN TANZİMATA

Türkçesi: Babür KUZUCU

Önsöz

Stefanos Yerasimos'un bu kitabı yalnız Türkiye sorunlarıyla değil, «azgelişmişlik»le nitelendirebileceğimiz bütün diğer ülkelerlerle ilgilenenler için de önemli ve muhakkak okunması gerekli bir eser.

Zengin bir tarihî belgeler tomarının değerlendirilmesine ve tarihsel, diyalektik bir açıdan kaleme alınmış olmasına rağmen bu kitaba sadece Türkiye üzerine yazılmış bir tarih kitabı gözüyle bakamayız. Yazar ta Bizans'a, Roma'ya kadar uzanıyorsa bunun sebebi, bugünkü duruma varan evrimi en iyi anlamanın şartını, sözü edilen yapıların araştırılıp çözümlenmesinde görmesi ve aynı zamanda gü-

nümüze ve geleceğe ait sorunların zorunlu kıldığı çalışmalarla bağıntısı olan cevapları yakın ya da uzak bir geçmişte aramak ihtiyacını duymasıdır. Eser, yaşanmakta olanın yani çok sayıda çelişkinin hızla gelişmesine yol açan bir modernleşme sürecinin kavranabilmesi için gerekli olguları tarihe baş vurarak araştırmaktadır. Bu kitabın yaşadığımız döneme ayrılmış üçüncü cildine kadar gelmek zahmetine katlanan her okuyucu, Yerasimos'un, ülkesinin ekonomik, sosyal ve siyasal durumunu tahlil etmedeki görüş berraklığını tam olarak değerlendirecektir.

Roma'ya ve Bizans'a kadar uzanan, ama asıl Osmanlı İmparatorluğu'nun evrimini eksen alan bu çalışma, bugünkü durumu kavramamız için her dönemi gereken ağırlığı tanıyarak ele alıyor. Yazar eserinde, belirleyici yapılarda ortaya çıkan çeşitli üretim ilişkilerinin, Devlet cihazının çeşitli örgütlenme biçimlerinin ve çağlar boyunca uluslararası ilişkiler düzeyinde olduğu kadar mahalli ve bölgesel düzeyde de iç içe girmiş çeşitli iktidar tiplerinin tahliline —ideolojik tasarımları da gözden kaçırmadan— öncelikle yer veriyor.

Yerasimos, çoğunlukla yapıldığı gibi eski bilgilerin sağladığı bazı «şemalar»la yetinmek yerine, tarihî evrim yumağını çözmeye ve daha önce bilinen ipuçlarını yakalayıp olgular zincirinin gerisini getirmeye çabalamış. Böylece de bir «Asya Tipi Üretim» kalıbı içinde sıkışıp kalmadan bir ölçüde bu üretim tarzından hareket eden ve birbirini izleyen çeşitli «oluşum»ları, her birinin kendine has özelliklerini göstercrek aydınlığa kavuşturma yolunu tutmuş. Yazar, sonu Türkiye'nin bu günkü azgelişmişlik durumuna varan bu uzun süreci oluşturan nedenselliklerin evrimini kavramaktaki sebatlı kaygısıyla bize, bilimsel bir tahlil için teorik gereçler alanına başvurmanın kaçınılmaz bir şart olduğunu, ama yeterli bir şart olmadığını gösteriyor. Hele siyasal bir pratiğin ihtiyaçlarına cevap vermesi gereken bir tahlil söz konusuysa.

Şehircilik ve mimarlık öğrenimi yapan yazar önceleri kendi ülkesinde, iş bulmak amacıyla kadınlı erkekli köylerini terkederek, büyük şehirlerin kenar mahallelerini ve iğreti iskân bölgelerini dolduran insanların hayat şartlarını incelemeye koyulmuş. Bu yoksul şehir insanları, Türkiye'de olduğu kadar diğer ülkelerde de azgeliş-

mişliğin bir görüntüsüydü. Yazar bunu belirtmekle yetinebilirdi. Ama Türkiye'yi azgelişmiş ülkeler arasına sokan sebepler nelerdi? Çünkü Türkiye gerçekten de kendine has bir tarihî evrime sahipti ve bu evrim onu «Üçüncü Dünya» ülkelerinin hemen hepsinden ayırıyordu.

Bu ülkelerin azgelişmişlik durumlarının anlaşılması, yaşadıkları sömürge egemenliğinin ciddi bir şekilde çözümlenmesinden geçiyordu. Oysa Türkiye, Avrupalı devletlerin yönetici tabakalarında uyandırdığı iştaha rağmen, hiç bir zaman sömürgeleştirilememiştir. Yazar bu noktada da emperyalist devletleri birbirinin karşısına diken şartları kaynak göstermekle yetinebilir, sonra da Türkiye'nin kelimenin dar anlamıyla sömürgeleşmemiş bile olsa bir sömürgeden hemen hemen farksız olduğu görüşünü benimseyebilirdi.

Azgelişmişlik sorunlarını konu alan görüşler çoğu zaman «hemen hemen»lere, «...mışsa da»lara dayandırılır. Böylece de teorik şemaları yeniden ortaya çıkarmakla veya çeşitli farklılıklar gösteren somut durumları, soyutlamalarla varılmış bulanık olduğu kadar iğreti bir tek biçimçiliğe indirgemekle yetinilir.

Emperyalizmin rolü üzerinde durmak tabii ki gereklidir. Ama emperyalizme karşı verilen fiili mücadelelerde, emperyalizm hakkında biçimlenmiş genel ve teorik tasavvurlarla değil, bu olgunun değişik zamanlarda ve yeryüzünün değişik bölgelerinde birbirinden farklı görüntülerle ortaya çıktığı, çeşitli, değişken ve somut eylem biçimleriyle karşı karşıya gelinir.

Yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun niçin, nasıl ve ne zamandan beri bir bağımlılık durumu içine girmeğe başladığı sorusunu kendine sorarak işe başlıyor. Ve sonunda bu durumun ondokuzuncu yüzyıldan bir hayli önce meydana geldiğini gösteriyor. Yani, tarihi asıl ondokuzuncu yüzyıldan itibaren hükümleri altına alan emperyalist devletlerin oluşumundan çok önce. Osmanlı İmparatorluğu henüz Avrupa, Asya ve Afrika arasındaki kavşak noktaları üzerindeki temel stratejik egemenliğini sürdürürken Avrupalı küçük tüccar grupları İmparatorluk topraklarında, iç yapıların verdiği imkânlardan yararlanıp hükümranlıklarını yürütmeğe başlamışlardı. Bu evrim Hindistan'da sömürgeleşme sürecinin başlangıcındaki durumu hatır-

latır. Orada da güçlü Büyük Moğol İmparatorluğu, henüz Avrupa'da imaline başlanmamış malları satın almak amacıyla binbir güçlükle Hindistan'a gelen küçük tüccar gruplarının nüfuzu altına girmişti.

Yerasimos'un koyduğu sorular ve bunlara getirdiği cevaplar, bir kere daha tekrar edelim, yalnız Türkiye'nin alınyazısıyla ilgilenenler için değil sorunları insanlığın çok büyük bir kısmının tarihî evrimi düzeyinde ele alanlar için de son derece ilgi çekicidir. Yazar, yaptığı inceleme ve meseleleri koyuş şekliyle, sömürgeleşme olgusundan söz edilir edilmez, hemen başvurulması alışkanlık haline gelmiş şemaların yeni baştan tartışma alanına sokulması gerektiğini göstermiştir.

Temcit pilavı gibi ısıtılıp ısıtılıp ikide bir önümüze sürülen (çoğu zaman herhalde iyi niyetle, ama kimi zaman da-amaçlarını aşağıda koymağa çalışacağız- maksatlı olarak, bile bile) şemaya göre, Avrupalı Devletler, kapitalizmin zaferi demek olan «Sanayi Devrimi» ile sağladıkları askerî güçleri ve teknolojik ilerilikleri sayesinde, kendini savunacak araçlardan yoksun halklar üzerinde egemenliklerini kurmuşlardı. Şüphesiz bu teknolojik, askerî ve malî üstünlük sömürgeci yayılmanın sebeplerinden biri olmuştur ama ancak ondokuzuncu yüzyıl ortalarından sonra. Çünkü Avrupalıların bu çağdan önce sömürgecilik yolunda gerçekleştirdikleri fetihler hiç de daha az değildi: onaltıncı yüzyılda Latin Amerika, onyedinci yüzyılda Endonezya, onsekizinci yüzyılda ise Hindistan. Ustelik bu sonuncusu, kapitalizmin gelişmesi yolunda en önemli fetihti. Oysa o dönemlerde Avrupa henüz teknolojik bakımdan iddia edildiği kadar ileri değildi ve sömürgecilerin emrindeki askerî güçler, daha sonra onların egemenliği altına girmekten kurtulamayacak olan devletlerin askeri güçleriyle oranlanınca (gülünç derecede olmasa bile) çok zayıf kalıyordu. Hakim duruma gelenler daha az «güçlü» olanlardı. Peki niye? İşte bu ana soru çok kere hasıraltı edilmiştir.

Sömürge fetihleri emperyalizm olgusuyla birleştirilir, doğrudur da. Ama öte yandan emperyalizm kelimesi ,ondokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru büyük malî ve sınaî grupların oluşması sırasında kapitalizmin bağrında meydana çıkan yapı değişiklikleri içinde («Emperyalizm, kapitalizmin en yüksek aşaması...») kullanılır. İşte, ki-

mi marifetliler tabir caizse bir alicengiz oyunuyla sömürgeleşmeyi sadece kapitalizmin «emperyalizm» dediğimiz gelişme aşamasına malederler. Böylece kapitalizmin Avrupa'daki zaferinden önce yapılan nedenlerin sömürge fetihlerini mümkün kılmış olan etkenlerin tahlili, ondokuzuncu yüzyıl sonuna doğru gerçekleşen emperyalist yayılmanın tahlili gerisinde, gözden kaybedilir. O zaman da sömürgelişme sürecinin çok büyük bir kısmı yani «Sanayi Devrimi»nden önceki sömürgeleşmeler gün ışığına çıkmamış olur. Bunlar, Avrupalıların teknolojik ve askerî bakımdan daha güçsüzken, Hindistan örneğinde olduğu gibi iyi örgütlenmiş bir devlet cihazına sahip ve teknik bakımdan da çok daha fazla gelişmiş güçlü imparatorluklarla karşı karşıya bulundukları dönemde gerçekleştirdikleri sömürgeleşmelerdir. Avrupa'nın teknik ve askerî üstünlükleriyle açıklanamayacak olan bu sömürgeci yayılma örnekleri daima, sanayi devriminden sonraki —bazı teorik şemaları doğrulayıcı mahiyetteki— sömürgeleşme örnekleri yanında ihmal edilir.

Peki ama, sömürgeleşme sürecinin ilk dönemine karşı bu miyopluk ya da kayıtsızlık, ikinci dönemine ise bu itibar niçin? Şunun için ki, Avrupalıların askerî ve teknolojik üstünlüğüyle açıklanamayan bir sömürgeleşme sürecini kavramak, yerli yönetici sınıfların bu olgu içinde takındıkları tavrı, kullandıkları stratejiyi bulup çıkarmayı gerektirir. Bu yönetici sınıf ve tabakaların çoğu için sömürgeleşme bulunmaz bir nimet ve güçlerini o güne kadar erişemedikleri düzeye çıkarmakta bir araç olmuştur. Kimi ülkelerde ileri gelen yerli kategorilerin toprağın mülkiyetini üzerlerine geçirmeleri, o güne kadar sağlam hukuki bir yoldan sahip olamadıkları bu hakkı elde etmeleri, Avrupalıların kabule zorladıkları yeni hukukî rejim sayesinde gerçekleşebilmiştir. Bu sömürgeci fetihler, yerli yönetici sınıflarla Avrupa'dan gelen sömürgeciler arasındaki ittifaktan başka bir şeyle açıklanamaz. Kırsal alanlardaki yığınlar üzerinde sürdürülen sömürünün bir kat daha pekişmesini mümkün kılan da işte bu ittifaktı.

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarının ve yirminci yüzyıl başlarının sömürgeci teşebbüsleri de, gene bu çağlardan itibaren emperyalist devletlerin ellerinde bulundurdukları güce rağmen, ileri gelen yerli kategorilerin faal işbirliğiyle gerçekleşmiştir. Ama bunların rolü ar-

tık daha rahat gizlenebilmektedir. Çünkü ellerindeki güce aldanıp Avrupalıların kimseden destek görmeden kendi başlarına hareket ettiklerini sanmamız çok kolaydır.

Emperyalizm hükmünü yalnız dıştan yürütmez, gittiği yerde teşebbüslerinin başarısı için harekete geçecek güçleri de hazır bulur.

Sömürgeci fetihlerin gerçekleştiği somut süreçlerin, tam bir görüş berraklığıyla neden bu kadar seyrek olarak tahlil edildiğine şaşmamak gerekir. Eskiden zaferlerin şerefini kendilerine maletmek Avrupalı şeflerin işine gelirdi; bugünse oynadıkları rol hakkında ketum davranmak yerli yönetici sınıfların işine gelmekte. Çünkü bunun bilinmesi, oynamağa devam ettikleri oyunun da daha iyi anlaşılmasına imkân verecektir.

Yerasimos'un kitabı, çağlar boyunca egemenlik süreçlerinin somut işleyişini ve bunların bir toplumun çeşitli sınıflarıyla olan ilişkilerini aydınlığa kavuşturma imkânını sağlayan az sayıda eserden biridir. Yazar şu sorunları ortaya atıyor: Osmanlı İmparatorluğu örgütlü yapısına ve gücüne rağmen, nasıl oldu da yavaş yavaş bazı Avrupalı güçlerin bağımlılığı altına girebildi? Hem de Avrupa, sonunda kendisine kapitalizmin zaferini ve «Sanayi Devrimi»ni sağlayacak olan eylem imkânlarına henüz sahip değilken. Bağımsız bir Türk Devlet cihazı, varlığını sürdürürken (toprakların fiilen sömürgeleşmiş olduğu siyasal bağımlılıkla oranlandığında bu hiç de ihmal edilecek bir husus değildir) emperyalist çıkarlar ondokuzuncu yüzyılda, nasıl oldu da Türk toplumunun içine nüfuz edebildi? Yaşlı imparatorluk yıkılıp gittikten sonra, ulusal atılım ve genç Cumhuriyet hangi güçlere dayandı? Bu gelişme çabası hangi iç ve dış engellerle karşılaştı?.. Bugünün çelişkileri, çok eskilere uzanan bu tarihi evrim ve emperyalizmin kullandığı yeni eylem biçimleri dikkate alınmadan anlaşılamaz.

Üstelik, klasik biçimiyle siyasal sömürge egemenliğinin altına girmeden Avrupalı bezirgânların ağına düşen, o çağda üstün bir örgüte sahip güçlü devletin tek örneği Osmanlı İmparatorluğu olmayınca yazarın vardığı çözümler ve derlediği belgeler daha çok önem ve değer kazanmaktadır. Çin için de durum Osmanlı İmparatorlu-

ğu'yla aynıdır ve iki ülkenin tarihî evrimleri arasında, bazı farklılıkları gözden kaçırmaksızın yapılacak bir karşılaştırma özellikle ilgi çekici olur.

Tam bir evrim içinde olan şimdiki durumu kavramak için Yerasimos modellere baş vurmakla yetinmiyor; bu modellerle somut durumlar arasındaki farkları asgariye indirmek yerine, onları aydınlatmaya ve açıklamaya uğraşıyor. Düşünceleri yeniden türetmek yerine, onlardan, somut gerçekleri daha iyi anlamaya yarayan gereçler olarak yararlanıyor. Böyle bir çalışmanın, aynı zenginlikteki diğer araştırmalara ilham kaynağı olmasını dileyelim.

Yves LACOSTE

«Yaşadığımız çağın dertlerinin, acılarının yanı sıra; eski, çağı geçmiş üretim tarzlarının hâlâ devam etmelerinin sonucu olan, dünün mirası bir sürü derdi ve acıyı da beraberlerinde getirdikleri çağımıza ait sosyal ve siyasal ilişkilerle birlikte yüklenmek zorundayız. Yalnız yaşayanlardan değil, ölülerden de çekeceğimiz var.»

Karl MARX

Kapital, Cilt I

(Almanca birinci baskıya önsöz)

Giriş

Bu çalışmanın çıkış noktası önceleri, Türk toplumunun son yirmi yıl içinde en çok üstünde durulan bazı kendine has sosyo - ekonomik veçhelerini, **kırlardan göç** ve **rasgele şehirleşme** olgusu çevresinde toplayarak tanıtmaya çalışmaktı. Ama çok geçmeden gördük ki, bu olgular ülkenin sosyo - ekonomik yapılarının ancak en belirgin görüntüleridir ve herhangi bir ekonomik ya da sosyal olgunun kavranması için bu yapıların çözümlenmesi zorunludur. Böyle bir çözümleme çabası da, doğrudan doğruya

«azgelişmişlik» adı altında topladığımız soru ve sorunların tümüne dayanmaksızın gerçekleşemezdi.

Azgelişmişlik teriminin en önde gelen özelliği, gözle görülür izafiliği, bir karşılaştırma, bir karşıtlık içinde ortaya çıkma karakteridir. Az gelişmişlik iki farklı düzeyde, belli bir toplumun iç bünyesinde ve bu toplumun öteki toplumlarla olan ilişkileri içinde yerleşir.

Bir toplumun bağrında azgelişmişlik ister coğrafî alanlar arasında, ister ekonomik faaliyetler ve sosyal gruplar arasında olsun farklılıkların çoğalmasıyla kendini gösterir. Kaldı ki, coğrafî alan ekonomik faaliyetlerin dayanağıdır ve sosyal gruplar da bizzat bu faaliyetlerle birlikte farklılaşır. Sonuç olarak, belli bir toplumun ileri, kapitalist bir üretim tarzıyla daha az gelişmiş, başka bir deyişle prekapitalist bir üretim tarzı ya da tarzları arasında asıl yerini belirleyen şey, o toplumun ekonomik faaliyetleridir. Bu iki kategori arasındaki farklılıkların sürmesi ve hatta çoğalması bize, bir yandan kapitalist üretim tarzının günden güne daha ileri aşamalara doğru yol aldığını, öte yandan prekapitalist üretim tarzını ve diğer dirençli üretim tarzlarını kendi içinde özümseyemediğini göstermektedir. Yani çelişki, sosyo - ekonomik yapılarındaki ilerlemenin yeterli bir büyüme ve gelişmeye ayak uyduramadığı bu tür toplumlara has kapitalist üretim tarzı içine kaymıştır. **Azgelişmiş olan şey,** bu kapitatist üretim tarzı ve onun ötesinde toplumun bütününü meydana getiren sosyo - ekonomik oluşumdur.

Böyle bir toplum, içlerinde kimi ileri kapitalist sosyo - ekonomik oluşumlar da bulunan diğer toplumlarla ilişkidedir. Demek oluyor ki bu toplum ilişkide bulunduğu diğer toplumlara oranla azgelişmiştir. Oysa insanın insan tarafından sömürüldüğü bir çerçeve içinde daha ileri bir üretim tarzı, daha büyük ölçüde bir üretimi gerçekleştiren, öyle olunca da üretim araçlarının ve emek gücünün daha

büyük ölçüde sömürülmesini sağlayan bir üretim tarzı demektir. Bu ileri aşamayı kendinde barındıran sosyo - ekonomik bir bünye ise, iç ya da dış bütün ilişkileri çerçevesinde mümkün olan en çok sömürüyü sağlar. «Azgelişmişlik» le «gelişmişlik» arasındaki ilişkiler, ister istemez, egemenlik altına alıcı ilişkilerdir ve azgelişmiş ülkeler de emperyalizm aşamasında bulunan ileri kapitalist ülkelerin egemenlik altında tuttukları ülkelerdir. Böylece, diğer düzeylerde olduğu gibi, bu düzeyde de azgelişmişlik, birbiri yanında yer alan iki nicelik arasında soyut bir karşılaştırma konusu olmayıp egemenlik ve sömürülme ilişkilerini içerir.

Bu ilk eldeki karşıtlık niteliği, bizi egemenlik kavramına yöneltirken bile eşyanın statik bir görünümünü aşmış olmuyor. Mekân içinde birbiriyle bağımlı olan azgelişmişlikle egemenlik, zaman içinde bir ilişkiyi ifade etmiyor. Oysa azgelişmişlik terimi bile gelişmişlik kavramını, yani dinamik bir unsuru kendinde taşır. Bunun sonucu olarak da belli bir toplumda zaman içinde bir ilerlemeyi, ama başka toplumlarla eşit olmayan bir evrimi ifade eder. Bu eşitsizlik egemenlik ilişkilerini içerince, egemenlik altına alma olgusuyla azgelişmiş ülke arasındaki bağ zaman içinde de kurulmuş olur.

Bunlardan şu sonucu çıkarabiliriz: azgelişmişliğin sosyo - ekonomik yapıları, emperyalist egemenliğin sosyo - ekonomik yapılarıyla bağımlıdır ve bunları birbirinden ayrı tutarak bir incelemeye konu edinemeyiz. Dinamik bir bağın üstünde durunca da sosyo - ekonomik yapıların incelenmesini, ele aldığımız toplumun zaman içindeki azgelişmişlik sürecinin incelenmesi içinde görüp anlatmamız gerekir. Azgelişmişlik, emperyalizmle ilişkisi içinde tanımlandığında onun karşı kutbu haline gelir, ondan doğar ve onunla birlikte gelişir. Birisi var olmadıkça diğeri var ola-

maz; birisi ortadan kaldırılmadıkça öteki ortadan kalkamaz; birisi ortadan kalkmadıkça da öteki ortadan kaldırılamaz.

Tarih içinde bu diyalektik bağın öncesine uzandığımızda, onun, yaygın kapitalist birikim aşamasına ulaşmış bir toplumla, kapitalist olmayan ya da prekapitalist bir toplumun karşı karşıya geldikleri noktadaki kökenlerine varırız. Sınai üretim fazlasını satmak ve hammadde sağlamak zorunda olan kapitalist toplum için, kendi yararına egemenlik ilişkilerinin tanımı üzerinde kurulan böyle bir **karşı karşıya geliş** zorunludur. Bu ilişkilerle kapitalist toplum emperyalizm aşamasına ulaşır ve yine bu illşkllerle prekapitalist toplum, egemen ve asalak bir ekonominin bünyesinde meydana getirdiği oluşumla, sonu azgelişmişliğe varacak bir yapısal değişim ve yıkım safhasına girer.

Bu karşı karşıya geliş noktasından itibaren, eşitsizlikler, kurulan yeni ilişkilerin sonucu gibi düşünülür. Oysa egemenlik ilişkilerinin kurulması bile daha önceki bir eşitsizliği, prekapitallst bir toplumun kapitalist bir toplum karşısındaki eşitsizliğini içerir. Böylece eşitsizlik önce de sonra da, hem sebep, hem de sonuç olarak ortaya çıkar. Ama bu çelişki sadece görüntüdedir. Çünkü incelediğimiz iki toplum arasındaki karşılaşma noktası, onların geçmişteki ilk temasa geliş noktası değil, sınai devrim yoluyla kapitalist dünya dışındaki yeni pazarlara açılmayı zorunlu kılan yaygın bir yeniden - üretime geçmiş kapitalist toplumun vardığı kesin gelişme aşamasına uygun düşen temas noktasıdır. Daha önceleri, kelimenin tam anlamıyla kapitalist üretimi mümkün kılan zenginlikierin birikimine elverdiği ölçüde, doğrudan doğruya sömürgeleştirmeden tutun da, imtiyazlı ticari mübadelelere kadar çeşitli biçimlerde ilişkiler vardı.

Böylece eşitsizlik, gerçek emperyalist ilişkilerin öncesinde yer alan bu ilişkiler içinde doğar. Ama bu ilişkilerin biçimi kadar içeriği de, aynı şekilde, söz konusu preka-

pitalist toplumun iç dinamiğine ve giderek kendi üretim tarzına özgü yapılarına bağlıdır. Bu toplumun kendine özgü iç çelişkileri, diyalektik bir hareket içinde dış ilişkilerle birlikte değişmeye uğrayarak onun tarihsel gelişimini meydana getirirler.

Demek oluyor ki, azgelişmiş bir ülkenin tarihsel evrim süreci iki büyük safhada meydana gelir. Bunların ilkinden ikincisine geçişi o ülkenin kendi evrimi değil, kapitalist toplumların evrimi belirler. Emperyalizmin egemenliği altına girdiği ikinci safhada, ağır basan ve hatta ülkenin iç çelişkilerini belirleyen dış ilişkilerdir. İlk safhada iç çelişkiler, ülkeye has üretim tarzının tezahürleri, dıştan gelen etkilere karşı direnirler. Dış etkiye açık olmanın derecesini iç dinamiğin gelişimi belirler. Ne var ki, kapitalist ülkelerde birikim sürecinin hızlanması prekapitalist bir toplum direncine değil, bu toplumların bir bütün olarak karşı koymalarına bağlıdır. Ayrıca bir prekapitalist toplumda iç dinamik, ticari mübadelelerde ilişkileri kısıtlayarak ilk safhada bir noktaya kadar bir direnç yaratsa bile, bu toplum, kapitalist ülkelerde yaygın yeniden - üretim işlerlik kazanınca, emperyalist ilişkilerin ağına düşmekten kendini koruyamayacaktır. Bunların sonucu olarak diyebiliriz ki, farklı üretim tarzları içindeki insan toplumlarının topyekün olarak ilerlemesi aynı anda olmadıkça, emperyalist egemenlik kaçınılmaz bir tarihsel aşama haline gelmektedir.

Öyleyse, Türk toplumunun azgelişmişlik süreci hakkındaki bir inceleme bizi, onu, yukarıda açıklamasını yaptığımız iki büyük safha içinde ele almağa götürür. Bu toplumun evrimine bu yolda ilk yaklaşımımız ise, onda, yukarıda sunulan modelin ortak karakterlerinin ötesinde birinci safhayla olduğu kadar ikinci safhayla da ilgili kendine has, özel durumların varlığını açığa vurur.

İki safhada da ilk özel ortak durum unsuru, kapitalist-

emperyalist ülkeler tarafından doğrudan doğruya kurulmuş ekonomik ve siyasal bir egemenliğin yokluğudur. Yani kapitalist ülkeler, Türk toplumu —ondan öncesinde de Osmanlı toplumu— ile girdikleri ilişkilerin evrim süreci boyunca, ne üretim araçlarını elinde tutan mahalli egemen bir sınıfın, ne de devlet cihazını elinde tutan mahalli yönetici bir sınıfın ayağını kaydırıp onun yerini aldı. Sömürme asıl, mahalli «komprador» sınıflar aracılığıyla üretim fazlasına ve (ya da) artık-değere sahip çıkma yoluyla meydana geldi. Devlet cihazı ve üretim araçları üzerine kapitalist güçlerin doğrudan doğruya el koymaması olayı, emperyalizmin egemenliği altında bulunan ya da bir zamanlar bulunmuş olan çok az sayıdaki toplumda görülür. Türkiye'nin yanı sıra başka örnek olarak Çin'in ve İran'ın durumlarını gösterebiliriz. Bu ülkelerin durumlarını karşılıklı olarak jeopolitik açıdan ele alırsak, her üç ülkenin de, bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca Rus ve İngiliz emperyalizmleri arasında «tampon» devlet olma konumları yüzünden nispî bir bağımsızlığı koruyabildiklerini ve bu olgunun, bu ülkelerdeki mahalli sosyal sınıflara ait bir direnci de içerdiğini görürüz. Çin'deki 1911, Türkiye'deki 1922 burjuva devrimleriyle Çin'deki sosyalist devrimde kendini açığa vuran işte bu sınıf direnciydi.

İlişkilerindeki bu özel durumluluk bizi, Türk toplumunun iç dinamiğini, buradan giderek prekapitalist yapılarını, bunların Osmanlı İmparatorluğu yapısı içindeki oluşum ve evrimini daha yakından görüp incelemeye götürür. Bu noktadan, bu topluma ait ikinci özel durumun farkedildiği ilk safhaya varırız. Bu özel durum Osmanlı toplumunun, ve yerini aldığı Bizans toplumunun, Batı Avrupa'nın kapitalist, feodal ve hatta prefeodal aşamada bulunan bugünkü kapitalist ülkeleriyle girdiği ilişkilerin evrim biçimi, süresi ve süreciyle ilgilidir. Batı Avrupa'yla Osmanlı toplumu arasındaki ilişkiler, ilk merkantil birikim çağında baş-

lamaz; daha ötelere, feodal Avrupa'yla, bir çeşit feodal «emperyalizm» egemenliğine ait olguları içinde barındırdığını farkettiğimiz Bizans toplumu arasında varlığını sürdürdüğü dönemlere kadar uzanır. Hemen hemen kesilmeden süren bu ilişkiler dizisi boyunca bu geriye bakış süreci bizi, «Doğu» ile «Batı» arasında ekonomik ve siyasal birliğin varolduğu çağa, Roma İmparatorluğu'na kadar götürür. Bu geriye bakış sırasında, egemenlik ilişkilerinin tersine, yani Doğu'daki Bizans'ın yararına işlediği dönemleri de göz önüne sermiş oluruz.

Öyleyse sözkonusu olan, sorunun kökeninde varolup da eskiden beri süregelen bir eşitsizlik değil, iç dinamikle dış ilişkilerin karşılıklı olarak birbirini etkilemeleri sonucu egemenlikler arasında zamanla ortaya çıkan bir yer değiştirmedir. İşte günümüzdeki sorunların temelinde bu yer değiştirmenin yarattığı sonuçlar yatmaktadır.

İki toplum arasındaki geçmişe ait bu birlik, yüzeyde bile kalsa önce Bizans, sonra da Osmanlı toplumun evrlmini, özellikle on dokuzuncu yüzyıl başlarında emperyalist ilişkilerin kurulmasına kadar, kendi iç dinamizmi ve Batı ülkeleriyle dış ilişkileri çerçevesi içinde gözden geçiren araştırmamız için bir çıkış noktası meydana getirmektedir. Bundan sonra sıra Osmanlı, ardından da Türk toplumunun emperyalist egemenlik çerçevesi içindeki evrimine ve en sonunda da bu toplumun, aynı zamanda gelecekteki evriminin verileri olan bugünkü sosyo - ekonomik yapılarının incelenmesine gelecektir.

Geçmişe doğru uzanan bu uzun yolculuğun güzergâhı, ister istemez, batılı olmayan ama Batı'nın burnu dibinde yerleşmiş ve onunla sürekli çatışma halinde bir toplumun «tetikte» durumu içinde, bütün bir tarih boyunca üst üste birikip yer èmiş fikir silsilelerl arasından geçmek zorundaydı. Bu yer etmiş fikirlerin tam bir ayıkla-

masını yapmanın bu çalışmanın imkân ve sınırlarını çok aştığını anlayınca; bir sorunun ortaya çıktığı her kerèsinde, çalışmanın geliştirdiği bütünle ilgili varsayımları vermek bize gerekli olduğu kadar kaçınılmaz da geldi. Şunu da ekleyelim ki, bu çalışmanın ardından, bütün bu alanlarda daha derinlemesine incelemelerin geleceğini ummaktayız. Genel bir gözden geçirme mahiyetindeki bu çalışmanın amacıysa, hiç bir itiraza yer vermeyen bir nesnelliğe ulaşması değil, bilinen olaylar bütünüyle uygunluk içinde bir açıklamanın araştırılmasıdır.

1

Türklerin Gelişinden Önce Anadolu (Bizans Çağı)

Akdeniz'in batısıyla doğusu arasındaki farklılaşmanın evrimini takip edebilmek için, ortak kökenlere kadar inmek ve çıkış noktamızı bu iki kesimin aynı sosyo - ekonomik bütün içinde yönetildiği bir çağda aramak gerekiyor (1). Bunun gibi, Türk Anadolusu üzerinde, Türk - İslâm

(1) Akdeniz dünyasının siyasi birlik dönemi için bk. BRAUDEL F «La Méditerranée et le monde méditerranéen, à l'époque Philippe II» *(Philippe II Çağında Akdeniz ve Akdeniz Dünyası)* Paris 1949.

çağı öncesi unsurların sosyo - ekonomik olduğu kadar etnik etkisini, bu derin etkiyi de, ülkenin Türk göçünden önceki evrimine kısaca bir göz atmadıkça, kavramamız mümkün olmaz.

ROMA

Akdeniz dünyasının siyasal birliği, M.Ö. birinci yüzyıldan itibaren Romalılar tarafından gerçekleştirildi. Diğer imparatorluklar gibi Roma İmparatorluğu da, ancak son çağlarına doğru kabuğunu yarıp, egemenlik alanını uzak ülkelere kadar yayabildi (2). Roma İmparatorluğu'nun Galya'dan Ortadoğu'ya kadar uzanan bir alan üzerinde sağladığı düzen, ardında, helenistik dönemde tarih sahnesine çıkmış bir üretim tarzını genelleştirerek, aynı türden ekonomik yapıları yani büyük mülkiyetle, kölelerin meydana getirdiği işgücünü bıraktı. Bununla birlikte, ekonomik birlik, imparatorluğun bütün egemenlik sınırları içinde, hiç bir zaman tutarlı bir özü sağlayamadı. Çünkü bu birlik, kendinden önceki yapıları köklü bir biçimde değiştiremedi. Ayrıntıya inmeden, Doğu eyaletlerinin ve özellikle Küçük Asya'nın, tarıma dayalı büyük mülkiyetin yerleşmesine karşı daha büyük bir direnç gösterdiğini söyleyebiliriz.

I — ROMA ÖNCESİ ÇAĞ

M.Ö. son bin yılın ilk yüzyıllarında Anadolu'yu kaplayan kabileler, ekonomik ve siyasal özerkliklerini uzun süre korudular; merkezî krallıklar ancak, hızlı bir yerleşme-

(2) Bir uygarlığın son aşamaları olarak dünya devletleri için bk. TOYNBEE A. «A Study of History» *(Bir Tarih Çalışması)* Oxford University Press 1963.

ye ve bunun sonucu olarak da toplumsal tabakalaşmaya imkân veren ovaların bulunduğu, ülkenin batı kesiminde kurulabildi. Persler, bu mahalli özerklikleri, iyi kötü vergi aldıkları ve asker devşirdikleri birimler olarak muhafaza ettiler.

İskender'in fethinin yüzeyde kaldığı çok geçmeden farkedildi. Pers istilâsından önceki krallıkların yerini Diadokhoslar (*) aldı. Kolayca işlenmeye elverişli toprakların azlığı ve nüfusun sürekli yetersizliği, tarımın ana zenginlik kaynağı olmasına imkân vermedi. Bu yüzdendir ki, Anadolu'da, Antik Çağda servet birikiminin başlıca aracı, gerektirdiği bütün yapı değişikliklerini ve bu arada özellikle şehir temeli üstüne oturma olgusunu da beraberinde getiren ticaret oldu. O çağın kıstaslarına göre çok büyük, dışarıya yönelik ama hinteriantı hayli dar şehirler meydana geldi. Bunların gerisindeyse, üretici, tüketici ve asıl geçiş yollarının muhafazacısı olarak bu sisteme katılan, ama onunla tamamen bütünleşmeyen, kabile yapısı üstüne kurulu, az çok özerk kırsal topluluklar vardı. Ancak M.Ö. ikinci yüzyılla birlikte, kabile şeflerinin, kıyı ticareti (ülkenin batısında olduğu kadar kuzeyinde de) gelirlerinin bir kısmına el koymasıyla, yönetici bir sınıfın oluşması imkânı doğdu ve ilk mahalli devletler ortaya çıktı. «Helen yanlısı» krallar tarafından, tepeden tabana doğru bir sistemle yönetilen oluşma içindeki bu toplulukların Helenleştirilmesi, sonra da Romalılaştırılması, Akdeniz havzasının geri kalan kısmında işlerlik kazanmış ekonomik yapıların, daima güçlüklerle karşılaşılsa bile, en uzak noktalara kadar götürülmesini sağlamıştı. Ne var ki bu yapılar, çok yeni olmaları ve kurucu unsurlarının, yani toprağın ve insan sayısının yetersizliği yüzünden kökleşemediler.

(*) İskender'in ölümünden sonra, imparatorluğu bölüşüp özerk yönetimler kuran generaller (Ç.N.)

II — ROMA İMPARATORLUĞUNUN ÇÖKÜŞÜ

Birinci Yüzyıl sonunda Roma İmparatorluğu, bütün Helen dünyasından toplanıp Roma'ya çekilen (3) büyük bir servet ve köle işgücü birikimi sağlamıştı. Ancak bu, hemen hemen bütün İtalya yarımadasında tarımın yok olması ve insan nüfusunun tüketilmesi pahasına yapılmıştı. Bunun sonucu, aşırı bir sermaye yoğunlaşması ve köle emeğinin özgür emeğin yerini alması oldu.

Bu sermaye, hemen hiç bir zaman yatırımda kullanılmadı (4); buna başlıca sebep işgücünün esnekliğiydi. Köleyi beslemek, denetim altında tutmak gerekiyordu. İyi çalışmıyordu, az ürüyordu; öyle ki, Roma sosyal düzeninin kurulmasından sonra köleler mumla aranır hale geldi. Zaten, emekçinin üretim aracı gibi kullanılması hiç bir zaman ideal bir çözüm yolu olmamıştır. Yönetici sınıflar köle emeğine çok kere bu ağırlığı tanımak gereğini duymuşlarsa bu, olayların zorlaması yüzünden olmuştur. Biriken sermayenin yatırımda kullanılmamasının bir diğer sebebi de, Doğu'dan sağlanan lüks mallar talebiyle kendi kendine yeterli ekonomik alan arasında hapsolunmuş sınırlı bir pazarın varlığıdır (5). Ayrıca sermayeyi ellerinde bulunduranlar için, onları her yanıyla tatmin edecek, toprağa, bu güvenli ve güven verici değere dayalı büyük bir rahatlık ve bir yatırımın içinde taşıdığı bütün rizikoları bertaraf eden mutlak bir güce sahip olma imkânı vardı. Zaten bu ilk dönemlerde, ticaret daima toprağı bulunmayanların son umudu olmamış mıdır?

---

(3) LOT F. «La fin du monde antique et le debut du moyen age» *(İlkçağ Sonları ve Ortaçağ Başları)* Paris 1968.

(4) LOT, F. «La fin...»

(5) Bk. BRATIANU G. I. «Etudes byzantines d'histoire economique et sociale» *(Bizans'ın Ekonomik ve Sosyal Tarihi Hakkında İncelemeler)* Paris 1938.

En fazla kâr getiren ekonomik faaliyet tefecilikti (6). Fakat sonuçta yıpranan para oldu. Karşılığında ihraç edilebilecek hiç bir malın olmadığı lüks eşya (Hint'den baharat, Çin'den ipekli, Kuzey'den (7) kürk ve köle) ticareti, bazı tarihçilerce İmparatorluğun çöküşüne sebep olarak gösterilen (8) dinmek bilmez bir kanama meydana getiriyordu. «Piine zamanında, Roma İmparatorluğu'ndan satın aldığı malların karşılığı olarak her yıl Asya'ya yüz milyon sestertius (gümüş kuruş) gidiyordu (9).» Böyle olunca, altın ve gümüş madenieri de tükenip gidiyordu (10).

284'de Diokletien'in tahta çıkışına kadar devam edecek olan bunalım, Antonin'lerden sonra patlak verdi. Bu dönemde İmparatorluk, yani merkeziyetçi unsur kavramı, yerini merkezden kopma eğiliminde bulunan kuvvetiere bırakarak silindi. İmparatorluk, özünde bölgeci çıkarların korunmasına engel teşkil ettiği için, bağımsızlığını koparan her birim geriye, daha önceki biçimlere yöneldi. Fakat bu görünüşteki geriye dönüş, İmparatorluğun tutucu yapısını parçalıyarak yeni yapıların doğmasına yol açtı.

Para hacminin aşırı derecede daralması, büyük toprak sahiplerinin malikânelerine kapanmaları sonucunu getirirken, aynı zaman içinde köle - işgücünün azalması da (yayılma savaşlarında toparlanıp getirilen köle nesilnin tükenmesi, yenilerinin sağlanmasındaki mali imkânsızlık) bunları topraklarına yeni bir düzen vermeğe itti. Topraklarını iki parçaya böldüler : Biri, efendinin hasıydı (Indominicatum) ve konutla (villa) birlikte işienebilir toprakla-

(6) LOT F. «La fin...»
(7) BRATIANU, G. I. «Etudes byzantines...»
(8) Zikreden: BRAUDEL «La Mediterranée et le monde...»
(9) HEYD W. «Histoire du commerce du Levant au Moyen Age» *(Ortaçağda Doğu Ticareti Tarihi)* Paris 1923.
(10) LOT F. «La fin...»

rın bir kısmıyla ormanların, otlakların, fundalıkların tamamını içine alıyordu; diğeri ise ekilebilir toprakların büyük bir kısmından meydana geliyordu ve özgür denen köylüler (coloni) arasında «çift» (manses) olarak paylaştırılmıştı. Kolonlar ürünlerinin onda biri kadarını toprak sahibine veriyorlardı. Ayrıca zamanlarının ve emeklerinin büyük bir kısmını da senyörün toprağında harcıyorlardı (11).

Büyük malikâneler aynî ödemeler ve angaryalarla trampa ekonomisine dönerken, Doğu ve özellikle Küçük Asya, zaten hiç bir zaman kaybetmediği kendi kendine yeterli kırsal cemaatler sistemini benimsiyordu (12). Bu sırada daha eski ve Asya ticaretine daha yakın olan Doğu şehirleri fırtınaya daha fazla direniyordu (13).

Dördüncü yüzyıl, ilk başlarında, iki farklı görünüşle karşı karşıyadır: bir yanda, Batı'nın gerçek ekonomik ve sosyal kaleleri olan merkezî gücün bütün müdahalelerine karşı direnen, henüz askerileşmemiş büyük malikâneleri; öte yanda, Doğu'da ilk isteği vergi toplamak ve asker devşirmek olan bir imparatorluk için biçilmiş kaftan, kırsal cemaatlerin çevrelediği bir şehirler ağı. Böylece Roma İmparatorluğu'nun bölünüşü kendiliğinden beliriyordu. İmparator Diokletien'in yaptığı sadece, daha önce ortaya çıkmış eğilimleri yasalaştırmak oldu. Batı'nın büyük malikânelerinin İmparatorluk için çoktan kaybedilmiş olduğunu sezdiği için de kendine Doğu'yu ayırdı.

III — YAPILARIN KEMİKLEŞMESİ

Değişikliğin kurumlaşması doruktan başladı. Nasıl, senatör haline gelen büyük mülk sahibi aristokratlara bir

(11) LOT F. «La fin...»

(12) Bk. LEMERLE, P. «Esquisse pour une histoire agraire de Byzance» *(Bizans Tarım Tarihi İçin Taslak)* «Revue Historique» cilt 219-220,1958.

(13) BRATIANU G. I. «Etudes byzantines...»

«primus inter pares» (*), bir «imparator» uygun düşüyorsa, vergi yükümlüsü kitleye de, Augustustan çok Perslerin halefi olan, Doğu'ya özgü kutsal yetkilere sahip bir despot gerekiyordu. Diokletien ve haleflerinin büründükleri kimlik de bu oldu (14). Aynı dönemde, üretim araçlarını elinde bulunduran yönetici sınıfın, yani büyük malikâne sahiplerinin devlet idaresinden çekilmesi, bürokrasinin oluşmasına imkân verdi.

Ardından, para sistemini yeniden kurmak, üretimi hızlandırmak, orduya yeniden bir çekidüzen vermek, yükümlüleri belli, bir vergilendirmenin temelini koymak gerekti. Yeni bir düzen kurmak için vakit geçmiş olsa bile, eskisini sağlamlaştırmak, katılaştırmak hâlâ mümkündü. Başlangıçta kaçınılmaz olan bu siyaset, daha sonra gelen kuşaklar tarafından, artık varlığını tüketmiş bir şeyi boşu boşuna koruma çabasıyla kullanıla kullanıla gerici bir niteliğe bürünecekti.

Bir önceki yüzyıl genel bir kaçış yüzyılıydı; yaşadığı şartları beğenmeyen herkes, bunlardan kaçıp kurtulmaya bakıyordu; köylü topraklarını boşaltıyor, zanaatkâr mesleğini bırakıyor, decurion (**) belediye meclisinden savuşuyordu. İktidar bu hastalığa bir tek çare bulabildi: Herkesi kendi hayat şartlarına perçinlemek, kaçış yollarını tıkamak. Burada gerçek bir kast rejiminin kuruluşuna, ilkel olmayan, kendiliğinden, fakat yeni, yukardan zorlanan bir olguya tanık oluyoruz (15). «İmparatorlar çöküp gitmekte olan uygarlığın kadrolarını ellerinde tutabilmek için, tabir yerindeyse ömür boyu sıkıyönetim ve zorunlu çalıştırma kararı almışlardı.» (16)

---

(14) LOT F. «La fin...»
(15) LOT F. «La fin...»
(16) BRATIANU G.I. «Etudes byzantines...»
(*) Eşitler arasında birinci (Ç.N.)
(**) Roma'da mahalli yönetici. (Ç.N.)

Bütün faaliyet ve hizmet alanlarında loncalar kurmak, üretim kadar vergileri de teminat altına alıyordu. Aynı şey daha önce tarım kesiminde yapılmıştı. Bir yandan devlet köylüyü köyünde oturmaya mecbur tutup kırsal cemaatı hazineye karşı sorumlu bir tüzel kişilik olarak kabul ederken (17), öte yandan, özel büyük mülkiyete bağlı kolonun statüsü açık seçik hale geliyordu. «Kolon sürekli, soydan gelme, ama gönüllü olmayan bir çiftçidir. Toprağa bağlılık onun için bir hak olduğu kadar, bir zorunluluktur da. Kaçacak olursa üzerinde köle gibi hak iddia edilir, ele geçince de ağır şekilde cezalandırılır. Mülk sahibi ne toprağını kolonsuz, ne de kolonlarını topraksız satabilirdi. Toprak kolonlara babadan kalıyordu. Efendinin, yükümlülükleri arttırmak veya toprağı işleyenin haklarında değişiklik yapmak yetkisi yoktu. Bu hususlar, değişmez kabul edilen bir «lex» (*) ile tesbit edilmişti. Medeni hukuk açısından kolon, özgür bir insandır. Üzerinde yaşadığı ve ekip biçtiği toprak aracılığıyla, mülk sahibi senyörün ancak dolaylı yoldan hizmetkârıdır (18).

Faaliyetlerin, aracılardan mümkün olduğu kadar kaçınıp sızıntı imkânı vermeyen bölmeler halinde birbirinden ayrılması, üçüncü yüzyılın anarşik dönemi sırasında olayların zoruyla yeniden yerleşen aynî vergilendirmeyi, kısmen de olsa elde tutabilme sonucunu yarattı. «Bu aynî gelirler, karşılığında aynî ödemeleri getirdi. Orduda görev alanların aylıkları giderek aynî olarak ödenmeye başlandı. Kostantin'den sonra, askerlerin ancak istisnai durumlarda nakit olarak aylık almış olmaları mümkündür. Emeklilik hakları bile artık nakit olarak ödenmiyordu : subay ve kıdemli askerlere, kendilerinin ve ailele-

(17) BRATIANU G.I. «Entudes byzantines...» ve LEMERLE «Esquisse pour...»

(18) LOT F. «La fin...»

(*) Yasa (Ç.N.)

lerinin ihtiyaçlarını karşılamaları için toprak verliliyordu. Bu topraklar (fundi limitrophi) sınırlardan seçiliyordu ve dördüncü yüzyıldan itibaren bu toprak, orduda görev almaya razı olduğu takdirde oğula geçiyordu» (19).

Askerin bu şekilde toprağa bağlanması daha sonra Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarında meydana gelecek olan askeri yapının lik başlangıcıydı. Romalı askerler topraklarını ekip biçmek ve hele ıslâh edip tarla haline getirmek zorunda değildi; bunları kölelere ya da kolonlara işlettiriyorlardı (20). Ama bu topraklar hiç bir zaman feodal malikâneler, sahipleri de senyörler haline gelmediler. Başta da oldukları gibi hep devlet memuru olarak kaldılar. Merkezî iktidarın zayıfladığı, ardından feodalleşme çabasına girişildiği her keresinde, ayaklanmaya kalkışanlar hep bunların dışındaki sınıflar oldu.

Dördüncü yüzyıl imparatorlarının çok önemli diğer bir eseri de para reformuydu. Ama aynî ödemeler sistemi daha önce yerleşmiş olduğundan, üst üste konmuş iki ekonomili bir rejim doğmuş oldu. Devlet, gelirlerini aynî olarak toplayıp hizmetindekilere ödemeyi aynî olarak yaparken, özel ekonomi alanında istikrarlı para önemini yavaş yavaş yeniden kazanmaya başlamıştı. Altın, daha çok özel ekonomi alanına ve iddihara yöneliyordu (21).

Dördüncü yüzyılın ilk yarısı boyunca yeni sistem yerine oturdu ama, imparatorluğun iki parçasının bu durum karşısındaki tepkileri değişik oldu. Müdahaleci ve sert bir devleti kaldırabilen yapıların daha önceden var olduğu Doğu'da, deney başarıya ulaştı. Ne var ki, bin yıl boyunca Roma İmparatorluğunun sürekliliğini temsil ettiği sanılan bu nitelik, gerçekte bambaşka bir varlığa dönüştü : Bizans

(19) LOT. F. «La fin...»
(20) LOT F. «La fin...»
(21) BRATIANU G.I. «Etudes byzantines...»

Devleti. Buna karşılık ekonomik yapıların şehir temelinde asıl ifadesini bulduğu batıda ise, Roma egemenliğinin tamamen kendine has bir eseri olan devlet, kendi öz kuruluşlarının zorbaca baskılarına direnemedi (22), hemen sonra da parçalanma kesinleşti. Barbar istilâlarına gelince, özellikle Doğu'dan gelen bu kavimlerin yedinci yüzyıla kadar Doğu'da tutunamadıkları halde, nasıl olup da Batı'da bunca kolay başarıya ulaştıkları, üzerinde düşünülmeğe değer bir konudur.

BİZANS

I — BATIYLA OLAN EKONOMİK BAĞLARIN SÜRDÜRÜLMESİ

İmparatorluğun ikiye bölünmesi 395'de kesinleşti ve bir yüzyıl sonra da Konstantinopolis İmparatoru, Batı Avrupa'nın yeni krallıkları karşısında tek başına kaldı. Ama siyasî alandaki bu alt üst oluş, hemen bir ekonomik değişime yol açmadı. Her ne kadar feodal biçimlerin temelleri dördüncü yüzyıldan itibaren ortaya çıkmışsa da, Batı'da feodal ilişkilerin boy vermesi için, Şarlman tarafından kurulan İmparatorluğun dağılmasını beklemek gerekecekti (23). Yeni oluşumlar, eski sisteme aşılanmaya ve Roma düzeninin kalıntılarından yararlanmaya çalışıyordu. «Akdeniz dünyasının ekonomik birliği parçalanmamıştı; büyük ticaret alanındaki faaliyetler Bizans - Marsilya ekseni etrafında gelişmeye devam ediyordu. Nazari olarak Roma'dan Konstantinopolis'e taşınmış olan İmparatorluk,

(22) BRATIANU G. I. «Etudes byzantines...»

(23) Karolenj İmparatorluğu için bk. HALPHEN L. «Charlemagne et L'Empire Carolingien» *(Şarlman ve Karolenj İmparatorluğu)*, Paris 1968

ticari ve iktisadi ihtiyaçları yüzünden gözleri hep iç deniz kıyılarında olan barbar krallıkları aynı ekonomik sistem birliği içinde elde tutuyordu (24). İmparatorluğun bölünmesi kesin bir kopmaya yol açmamıştı. Mallar kadar fikirler de her yönde gidip geliyordu. Keşiş Simeon tırmandığı sütunun tepesinden Parisli Sainte Genéviev'in sağlığı hakkında bilgi alıyor ve Cote d'Azur keşişleri Saint - Antoine müridleriyle aynı orucu tutabilmek için Mısır'dan sebze ithal ettiriyorlardı (25). İlk çağda olduğu gibi bütün ulaşımı sağlayan yine aynı halktı : Suriyeliler. «Germen egemenliği, imparatorluk toprakları üzerinde yerini sağlamlaştırdığı zaman, Suriyeli tüccarların yaptığı iş, eskiden Roma'ya bağlı ülkelere daha sık yolculuk etmek oldu; hatta bir çoğu da buralara yerleşti. Kabul etmemiz gerekir ki, Greklerin (kelimenin dar tanımı içinde), Doğuyla Batı arasındaki ticari ilişkilerde hiç bir zaman Suriyeliler kadar etkili bir payları olamadı. Bu alanda, herhangi önemli bir rol oynamışlarsa, bu ancak İtalya'da olabilmiştir» (26).

«Batıya yönelen bu yoğun Suriyeli tüccar akını karşısında, Batıdan Doğu'ya ancak hayli zayıf bir akım meydana gelmiş olması çok mümkündür. Bu da Bizanslıların, Akdeniz'de, Batılıların yarışa girmeyi bile akıllarına getirmeyecekleri bir üstünlüğü korumalarını sağladı» (27).

Buna paralel olarak beşinci yüzyıl İmparatorları, **Diokletien** ve Büyük **Konstantin**'in yerleştirdiği siyaseti sürdürdüler. İmparatorluk toprakları üzerinde büyük malikânelerle, özerk köyler bir arada yaşıyordu. Devletin bütün İmparatorluk toprakları üzerinden vergi alma yetkisi vardı ve bunların hepsini aynı yükümlülükler altına sokmaya

(24) BRATIANU G. I. «Etudes byzantines...»
(25) HEYD W. «Histoire du commerce...»
(26) HEYD W. «Histoire du commerce...»
(27) HEYD W. «Histoire du commerce...»

çalışıyordu. Her kişi ancak vergilendirilebilir bir birim olarak değer ifade ediyordu, ama bu birim de malikâne ya da köyün teşkil ettiği daha geniş bir çerçeveyle bütünleşmiş bir parçaydı ve ancak bu çerçeve içinde denetlenebilirdi. Buradan da kollektif sorumluluk kavramı ortaya çıkıyordu. Malikâne sahipleri hazine önünde, kolonlarına yüklettlen vergiden sorumludur. Bu vergiyi ya kendileri, ya da vekllharçları toplar. Aynı vergi yükümlülüğü altında bulunan özgür köylüler (vicani) ise, toprağın vergi verimliliğini korumayı amaç edinen bir ortak düzen ile birbirine bağlanmıştı. Amacını sağlamak için bu ortak düzen, bir özgür köylünün topraklarını ancak hemşerilerinden (convicani) birine bırakmak şartıyla terkedebilmesi örneğinde de olduğu gibi, onların özgürlüklerini kısıtlıyordu» (28).

Vergi sorumluluklarının büyük mülkiyet sahiplerinin şahsına yöneltilmesi, kırsal himayeciliğe yol açtı ve «Latifundia» (*) sahiplerinin güçlenmesinde etken oldu (29). Fakat devlet mekanizmasının her yerde hazır ve nazır oluşu, insanı insana bağımlı kılan ilişkilerin yaratılmasına engel oldu (30). Bizans Devleti, her zaman için büyük mülk sahiplerine karşı küçük köylülüğün koruyucusu oldu. Çünkü İmparatorluğun devamı daha çok bu sosyal sınıfa bağlıydı.

Bu ortak sorumluluk toprakların terkedilmesine karşı da bir tedbirdi. Çünkü vergi camianın bütünü için konmuştu. Kalanlar terkedilen toprakları işleme hakkına sahip oldukları gibi gidenlerin vergi yüklerini de üstlenmek zorundaydılar. Büyük salgınlar sonunda, nüfusun azalışı acil bir

(28) LEMERLE P. «Esquisse pour..»

(29) LEMERLE P. «Esquisse pour...»

(30) Batıdaki bağımlılık ilişkileri için bk. BLOCH M. La Société Féodale» *(Feodal Toplum)* Paris 1968.

(*) Eski Roma'da büyük toprak mülkleri. (Ç.N.)

tehlike haline girdikçe, emekçiyi toprağa bağlama zorunluluğu daha çok keskinieşiyordu (31). Her ne kadar devlet, sosyal değişimlere karşı duran bir siyaset izlediyse de, hele bu siyasetin bir yayılmacılık ve Roma İmparatorluğu'nu yeniden diriltmek hülyalarıyla atbaşı yürütüldüğü sıralar, sosyal değişimler eskisinden az olmadı. Savaşlar ve Justinianus'un itibar sağlamak amacıyla yaptığı harcamalar, başlangıçta trampa ekonomisinin pekişmesiyle kendini gösteren yeni bir para bunalımına yol açtı (32). Soruna çözüm, Doğu ticaret dengesinin düzeltilmesiyle getirildi. Lüks tüketim sanayilerinin büyük bir kısmı, özellikle ipek sanayii imparatorluğa sokuldu. Bu tedbir, paranın ülke içi dolaşımını yeniden hızlandırdı.

II — ÖZEL YAPILARIN DOĞUŞU

Şarlman'ınki gibi, Justinyen'in de ya çok geç, ya da vakitsiz emperyalizm denemesi çabucak başarısızlığa uğrayarak derin bir siyasal kargaşalığa sebep oldu. İşte bu kargaşalık sırasında Küçük Asya, merkezi yönetimden hemen hemen tamamen koptu.

Yedinci yüzyıl başlarında Anadolu'yu korkunç bir yıkım içinde ve nüfusu azalmış olarak buluruz (33), ama ülkenin bağrında olağanüstü bir olguyla da karşı karşıya kalırız : büyük malikânelerin hemen hemen yok olması. Batı'daki şatolu malikânelerden çok, Roma'nın viiialı malikânelerine benzeyen bu büyük mülkiyet birimleri, bitmek tükenmek bilmeyen bir güvensizlik ve devlet müdahalesi-

(31) LEMERLE P. «Esquisse pour...»
(32) BRATIANU G. I. «Etudes Byzantines....»
(33) Ayaklanmalar ve Pers akınları için bk. BREHIER L. «Vie et Mort de Byzance» *(Bizans'ın Yaşamı ve Batışı)* Paris 1969.

nin yokluğu karşısında varlıklarını koruyamadılar. Devlet müdahalesinin yokluğu, bunları pekiştirip sağlamlaştıracağı yerde, tasfiyelerine yol açtı. İşte asıl anlamıyla Bizans İmparatorluğu, yedinci sonra da sekizinci yüzyıl imparatorları tarafından, bu bakîr topraklar üzerinde kuruldu (34).

Nüfus açığı, İmparatorluk topraklarına yerleşip, ülkenin hem ekonomik örgütlenmesine hem de askeri hayatına yeni bir soluk getiren yığınlar tarafından kapatıldı. Bu güç, esas olarak küçük mülkiyete ve stratioteslerin askeri kuvvetine dayanıyordu (35).

A — Kırsal Cemaat

Büyük mülkiyetin yok oluşu, İmparatorun şahsından, bürokratik aristokrasiden ve devletin ekonomik ve sosyal temeli olan vergi yükümlülerinden meydana gelen merkezî devletin gerçekleşmesine imkân verdi. Bu kuruluşun tabanında kırsal komün vardı. Bir vergi birimi olan komün, evleri, bunlara bağlı müştemilâtı, bahçeleri, kimi zaman «enthyria» adı verildiğine bakılırsa kapılı, duvarla çevrili olduğunu düşünebileceğimiz ağılları olan bir iskân merkeziyle, bu iskân merkezine bağlı tam anlamıyla kırsal bir alandan meydana geliyordu (36). Kimi zaman da bu köy ve mezralar açık arazi üstüne kurulmuştu (37).

Köylü, menkul ve gayrı menkul malların sahibi olarak

(34) Büyük malikânenin ortadan kalkışı hakkında bk OSTROGORSKY G. «La Commune Rurale Byzantine» *(Bizans'ta Kırsal Cemaat)*, «Byzantion» cilt 32, 1962.

(35) OSTROGORSKY G. «Pour l'Histoire de la Féodalité Byzantine» *(Bizans Feodalitesinin Tarihi Üzerine)* Brüksel 1954.

(36) ROUILLARD, G. «La vie Rurale dans l'Empire Byzantin» *(Bizans İmparatorluğunda Kırsal Hayat)* Paris 1953.

(37) ROUILLARD, G. «La vie Rurale...»

kabul ediliyordu. Tarlalar, bağlar, bostanlar ve bahçeler onun tam mülkiyeti altındaydı ve miras yoluyla geçebiliyordu. Hiç kimsenin serfi değildi ve vergisini doğrudan doğruya devlete ödüyordu (38).

Devletin uğraştığı tek şey vergilendirme düzeniydi. O sadece vergisini istiyordu, toprak ürün veriyormuş, vermiyormuş ilgilenmiyordu bile. Bu da kollektif sorumluluğu doğuruyordu. Çünkü vergi birimi olan komün, işlensin veya işlenmesin bütün toprakların vergisini ödemek zorundaydı; çekip gidenlerin yükümlülükleri de kalanların sırtına yükleniyordu (39). Bu ortak malî sorumluluk, kollektif bir mülkiyete yol açmamışsa da, en azından, kırsal komünün kendi başına hareket etme, hak iddia etme, işlem yapma ve tasarruf hakları olan bir tüzel kişi olarak kabul edilmesini gerektirmiştir (40). Eğer vergi ödeme mülkiyetin kıstasıysa, boş toprakların vergisini ödeyen köy komününün en azından belli bir zaman için, bunların maliki olduğu varsayılabilir. Nitekim bu toprakların belli dönem aralıklarıyla komün üyeleri arasında pay edildiği bilinmektedir (41). Komün, köy sınırları içinde bulunan bir malın satılması hâlinde, üyelerine öncelik tanıma hakkına sahipti (42).

Slav kabilelerinin Anadolu'ya yerleşmesi, nüfus dengesini sağlayarak işgücüne bollaşma getirdi. Bu yüzden, köylüyü toprağa bağlama zorunluluğu gereksizleşti; yer değiştirme özgürlüğü üstündeki kısıtlamalar yok denecek kadar azaldı (43).

---

(38) OSTROGORSKY G. «La Commune...»
(39) LEMERLE P. «Esquisse pour...»
(40) LEMERLE P. «Esquisse pour...»
(41) LEMERLE P. «Esquisse pour...»
(42) ROUILLARD, G. «La Vie Rurale....»
(43) OSTROGORSKY G. «La Commune...»

B — Askeri Topraklar

İmparatorluğun kuruluşunda, ikinci temel direk askeri kuvvetti. Roma İmparatorluğunun «limitaneus» ları (*) «akrites» adı altında Bizans'ta var olmaya devam etti. Oysa başlangıçta, başlıca askeri güç, paralı askerlerden meydana geliyordu. Yedinci yüzyıl boyunca, merkezden kopmak isteyen güçleri tasfiye etmek için harcanan çabalar, paralı askerler ve onların şamatacı komutanlarının yerine «stratiotes» ler sisteminin konmasına yol açtı.

Stratiotes (**) kısaca, karşılığında askerlik hizmeti yapmak şartıyla, kendisine «stratiotikon ktêma» (askeri mülk) diye adlandırılan bir toprak parçasının verildiği bir köylüdür. Bu köylü, toprağı ailesiyle birlikte işler ve askerlik hizmetinin devamını sağlamakla yükümlü olan çocuklarına miras olarak bırakırdı. Köylüden daha az ağır bir vergi verir, hatta küçük bir maaş da alırdı. Ama buna karşılık, çağrılır çağrılmaz atı ve silâhıyla birlikte orduya katılmak ya da ihtiyaçlarını kendi karşıladığı birini göndermek zorundaydı. Sosyal ve ekonomik açıdan köylüyle stratiotes arasında özde hiç bir fark yoktu. Sonları da tamamen birbirinin benzeri oldu. «Strateia, hukuk açısından tanımını yaparsak, hem bir çeşit askerlik hizmeti, hem de bu hizmet karşılığı, şartlı olarak kişinin tasarrufuna bırakılmış belli bir toprak parçasıdır. 'Straitotes', 'Stratenomenos'tan, ilkinin bir toprak zilyedi, ikincisininse savaşçı olarak belirmesiyle ayrılır. Askeri mülkler kurumu, tarih içinde hangi çağa kadar uzanır, kesin bir şey söylenemez. Daha doğrusu, bunu en geniş anlamıyla aldığımızda, Romalılar çağından beri hep var olduğunu kabul etmek yanlış olmaz.

«Daha sonraları, dokuzuncu yüzyılda, askerin sağlan-

(*) Kendisine sınırlarda toprak verilen asker uç beyi (Ç.N.)
(**) Asker [Grekçe] (Ç.N.)

masi ve geçiminin, bu geçimin toprak tasarrufuna bağlanmasıyla kolaylaştırılması yolları arandı. Giderek, ailenin zilyedliğindeki toprak mülklerinin asgari değeriyle, bir askerin bakım ve teçhiz masrafları arasında bir eşitlik kuruldu.

«Bu kurumun, askeri bir feodalitenin doğuşuyla hiç bir ilişkisi yoktur. Bu kurum sadece, ordu giderlerinin karşılanması sorunuyla ilgili bir çare olarak gözükür.

«Toprağa sahip olanlarla, işletenler 'Oikoi Politikoi' ve 'Oikoi Stratiotikoi' olarak birbirinden ayrılır. Strateia'yı meydana getiren toprakların iki ayrı kökenden gelmesi mümkündür. Devlet, kendi topraklarını kullanıp, karşılığında istenen hizmetin yapılması şartıyla, 'Stratiotikon ktêma'lar meydana getirirken, öte yandan bir mülk sahibi, kendi topraklarını veya bunların bir kısmını 'Stratiotikon ktêma' olarak kütüğe geçirtebilir.

«Stratiotikon ktêma zilyedi, bir savaşçıya bakmak ve teçhiz etmekle yükümlüdür.

«Stratiotikon ktêma düzenli bir vergiye tabidir, ama diğer mali yükümlülüklerin hepsinden bağışıktır. Straiotes, Stratiotikon Ktêma'nın mülk sahibidir, yalnız bunu satma hakkı yoktur. Bu tür mülk, vergisiyle birlikte ancak hibe, çeyiz ve miras yoluyla başkasına geçebilir» (44).

Bize kadar kalan bazı belgelerden (45) anladığımız kadarıyla, bu sistem katı ve bile bile statik bir yapıya sahip görünse de, evrimleşme yolunu açık tutan, öz çelişkilerini her şeye rağmen kendi bağrında taşıyan açık bir sistemdir.

---

(44) LEMERLE P. «Esquisse pour...» Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan birçok unsura sahip bu sistem için ayrıca bk, OSTROGORSKY G. «Pour l'Histoire...»

(45) Başlıcası yedinci yüzyıl sonunda ve sekizinci yüzyıl başlarındaki «Georgikos Nomos» tarım kanunu.

Bir İmparatorluğun varlığı düşüncesi, ebediyet kavramını içinde taşır. Bu düşüncenin amacı her şeyden önce, bu varlığı sürekli kılmaktır. Bu düşünceyi tarihin belli bir anında, kendi kişiliğinde somutlaştıran her insanın ilk ve temel görevi bu sürekliliği sağlamaktır. Son çağ Roma İmparatorluğu kadar Bizans İmparatorluğu'nun da, Osmanlı İmparatorluğunun da izlediği yol buydu, aynıydı. Ama sürekli bir istikrarı sağlamayı amaç edinen her çabanın içinde boyverdiği tarihsel durum aynı değildi.

C — Şehirsel Kesimler : Zanaat

Yedinci yüzyılda kurulan bu sistemde, artık - ürünün merkezî hazineye doğru akmasını aksatacak aracıların (Batı'da, Orta Çağda artik - ürüne el koyan feodaller ya da Osmanlı İmparatorluğunda artık - ürünü hemen hizmete döndüren feodal - bürokratlar gibi) olmaması, er geç paraya dönüşecek zenginlikierin etkin bir piyasayı beslemelerine imkân veriyordu. Devlet memurları hem aristokrasiyi, hem de yönetici sınıfı meydana getiriyorlardı. Sistemin birbirine bağlı, bütünleyici bir parçası, aynı anda hem denetçi hem de denetlenendiler. Bir bütün olarak düşünüldüklerinde, imparatorları yaratmak veya yok etmek iktidarına sahiptiler. Fakat imparator bir kere başa geçince, bütüne saldırmamak ve onların sınıf olarak çıkarlarına zarar vermemek şartıyla, memurlara karşı astığı astık kestiği kestik davranabilirdi. Bu memurlar aynı zamanda, themes'lerdeki (eyaletler) idarî teşkilâtın halkaları arasında akan artık - ürünü, hizmet ve mala dönüştüren düzenleyici unsurdular. Dolayısıyla uygulamada, bu artık - ürünü ellerinde bulunduran onlardı.

Şehirsel kesim, altıncı yüzyıldaki sarsıntıları en kolay atlatabilen, böylece de kırların yeniden fethine ve idari ağı kurmaya yönelen unsur oldu. Memurlar aristokrasisi, as-

lında bu kesimde servet yapmış ve hâlâ yapmaya devam eden şehirli unsurlardan meydana geliyordu. Bu yüzden şehre ait faaliyetler (zanaat ve ticaret) bunlar tarafından devlet adına sıkı sıkıya denetleniyordu.

Bir önceki yüzyılın büyük bozgunundan sonra, üretimi güven altına almak için dördüncü yüzyılın başında kastlara dönüştürülen loncalar, iktidar tarafından titiz bir gözetim altında tutuluyordu. Bu müdahale, işgücü ve üretim araçlarıyla sınırlı kalmıyor, evsafın, özellikle üretim miktarının ve fiyatların düzenlenmesine kadar uzanıyordu. Üretim araçlarının tam mülkiyetine sahip olan loncaların, belli dönemlerde devletin siparişlerini yerine getirmek zorunlulukları vardı.

«İmparatorluk, bir devlet memuru kalabalığının denetimi atında, hükümdarın, devletin ve kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak için çalışılan geniş bir atelye haline gelmişti. Zanaat kollarının çoğu kesinlikle, ürünleri hayli eşitsiz olarak dağıtan devlet tarafından yönetiliyordu» (46). «Bununla birlikte, Bizans tarihinin evrimi içinde, halkın tüketimi için çalışan özel kişiler giderek çoğalmış, sonunda üretimin temel unsuru olup çıkmışlardı. Devlet, bunları gene de, kendi kamu hizmetlerinin bir parçası olarak kabul ediyordu» (47).

Devletin varlığı ve sürekliliği için vazgeçilmez sayılan maddeleri imal eden loncalar (söz konusu atlas kumaş imalâtı bile olsa) kamu işletmeleri sayılıyordu; bunlar şehirdeki loncaların karşıtı olan saray loncalarıydı. Kullanı-

(46) WALTZING «Etude sur les Corporations Romaines», *(Roma Loncaları Üzerine İnceleme)* zikreden MACRI C. «L' Organisation de l'Economie Urbaine, dans Byzance sous la Dynastie de Macedoine» *(Makedonya Hanedanı Zamanında Bizans'ta Şehir Ekonomisinin Örgütlenmesi)* Paris 1925.

(47) MACRI, C. «L'Organisation de l'Economie...»

lan işgücü babadan oğula geçen köle emeğiydi. Bu loncaların üyeleri, ailelerini beslemek için kendileri hesabına çalışan özgür yurttaşlar değil, devlet'in uşaklarıydılar; devlet memurları gibi aylık alırlardı ama, yetersiz bir aylık (48). Bunların yanı sıra köle emeğinden ve geçici işgücünden de yararlanılırdı.

Şehir loncalarında çalışan zanaatkârlar aletlere, hammaddelere ve işletme sermayesine, dolayısıyla üretilen mallara da sahip olan özgür zanaatkârlardı. Fakat Devlet, bunlara müdahaleye yarayan güçlü araçları da elinde tutuyordu. Bunların ilki devlet siparişlerinin yerine getirilmesini zorunlu kılan seferberlikler (Greklerin «leitourgeia»sına ve Romalıların «munera» sına benzeyen), ikincisi de, üretim araçiarı ve bizzat üretim üzerindeki devlet denetimiydi. Bu denetimin sonuçları üç noktada özetlenebilir. Her zanaat dalının uzmanlaştırılması (Devlet değişik zanaat dalları arasındaki irtibatı önler; aynı anda iki zanaat dalında çalışmak, ya da hem zanaatla hem ticaretle uğraşmak yolu tamamen kapalıdır. Dolayısıyla rekabet söz konusu değildir. Bu husus yasalarla bilinçli olarak önlenmiştir); Devlet tarafından önceden gösterilen ihtiyaca göre üretim yapılması (yani üretim fazlası söz konusu değildir) ve aracıların kaldırılması (alıcı ve satıcı çoğu zaman Devlet tarafından tayin edilir) (49).

Böylece, bir kamu görevi sayılan, bu nedenle kâr amacı gütmeyen (bu sistemde kâr, zorunlu olarak kurumlaşmış hale gelen rüşvete dönüşür) ve iktisata aykırı kanunlarla yönetilen zanaat, aynı gözle görülen ve aynı derecede sıkı bir denetim altında tutulan ticareti de etkilemekten geri kalmıyordu.

---

(48) MACRI, C. «L'Organisation de l'Economie...»

(49) Bu alıntı için bk. MACRI C. «L'Organisation de l'Economie..»

Ticaret, ihracat söz konusu olduğunda üretimin, İthalât söz konusu olduğunda ise, para rezervlerinin devlet kontrolünde bulundurulmasıyla, başına buyruk olmaktan çıkarılıyordu. Hem, ticaret bir altın ve mal tedarik etme meselesi olarak görüldüğü için bir devlet işiydi ve başka da hiç bir şey değildi (50).

D — Şehirsel Kesimler : Ticaret

Zanaat olduğu gibi ticaret de özel kişilerin elindedir, ama insiyatif devlette kalır. «Kaderlerini ticari çalkantıların eline bırakmak istemeyen imparatorlar, hammadde teminini sağlama almak amacıyla, satınalma tekelini kurarlar.» (51) Devlet çok miktarda buğday satın alır, bunları ambarlara yığar, bir kısmını fırıncı loncasına satar, bir kısmıyla ordunun ihtiyaçlarını karşılar, geri kalanını da kıtlık yılları için ihtiyat olarak saklar. Kasapların Nicomedieye (İzmit) ya da Sangarios'tan (Sakarya) öteye gidip, Konstantinopolis'e ayrılmış olan domuz ve koyunları satın almaları, bunları başkentte gizlice müşterilerine satmaları yasaklanmıştı. Her şeyi beyan etmek ve defterlere kaydetmek gerekti. Fiyatın tespit edilmesi ve satışın düzenlenmesi için, her sabah o gece tutulan balıkların miktarı valiye bildirilirdi. Fırıncıların ve meyhanecilerin yanında, ekmeğin ağırlığını ve şarabın ölçüsünü ayarlayan görevliler vardı; fiyatların tespitinde vali ne derse o olurdu. Böylece, imparatorluğun büyük erzak tüccarı devlet olmaktaydı.» (52).

---

(50) Bizans'ta ticaret için bk. ANTONIADIS.BIBICOU H. «Recherches sur les douanes à Byzance» *(Bizans Gümrük Vergileri Üstüne Araştırmalar)*, «Cahiers des Annales» sayı 20,1963 ve ayrıca HEYD. «Histoire du commerce...»

(51) MACRİ, C. «L'Organisation de, l'Economie...»

(52) BRATIANU G. I. «Etudes byzantines...»

Şehirlere, özellikle Konstantinopolis'e erzak sağlama, Bizanslılarda ve Osmanlılarda bazen bütün politikaya yön veren, değişmez bir kaygıydı. Nüfusu birçok kereler yarım milyonu aşmış (53) bir şehri, artık - ürünü çok sınırlı olan bir köy ekonomisiyle beslemek, ortaya çıkabilecek çeşitli siyasal ve sosyal sorunlar gözönüne alınırsa, insanüstü bir yükümlülüğü gerektiriyordu. Bu yükümlülük, şehir ekonomisinde sürekli bir «olağanüstü durum» zorunluluğunu haklı göstermeye yeter. «Bu yüzden, Bizans'ın kaderini üstlenmiş olanlar, başlıca dikkatlerini mahalli pazar üzerine toplamışlardı. Mübadele yoluyla mümkün olan en azı vererek, yabancı malları ülkeye çekmeyi ve bunları kendi denetimlerinde muhafaza etmeyi değişmez görev bilmişlerdi.» (54)

Dış ticarete gelince, bin yıl boyunca, altının Doğu'ya akışı ilkesine bağlı kalınarak yönetildi. «Daha 379 - 383 yılları arasında imparator Gratien, Valentinien II ve Theodose'un çıkardığı çeşitli fermanlarla, barbarlarla yapılan ticarette altın ödenmesi yasaklanmıştı.» (55) İmparatorluk sınırları içinde lüks mallar üretimine geçilmesiyle ödemeler dengesinin düzelmesine rağmen, İmparatorluğun ta ilk başlarından sonlarına kadar, altın ihracı yasağı, karşılığında köle alınması durumunda bile kesin olarak uygulanmıştı. Tüccarların yabancılara hiç bir zaman altın vermemeleri ve ödemelerini başka mallarla yapmaları gerekiyordu. «Barbarlara altın kaptırmamak yetmez —diyordu o dönemin belgeleri— onların ellerinde bulunanları da ele geçirmek gerekir.» (56)

Üretimin ve mal dolaşımının Devletçe denetimi, tüc-

(53) Onikinci yüzyıl başı ve onaltıncı yüzyıl sonu.
(54) MACRI, C. «L'Organisation de l'économie...»
(55) BRATIANU G. I. «Etudes byzantines..»
(56) ANTONIADIS-BIBICOU H. «Recherches sur les...»

carın ve zanaatkârın kazançlarını tesadüfe bırakırken, buna paralel olarak bu dolaşımı düzene sokan ve merkezileştiren memurun gücünü pekiştiriyordu. Bundan çıkan sonuç, tüccarı bir işportacı, zanaatkârı ise basit bir emekçi haline sokmak isteyen bir eğilimin varlığıdır. Çünkü bunların iş aletleri ve sermayeleri gibi, servet biriktirebilme imkânları da devlet memurunun sıkı denetimi altına sokulmuştur. Bunun yarattığı çelişik durum şudur: nakitleri ve üretim araçlarını ellerinde tutanların, malların üretimi ve satılması sırasında meydana gelen artık-değeri düzenli olarak ele geçirmelerine izin verilmez; bu artık-değer, onu kendi hesabına ele geçiren devlet memurları sınıfında toplanır. Dolayısıyla, böylece doğan tek geçerli birikim yolu kendiliğinden kurumlaşsa bile, kanunen yasak haldedir. Bu zenginlik, aşırı derecede yoğunlaşmasına rağmen yasak olması yüzünden çok yetersiz olarak yeniden yatırıma aktarılabiliyordu. Zenginlik içinde yüzen, ama hep onu yitirmek korkusu içinde bulunan memur, Devletin denetimini ve başkalarının kıskançlıklarını üstüne çekmekten kaçınamayacağı işlere atılmakta bir çıkar görmüyordu. Bunun için memurun başlıca amacı, yerini sağlamlaştırmak ve servetin asıl kaynağı olan hiyerarşi içinde yükselmekti. Bu isteğini gerçekleştirmenin yolu da elindeki varlığı yeniden yatırım olarak kullanmaktan değil, rüşvet ve armağanlar olarak ona buna saçmaktan geçiyordu. «Servetleri ellerinde bulunduranlar, saray, generaller ve yüksek memurlar, halkın en refah içindeki sınıfını meydana getiriyorlardı. Bunlar, ihtiyaçlarını temin etmek için, zenginliklerini nakde tahvil etmek gereğini hemen hiç duymuyorlardı. Bu tür bir varlığa dönüşen servet, artık üretimde kullanılmaz oluyordu.» (57)

W. Heyd, bundan belki biraz fazla şemalaştırılmış ama

(57) MACRI C. «L'organisation de l'Economie...»

gene de doğru olan şu sonucu çıkarıyor: «Grekler genellikle kendileri üretip ya da Asya'dan getirtip, ambarlarına yığdıkları malları komşu ülkelere satmak için büyük bir çaba göstermezlerdi. Doğu'dan gelen malları yığın halinde, yüzyıllar boyu Grek İmparatorlarının egemenliğinde kalan Bari, Napoli, Amalfi v.b. Orta İtalya pazarlarına sevkedip, buradan İtalya'nın geri kalan kısmıyla kârlı işler çevirmek onların daha kolayına gidiyordu. Yalnız bu kadar da değil : İtalyanlara has teşebbüs ruhunu Bizans egemenliği altında bile korumuş olan bu şehirler halkının Konstantinopolis'e gelip yerleşmeleri, Greklerin daha da işlerine geliyordu. Bunun içindir ki, zamanla Venedikliler, Pizalılar, Cenevizliler, bütün Batı'da Doğu mallarının asıl tüccarı haline geldiler ve işsiz kalan Grek tüccarları homurdanarak meydanı onlara bırakmak zorunda kaldılar.» (58)

Gelecekteki burjuvazinin çekirdeğini meydana getirecek bağımsız bir tüccar sınıfının oluşumu, İmparatorluğun yapılarıyla çatışırken, bürokratik aristokrasinin yerini pekiştirdiğini gördüğümüz yedinci yüzyıl, aynı zamanda Arap yayılmasının başladığı yüzyıl oldu. Bu yayılma, Batı'yı, Bizans ekonomisinin etkisinden kopardı. İslâm fütühatının durulması ve yeni bir ekonomik gücün ortaya çıkışı, onuncu yüzyıldan itibaren Akdeniz dünyasının dengesini tamamen değiştirdi. Ama bu durumdan önce, memurlar sınıfının yeniden güçlendiği bir dönem gelmiş ve bu dönemde ticaret, aynı zamanda dış olayların da etkisiyle, gerilemek zorunda kalmıştı.

(58) HEYD W. «Histoire du commerce...»

III — FEODALİTENİN YÜKSELİŞİ

A — Toprağa Dönüş

Yukarıda andığımız bu memur sınıfı, İmparatorluğun bir önceki yüzyıldaki parçalanmadan yakasını sağ salim kurtarabiimiş tek unsur olan şehirlere dayanarak, yeniden kurulması sonucunda ortaya çıktı. Gerçi bu sınıfın iktidarı, bizzat sistemin kendisi kadar yerine oturmuş yekpare bir güç olarak görülebilirse de, sınıfın tek tek üyelerinin güçleri, bütünüyle olan çelişkileri yüzünden sallantılıydı. Her bürokratın kişisel başarısı sisteme yöneltilmiş bir darbeydi ve bütünün iradesini kendi kişiliğinde temsil eden imparator, açığa çıkmış her merkezden kopma eğilimine karşı sert davranmak zorundaydı. Dolayısıyla, kişisel, daha önemlisi babadan kalma bir servetin kaderi günlük siyasi çalkantıların elinde kalıyordu. Bu güvensizliğe karşı tek ve son sığınak gene toprak oluyordu. Kırlardan elde edilen artık - değeri taşra merkezlerinde yoğunlaştıran ağ, aynı zamanda aristokratların güçlerini kırlara doğru götürecek biçimde, ters yönde de işliyordu. Fakat kırsal birimler sistemine nüfuz edebilmek için bir çatlak bulmak gerekliydi. Bu çatlak, başka bir çellşkinin, belki de sistemin temel çelişkisinin içinde bulunuyordu.

Bizans İmparatorluğu bir yandan Roma hukuk mevzuatını ve ondan doğan özel mülkiyet biçimlerini korumaya çalışırken, öte yandan hedefi kamu hukuku karşısında özel hukuku etkisiz bırakmaya yönelik bir sistem kurmayı denedi. Kırsal cemaat, bölünmez bir vergi birimi olmasına ve taşıdığı kollektif sorumluluğa rağmen, toprağın özel mülkiyetine tam sahip üyelerden meydana geliyordu. Hiç bir dış etkenin gelip dengesini bozmadığını varsaysak bile, bu birim böyle bir dengesizlik için gerekli unsurları kendi içinde taşıyordu. «Mütevazi imkânlara sahip, fa-

kat girişken, aklı dalavereye yatkın bir köylü için, içinde yaşadığı köyün küçük insanlarının sırtından varlık yapıp kırsal büyük mülkiyet sahiplerinin arasına girmek olmayacak şey değildi.» (59) «Onuncu yüzyıla ait bir vergi anlaşması; ellerindeki servetin gittikçe artmasıyla, köylerindeki toprakları artık kendilerine yetmeyecek kadar çok hayvana ve köleye sahip olan, bu yüzden ekonomik güçlerinin daha fazla artık - ürün elde edebileceği alanlara yerleşmek üzere köy sınırlarının dışına çıkan köylülerden söz eder.» (60) Bu dengesizlik unsurunun yanı sıra bir başkası daha vardı : İstikrarlı ve zaman içinde değişmez bir topluluk hakkındaki her kuramı tek başına geçersiz kılmaya yetecek olan nüfus faktörü. Bir toplumun varolması ve normal işleyişi bile nüfus artışına yol açar. «Her tür, atıl ortamda kendi sayısı oranında artan bir dirençle karşılaşır. Türün faaliyetleri sonucu, ortam bir miktar geçim imkânı sağlıyarak geriler. Fakat burada söz konusu olan esnek bir gerilemedir. Direnç kendini, sayıyla aynı oranda geçim imkânı vermeyerek gösterir. Fert başına geçim imkânlarındaki bu azalma da, ya ölüm oranının artışını, ya doğurganlık oranının azalışını ya da o ortamın dışına kaçışı (göç) doğurarak, o tür üzerinde etki yapar.» (61)

Böylece şehirden kaynaklanan aristokrasinin kırsal ortama sızması, toprak üstündeki özel mülkiyetin kolaylaştırdığı ve tefeciliğin klâsik araçlarıyla, komün topraklarına olduğu kadar devlet arazisine de yöneltiimiş diğer sulstimal yollarının sürekli kıldığı bu sızma, beraberinde, köy sınırları içinde, kırsal cemaat üyesi bazı insanların elinde

---

(59) ROUILLARD G. «La vie rurale..»

(60) OSTROGORSKY G. «La commune...»

(61) SAUVY, A. «Theorie générale de la population» *(Genel Nüfus Nazariyesi)* cilt I. Bu varsayım tekniklerin değişmezliğinden ve toprakların sınırlılığından hareket eder. Zikredilen durumda olduğu gibi,

servetlerin bir ölçüde yoğunlaşmasıyla malından mülkünden olanların büyük göçünü de getirdi. Bu toplu göç iki doğrultuda oldu : şehirler ve büyük malikâneler doğrultusunda.

Bunun sonucu, birbirine hasım iki güç arasında, yani toprak mülkiyeti temeline oturan bir toprak aristokrasisiyle, varlığını vergi toplanmasına dayatan memurlar aristokrasisi arasında doğan zıtlıktır. İlki, ikincinin beslendiği kaynağın önüne set olarak dikildiği ölçüde, çatışma kaçınılmaz olacaktı. Bu çatışma onuncu yüzyıl başlarından itibaren ortaya çıktı. Gerçi şema bu kadar basit olamaz. Büyük mülk sahibiyle devlet memurunun aynı kişi olduğu bir geçiş döneminin bulunması gerekir. «Batı'da aynı çağa rastlayan sistemden farklı olarak, Bizans eyaletlerindeki senyörler, merkezi iktidarla sıkı ilişkiler içindeydi. Bunlar imparatorla sürekli temasdaydı ve çok kere idarî ya da askeri görevleri vardı. Bu soylu sınıf üyeleri Konstantinopolis'e gelip yerleşiyor, biriktirdikleri servetin bir kısmını da beraberlerinde getiriyorlardı.» (62) Ayrıca mülk sahiplerinin köylüler arasından çıktığını da gördük. Ama gene de, yeni güçler uzun süre şehirli izler taşımaya devam etmiş olsalar bile, kutuplaşma hayli çabuk şekillendi.

B — Batı Burjuvazisinin Sahneye Çıkışı

Onuncu yüzyılda, toprak aristokrasisi oluşma sürecindeyken, şehirli bürokratik aristokrasi varlığının doruk noktasını yaşamaktadır. Arap fütuhatının durulmasından sonra, Akdeniz'de ticaret yeniden canlanır. «Onuncu yüzyılda, Greklerin Araplarla ticareti *muazzam bir gelişme* gösterdi. Antakya ve Trabzon mübadelelerin yapıldığı başlıca pazarlardı. Bunlara, çeşitli uluslardan tüccarların ge-

(62) MACRI C. «L'organisation de l'Economie...»

lip gittiği İskenderiye'yi de eklemek hiç yanlış olmaz. Greklerin bu limanlardan çektiği malların çok büyük bir kısmı ya Akdeniz ve Karadeniz üzerinden deniz yoluyla, ya da Küçük Asya üzerinden kara yoluyla Konstantinopolls'e gidiyordu.» (63)

Karolenj İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, kendi kaderiyle baş başa kalan ve Norman, Arap, Macar İstilâlarına uğrayan Batı (64) yeni yapılar içinde billurlaşırken, İtalya yine Doğu'ya yamanmak zorunda kaldı. Egemenliklerini gerilerindeki ülke üzerinde kurma imkânından yoksun bulunan deniz kıyısı şehirleri, dışarıya doğru açıldılar. Burada da, toprak ve doğal kaynaklar üzerinde denetimin yokluğu bireyleri veya toplumları gene ticarete yönelmek zorunda bırakıyordu. Böylece İtalyan siteleri, hizmetlerini sunabilmek için Bizans devletine baş vurdular. «Avrupa'da hiç bir ülke, Doğu ürünlerini İtalya kadar çok miktarda ve o kadar fazla çeşitte ithal etmiyordu. Bunun çeşitli sebepleri vardı. Önce, İtalya coğrafi konumu yüzünden Doğu ve özellikle Bizans İmparatorluğu'yla sıkı ilişkiler kurmuştu. İkinci olarak, Aşağı İtalya, Ravenna, Venedik, Grek İmparatorluğu'na aitti ve bu komşuluk karşılıklı ilişkiler üzerinde büyük etkiler yapmış olmalıydı.» (65) «875'de Salerne, Gaete ve Amalfi prensleri Sarrasin'lerle (*) bir ittifak yaptılar ve onların desteğiyle Roma ülkesini yakıp yıktılar. Amalfililerin 973'de Salerne'de imzaladıkları bir ticaret anlaşması, bu denizci halkın Mısır'a gidip geldiğini gösteren elimizdeki en eski delildir. Grek İmparatoriuğu'na siyasi bağımlılık, sonuç olarak çok sayıda Amalfilinin İmparatorluk ordusunda görev almalarına yol

(63) HEYD W. «Histoire du commerce...»
(64) Bk. BLOCH. M. «La societé féodale»
(65) HEYD W. «Histoire du commerce...»
(*) Orta Çağda batılıların, Afrika ve Avrupa'da yaşayan Müslümanlara verdiği isim (Ç.N.)

açtı. Ayrıca birçok Amalfi yurttaşı da tüccar olarak Konstantinopolis'e yerleşmişti; bunların kendilerine ait dükkânları vardı ve ayrı bir dinî cemaat meydana getiriyorlardı.» (66) Yeni çağların ilk tüccar toplumlarından birinin doğuşunu gösteren bu geçiş çok önemlidir. Çünkü bu olay, dinî ya da siyasal düzen endişesi bulunmayan bir toplumdan, yağmacılık ve rasgele kazançlar arasından geçip, yeni bir düzeni içinde barındıran site devletine doğru bir evrimi göstermektedir.

Venedik için de aynı şeydi. «Karolenj İmparatorluğu çağından sonra Venedik'in Bizanslı Greklerle ticareti günden güne canlanmış, dükalarla imparatorlar arasındaki sürekli ilişkiler buna büyük ölçüde yardımcı olmuştu.» (67)

Kuzeyde yarı savaşçı yarı tüccar Ruslar, Bizans'la ilk ticaret anlaşmalarını imzalamayı başarırken (68), Bulgarların işgal ettiği Balkanlar, İmparatorluğun tahıl ambarı haline gelmekteydi (69).

Bunların hepsi, daima kurulu düzenin çarkları çerçevesinde, Konstantinopolis'e ve İmparatorluğun diğer büyük şehirlerine yöneliyordu. Ama ticaret hacminin artması, dolayısıyla günlük ihtiyaçların aşılması, tüccar ve zanaatkârlar sınıfına bir ölçüde hareket serbestisi getirdi. Zanaatkârların refah dönemi Makedonya Hanedanının hüküm sürdüğü çağdadır (70); öte yandan «Leon VI'nın hükümdarlığı döneminde, 'tüccar sınıfı' nın zenginleşmesi an-

---

(66) HEYD W. «Histoire du commerce...»

(67) HEYD W. «Histoire du commerce..»

(68) 911 ve 944'te. Bk. BREHIER L. «Vie et mort...»

(69) BREHIER L. «Vie et mort...»

(70) FRANCES E. «La disparition des corporations byzantines» *(Bizans Loncalarının Yokoluşu)*, «Actes du XII éme congrés international d'Etudes Byzantines» *(Etudes Byzantines'in 12. Uluslararası Kongresine Ait Belgeler)* Belgrad 1964.

lamına geldiğini söyleyebileceğimiz bir değişmenin varlığını bize tanıtan ve bu konuda birbirini tamamlayan pek çok unsura rastlamaktayız. Bu zenginleşmenin etkisi Bizans Sarayı'nda da kendini gösterecekti. Makedonya Hanedanı çağıyla birlikte kıvraklıklar kazanmış zengin bir sınıfın kitabına uydurabileceği zorlama payını da gözden ırak tutmaksızın; imparatorluğun, kendi iradesiyle iç pazarı genişletmek ve ipekçilikle kuyumculuğun gelişmesini kolaylaştırmak istediğini söyleyebiliriz. Bu yönelimi, gitgide büyümekte olan yeni tüccar sınıfının ihtiyaçları kabul ettirmişe benzer.» (71)

Gene de, yönetici sınıftan ayrı, devlet cihazını etkilemeğe çalıştığına göre, onunla mücadele halinde yeni bir tüccar sınıfının meydana gelmekte olduğu acaba iddia edilebilir mi? 893 yılında Leon VI'nın bakanı, Bulgarlarla ticaret tekelini Selanikli iki tüccara bırakır (72). Bu olay, daha çok bürokrasinin servetler yapıp servetler yıkan bir gücü olduğunu gösteriyor; yoksa bu servetlerin bir sınıf meydana getirmeğe yettiğini değil.

«992 yılında Venedik, Konstantinopolis'e elçiler gönderiyor ve Venedik ticaret gemilerinden alınan resimlerde indirim yapılmasını istiyordu. O sıralar bu resim 30 soldi idi. İmparator giriş resmini iki soldiye indirdi. Çıkış resminin daha yüksek olmasında bir sakınca yoktu. Çünkü Venedikliler, ülkeye soktukları mallara oranla çok daha yükte hafif pahada ağır mallar çıkarıyorlardı. Çıkış resmi 15 soldi olarak kalınca, bundan sonra Venedik gemileri toplam olarak 17 soldi ödemeye başladı. Buna karşılık Venedikliler, İtalya'ya askeri birlikler taşınması halinde, Grek hükümetine istediği zaman gemi vermeyi taahhüt etmek

(71) ANTONIADIS-BIBICOU H. «Recherches sur les...»
(72) BREHIER L. «Vie et Mort...»; ANTONIADIS-BIBICOU «Recherches sur les...»

zorunda kaldılar.» (73) Peki, neden Leon VI çağından bir yüzyıl sonra, imparatorluk siyasi doruk noktasındayken, bu ilk kapitülasyonları imzalamak ihtiyacı duyuldu? Neden tüccarlar sınıfı bunu önleyemedi?

Sonuç olarak, İmparatorluk içinde her zaman var olan tüccarların, Makedonya Hanedanı döneminin başlarında durumları iyiden iyiye düzelmiş olsa bile, kendilerini devletin vesayetinden hiç bir zaman kurtaramadıkları ve bu yüzden İtalyanların rekabetine uzun zaman dayanamadıkları varsayılabilir. Kendi çıkar paylarını korumak şartıyla bu anlaşmayı imzalayan devlet memurlarına gelince, bunların «ulusal burjuvazi» yaratmak gibi bir kaygıları yoktu; tam tersine yeni filizlenen bir gücü, henüz kabuğunu yaramadan boğmak, daha çok işlerine geliyordu.

C — Toprağa Dayalı Yapıların Evrimi

Varlığını özellikle elverişli uluslararası şartlara borçlu olan bu refah, gittikçe artmakta olan büyük toprak sahipleri tehlikesini uzun zaman unutturamazdı. Kırsal komünün çözülmesi almış başını gidiyordu. Toprakların bir yandan bürokratik aristokrasinin, öte yandan zenginleşmiş köylülerin ellerinde toplanmasıyla içten ve dıştan sarsılan komün, göçlere de karşı koymak zorundaydı. Nüfusun artması sonunda, toprakların daha küçük parçalara ayrılması, devletin aman vermeyen vergileri, yoksul köylünün yerini yurdunu bırakıp kaçmasına yol açıyordu. Çok sayıda köylünün toprağını terketmesi halinde de, kollektif sorumluluk dayanılmaz bir yük haline geliyor ve göçler artıyordu. Sonunda vergi yükümlülüğünün komünün diğer üyelerine bindirilmesi yerine, terkedilmiş topraklar komün

(73) HEYD W. «Histoire du commerce...»

arazisinden çıkarıldı. Böylece, 'Khorion' un (*) yüzölçümünün azalması pahasına, yeni bir toprak kategorisi doğdu ve durmaksızın gelişti. Bu topraklar büyük ölçüde devlete aitti.» (74)

Demek ki, karşımızda üç toprak kategorisi vardır: kırsal komüne ait topraklar; büyük toprak sahiplerine ait topraklar (bunlar hem kırsal komünden ve hem de devlet arazisinden koparılmış topraklardı); devlete ait topraklar. Bu sonuncu kategoriye giren toprakların bir kısmı da eski komün topraklarıydı. Ama devlet toprakları, elde edilme biçimlerinin gereği boştular. Büyük toprak sahiplerinin üzerlerine geçirdikleri topraklar için de durum aynıydı. Böylece, ilerde devletle büyük toprak sahipleri arasındaki mücadelenin temelini oluşturacak sorun, yani işgücü sorunu ortaya çıkmış oldu. «Bizans devlet yetkililerinin vergi borçlularını büyük toprak sahiplerinin arazileri üzerinde aramak zorunda kalışları bizi, yoksulluk içinde, aşırı vergi yükünden iflahı kesilmiş devlet köylülerinin kendiliklerinden büyük toprak sahiplerinin arazilerine geçtikleri sonucunu kabule zorluyor. Bu olgu, İmparatorluk iktidarı ile feodal mülk sahipleri arasındaki çatışmanın başlangıç sebebini göstermesi açısından büyük önem taşır. Bu büyük mücadelenin konusu, sadece küçük mülk sahiplerinin toprakları değil, onun kadar ve özellikle bu sahiplerin bizzat kendileriydi. İşgücünün sağlanması, köylülerin sayılarının arttırılması, büyük sahipler için, toprakların ele geçirilmesinden daha da önemliydi. Büyük toprak sahiplerinin kötü emellerine karşı Bizans hükümeti, köylü olsun, asker olsun, küçük mülk sahiplerini himaye ederken, hiç de öyle İmparatorluk fermanlarının yazdığı gibi, onların hakları ve bağımsızlıkları uğruna mücadele ediyor değildi. Gerçekte

(74) LEMERLE P. «Esquisse pour...»
(*) Köy [Grekçe] (Ç.N.)

kendi haklarını; gelirler ve köylü hizmetleri üzerindeki feodal senyörlerin elinden koparmaya çalıştıkları haklarını koruyordu. Onuncu yüzyıldaki ülke içi mücadele, küçük ve büyük toprak sahipleri arasında değil, merkezî iktidar ile feodal güçler arasında oldu.» (75)

Bir kere komünü terkettikten sonra, büyük toprak sahipleri ile devlet arasındaki arsızca bir çekişmenin konusu olup çıkan köylünün, artık eski statüsünde olmadığı söylenebilir. İster büyük özel mülkiyete geçmiş, isterse devletin terkedilmiş komün arazilerinden elde ettiği topraklara yerleşmiş olsun, o artık özgür bir köylü değil bir paroikostur. Devlete ait değilse sadece «paroikos», devlete aitse «paroikos demosiarios» tur (76). Bu «Paroikos demosiarioslar devletin köylüleri, hazinenin kolonlarıdır. Köy topluluğunun değil, topraklarını işledikleri devletin malıdırlar.» (77)

Dördüncü yüzyıl sistemine bir geri dönüş olan ve Batı'daki serfliğe benzeyen bu toprağa bağımlılık, serfilkle aynı kaynaklara dayanır, aynı sebeplerle gelişmiştir; köylüyü toprağa bağlamak ve onu bir vergi unsuru olarak muhafaza etme ihtiyacı. «Toprağa bağımlılık, Son Çağ Roma İmparatorluk zamanındaki kolon düzeninin vergi karakterini iyice korumuşa benziyor.» (78)

«Paroikos'un, üstünde yaşadığı toprağın sahibine karşı, kira niteliğindeki yükümlülüğünden başka hiç bir hizmet borcu yoktur; ondan, aynî olarak mal, savaş salmaları ve angarya isteyen, (Devlet özel mülkiyetteki topraklar üzerindeki bu haklarından mülk sahibi lehine vazgeçtiğini bildiren bir bağışıklık lütfunda bulunmadıkça) toprak

(75) OSTROGORSKY G. «Quelques problémes de l'histoire de la paysannerie byzantine», *(Bizans Köylülük Tarihinin Ba. zı Sorunları)* Brüksel 1965.

(76) OSTROGORSKY G. «Quelques problémes...»

(77) LEMERLE P. «Esquisse pour...»

(78) ROUILLARD G, «La vie rurale...»

sahibi değil, devletin kendisidir. Bu bağışıklık, toprağın kendisine değil, o topraktan çıkar sağlayana tanınır. Onun yararlandığı bu lütuf, devlet karşısında zorunluluklarından kurtulan parolkosların bundan böyle üstlerine düşen bütün yükümlülüklerden toprak sahibine karşı sorumlu olmaları imkânını içerir. Layiklere böyle bir bağışıklığın verilmesi istisnai bir lütuftur.» (79)

«Paroikoslar, kendi senyörlerinin arazileri dışında kalmak şartıyla, ister kendi mülkiyetlerini temsil etsin, ister başka bir senyörün toprakları arasında bulunsun, mülk edinebilirlerdi. Ortak bir mala sahip olma açısından birbirine bağlı bulunan köylü aileleri, farklı senyörlerin uyrukları olabiliyorlardı.» (80)

«Paroikoslar çoğunlukla, senyörün arazisi içindeki iskân merkezinde toplanmışlardı. İşledikleri çiftler bu merkezin çevresinde yer alıyordu. Bu asıl çiftlerden başka, köylü aileleri, çok kere yalnız köyden uzakta değil, kendi senyörünün arazisi dışında kalan ve başka bir büyük toprak sahibinin senyörlük alanına dahil yerlerde, tarlalara, bağlara ve zeytinliklere sahip olabiliyorlardı.» (81)

«Paroikos zilyedliğine ait özel bir olgu da, bu zilyedliğin miras olarak kalmasıdır. Paroikos'un çift üzerindeki zilyedlik hakkı gibi, senyöre olan uyrukluğu da babadan oğula geçer.» (82)

Devlet arazisindeki köylülere gelince; paroikos demosiariosların, işledikleri toprakları terketme hakları da, mülkiyetlerinden serbestçe yararlanma hakları da sınırlıydı. İmparatorluk mevzuatı bunlara, topraklarındaki haklarından «güçlüler» lehine vazgeçmeyi yasaklıyordu. Ayrıca

(79) ROUILLARD G. «La vie rurale...»
(80) OSTROGORSKY G. «Quelques problémes...»
(81) OSTROGORSKY G. «Quelques problémes...»
(82) OSTROGORSKY G. «Quelques problémes...»

İmparatorluk iktidarı, onların mülklerinden ve şahıslarından da dilediği gibi yararlanabiliyordu. Öyleyse, Bizans devletinin, feodal senyörlerinin emellerine karşı koruduğu köylüler, kendi köylüleriydi. Gerek layik, gerekse kiliseye bağlı büyük toprak sahipleri güçlerini arttırarak, devletin elinden köylülerini ve askerlerini alıp, kendi paroikosları haline getirmeye koyuldular. Onuncu yüzyıldaki bunalımın temeli, bu noktada yatar.» (83)

Bizans paroikosuyla batı serfi arasındaki, giderek Bizans feodalitesiyle batı feodalitesi arasındaki benzerlik ve ayrılık noktaları üzerinde çeşitli varsayımlar geliştirildi. Bunların hepsi bir yana, kesin gözüyle bakabileceğimiz bir gerçek varsa o da şudur: «güçlülerin toprağa dönüşü» Bizans'ın yıkılmasına kadar her geçen yüzyıl biraz daha belirginleşen feodalleşme sürecinin başlangıcını ifade eder. Ne var ki, Batı'daki feodal yapılar bir siyasal boşluktan yararlanarak doğdukları halde, Doğu'dakiler yollarını, katı ve kılı kırk yaran bir sistem içinde çizmek zorunda kaldılar. Daha önce, altıncı yüzyıldaki merkezden kopma tehlikesini önlemeyi bilmiş olan, hemen hemen bin yıllık bir geçmişe sahip yapısıyla, merkezî idare sistemi bütün gücüyle diretiyor; dıştan diğer sistemlerin, diğer ekonomik oluşumların saldırısına da uğradığı halde, çok ağır geriliyordu. Bu yüzden feodalleşme süreci çok yavaş gelişiyor; nihayet feodalizmden söz edebileceğimiz bir anda da, Bizans İmparatorluğu yerini bir başka imparatorluğa, Osmanlı İmparatorluğu'na bırakıyordu.

Feodalizm hakkındaki tartışma, eğer tanım üzerinde anlaşmaya varılmamışsa boşlukta kalır. Artık-ürüne el koyma gibi, sıkı sıkıya ekonomik bir kıstastan yola çıkarsak, aşağı yukarı kapitalizm öncesi bütün oluşumları feodalizm başlığı altında toplamak mümkündür. Ama tersine,

(83) OSTROGORSKY G. «Quelques problémes...»

feodal hiyerarşi piramidinin bütün siyasal ve sosyal ilişkileri iyiden iyiye incelenirse, ayrıntıları gözden kaçırmamak ve farklılaşma noktalarını belirlemek gerekir.

«Siyasal ilişkiler açısından Bizans, feodalitenin Batıdaki türünden hayli farklıydı. Batının kendine has özelliği olan iktidarın çok dereceli hiyerarşik yapısı, benzeri siyasal ilişkilerin bazı izleri ya da belirtileri Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında görülse bile, gene de Bizans'a yabancı olarak kalmıştır. Buna karşılık, sosyo - ekonomik ilişkiler açısından Bizans feodalitesi ile Batı feodalitesi arasında hiç bir özlü fark yoktur.» (84)

D — İktidar Mücadelesi

Bürokratlarla büyük toprak sahipleri arasındaki iktidar mücadelesi bir yüzyıldan fazla sürer. Bu mücadelenin ilk belirtileri Makedonya Hanedanının «Vasi - İmparatorlar» (*) döneminde ortaya çıkar. Nitekim, gelecek yüzyılların büyük ailelerini meydana getirecek isimlerden ilk olarak söz edilmesi bu çağa rastlar. Bu imparatorlardan ilki, kendisi de bir askeri mülk sahibinin oğlu olan Romain Lekapenos, büyük malikânelerin küçük mülkiyet aleyhine genişleyip yayılmasını, bu tehlikeli yayılmayı önlemek ve askeri mülklerin bütünlüğünü korumak amacıyla, yasal yoldan tedbirler alan ilk hükümdar oldu. Çıkardığı yasada, «küçük mülkiyetin, vergilerin ödenmesinde ve askerlik hizmetinin yerine getirilmesinde büyük yararı vardır. Eğer küçük mülkiyet yok olursa, her şey tehlikeye girer.» (85) diye yazmaktaydı. Fakat ikinci vasi - imparatorla birlikte, Nicephore Phocas'ın şahsında, kır aristokrasisi iktidara geldi.

(84) OSTROGORSKY G. «Pour l'histoire...»

(85) BREHIER L. «Vie et mort...»

(*) Ergenlik çağına gelmemiş Makedonya Hanedanı imparatorlarının vasileri olarak tahta çıkan naipler. (Ç.N.)

Bu imparator, Lekapenos'un yasa ve tedbirlerini yeni baştan düzenledi ve stratioteslik paylarının değerini üç misli arttırarak, orduya alınma işine aristokratik bir nitelik kazandırdı (86). Böylece toprak aristokrasisi, Phocas'ın kendisi de dahil olmak üzere, askeri aristokrasiyle daha o zamandan özdeşleşmiş oluyordu. Stratiotes payları gibi, kırsal işgücünün büyük bir kısmının da büyük toprak sahiplerinin eline geçişi, onları ordunun teşekkülünün hukuki açıdan sorumlusu, gerçekte ise efendisi kıldı. Güçlü ailelerin her birinin çevresinde oluşan sahici ordular, ellerine geçen her fırsatta, daha çok da tahtı ele geçirmek için kendi aralarında savaşıyorlardı. Bu askeri potansiyel, devleti Phocas zamanında başlayıp Basileos II döneminde doruğuna ulaşan emperyalist bir yayılma siyasetine sürükledi. Bu ilk bakışta zaferlerle dolu ama uzun vadede yıkım getiren bir savaşlar dizisi oldu. Bulgarlara karşı sürdürülen imha savaşları, Balkanların ekonomik ve demografik dengesini temelinden sarstı; Ermenilere karşı uygulanan benzeri savaş siyaseti ise, Doğu Anadolu'da, daha sonraları Doğu'dan gelen Türklerin kolayca ele geçirebilecekleri bir boşluk yarattı.

Basileus II, seleflerinin bu emperyalist siyasetlerini sürdürüp daha da yaygınlaştırarak güçlü toprak sahiplerine saldırdı. Çünkü kendi Makedonya Hanedanının bir üyesi ve altın çağını yaşamakta olan bürokratik aristokrasinin su katılmadık bir evlâdıydı. Böylece Romain Lekapenos zamanından beri gayrı meşru yollarla elde edilmiş toprakların büyük bir kısmını geri almayı ve daha önce kırsal komün çerçevesinde var olan kollektif sorumluluğu, büyük mülk sahipleri için yeniden kurmayı başardı. Kelle vergisi ve diğer vergilerini ödemekten aciz yoksulların yükümlülükleri, aynı vergi bölgesindeki güçlülerin sırtına bin-

(86) BREHIER L. «Vie et mort...»

diriliyordu (87). Toprağı ve işgücünü kaybettiğini artık kabullenen devlet, elinden geldiği kadar gelirlerini korumaya çalışıyordu.

Ekonomiyi yeniden güçlendirme çabalarına rağmen, 992'de Venediklilere ilk imtiyazları veren de gene bu imparator oldu (88). Batı feodalitesi ile Bizans büyük mülkiyeti arasındaki bir diğer çok önemli fark da, her iki sistemde şehir ağının oynadığı role dayanır. Batı senyörlükleri, şehirleşmenin bulunmadığı bir ortamda oluşup, şehirler bu sisteme daha sonra aşılanırken, Doğu'da bu iki unsur karşılıklı iki kutup halinde bir arada var oldular. Senyör malikânesi, şehirli unsurlardan yola çıkarak oluşmuş ve şehirlerle olan sıkı ilişkisini daima sürdürmüştü. Çünkü ürünlerin sürümü şehirlerden geçiyordu. «Bizans feodal malikânesi bazı ürünlerin sürümünü sağlayabilmek amacıyla örgütlenmişti.» (89) Bizans feodal malikânesinin Batı'daki gibi bir geri çekilme mevzii değil, kazanılmış zenginliklerin emin bir yatırım alanı olması dolayısıyla, bu açıklama tarzı akla yatkın geliyor. «Merkezi iktidarın zayıflaması, hiç şüphesiz buğdayın stoklanmasını ve başkentin iaşesinin sağlanmasını teminat altına alan kararnamelerin yürürlükten kaldırılması sonucunu doğurmuştu. Merkezi idare, bağışıklık ve imtiyazlarla donanmış, ürünlerini, bir an önce, Ege ve Marmara denizi kıyılarında serbestçe ticaret yapan Venediklilere satmaya çalışan «güçlülerin», büyük toprak sahiplerinin baskısıyla kısıtlamalar ve savaş salmaları rejiminden vazgeçmek zorunda kaldı; olayların zorlaması içinde, özel kişilerin ticari ilişkilerine müdaha-

(87) BREHIER L. «Vie et mort...»

(88) Bk. sayfa 53.

(89) FRANCES. E «La féodalité byzantine et la conquete turque» *(Bizans Feodalitesi ve Türk Fethi)*, «Studia et acta orientalia»'den cilt 4,1962.

le edemez duruma düştü.» (90) Yabancı tüccarlara imtiyazlar tanıma ihtiyacının ve bürokratik aristokrasinin denetimi dışında kalan bir dolaşımın doğması, işte bu durumun bir sonucuydu.

«Büyük feodaller, onuncu yüzyıl imparatorlarının kısıtlayıcı yasalarından epey zarar gördükleri halde, sonunda kazandılar. Büyük Basileos'un ölümünden sonraki çağda, büyük malikânelerin hızla arttığını, buna karşılık askeri ve köylü kökenli küçük mülkiyetin çökmeğe başladığını görüyoruz.» (91) Başından sonuna kadar bütün onbirinci yüzyıl, kır aristokrasisinin direnilmesi imkânsız yükselişine karşı, bürokrasinin verdiği son mücadeleyi temsil eder. 1030'a doğru, Romaine Argyros, «allelengyon» u, yani büyük toprak sahiplerine düşen kollektif sorumluluğu yürürlükten kaldırdı (92). Ondan önceki, şehir orta sınıflarından gelme imparatorlar (Michael IV sarraf, Michael V kalafatçıydı) kırsal aristokrasiye karşı koyabilmek için, her sınıftan şehir halkına dayanmaya çabalamışlardı. Bu çağda, hepsi de aynı tehlikeyle karşı karşıya bulunan memurları, tüccarları, zanaatkârları ve asalak halkıyla bütün şehir, kıra karşı mücadele etmekteydi. Hükümet aynî vergileri nakdî hale getirmeye kalktı; yarattığı tek sonuç, Bulgarların ayaklanması oldu. Doğu sınırlarında askerlik hizmetlerinin yerine vergi almak yoluna gitti; bu da ilk Selçuklu akınlarını kamçıladı (93). Hükümetin kır arlstokrasisine gösterdiği bu hınç, karşısına aldığı sınıfın en ileri gelen ailelerinden biri vasıtasıyla, iktidara el koymasına sebep olan erken bir tepkiye yol açtı. Ama kır arlstokrasisi, bu iktidarı ancak iki yıl koruyabildi (94). Bürokrasinin yeniden

(90) BRATIANU G. I. «Etudes byzantines...»
(91) OSTROGORSKY G. «Quelques problémes...»
(92) BREHIER L. «Vie et mort...»
(93) BREHIER L. «Vie et mort...»
(94) İsaac Komnen (1057-1059)

kurulan egemenliği, bu kere 1081 yılında iktidara kesinlikle el koyan Komnenler tarafından yerinden alaşağı edilinceye kadar süren daha yaygın bir anarşiye yol açtı.

E — Feodallerin İktidarı Ele Geçirişi

Aleksi Komnen I ile büyük toprak sahipleri iktidarı aldılar. Bu cümle daha başta çelişkili bir durumu ifade eder. Zaferi kazanan bu merkeziyetçi ve güdümlü imparatorluk yönetimini ele geçiren, aslında liberal ve merkeziyetçiliğe karşı bir eğilimdi. Peki böyle bir eğilim, iktidarı ne yapacaktı? Nasıl yapacaktı? İlk olarak, daha önce kırsal cemaat birimine dayanan bu iktidarı, büyük malikâne temeli üzerinde yeniden örgütleyecekti. Büyük mallkâneyl haklar ve yükümlülükler doğuran bir birim olarak görecekti ve ürünlerini pazara sürmeye çalışacaktı : Komnenler zamanında durum bu oldu. Ondan sonra da merkezden kopma eğilimi ağır basacak, merkezi idare, büyük malikânelerden yabancı pazarlara sürülen mallardan aldığı vergilerle yaşamak zorunda kalacaktı. Bu da, Paleologlar çağına rastlayacaktır.

Kırsal büyük malikâneyi imparatorluk yapısıyla bütünleştiren unsur «pronoia» dır. «Pronoia meslekten askerlere, miras bırakılamadığı ve başkasına devredilemedlğine göre, temelli değil de, belli bir zaman için, genel olarak hayat boyu toprak verilmesidir.» (95) «Pronoia, en azından başlarda, gösterdiği yararlılıklar karşılığında ve belli bazı şartlarla, daha çok hayat boyu bir 'pronolarlos' a tanınan kişisel bir tasarruf hakkıydı. Evriminin lik aşamasında, henüz askeri hizmet mecburiyetine bağlanmamıştı.» (96) Eğer bu sistem yalnızca, askerlik hizmetinin aynî ola-

(95) ROUILLARD G. «La vie rurale...»
(96) OSTROGORSKY G. «Pour l'histoire...»

rak ödenmesi alışkanlığının devamından başka bir şey değilse, Karolenjlerin beneficium'una (*) benzeyen bu yanlarıyla, feodal örgütlenmenin de temelidir.

«Savaş sırasında orduya asker gönderme yükümlülüğünü üstlenmek şartıyla, üzerindeki temel mallar ve paroikoslarla birlikte köyler pronoiariosa bırakılıyor ve bu maksatla kendisine imparatorun özel fermanı veriliyordu. Böylece devletin haklarının bir kısmından kendisi adına vazgeçmiş olduğu pronoiarios, kendine verilen mülkün gelirlerinden yararlanıyor, bu topraklar üzerine yerleşmiş olan paroikosların yükümlü oldukları vergileri de kendi adına topluyordu. Pronoia miras olarak kalabilen bir mülkiyet biçimi değildi. Tasarruf edenin ölümünden sonra devlete rücu ediyor, daha sonra da bir başkasına veriliyordu. Bir pronoiarios'a verilen paroikos toprakları devletin malı olarak kalır. Pronoiarios mülk sahibi değil, sadece kendisine pronoia olarak verilmiş olan toprağın zilyedidir; onu kendi lehine gerçek bir mülkiyet haline getirme hakkı yoktur, pronoia olarak verilmiş toprağın mülkiyet ve sınırsız tasarruf hakkı devlette kalır.» (97)

Toprakları özel mülkiyete geçirmenin meşru temeli konulduktan sonra, büyük mülk sahiplerinin imparatorluğu kendi aralarında paylaşmalarına hiç bir engel kalmamıştı. «İmparatorluk bağışları, layik büyük mülk sahiplerine vergi bağışıklıkları ihsan edilmesinden —Bizans'ın yükselme çağından sonra aşağı yukarı tamamen terkedilen, ama onbirinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren sistemin bir gereği olarak yeniden ortaya çıkan uygulama— başlayıp, 'kharistikia' sistemine kadar gidiyordu. Bu sistem, manastır ve manastır mülklerinin, bunları yönetmek yü-

(97) OSTROGORSKY G. «Pour l'histoire...»

(*) Karolenjlerin toprak rejiminde, miras hakkından yoksun bir fief türü. (Ç.N.)

kümlülüğünü üstlenmek, buna karşılık da gelirlerinden yararlanmak kaydıyla, genel olarak layik kişilere verilmesine dayanıyordu. Hazine gelirlerinin, herhangi bir şarta bağlanmaksızın imparatorun dostu, maiyeti ya da hısımı olan özel kişilere tahsis edilmesi, büyük mülkiyetin artması sürecinin bir başka aşamasıdır. Nihayet mülklerin tam mülkiyeti ve miras hakkıyla birlikte layiklere bırakılması, hatta müstahkem iskân merkezlerinin bunlara armağan edilmesi, onbirinci yüzyılın son otuz yılında sık sık rastlanan olaylardandı. Bu mülkler, genellikle toprağın bütün ürünleri, çift sürme takımları ve üstlerinde yaşayan paroikoslarla birlikte ihsan ediliyordu. Artık büyük toprak sahiplerinin mülklerinin artmasına ve yeni bir toprak aristokrasisinin doğmasına elverişli biçimler kadar, bağımlı köylü yığınlarının çoğalmasına ve feodal türde ekonomik ilişkilerin yerleşip yaygınlaşmasına doğru yol alan aşamalar da söz konusudur.» (98)

Mülklerin böylece dağıtılması, hüküm süren aileye sadık bir uyruklar kitlesini yaratma kaygısını, her feodal toplum oluşmasının temelinde yatan bu kaygıyı doğurdu. «Aristokrasi saflarından gelmiş, geleneksel krallık ailesine karşı uzun mücadelelerden sonra iktidara yükselmiş, imparatorluk ailesinin (Karolenj ailesi) ilk temsilcileri, çevrelerine kendilerine sadık askeri birlikler toplayarak ve hükümdarlıklarını diğer şeflere de kabul ettirerek kendilerini giderek halkın efendisi kılmışlardı. Doruğa tırmandıktan sonra da, onların bu bağlara olağan gözüyle bakmalarına niye şaşmalı?» (99) «Toprakların dağıtılması sonun-

(98) ANTONIADIS-BIBICOU H. «Villages désertés et histoire économique XI e-XVII e siécles» *(11. Yüzyıldan Onyedinci Yüzyıla Kadar Terkedilmiş Köyler ve Ekonomi Tarihi)* Paris 1965.

(99) Karolenjlerle ilgili bölüm; zikreden BLOCH M. «La société féodale».

da mülk edinenler, ilk başta, şüphesiz imparatorluk ailesinin üyeleriydi. Ama bunlar çoğu zaman, Basileus'ların (imparatorlar), kendi tahtlarına bağlamayı arzuladıkları ya da yararlıklarını ödüllendirmek için toprak bağışında bulundukları savaşçılardı. İmparatorun hazine topraklarından ayırarak bir özel kişiye tahsis ettiği mülkün, tasarruf edenden geri alınıp tekrar hazineye geçtiği de olur. Ama daha sonra bu topraklar yeni bir gözdeye tahsis edilir.» (100)

Bir büyük mülk sahibi olarak imparator, etrafına bol bol toprak ve ihsan dağıtsa bile, aynı zamanda Roma İmparatorluğunun sürekliliğini şahsında temsil eden biri olarak da, merkezden kopma hareketlerine gem vurmak ve devlet kaynaklarını denetim altında tutmak zorundaydı. «Bu yüzden Aleksis Komnen zamanında, kırlardaki büyük mülkiyet haklarının senetlere bağlanması yoluna gidildi.» (101) «Devlet, özel kişilere ait toprakları yeniden ele alarak her mülkün toplam yüzölçümü ile o mülke düşen toplam vergi arasındaki oranı herkese eşit hale getiren bir sistemin uygulamasına girişti. Görevli memurların sayım işlemleri sırasında, 'fazla' lığına karar verilen topraklar, bu 'fazla' üzerindeki paroikoslarla birlikte hazineye devredildi. Böylece, bu topraklara yerleşmiş olan paroikoslar, kendiliğinden hazinenin malı oluyorlardı.» (102) Son tahlilde, iki güç arasında ezilen, her zaman olduğu gibi paroikos haline gelmiş eski özgür köylüydü. Tahsildarların tamahkârlığı, onu her zamankinden daha fazla tehdit etmekteydi. «Mülk sahipleri topraklarını ileri gelenlere satıyorlardı. Hatta bütün bir köy halkının, malını mülkünü bırakıp gitmek gibi yürekler acısı bir durumla karşı karşıya kaldığı bile oluyordu. Daha sonra bu mal mülke, birkaç

(100) ROUILLARD G. «La vie rurale...»
(101) ROUILLARD G. «La vie rurale...»
(102) ROUILLARD G. «La vie rurale...»

manastır yararına devlet sahip çıkıyordu.» (103) «Vergilerini ödeyemeyecek duruma düşen köylülere —küçük mülk sahipleri veya kiracılar— çok kere kaçmaktan başka yol kalmıyordu. Bu, onlar için ilk akla gelen, kolay ama çoğu zaman geçici bir çözüm yoluydu. Öyle sanıyoruz ki, bunların ancak pek azı bir şehre yerleşiyor ya da işi serseriliğe vuruyordu. Onları daha çok, yeni bir efendinin malikânesine yerleşmiş olarak görüyoruz. Bu da, muhtemelen, bazı büyük malikânelerin bu köylüler için hem daha iyi hayat şartları sunması, hem de alacaklılarına karşı bir sığınak meydana getirmesi yüzünden oluyordu. Yeni efendisi, ister hazine görevlileri ve diğer memurların arazisine girmelerini yasaklayan büyük bir imtiyazdan yararlandığı, isterse paroikoslarının sayısını arttırma yolunda özel bir izin elde ettiği için olsun, yeterince güçlü olduğu sürece, kaçak köylü onun toprakları üzerinde kalmağa devam edecektir.» (104)

«Böylece, köylülerin toprağa bağlanması ve köylü nüfusun oldukça önemli akışkanlığı birlikte varolmakla kalmıyor, üstelik giderek yoğunlaşıyordu : hem tüketim mallarının, hem de işgücünün eksik olduğu daha az refah dönemlerinde bile Devlet, zaruri maddelerin üretimini ve vergileri teminat altına alabilmek için köylüleri toprağa bağlamaya çalışıyordu. Büyük mülk sahipleri söz konusu kendi paroikosları olunca, toprağa bağlılık ilkesini kabul ediyor ve paroikosları kaçacak olursa, geri getirtmek için bu ilkeyi ileri sürüyorlardı. Ama öbür yandan paroikoslarının sayısını başkalarının aleyhine olarak arttırmak için de ellerinden geleni artlarına koymuyorlardı. Vergiler, resimler, angaryalar kadar, toprağa bağlılığın içerdiği bütün külfetlerin ağırlığı altında ezilen bağımlı köylünün gösterdiği

(103) ROUILLARD G. «La vie rurale...»
(104) ANTONIADIS-BIBICOU H. «Villages désertés...»

tek tepki, çok kere nereye olduğunu bile bilmeden kaçmaktan ibaretti. Toprağa bağlılık biçimleri ne kadar sertleşirse, kırları bırakıp kaçma da o kadar artıyordu.» (105)

Yukardaki bölümler, köylülerin geçirdiği değişiklikler kadar, Devletin üstünlük hakkını koruma ve düzenleyici rolünü sonuna kadar sürdürme iradesini de gösterir. Şaşırtıcı olan, Devletin bu iradesi değil, ona işlerlik kazandırmadaki yeteneğidir. Her şeye rağmen güçlü kalmasını bilen merkezi bir iktidarın bu melekesi, İmparatorluğun feodalleşme sürecini geciktirecek biçimde işledi (106).

BATININ İLK SÖMÜRGECİLİK HAREKETLERİ

I — İTALYAN SİTELERİNİN DOĞUDAKİ ROLÜ

Aleksis I, daha tahta çıkar çıkmaz, Normanlara karşı Venediklilerden yardım istemek zorunda kaldı. Durazzo'da Normanlara karşı kazandıkları zafer, Venediklilerin başka imtiyazlar elde etmelerine yol açtı. Bunların en önemlisi Venedikli tüccarlara ülkenin her yanında, gümrük, maliye ve liman memurlarından çekinmeden mal satmak ve mal satınalmak hususunda tanınan haktı; bu görevlilerin onlara ait malları muayene etmeleri ve devlet adına bir vergi talep etmeleri yasaklanmıştı (107). Bu olayın, biri ekonomik, diğeri de stratejik alanda, iki ayrı anlamı vardır. İlk olarak, büyük malikânelerin ürettikleri malların sürümünü sağlamak gerekiyordu. «Komnenlerin zaferi, itha-

(105) ANTONIADIS-BIBICOU H. «Villages désertés...»
(106) OSTROGORSKY G. «La commune...»
(107) HEYD W. «Histoire du commerce...»

lât ve ihracatı kolaylaştırarak, İtalyan tüccarları kadar Bizans feodal unsurlarını da kayıran ticaret anlaşmaları için gerekli şartları yarattı.» (108) İç pazar gibi, Bizanslı tüccarın da Devlet denetimi altında bulunması, serbest ticaret için, İtalyan tüccarına baş vurmaktan başka çıkar yol bırakmıyordu.

Öte yandan, feodalleşme süreci, gelir kaynaklarını kendine çekerek, Devletin bir ordu besleme imkânını ortadan kaldırıyordu. Bu ordunun yerini pronoia çerçevesi içindeki feodal güçler alıyordu. Ama bu durum, hiç olmazsa o çağda merkezi iktidara bağlı, bu yüzden de düşmana karşı kullanılamayacak kadar güçsüz kalmış olan deniz kuvvetleri için aynı değildi. İmparator işte bu yüzden diğer vasallerinden, yani İtalyan Cumhuriyetlerinden, karşılığında imtiyazlar vererek yardım istemek zorunda kaldı. İtalyan siteleri, biri ekonomik diğeri askeri alanda oynadıkları bu iki yanlı rolle, Akdeniz ticaretinin tekelini ele geçirmeyi başardılar. Aynı zamanda hem ticari hem de askeri nitelikte olan bu güçlü deniz ordusundan İtalyanlar, Doğu'ya ilk yerleşmelerinin hemen ardından gelen büyük kargaşalıkta, yani Haçlı Seferlerinde, ustalıkla yararlanacaklardır. «Farklı mertebelerden prenslerin baş çektiği büyük Haçlı Seferlerinde şehirli burjuvalar kalabalığın içinde kayboldular. Fakat, karadan giden büyük orduların yanı sıra, irili ufaklı birçok donanma da Suriye'ye doğru yelken açmıştı. İnsan gücü, techizat ikmalini İtalyan limanlarında yapmış olan bu donanmalar, haçlı ordularına, kendi önderlerinin emrinde, kendi hesaplarına hareket eden, şehirli burjuvalardan kurulu birlikler taşıyorlardı. Burjuvazi işte bu yolla, askeri olaylar içinde önemli bir yer kazandı ve gösterdiği yararlıkların büyüklüğüyle oranlı kazançlar elde etmek hakkı da buradan doğdu. Haçlı Seferleri sıra-

(108) FRANCES E. «La disparition...»

sında burjuva unsurunu, özellikle üç şehir, yani üç cumhuriyet, Venedik, Cenova ve Piza temsil ediyordu.

«İtalyan donanmalarının desteği olmasaydı, Latinler fethettikleri yerleri asla koruyamazlardı. Zaten, Latin devletlerinin hükümdarları da İtalyan donanmalarının gösterdiği yararlıkların önemini hiç de görmezden gelmemişler ve minnet borçlarını, verdikleri bir sürü imtiyazlarla ödemeyi bilmişlerdi. Öte yandan, prenslerin kendi yardımlarına duydukları ihtiyacı iyice kavramış olan İtalyan deniz güçlerine gelince, bir yeri ele geçirmeden önce, gösterdikleri desteğin mükâfatı olarak, şehirlerin içinde olduğu kadar dolaylarında da bazı mülkiyetlerin ve hakların kendilerine verilmesi şartını koşmaktan hiç geri kalmıyorlardı. Böylece İtalyan burjuvalarından oluşan ve hepsi de Doğu ticaretinin şu veya bu ölçüde merkezleri haline gelecek olan sömürgelerin büyük bir kısmı ortaya çıktı.» (109)

Demek ki, Haçlı Seferleriyle birlikte burjuvazi, İtalyan burjuvalarının bileklerinin hakkıyla, Doğu'da ele geçen yerler arasında aslan payını kendine ayırmayı becermiş, siyaset alanında da varlığını kabul ettirmiş oldu. Bu dönemde Doğu'daki ilk 'acenta' ların doğuşuna, dolayısıyla, Batı Avrupa'nın Orta Doğu üzerindeki, her şeyi peşinden getirecek olan üstünlüğünün başlamasına tanık oluyoruz. Aynı zamanda burjuvazinin bu «ilk savaşı», «Suriye'ye yerleşen tüccar ulusların mallarını, haklarını ve özgürlüklerini savunmak için ülkedeki krallarla, layik ya da kiliseye bağlı yüksek makam sahipleriyle sürekli mücadele halinde olduklarını» (110) düşünürsek, doğal olarak, onun feodal aristokrasiye karşı vereceği kavgaların da başlangıcını ifade eder.

Haçlı Seferleri bir hayali de yıktı attı: İtalyan sitele-

(109) HEYD W. «Histoire du commerce...»
(110) HEYD, W. «Histoire du commerce...»

rinin Bizans'ın iradesine boyun eğmiş vasaller olduğu hayaliydi bu. Önce Cenova ve Piza gibi, geçmişte Bizans'la ilişkisi olmayan yeni güçler ortaya çıktı. Sonra da eski vasaller, bir başka çağdan kalmış bağları umursamadan, sessiz sedasız kendi çıkarlarının peşinden gider oldular. Zaten katoliklikle ortodoksluk arasında 1054'te patlak veren büyük mezhep ayrılığı aslında, iki ekonomi arasındaki kopuşmanın o çağa has bir biçim içinde açığa vurulmasıydı. Bu tatsız sürprizle birlikte Bizanslılar, onun kadar tatsız başka bir gerçeğin de farkına varabildiler. Ansızın düşmanları haline gelen «Latinler» in, Bizans ekonomisinin çarklarıyla bütünleşmeleri hiç de eskisinden az değildi. O zaman Bizans Devleti, İtalyan sitelerine karşı geleneksel diplomasi kurnazlıklarını, onları birbirine karşı kullanarak uygulamaya kalktı. Ama bu tedbir, kâh ona, kâh öbürüne verdiği imtiyazlar yığınını çoğaltmaktan ve Bizans ekonomisinin köleleşmesini iyice hızlandırmaktan başka işe yaramadı.

II — İMPARATORLUĞUN EKONOMİK YÖNDEN BOYUN EĞİŞİ

Normanlara karşı Bizans'a yardım etmeleri için Venediklilere imtiyazlar veren Aleksis Komnen, bu kere de Venediklilerin desteğini kazanmış olan aynı Normanlara karşı Pizalıların tarafsızlığını sağlamanın yollarını aramaktadır. Bunun getirdiği sonuç şu olur : Piza'dan gelen mallar serbestçe Bizans'a sokulabilecek ve bütün İmparatorluk toprakları üstünde satışa sunulabilecektir. Pizalılar altın ve gümüş ithalâtında vergiden bağışık olacaklar; diğer malların ithalâtında % 4'lük bir vergi ödeyecekler; İmparatorluk sınırları içinde satın alıp bir yerden başka bir yere taşıdıkları mallar için de, yerli tüccarlarla aynı vergiye

tabi olacaklardır. Kendilerine Konstantinopolis'de bir rıhtım ile, oturmaları için evlerin, malları için ambarların bulunduğu uygun bir mahalle tahsis edilecektir. Pizalılara, imparatorluk sınırları içinde, eskiden beri gidip geldikleri bütün şehir ve adalarda da, buna benzer yerler sağlanacaktır.» (111)

Aktardığımız bu bölüm aslında, daha sonra «kapitülasyonlar» adı verilen ve imparatorluğun batılılar tarafından sömürgeleştirilmesinden ibaret olan olayın ilk ifadesidir. Jean II tahta çıktığında, Venediklilerin imtiyazlarını yenilemeyi reddedince, onlar da Rodos ve Sakız'ı yağmaladılar. İmparatorluk Venedik donanmasının gücü önünde baş eğerek, imtiyazları yeniden tanımak zorunda kaldı. Manuel I zamanında, aynı ondokuzuncu yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu gibi, batılılaşmak arzusuna kapılan İmparatorluk, Venedikli tüccarların Konstantinopolis'te sahip oldukları mülkierin sayısını arttırdı ve onlara yeni satın alma serbestlikleri tanıdı. «Yeni İmparatorun verdiği ihsanlardan memnun Venedikliler, Grek İmparatorluğuna git gide daha fazla yerleşmeye başladılar. Zengin olma duygusunun daha da arttırdığı bir azametle, her Allahın günü Grekleri şaşkına çeviren işler yapmaya başladılar. Bunların sık sık buyrukları ve kararnameleri umursamaz halleri, hükümranlık haklarına titiz bir şekilde bağlı olan imparatoru gücendirir oldu.» (112) Bizans ekonomisinin bu vesayet altında oluşu, büyük toprak sahiplerinin emellerine tamamen uygun gelse bile, zaten Latinlerle sürekli ilişkide olan şehir halkında şiddetli tepkiler uyandırmaktan geri kalmıyordu. İtalyan akınından en çok şehirlerdeki faaliyetler ve buraların laşesinl sağlama işi etki görüyordu. Devlet de İtalyanların bu güçlerinden endişelenmeye baş-

(111) HEYD, W. «Histoire du commerce...»
(112) HEYD. W. «Histoire du commerce...»

lamıştı. Ama yapabildiği sadece, onlara karşı kaba ve kısa vadeli tedbirler almaktı. Bunlarsa, durumu daha da kötüleştirmekten başka bir işe yaramıyordu. 1171'de bütün Venediklilerin tutuklanması, mallarına ve gemilerine ambargo konulması hakkında alınan karar, bunların Sicilya kralıyla ittifak kurmaları üzerine, 1175 yılında zorunlu olarak kaldırıldı. Konstantinopolis halkının, dinî taassupla da beslenen kininin taşkınlaşması 1182 Latin katliamını getirdi. Ama hemen ardından imparatorluğa ait bütün kıyılar boyunca girişilen misilleme hareketleriyle öcü alınan bu katliamın ayrıca, 1185'te Isaac Ange tarafından bütün menkul ve gayrı menkul malların geri verilmesi ve zarar ziyanın ödenmesiyle telâfisi yoluna gidildi (113).

III — İMPARATORLUĞUN SİYASAL OLARAK BOYUN EĞİŞİ

Venedikliler artık duruma hepten elkoyma gereğini duymaktaydılar. Her sömürgeci güç gibi onlar da, bundan böyle sadece işlenmiş madde tüccarlığı rolüyle yetinmek istemiyor; mal dolaşımını denetleme aşamasından üretim araçlarını denetleme aşamasına geçmek emelini besliyorlardı. İlk adım, 1198'de atıldı; Venedikliler ellerinde bulundurdukları eski imparatoru serbest bırakmak tehdidiyle, «ister içerde üretilmiş, isterse dışardan ithal edilmiş ve hangi yolla taşınmış olursa olsun» kendilerine ait bütün mallar için vergi bağışıklığı koparmayı başardılar. Bu, Venediklilerin o çağda İmparatorluk sınırları içinde ithalât ve ihracat yapabilmeleri, mal alıp satabilmeleri ve hatta üretebilmeleri demekti. Fakat bu da yeterli değildi. Başlıca üretim araçlarına, toprağa ve insana kadar her şeyi

(113) HEYD, W. «Histoire du commerce...»

denetim altına almak gerekiyordu. Dış ticaretle uyum içinde bulunan büyük malikâne sistemi, mükemmel bir biçimde, ama kısmen büyük Bizans ailelerinin çıkarları doğrultusunda işliyordu. Bu ailelerin yerine batılı «kolon» ları yerleştirmek bir zorunluluktu. Dördüncü Haçlı Seferinin amacı işte bu oldu.

Bizans topraklarının önemli bir parçasının fethi, merkezi idarenin yıkılmasıyla, feodalleşme sürecinin hızlanması dışında hiç bir önemli yapı değişikliğine yol açmadı. Ele geçirilen topraklar üzerinde mahalli senyörlerin yerini Batılı senyörler alırken, ülkenin geri kalan bölgelerinde, devletin vesayetinden kurtulmuş Bizanslı güçlüler de feodal senyörler olarak ortaya çıktılar. Venediğe gelince, «onun istediği, Konstantinopolis tahtı üstünde kendisine imtiyazlar, büyük depolar, deniz üsleri, kısacası daha sonraki Türk yönetimi sırasında kapitülasyon adıyla anılacak ne varsa hepsini bağışlayan, ülkeyi keyfince sömürebilme imkânını veren kukla bir imparator görmekti.» (114) Venedik amacına tamamen ulaşarak, «kendi tüccarları lehine temel antlaşmada yer alan mutlak bir serbestlik sağladı; bu serbestlik yalnız doğrudan doğruya kendinin, ya da kendi ulusundan olanların ve vasallarının yönettiği ülkeler için değil, bütün Latin imparatorluğu için geçerliydi. Buna karşılık yeni rejim, Cenovalılara ve Pizalılara, ancak eskiden Grek imparatorlarından elde etmiş oldukları imtiyazları ve gümrük indirimlerini sağlıyordu.» (115) Böylece kesin sömürgeleştirme tamamlanmış ve artık - ürünün bütünü Batılıların eline geçmiş oldu.

Bizanslıların ellerinde kalan topraklarının çoğunda, feodal yapılar hem komşuları hem düşmanları olan Latinler-

(114) BREHIER L. «Vie et mort...»
(115) HEYD, W. «Histoire du commerce...»

dekine benzer bir şekilde, insanla insan arasındaki ilişkilerin bütün sosyal yapılarıyla birlikte evrimleşirken; Anadoluya çekilmiş olan merkezi idare, İmparatorluğun meşruiyetini ve sürekliliğini temsil etmeye çalışıyordu. Geçici bir restorasyonu sağlayan işte bu kesimdi. Dirençli kırsal cemaat geleneğinin Latinlere ve işbirlikçi Bizans feodalitesine karşı, halk desteğinin temelini meydana getirdiği topraklara çekilmiş ve bu işbirlikçi feodalitenin baskılarından büyük çapta kendini kurtarmış olan bürokrasi, imparatorluğu yeniden diriltmeyi deneyebildi. İznik İmparatoru Jean Vatatzes tarım ve yerli dokuma sanayiini yeniden canlandırmak için çaba harcıyor ve akrites düzenini yeniden kuruyordu (116). Bu arada Selçuklularla ticari ilişkilerin verdiği cesaretle, Latinlerin ticari tekelinden kurtulma teşebbüslerine girişildi. Ne var ki, İtalyanların mutlak üstünlüğünden kurtulmanın zamanı çoktan geçmişti ve zaten daha sonra göreceğimiz gibi, Selçuklu ticareti de Latin etkisi altına girmişti. Théodore Lascaris, Venedikli tüccarlara, yani düşmanlarının en koyusuna, içeri sokmak istedikleri bütün mallarla ülkeye girebilme gibi, her türlü gümrük muayenesinden, vergi ve resimden bağışık olma hakkını da tanıyordu. Oysa imparatorluğun bizzat kendi uyruklarının Konstantinopolis'te ve Latin imparatorluğunun başka yerlerinde, her zamanki vergilerini ödeme zorunluluğu devam ediyordu (117). Bu şartlar altında, bağımsızlık son derece nispiydi.

IV — İMPARATORLUĞUN YIKILIŞI

İznik imparatoru, Konstantinopolis'i ve eski imparatorluk topraklarından bir kısmını geri almayı başardı. Ama

(116) BREHIER L. «Vie et mort...»
(117) HEYD, W. «Histoire du commerce...»

onlarla birlikte, «boşveri» ci bir yarım yüzyılın daha da beter ettiği bütün eski kötülükleri de devralmış oldu. Bu restorasyon, feodalizmin kendini kabul ettirdiği ve aynı zamanda Türk fethi tarafından ortadan kaldırıldığı çağı kapsar. «Michael VIII Paleolog'un tahta çıkışı, Bizans yüksek aristokrasisinin zaferini gösterir. Paleologların hükümranlığı sırasında git gide ilerleyen feodalleşme süreciyle, aynı zamanda, Bizans devletinin içte ve dışta zayıflaması sürecini de izleyebiliriz.» (118)

«Köylerden kaçmanın doruk noktası olan ondördüncü yüzyıl, aynı şekilde köylülerin bağımlılık ilişkilerinin de en son noktasına varması demek oldu. Başlangıcı onbirinci yüzyıla kadar uzanan bu süreç, diğer gelişmelerle birlikte (...), ülkedeki bölgelerin baştan aşağı, imparatorluk ailesi mensuplarının hasları (*) haline geldiği durumların iyice artmasıyla tamamlanır. Türkler bile, Bizans senyörlerini, yoksullara ve paroikoslara reva gördükleri davranışlarından dolayı kınıyorlardı.» (119)

«Pronoia uygulaması sürüp gidiyor ve aynı zamanda manastırlar arazilerini durmadan çoğaltıyorlardı. Pronoia'dan yararlananlar, önceleri belli bir zaman için verilen toprakların sonunda miras hakkını elde etmeyi başardılar.» (120) «Şüphesiz, pronoianın babadan oğula kalan aile haslarına dönüşümü, daha ondördüncü yüzyılda sık sık rastlanan, hatta bir ölçüde adet haline gelmiş bir olaydı. Ancak, miras hakkı olan gerçek mülk sahibinden farklı olarak pronoiarios, pronoiası miras hakkını içeren bir tasarruf durumuna girdikten sonra bile, mülkünü satmak, hibe

---

(118) OSTROGORSKY G. «Pour l'histoire...»

(119) ANTONIADIS-BIBICOU H. «Villages désertés...»

(120) ROUILLARD G. «La vie rurale...»

(*) Fransızca metinde Apanage: Hükümdarların büyük oğulları.na ya da erkek kardeşlerine hayat boyu verdikleri ve bunla.rın ölümünden sonra tekrar hazineye kalan toprak parçaları. (Ç.N.)

etmek, çeyiz olarak vermek, manastır veya kiliseye bağışlamak, pronoiarios sıfatıyla onun yerine geçmeye muktedir mirasçılardan başka birine vasiyet etmek gibi haklara sahip değildi.» (121) Bütün bunlar, devletin hâlâ müdahale gücünü koruduğunu ve pronoia sisteminin, Avrupadaki dokuzuncu yüzyıl pre - feodal beneficium'unu onbirinci yüzyıl feodal fief'inden ayıran yolu katetmediğini gösteriyordu. Ayrıca, «ister güçlü bir büyük toprak sahibi, isterse en aşağı sınıftan bir paroikos olsun, herkes kesin olarak ancak memurlar tarafından temsil edilen basileus'a bağlı birer imparatorluk yurttaşı olarak yaşıyordu.» (122) Devlet, çok kere nazariyatta da kalsa, üstünlük haklarını muhafaza ediyordu. Devletin bu üstünlüğü, fiili iktidarından çok, bin yılı aşan bir zamandan beri imparatorun şahsında ifadesini bulan mutlak bir iktidar olarak kutsallaştırılmasından ileri geliyordu. Ondördüncü yüzyıl başlarında, Patrik, Andornik II'ye şöyle yazıyordu : «Bu afetle (o çağda ortalığı kasıp kavuran yiyecek malları istifçiliğinden söz ediyor) mücadelede çareyi, bir memur, bir papaz veya bir din adamı değil, muhteşem ve kutsal majesteleri bulacaktır.» (123)

Devletin müdahale gücü, pronoiarioslarla manastırların ardı arkası gelmeyen mücadelesi sırasında, pronola mülklerinin içedilmesine karşı durmak amacıyla harcadığı çabalarda da kendini gösterir. «Ondördüncü yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren manastır mallarından, pronoiaya dönüştürülmek amacıyla yararlanıldığı durumlara tanık olmaktayız. Bu çağda manastırlar, tasarruflarındaki mülklerin yarısını, pronoialar lehine kaybetmişlerdi.» (124)

Fakat devletin bu müdahalesi çoğu kere feodal uy-

---

(121) OSTROGORSKY G. «Pour l'histoire...»
(122) ROUILLARD G. «La vie rurale...»
(123) Zikreden: BRATIANU G.I. «Etudes byzantines...»
(124) OSTROGORSKY G. «Pour l'histoire...»

ruklarının yararına işliyordu. Böyle olunca, Michael VIII Paleolog, akriteslerin Doğu sınırındaki topraklarını kamuiaştırmış, bu da Türklerin önüne geçilmez ilerleyişine hız vermiş oldu (125). Felâketli sonuçlar doğuran bir başka ittifak da 1262'de Cenovalılarla imzalanan Nympheon antlaşmasıdır. Konstantinopolis ve Bizans İmparatorluğunda Venediklilerin yerini Cenovalıların almasını amaç edinen bu ittifak (126) gerçekte, Cenova'nın himayesinin kabul edilmesi demek oldu. «Venediklilerin ekonomik tekeli yerine Cenovalıların ekonomik tekelini getiren bu antlaşma, Bizans'ın alın yazısı üstüne çöken ağır bir yük olup çıkacaktır.» (127)

«Nympheon antlaşmasının ardından, önce Cenovalıların, daha sonra da Venediklilerin Karadeniz havzasının tarımsal bölgelerine sızmaları, ticari amaçlı üretim üzerine temeilendirilmiş feodal Bizans ekonomisine ağır bir darbe indirdi. Cenovalılarla Venedikliler, daha önce elde ettikleri imtiyazlardan yararlanarak, mahalli feodal üretimle rekabete giriştiler.» (128) «Venediklilerin ve Cenovalıların gümrük vergilerinden tam bağışıklıkları vardı, Pizalılar ise Konstantinopolis ve Pera'da (*) ithalât ve ihracatta, malların değeri üzerinden % 2'lik bir vergi ödüyorlardı. Floransalılar, Provancialılar, Ankonalılar, Sicilyalılar ve diğer yabancılar da bu % 2'lik vergiye tabiydiler; yalnız bunlar daha girişte hem ithalât, hem ihracat vergisini bir ara-

(125) ARNAKIS G. «Byzantium's Anatolian Provinces during the reign of Michel Paleologus», *(Mihail Paleolog'un Saltanatı Boyunca Anadolu'da Bizans Eyaletleri)* «Actes du XII éme Congrés international d'Etudes Byzantines» *(Etudes Byzantines'in 12. Uluslararası Kongresine ait Belgeler)* Belgrad 1964.

(126) HEYD W. «Histoire du commerce...»

(127) BREHIER L. «Vie et mort...»

(128) FRANCES E. «La féodalité byzantine...»

(*) Konstantinopolis'te Cenovalıların oturduğu semt; Beyoğlu'nun eski adı. (Ç.N.)

da ödemek zorundaydılar. Venedikliler pahalılık olmadıkça ve fiyat belli bir haddi aşmadıkça buğday ihraç edebilirlerdi. Venediklilere kısıntısız tanınmış bir başka hak da, istedikleri meslekte çalışabilmeleri hakkıydı» (129) «Yunanistan zeytin ve bağcılıkta çok zengin olduğu halde, Konstantinopolis'te ve hele Pera'da İtalyan zeytinyağı ve her çeşit İtalyan şarabı satılmaktaydı.» (130) Venedikliler Konstantinopolis civarında bağ ve tarıma elverişli toprak satın almak bile istiyorlardı (131). Gayrı menkul sahibi Venedikliler arazi vergisi ödemiyorlardı. Bir sürü meyhanede, serbest olarak ülkeye sokulan İtalyan şarapları bolca satılmaktaydı. Fransız ve Flandre kumaşları, Reims bezi ve yünlü kumaşlar ithal edilmekteydi (132). Yalnız aristokratların değil, orta tabakadan gelme insanların da sırtında, batı işi elbiseler vardı (133). Nihayet Pera gümrüğü yılda 200 bin Bizans altını hasılat sağlarken, Konstantinopolis gümrüğünde bu miktar, 30 bin altını aşmıyordu (134).

Bütün bunların sonucu, ondördüncü yüzyılın başından itibaren kendini gösteren bir bunalım oldu. «Bir yanda, içerde, dokunulmazlık kazanmış senyörler, kilise emlâkı ve haslar, öte yanda Bizans topraklarına yerleşip ülkenin bütün ticaretine el koymuş Batı kolonilerinin yabancı tüccarlarına verilmiş malî imtiyazlar arasında sıkışıp kalmış,

---

(129) HEYD, W. «Histoire du commerce...»

(130) PEGOLOTTI «La pratica della mercatura», *(Ticari Uygulama)* zikreden FRANCES E. «La disparition...»

(131) THIRIET F. «Registres des deliberations du Senat de Venise concernant la Romanie», *(Venedik Senatosunun Rum ülkesiyle Senato Müzakere Kayıtları)*, zikreden FRANCES «La disparition...»

(132) HEYD, W. «Histoire du commerce...»

(133) MACREMBOLITES «Dialogue entre le riche et le pauvre» *(Zenginle Fakir Arasında Diyalog)*, zikreden FRANCES E. «La disparition...»

(134) BRATIANU G. I. «Etudes byzantines...»

topraklarının önemli bir bölümünü elinden kaçırmış olan İmparatorluk için, kazanç kaybını giderecek başka bir alan kalmamıştı.» (135) Bizans büyük feodalitesinin bir temsilcisi olan Kantakuzen, kendinin de mensup olduğu sınıfa çok zarar veren İtalyan tüccar akınını önleyebilmek için büyük çaba harcadı. Buğdaya ve İmparatorluğa ithal edilen diğer toprak ürünlerine yeni bir vergi koydu. Ama bu tedbirin ardından, halk yığınlarının sırtına binen bir hayat pahalılığı başladı (136). Çünkü her türlü rekabetten kurtulan feodal çevreler, canlarının istediği fiyatları kabul ettirdiler ve serbestçe ihtikâr yapma imkânına kavuştular. Kantakuzen ayrıca diğer vergileri arttırıp, transit ve ihracatla ilgili gümrük resimlerini düşürdü. Alınan bu tedbirlerin amacı, büyük malikâne ürünlerinin ihracatını kolaylaştırmak, Bizans feodal çevrelerinin her zamanki faaliyetleri olan, tahıl ve diğer tarım ürünleri ticaretini teşvik etmekti. Cenovalıları karşısına alan bu siyasi tutum onlarla bir savaşa yol açtı. Savaşta Bizans yenilince, Cenovalıların imtiyazları daha da arttırıldı. 1352'de yapılan barış anlaşmasıyla, Cenovalılar tarafından İmparatorluk yurttaşlarına satılan bütün mallar gümrük vergisinden bağışık tutuldu (137).

Sonunda büyük Bizans şehirlerindeki pazarlar, git gide Venedik ve Cenovalıların egemenlikleri altına girdi. Konstantinopolis'in, Bizans'ın başkenti olarak, son zamanlarında, feodal unsurlara ait büyük malikânelerden şehre kadar gelen ürünleri bol bol piyasaya sürenler, İtal-

---

(135) ANTONIADIS-BIBICOU H. «Villages désertés...»

(136) «Batılıların imparatorluğun büyük limanlarında yaptığı ve bu limanlarda oturanların çoğunun hayatlarını, iğreti de olsa, sürdürmesine yarayan ticaret ortadan kalkınca, para ekonomisinin gerilemesi daha belirgin bir hal alacaktı.» ANTONIADIS-BIBICOU, «Villages désertés...»

(137) FRANCES E. «La féodalité byzantine...»

yanlar oluyordu (138). Bu da, ekonomik dolaşımın hepten dışında bırakılmış görünen Bizans feodal malikânesinin kökünden yıkılmasında büyük çapta etkili oluyordu. «Çünkü bu ticaret biçimi, gerçekte» eskisinden daha belirgin «bir trampa niteliğiyle yeniden kapalı ekonomi haline dönüşen»; böylece de, ondördüncü yüzyılın ikinci yarısından önce Bizans'ta, kurulan feodal sistemle, siyasi alanda bile daha iyi bir uyum içinde bulunan «ülke ekonomisine yabancı kalıyordu.» (139) Batı'da site hayatının canlanıp hareket kazandığı bir çağda, «Bizans uygarlığı, aslı kıra dayanan bir yapıdaydı.» (140)

Ama bu kırsal ekonomide, feodal malikâne bütün toprakları egemenliği altına almayı başaramadı. «Bu yüzden Bizans kırsal örgütlenmesinin başlangıçtan beri dayandığı iki işletme biçiminin, sonuna kadar bir arada var olduğu görülecektir : bir yanda köylerdeki özgür küçük ve orta mülkiyet, diğer yanda paroikosların ekip biçtiği büyük malikâneler. Her zaman tehdit altında bulunan özgür mülkiyetin son günlere kadar sürüp gitmesi de ilgi çekicidir. Özgür köyler Tesalya, Makedonya ve Küçük Asya'da hâlâ mevcuttu : bunların başında eşraftan biri (kephalê) veya köyün ihtiyar heyeti bulunurdu. Buraların sakinleri birçok kere manastırlarla çatışmaya girmişlerdi.» (141)

«Köy komünü, Bizans Orta Çağı (sekizinci yüzyılla onbirinci yüzyıl arası) boyunca, kırsal yerleşmenin, büyük çapta da vergi ve hukuk statüsünün egemen biçimi oldu; giderek önemini kaybetmesine rağmen, imparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürdü ve Türk egemenliği altında da en azından bir yerleşme birimi olarak, baştaki

(138) FRANCES E. «La féodalité byzantine...»
(139) ANTONIADIS-BIBICOU H. «Villages désertés...»
(140) ROUILLARD G. «La vie rurale...»
(141) ROUILLARD G. «La vie rurale...»

karakteri yeni işlevlerle zenginleşmiş şekilde yeniden ortaya çıktı.» (142)

SONUÇ

Bizans ve Roma İmparatorlukları boyunca Anadolu'nun sosyal ve ekonomik tarihinin evrimi, bürokratik bir aristokrasi tarafından temsil edilen, kollektif mülkiyetin izlerini içinde barındıran, özgür kır cemaatine dayalı merkeziyetçi eğilimle, —yani devletle—; büyük malikâne temeline dayanan ve Roma hukukundaki özel mülkiyetin bir ifadesi olan merkezden kopmacı eğilim —yani büyük mülk sahipleri— arasında ardı arkası gelmeyen bir mücadele olarak ortaya çıkar. Bizans İmparatorluğunun coğrafi varlığı, iki ayrı üretim tarzıyla bunlardan doğan sosyal biçimlerin, yani bir yanda Grek ve Roma dünyasının, öte yanda da doğu imparatorluklarının birbiriyle temasa gelmesinde ve iki üretim tarzı arasındaki zıtlıkta ifadesini bulur. Bu zıtlık, tarihte yalnız Bizans devletinin yaşadığı dönemde değil, onun öncesinde ve sonrasında da vardır.

Devletle büyük toprak mülkiyeti arasında, imparatorluğun yıkılışına kadar bir çözüme varamadan süren bu mücadele, sonunda Batı'yla Doğu arasında kesin farklılaşmayı getirdi. Kendi kendine bırakılan Batı Avrupa altı yüz yıllık bir çözülüşten sonra, yeni bir ekonomik ve sosyal sistemin, yani köleci Roma üretim tarzıyla «barbar» üretim tarzlarının bir sentezi olan feodalizmin filizlenme düzeyine gelirken; Bizans, varlığını sürekli kılma konusundaki olağanüstü iradesiyle evrimleşmeyi önledi. Bunu, toplum yapısının temelindeki bölünemez birime, yani kır cemaatine dayandığı ya da onun tarafından yönlendirildi-

(142) ANTONIADIS-BIBICOU H. «Villages désertés...»

ği için başarabildi. Çünkü kır cemaati, üyelerini, herkesi kapsayan yoğunlaşmamış bir kölelikten çıkarıp, fiili bir bağımlılığa sokmaktan başka bir işe yaramayacağı için, sadece daha bilinçli bir sömürü biçimi demek olan her evrime düşmandı. Bu noktada üretim tarzlarının evrimiyle, insanın insan tarafından sömürülmesinin artması arasındaki çelişki hükmünü gösterdi.

Bizans feodalltesi, güçlü şehir ekonomisine karşı dövüşerek kendine bir yol açmayı denerken; Avrupa'da şehir ekonomisi, feodalitenin çelişkilerinden ve boşluklarından yararlanarak gün ışığına çıkmaya başlıyordu. İtalyan burjuvazisinin, uygun doğal ve sosyal çevre şartlarından yararlanarak varlığını ortaya koyduğu çağda, bürokratik aristokrasinin çıkarları ve güdümlü ekonomik siyasetiyle zaten kıskıvrak bağlanmış olan Bizans ticareti, feodalitenin ilerlemesi karşısında, şehir ekonomisiyle birlikte geriliyordu. Şehir ağının ilmikieri arasında doğmuş; para mekanizmasının sıkı sıkıya kayıt altına alınmasına rağmen, her zaman düzenli işlediği bir ortamda gelişmiş olan Bizans Feodalitesi, pazar için üretim amacıyla şekillenmişti. Karşılarında beliren ortak düşmana, yani Bizans şehir aristokraslsine karşı, yükselen iki yeni sınıf, Batı burjuvazisiyle Doğu feodalizmi el ele verdiler. Bunun açık sonucu, bunlardan ikincisinin ilki tarafından sömürülmesi oldu. Önce temelden, yani tarım sektörü üretiminden başlayan sömürü, çabucak ekonominin bütün alanlarına yayıldı.

Sömürü piramidinin tabanında elbette Bizans köylüsü bulunuyordu. Bu sömürü, ülkenin Batı'ya bağımlılığı arttıkça git gide daha da acımasız hale geliyordu.

«Üretimleri henüz aşağı biçimleri, yani kölelik ya da serflik düzenini aşamamış halklar, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu bir pazara sürüklenip de, ürünlerinin dış ülkelere satılması bu yüzden başlıca çıkarları haline gelince, işte tam bu andan itibaren, aşırı çalıştırmanın,

uygarlığın bu yeni ürününün korkunçluğu da, köleliğin ve serfliğin barbarlığı üstüne biner.» (143)

Böylece Türklerin baskısı kadar, Bizans halkının «güçlüler» e ve «Frenkler» e duyduğu kin de, bir imparatorluğun yerini, kendi demografik, ekonomik ve kültürel meselelerini de yanı sıra getiren; selefiyle aynı sorunlar karşısında kalacak ve bunlara cevaplar vermeyi deneyecek olan, bir başka İmparatorluğun alması sonucunu hazırladı.

Böyle bir görüş açısından, daha çok evrimleşmiş bir üretim biçimine dayanan Batı dünyasının üstünlüğü ta o zamandan açıkça bellidir ve Bizans İmparatorluğu'nun yerini Osmanlı İmparatorluğu'nun alması, Türklerin gelmesinden önce başlamış olan eşitsiz gelişim süreci içinde olsa olsa, bir ara verme ya da verdirtmedir.

(143) MARX K. «Le Capital» (Kapital) cilt I Paris Editions Sociales.

2

Asya Tipi Üretim Tarzı

Bizans toplumunun evrimi bize, filizlenmekte olan bir üretim biçimiyle, yani **feodalizmle**, Ortadoğu imparatorluklarından ve eski Doğu İmparatorlukları ve onların haleflerinin sürdürdüğü egemenlikten de mirası olan kır cemaatine dayalı **devlet anlayışı** arasında bir mücadele olarak göründü. Daha doğrusu burada, o çağda Batı Avrupa'nın niteliği olan bir üretim tarzının, çok uzun bir dönem başlıca Asya kavimlerini yönetmiş olan ve bu yüzden Asya Tipi Üretim Tarzı denen bir diğer üretim tarzıyla karşı

karşıya kaldıkları noktada bulunuyoruz (144). Anadolu, Türklerin fethinden sonra yeniden Ortadoğu uygarlıklarının etki alanına girdi (zaten kopması her zaman pek yüzeyde kalmıştı). Bu yüzdendir ki, her şeyden önce, ülkenin alınyazısı üzerinde ağırlığını git gide daha çok duyuracak olan bu üretim tarzını kısaca gözden geçirmek doğru olacaktır.

ATÜT'ÜN OLUŞUMU

ATÜT, sınıfsız ilkel toplumun evrim imkânlarından biri olarak gözükür (145). Bu üretim tarzının kendine has ilk özelliği, toprağın kişisel özel mülkiyetine paralel bir evrim göstermeksizin, bir yönetici sınıfın ortaya çıkmasıdır. «Özel mülkiyetin ortaya çıkışı, tarım cemaatini Asya tipi topluma değil, köleciliğe doğru götüren bir evrime bağlıdır.» (146)

İlkel toplum çağında, «toprağın mülkiyeti komünün bütününe aittir. Kişinin toprağı kullanma hakkı, tasarruf

(144) Araştırmacılar «Asya Tipi» adını geçici olarak konmuş sayarlar. Çünkü bu üretim tarzı aynı şekilde Kristof Kolomb öncesi Amerikan İmparatorlukları ve belki bazı Afrika toplumlarıyla da ilgilidir. A.T.Ü.T. konusundaki uzun tartışmalar için bk. «La Pensée» dergisi, sayı 114, 117, 122, 129, 132, 138, 142, 144. Paris 1964-69

(145) «Asya Tipi Üretim Tarzı, toplumların gelişmesinde, diğer üretim tarzlarında olduğu gibi, zorunlu bir aşama değildir.» SURET-CANALE J. «Problémes théoriques de l'étude des premiéres sociétés des classes», *(İlk Sınıflı Toplumların İncelenmesinde Nazari Sorunlar)* «Recherches İnternationales à la lumiére du marxisme» sayı 57-58 Paris 1967.

(146) BANU I. «La formation sociale tributaire», *(Kabileye Dayalı Sosyal Oluşum)*, «Recherches internationales...» sayı 57 - 58

edebilme şartı, o komünün bir ferdi olmasından doğar. ATÜT, yeni üretim tarzları, tarımla zanaatın birbirinden ayrılmasına ve daha karmaşık bir işbölümü içinde uyuma varmasına imkân verdiği zaman ortaya çıkabilir. Köy cemaatleri, işte o zaman, kendine yeterli madde üretimiyle yaşamaya ve düzenli olarak bir üretim fazlası elde etmeye en elverişli şartları sağlarlar. Bu üretim fazlasının varlığı, daha ileri bir sosyal farklılaşmayı ve bu üretim fazlasının bir kısmına el koyarak, cemaatin diğer üyelerini sömüren bir azınlığın ortaya çıkmasını mümkün kılar.» (147)

«Bu cemaatlerin her birinde, daha baştan beri, öyle bazı ortak cıkarlar vardı ki, bunların korunması işinin bütünün denetimi altında da olsa, bireylere bırakılması zorunluydu. Bu bireylerin farklı bir güçle donatıldıkları, bu yüzden devlet iktidarının ilk tohumlarını meydana getirdiklerini söylemeye hacet yok. Yavaş yavaş üretim güçleri gelişir; gittikçe yoğunlaşan nüfus, çeşitli cemaatler arasında yer yer ortak, yer yer zıt çıkarlar yaratır. Bu cemaatlerin daha büyük topluluklar halinde bir araya gelmesi ardından yeni bir işbölümüne, ortak çıkarları korumak ve çıkar zıtlıklarına karşı kendini savunmak amacıyla organların yaratılmasına yol açar. Bütün topluluğun ortak çıkarlarının temsilcileri olarak, cemaatlerin herbiri önünde, daha başta, farklı hatta bazen ona ters düşen, özel bir durum kazanan bu organlar, kısa bir süre sonra, ya görevin mirasla geçmesi (...) ya da, öteki topluluklarla çıkan çatışmalar arttıkça, bunlardan vazgeçmenin imkânsız hale gelmesi yüzünden, daha büyük bir özerklik kazanırlar. Nasıl oluyor da, sosyal işlev toplum önündeki bu özerk duruma geçişten, zamanla, toplum üstünde bir egemenlik

(147) GODELIER M. «La notion du mode de production asiatique», *(Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı)*, «Les Temps Modernes» sayı 228, Mayıs 1965.

durumuna yükseliyor? Yani nasıl oluyor da egemen bireyler, sonunda birleşip egemen bir sınıf olup çıkıyorlar? Bu soruları burada incelememizin bir gereği yok. Bizim için önemli olan, nerde olursa olsun, siyasal egemenliğin temelinde sosyal işievin yattığını ve bu egemenliğin ancak kendisine emanet edilmiş bu sosyal işlevi yerine getirdiği sürece varlığını devam ettirebildiğini görüp anlamaktır.» (148)

Sosyal işlevlerin, daima kutsal bir görünüş altındaki bu billurlaşması, Çin topluluklarında çok bellidir : bunlarda işlevin kişilik kazanması, bizzat bu işlevi yöneten doğal gücün onu elinde tutanın şahsında kişileşmesiyle bir arada yürür ve devlet kavramıyla onun temsilcisi olan imparatorun kademe kademe kutsallaşmasına yol açar.» (149)

Bu sınıf egemenliğinin süreklilik kazanması arzusu, Devletin esasını meydana getirir. «Ancak, zıtlıklardan doğan sınıf ayrılıkları kesenkes belirginleştiği, egemen sınıfın çıkarları yığınların çıkarlarıyla açıkca çelişkiye düştüğü zaman, Devlet ortaya çıkar ve bir zorunluluk haline gelir.» (150)

Fakat sosyal işlevdeki bu biçim değiştirme, bu dev boyutlu, üstelik dikkati çekecek kadar uyumlu ve uzun ömürlü koca imparatorlukların doğuşunu tek başına açıklamağa yetmez. Yönetici sınıfın sömürme olgusu içinde, bu iktidarı sürekli kılmakta gerekli ve yeterli işlevierin bu-

---

(148) ENGELS F. «Anti-Dühring» Paris. Editions Sociales.

(149) Bu süreci izlemek için bk. GRANET M. «La civilisation chinoise» *(Çin Uygarlığı)* Paris 1968.

(150) SURET-CANALE J. «Les sociétés traditionnelles en Afrique tropicale et le concept de mode de production asiatique» *(Tropikal Afrika'da Geleneksel Toplumlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı)* «La Pensée» sayı 1 117, ekim 1964.

lunması lâzımdır. «Çok eski zamanlardan beri, Asya'da yalnızca üç idare bölümü vardı : maliye idaresi, yani ülke içi yağma; savaş işleri idaresi, yani ülke dışı yağma; ve bir de bayındırlık işleri idaresi. İklim ve coğrafi şartlar, özellikle de Büyük Sahra'dan başlayıp Arabistan, İran, Hindistan, Moğolistan boyunca Asya'nın en yüksek yaylalarına kadar uzanan uçsuz bucaksız bomboş alanların varlığı, kanallar ve diğer sulama araçlarının yardımıyla, sunî sulamayı Doğu tarımının temeli haline getirdi. Mezopotamya ve İran'da olduğu gibi, Mısır ve Hindistan'da da su baskınları toprağı verimlileştirmeye yarıyordu. Yükselen sudan, sulama kanallarını besiemekte yararlanılıyordu. Suyun bu ortaklaşa ve hesaplı kullanılma zorunluluğu Batı'da, Flandre ve İtalya'da olduğu gibi, özel müteşebbisleri kâr amacı gütmeyen ortaklıklar halinde birleşmeye sürüklerken; bu tür ortaklıkların doğabilmesi için toprakların çok geniş, uygarlık düzeyininse çok aşağı olduğu Doğu'da, devlet yönetiminin merkezî müdahalesini zorunlu kıldı. Bundan da, Asya devlet yönetimlerinin hepsinde ortak ekonomik bir işlev, bayındırlık işlerini sağlama işlevi doğdu.» (151) Eski Çin geleneklerinde, ilk hanedan kurucusunun, kutsal bataklıkları ıslah ettirdiği ve ırmakları «saray toplantılarına giden senyörler gibi» denize ulaştırdığı görülür. Toprak bir kere ekilip biçilmeye elverişli hale getirildikten sonra tarım başlayabildi. «Toprak, gösterişsiz bir evden başka özel malı mülkü olmayan (...) ama kanallar ve kuyular açtırmak için büyük harcamalar yapan Yu'nun sayesinde sulardan kurtarılmıştı.» (152)

Böylece büyük sulama tesisleri merkezi devletin varlığının; bunların bakım ihtiyaçları da bu devletin sürekli-

(151) MARX K. 25/6/1853 de New York Daily Tribune'da yayınlanan makale.

(152) Zikreden GRANET «La civilisation...»

liğinin bir gerekçesi olarak karşımıza çıkıyor. Ama bu gerekçelerin varlığı daima yeterli ve zorunlu mu? Çin'de tarla açılması da aynı derecede önemli bir işlev olarak kabul edilir. «Yu'nun buyruğunda çalışan büyük ormancı Yi, dağları ve bataklıkları ateşe verdi ve bitkileri kül haline getirdi. Yu da bu arada ırmakları düzene sokuyordu.» (153) Oysa «Aşırı merkeziyetçiliğin hüküm sürdüğü İnka İmparatorluğunda, sulama devlet idaresinin başlıca meselesi değildi.» (154) İşi daha da öteye götürürsek, tarım büyük ölçüde bir üretim fazlası sağlamaya elvermediği için, kazanç sağlamak amacıyla daha başka bir faaliyet alanını koruyup düzenleyen devletlerin varlığıyla karşılaşırız. Üretim güçleri düzeyinin çok yetersiz kaldığı Kuzey Afrika toplumunda, imtiyazlı azınlığın yüzyıllar boyunca yararlandığı zenginlik, üretim hacimleri hayli düşük kabile topluluklarının üretim fazlasının devşirilmesinden çok, Kuzey Afrika'nın uluslararası ticaret yolları üzerindeki eşi bulunmaz yerinin yarattığı ticari kârların boliuğundan ileri geliyordu.» (155) Bunun gibi «Tropikal Afrika'da imparatorlukların (Orta Çağ'daki Ghana, Mali, Songay gibi) gelişmesi, büyük çapta işlerin örgütlenmesine değil, Kara Afrika'yla Beyaz Afrika arasında kabile aristokrasileri eliyle, fildişi, deri, v.b. değerli ürünlerin mübadelesi yoluyla yapılan, kabilelerarası ya da bölgelerarası ticaretin denetimine bağlıydı.» (156)

---

(153) GRANET M. «La civilisation...»

(154) İnka toplumunda A.T.Ü.T için bk. De SANTIS S. «Les communautés de village chez les Incas, les Azteques et les Mayas» *(İnkalar'da, Aztekler'de ve Maya'larda köy Cemaatleri)*, «La Pensée» sayı 122, Ağustos 1965.

(155) LACOSTE Y. «Ibn Khaldoun» *(İbni Haldun)* Paris 1966

(156) COQUERY-VIDROVITCH C. «Recherches sur un mode de production africain» *(Bir Afrika Tipi Üretim Tarzı Üzerine Araştırmalar)*, «La Pensée» sayı 144, nisan 1969

Verdiğimiz bu örnekler bizi, sulama işlerini ATÜT'ün kıstası olmaktan çıkarmaya mı götürür? Devlet idaresi büyük çapta işleri üstlensin veya üstlenmesin, tek bir ATÜT kavramına mı varmaya çalışmalı? (157) Yoksa, tam aksine, birçok üretim tarzını Asya Tipi, Afrika Tipi v.b. diyerek birbirinden mi ayırmalı? (158) Çok katı bir tanım, gerçeklerin büyük bir kısmının gözden kaçması tehlikesini taşır. Büyük çapta işlerin gerçekleştirilmesi sağlam yapılı bir devletin varlığını zaruri hale getirerek, uyumluluğu ve uzun ömürlülüğü sağlar; hele bu işler sulama işleriyse. Çünkü bunların gerçekleştirilme güçlüğü ve sürekli bakım ihtiyacı bir uzmanlaşmayı ve ciddi bir disiplini gerekli kılar. Devletin «bayındırlık işleri» işlevi önemini kaybettiği ölçüde, kendi üstünlüğü de ortadan kalkar, dolayısıyla yapılar eski yapılar olmaktan çıkar. ATÜT kavramı, bayındırlık işleri kavramıyla birlikte ortadan silinir. Demek oluyor ki, ATÜT'ün kesin sınırlar koyan bir tanımını bulmağa çalışmak yerine, onun Osmanlı toplumuyla kıyaslanmasında kıstas olarak kullanılabilecek kendine has çeşitli özelliklerini sıralamak bizim konumuz açısından daha doğru olacaktır. Üstelik incelediğimiz alanın, feodal üretim tarzıyla, bundan böyle ATÜT başlığı altında toplayabileceğimiz Doğulu etkiler arasında sürekli bir savaş alanı olduğunu akıldan çıkarmayıp, iki sistemin kendine has özelliklerinin her noktada karşı karşıya getirilmesine çalışılacaktır (159).

---

(157) Bk. GODELIER M. «Le M.P.A. et l'évolution des sociétés selon les schémas marxistes» *(A.T.Ü.T. ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi)*, Cahiers du C.E.R.M. Paris 1965.

(158) Bir Afrika tipi üretim tarzı için bk. COQUERY . VIND. ROVITCH C. «Recherches sur...»

(159) İki üretim Tarzının karşılaştırılması için bk. VARGA E. «Sur le mode de production asiatique» *(Asya Tipi Üretim Tarzı Üstüne)*, «Recherches internationales...»

I — KISTASLAR

Sistemin temelinde yatan kendine has birinci özellik, en önemli üretim aracının yani toprağın, Devlet mülkiyetinde olmasıdır. Duruma göre, toprak, bütün komüne (bu, ilkel komünün bir kalıntısıdır), yönetici sınıfa, yönetici sınıfın temsilcisi olarak hükümdara (160), egemen aileye (kabile kalıntısı), bizzat hükümdarın şahsına, hatta hükümdarın şahsında temsil edilen ilahi güce ait olarak görülür. Ama ne olursa olsun, denetim yönetici sınıfın elindedir. İlkel toplulukta dağınık iktidarların ve işlevlerin giderek devletin çekirdeğini meydana getirecek olan bireylere doğru yönelmesine paralel olarak, yine o ölçüde dağınık mülkiyetin, düzenleyici görevdeki kişi, yani hükümdar tarafından temsil edilen bir sınıfın elinde yoğunlaşması olayı ortaya çıkar. Buna karşılık feodalitenin belirgin özelliği, toprak ağalarının, feodallerin mülkiyetidir. «Senyörsüz toprak olmaz.»

Özel mülkiyetin yokluğuyla aynı anlama gelen bu yaygın mülkiyet biçimi, ilkel komünün geçirdiği evrimin zorunlu ve evrensel bir sonucu değildir. Bu yaygın mülkiyet genellikle, toprağın ürün vermesi için önemli işlerin gerektiği yerlerde gerçekleşir. Bundan iki sonuç çıkar: önce bu işleri yönetmek ve masraflarını karşılamak için bir örgüt gerekir ve böylesine bir örgüt, yani devlet, bu topraklar üzerinde bir hak kazanır. İkinci olarak da önemli bir emek miktarını emmiş olan toprağın bizzat kendisi, işgücünün bolca bulunmasının tam tersine, zor bulunur ve pa-

(160) «Eski Çin'de kral toprağa, kendi adına değil, üst dereceli cemaatin temsilcisi olarak sahiptir.» CHESNAUX J. «Où en est la discussion sur le M.P.A.» *(A.T.Ü.T. Tartışması Hangi Noktadadır?)*, «La Pensée» sayı 122, 129 ve 138.

halı bir mal haline gelir. Bu noktada da, feodalizm tam karşıt özellikler gösterir: toprak yeterli miktarda vardır, ama onu işleyecek işgücü eksiktir.

Yukardaki paragraftan, bizzat sistemin var olabilmesi için, büyük çapta işleri Devletin yapması gerektiği sonucu çıkıyor. Bu büyük çapta işler kavramını, daha genel başka bir kavramla açıklayabilir; Devletin üretim araçlarını denetimi altında bulundurmak ve üretimi örgütlemek amacıyla müdahalede bulunduğunu, bu müdahaleninse sürekli ve sistemli olduğunu söyleyebiliriz. Bu genelleştirme yapılınca, çok sayıda durum aynı sistem içine sokulabilir. Ama üretim araçlarını elinde bulundurmadan vazgeçildikçe, bunların denetimi var olmakta devam etse bile, sistem çözülmeye uğrar. Çünkü yönetici sınıfın üyeleri, bunların değerlendirmelerine katkıda bulundukları ölçüde, tasarrufları üzerinde hak iddia edebilirler.

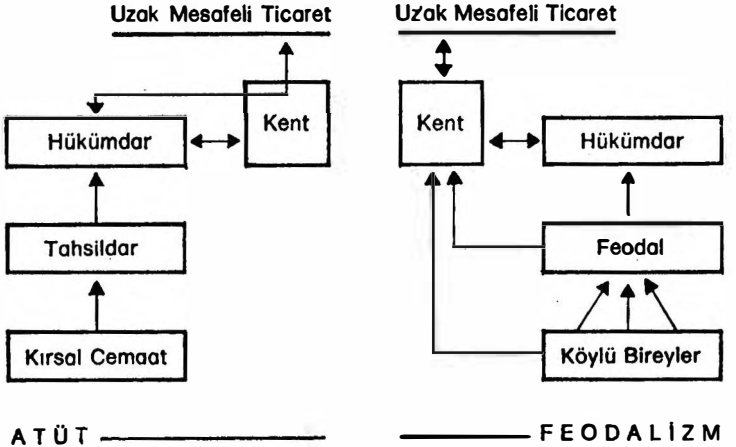
Sosyal hayatın her alanına yayılan bu sürekli müdahalenin getirdiği sonuç, siyasi iktidarın güçlü bir biçimde merkezileşmesidir. Bu durumu birçokları «Asya Tipi Despotluk» diye ifade ederler. Klâsik feodalizmde ise, aksine, o sırada hiç bir ekonomik rolü olmayan Devletin aşağı yukarı bütün işlevlerini feodal senyörün kendisi yerine getirir.

Devlet ile cemaatler arasındaki bu ilişkilerin mantıki sonucu şudur: yönetici sınıf, doğrudan doğruya üretici tarafından yaratılan artık - ürünün, vergi şeklinde ifadesini bulan toprak rantının biricik sahibi haline gelir. Bütün sömürücü tabakalar, bu gelirleri emek harcamadan Devletin aracılığıyla ele geçirirler. Bu ele geçiriş, çok kere bu rantın toplanmasından ibaret olan kamu işlevinin ücreti şeklini alır. İdeal şekliyle ATÜT'te, artık - ürün üreticinin elinden alınıp el değmeden devlet hazinesine aktarılır, bunun bir kısmı daha sonra görevlilere verilir. Ama uygulamada çok kere bunun aksi olur; bu görevliler, artık-ürü-

nün bir kısmını gördükleri işin bedeli olarak alakoyup gerisini hazineye gönderirler. Bu iç etmenin derecesi, kesinlikle merkezi sistemin gücüne bağlıdır.

Feodal bir toplumda ise, Devletin uygulamada, toprağın zilyedine ait olan artık - ürün üzerinde hiç bir hakkı yoktur. Doğrudan doğruya sömürücü durumunda bulunan bu zilyed, hem emek hem ürün olarak rantı kendi üstüne geçirir.

Saydığımız bu özellikler, aşağıdaki iki şemada özetlenebilir :

II — UNSURLAR

Bu şema, ATÜT'le ilgili olarak, sıkı bir hiyerarşiye bağlı üç unsuru gösteriyor : hükümdar, memurlar aristokrasisi ve kırsal cemaat. Bu hiyerarşinin dışında dördüncü bir unsur oluşuyor ve sistemin yetersizlikleri arasından kendine yol açmayı deniyor : tüccarlar. Aynı şekilde, bu hiyerarşik düzen içinde yer alan ve birbirine karşıt iki alan ortaya çıkıyor : şehir ve kır. Bu son durum yalnızca bu üretim tarzının özelliği olmayan, ama bu çerçeve içinde çok değişik boyutlar kazanan bir olgudur.

A — Kırsal Cemaat

Piramidin toprağa bağlı olan tabanını, büyük imparatorlukların bünyesinde, hiç bir değişme göstermeksizin yüzyılları ardında bıraktığını gördüğümüz kırsal cemaat meydana getirir. «Hindistan'daki küçük cemaatler, toprağın ortak tasarrufu, zanaat ve tarımın iç içeliği ve değişmez bir işbölümü üzerinde temellenmişti. Her yeni cemaat de kurulurken, model ve planını bu işbölümünden alıyordu. Beş yüz dönümden beş - altı bin dönüme kadar bir toprak üzerinde kurulan bu cemaatlar, bütün dallardaki üretimi kendi yapan, kendine yeterli birer üretim organizması meydana getiriyordu.» (161) «Laos köyleri orman içinde, akarsular boyunca serpilmişlerdi. Bu coğrafi konum, köye, balıkçılık için su çevresinde bir alana, çeltik tarlaları için bir tarım alanına ve av için ormanlık bir alana sahip olma imkânını veriyordu.» (162) Tarım ve imalâtın köy cemaatinin bağrında bu kendi kendine yeterli birliği «yeniden üretim ve üretim fazlası yaratma için gerekli bütün şartları kendinde topluyor, dolayısıyla, çözülüşe ve ekonomik evrime karşı, bir başka sistemden daha iyi direniyordu.» (163)

Mülkiyetin nazarî olarak yokluğu «ona temel teşkil eden kabile ya da komün mülkiyetini gizliyordu.» (164) «Toprak, toprağa dayalı komünlerin kollektif tasarrufun-

---

(161) MARX K. «Le capital» *(Kapital)* Cilt II, Paris Editions Sociales.

(162) MANIVANNA K. «Aspects socioéconomiques du Laos Medieval» *(Orta Çağ Laos'unun Sosyo-ekonomik Veçheleri)*, «La Pensée» sayı 138, nisan 1968.

(163) HOBSBAWM E. «Les formations précapitalistes dans l'ouevre de Marx et Engels» *(Marks ve Engels'in Eserlerinde Prekapitalist Oluşumlar)* «Recherches internationales...» sayı 57-58 1967.

(164) HOBSBAWM E. «Les formations...»

daydı. Klan niteliğindeki topluluklar ve hatta özel kişiler, arada bir, kendilerine düşen payların satıcısı olarak görünseler bile, bu satış işlemi, kendi bütünlüğü içinde tüzel bir kişi olarak işlevlerini korumakta olan komünün onayından geçiyordu (...) Toprağın bırakılması, kır cemaatiyle olan bağların kopmasıyla mümkündü.» (165) Çin'de çiftçiler, öyle anlaşılıyor ki, toprağın ayrılmaz bir parçasıydı, çünkü «bizzat toprak, üstünde oluşan cemaatlerin ayrılmaz bir parçasıydı.» (166) İnka İmparatorluğunun doğuşundan önceki toprak mülkiyeti rejimine gelince, «yanlızca komün toprakları vardı. Toprağın bir kısmı (ormanlar ve çayırlar) birlikte işlenirken, diğer kısmı (tarlalar) başka başka aileler arasında münavebeyle üleştirillyordu.» (167)

Bu münavebeye koyma olayı, komünal mülkiyetin korunmasında temel etken olduğu için çok önemlidir. Kara Afrika'da «uzun süreli nadaslar gerektiren ve kimi zaman tarım arazisinin ancak küçük bir bölümünün işlenebilir durumda olduğu bir tarım sisteminde, toprağın belli dönem aralıklarıyla yeniden üleştirilmesi bir gereklilikti. Bu üleşim tarım sisteminin, yani tarımdaki münavebenin doğurduğu şartlara olduğu kadar, tamamiyle sosyal mahiyetteki şartlara da cevap vermek zorundaydı: bazı topraklar 'kollektif' ya da 'aile malı' —komün yararına işlenenler— olarak kalırken, diğerleri 'birey malı' haline dönüşmekteydi.» (168) Kristof Kolomb öncesi Güney Amerika'da «tarıma elverişli komün toprakları her yıl parsellere (tupu) bölünüp başka başka aile reisilerine verilirdi. Tu-

---

(165) SEDOV L. «La société Angkorienne et le problème du mode de production asiatique», *(Angkor (Kamboçya) Toplumu ve Asya Tipi Üretim Tarzı Sorunu)*, «La Pensée, sayı 138, nisan 1968.

(166) GRANET M. «La civilisation...»

(167) DE SANTIS S. «Les communautés de...»

(168) SURET-CANALE «La société traditionnelle en Afrique...»

pu, sabit bir tarım birimi değil, sadece işlevden yola çıkılan, yani çocuksuz bir karı - kocanın geçimini sağlamaya yeterli alanı kapsayan bir ölçüydü. Üleştirmede çalışma gücü değil, yalnızca o aile topluluğunun ihtiyaçları gözönünde tutuluyordu. Bunların, çalışacak güçleri yoksa, kendilerine düşen toprakların komün tarafından ekilip biçilmesini isteme hakları vardı. Topraklar, cemaatin bütününe ait olma niteliğini hiç bir zaman kaybetmeksizin, her yıl yeniden üleştirilliyordu. Ancak kaldırılan ürünlerin tasarrufu kişisel bir niteliğe sahipti (buna intifa hakkının kişiler arası bölüşümü diyoruz).» (169) Meksika'da parseller hayat boyunca veriliyor, bunlar ancak intifa hakkı sahibinin ölümünden sonra cemaate rücu ediyordu. Daha sonraları sistem, miras hakkını tanımaya yöneldi (170).

«Ürünün en büyük kısmı topluluğun doğrudan doğruya tüketimine tahsis edilmiştir. Bu mal kitlesi hiç bir zaman meta haline gelmez; öyle ki üretim, mübadelenin sebep olduğu işbölümünden tamamen bağımsızdır (...) Ürünlerin yalnız fazla kısmı metaya dönüşür ve ilk önce Devletin eline geçer. Bunun bir kısmı aynî rant olarak Devlet'e kalır.» (171) Üretim fazlasının bir kısmının, cemaatler arası genişlettiriimiş topluluğun din, savaş, v.b. masraflarına ve daha üst aşamadaki topluluğun görevl olarak gözüken, sulama, ulaşım yollarının bakımı gibi, ekonomik alanda gerekli işlere ayrıldığı düşünülebilir.» (172) Bir Çin kaynağı, tarlaların «daha küçük dokuz kareye bölünmüş, kareler» halinde olduğunu; böyle her tarlanın ise ortada kalmış olan karesi senyörün yararına olmak üze-

(169) DE SANTIS S. «Les communautes de...»
(170) DE SANTIS S. «Les communautes de...»
(171) MARX K. «Le Capital» *(Kapital)* cilt II
(172) HOBSBAWM E. «Les formations...»

re, sekiz köylü ailesi tarafından işlendiğini» (173) ileri sürer. «Güneş ilâhının toprakları gibi, İnka imparatorunun toprakları da köy reisinin yönetimi altında bütün topluluk tarafından işlenmek zorundadır. Bu reis her köylüye imtiyazlı kastlar yararına işlenmesi gereken belirli bir alanı verir.» (174)

B — Devlet Memurları

Tek ve aynı işle uğraşan yığının yanında, bir de, yargıç, asayiş sorumlusu, vergi tahsildarı görevlerini tek başına kendi şahsında toplayan bir «köybaşı» vardır (175). Bu kişinin iaşesi, cemaatin ortak giderlerinden karşılanır ve bunun sonucu olarak da, çok kere kırsal cemaatin üst tabakasıyla mahalli görevlilerin iç içe oluştuğu görülür. «Bürokrasi, kömünden aşılmaz bir engelle ayrılmaması bir yana, çıkış noktasını, alt kesim aracılığıyla komünün bağrında bulur.» (176) Yönetici sınıfın savaşta yenen bir kabileden ya da kavimden; kırsal cemaatin ise, yenilen kavimden meydana geldiği özel durumlar bir istisna teşkil eder (177). Ama bu durum daima geçicidir ve sosyal sınıflar varlıklarını uzun vadede etnik bölünmeler üzerinde kuramazlar.

Yönetici sınıfı devşirerek oluşturma sorunu, sistemin her zaman için en çok üstünde durduğu kaygılarından biri oldu. Bu sınıfın, kendi üstünlük haklarından yararlanırken, işlevlerini miras yoluyla bırakamayacağı bir kapalı

---

(173) GRANET M. «La civilisation...»
(174) DE SANTIS S. «Les communautes de...»
(175) MARX K. «Le Capital» cilt II
(176) SEDOV L. «Le Société Angkoriénne...»
(177) OLMEDA M. «Sur les sociétés Azteques et Maya» *(Aztek ve Maya Toplumları Üstüne)* «Recherches Internationale..» sayı: 57-58, 1967

kutu olması gerekiyordu. Yoksa müktesep hakların doğması bir feodalleşmeye yol açıyordu. Bunun içindir ki, bir yandan denetim altında sıkı bir elekten geçirmeyi sağlayan (Vietnam'da memurluğa giriş sınavları) (178) ve kişinin eski sosyal çevresiyle her türlü bağını kesmeyi amaçlayan (Osmanlı kapıkulları, Mısır Memlûkları ve bazı Hint devletlerindeki köle hükümdarlar) bir devşirme uygulanırken, öte yandan da, memurları hadım etmek gibi aşırı yollara baş vurulmadığı zamanlarda bile, varisierin tasfiyesine ya da güçlerinin kısıtlanmasına çalışılıyordu.

Bunun sonucu olarak melez bir sınıfın ortaya çıktığı görülür. Bu sınıf, mevcudunun durmadan artmasıyla, sonunda sistemin dengesi bakımından bir tehlike olup çıkacaktır.

Yönetici sınıf mensuplarının, sistemin çerçevesi içinde toprakları tasarruf etmeleri, daha doğrusu belirli bazı toprakların verdiği ürün üzerinde hak sahibi olmaları çok kere görülen bir şeydir. «Ama bunlar sadece, görevleri süresince kamu yetkisinin bir kısmını ellerinde bulunduran kişiler olarak ortaya çıkarlar; ekonominin yönetilmesine, köylülerin sömürülmesine sırf şahısları adına ve geçici olarak katılabilirler.» (179) Peru'da «tapınaklara ayrılan topraklar, muhakkak ki bir işlev karşılığıydı ve kollektif kast zilyedliğine imkân veriyordu. Bir anlamda, papazlar bu yerlerden yararlanabiliyorlardı, ama ancak tapınakta görevli kaldıkları sürece. Belli bir dönem sonra, dinî hizmetten ayrıldıklarında, kendilerine hiç bir zaman

---

(178) Bk. TCHECHKOV M.A. «La classe dirigeante du Vietnam précolonial» *(Sömürge Dönemi Öncesi Vietnam'da Yönetici Sınıf)*, «La Pensée» sayı: 144, nisan 1969

(179) CHESNAUX J. «Quelques perspective de recherche» *(Araştırma İçin Bazı Yeni Görüşler)*, «La Pensée» sayı 144, nisan 1964.

imtiyazlı bir durum tanınmıyordu.» (180) Çin'deyse «senyörün hıyar ve kavun gibi, uzun süre korunması imkânsız ürünleri yetiştirmesi en uygunuydu. Böylece elde ettiği ürünü ambara yığmaktan kaçınırdı.» (181)

C — Hükümdar ve Şehir

Piramidin doruk yerinde bulunan hükümdar, terimin ekonomik, sosyal ve hatta evrensel anlamıyla, büyük düzenleyici rolüne sahipti. Tanrının buyruğuyla ülkenin tek sahibiydi. Tanrı katından gelen buyrukları yerine getirmekle ulaşılan ve amacı yeryüzünü düzene koymak olan bir erdeme sahipti. Yerine getirdiği bayındırlık hizmetleriyle, cemaatlerin tarım alanındaki refah ihtiyacını karşılardı. Hükümdar tarım işlerinin zamanını, yani düzenli mevsim değişikliklerini bilmek zorundaydı (182). «Tablatın, tarlaların, insan neslinin kısırlığı, despotun devrilmesinin bir sonucu diye açıklanıyordu. Çünkü toplum bilincinde, tabiatın, tarlaların ve —daha da giderek— insanın verimliliği despotun özünde bulunan bir nitelik olarak görülüyordu.» (183)

Tabiatı ve onun ürünlerini düzene sokan «Bilgi» nin sahibi olarak despot, bütün bu ürünlerin de tek sahibidir. Ama «bütün zenginlikleri, yeryüzünde olduğu kadar Tanrılar katında, yani tanrılar, insanlar ve bütün varlıklar arasında, her birini en çok hoşnut edecek şekilde dağıtmak, üleştirmek zorundadır.» (184) Her zenginliğin, dolayısıyla

---

(180) DE SANTIS S. «Les communautes de...»
(181) GRANET M. «La civilisation...»
(182) GRANET M. «La civilisation...»
(183) BANU I. «La formation sociale 'asiatique' dans la perspective de la philosophie orientale antique» *(Eski Doğu Felsefesi Görüşleri İçinde Asya'da Sosyal Oluşum)*, «La Pensée» sayı 132, nisan 1967.
(184) GRANET M. «La civilisation...»

her gücün toplanma ve çıkış noktası odur. Dünyanın merkezidir ve dünyanın merkezinde oturur.

Bilginin ve artık - ürünün bu birikimi, en azından sembolik olarak, ülkenin merkezinde bulunan bir odak noktasının doğması sonucunu getirir. Hükümdarın işlevleri şehirde somutlaşır: Rasathaneleri aracılığıyla tapınaklar, ilahi koruyucuyla despot arasında ilişkiyi sağlar ve onun mevsim dönümlerini bilmesine yardım eder; memurlar ordusu bilgilerin ve zenginliklerin toplamını kayda geçirir; ambarlar ve hazineler aynî ve nakdî vergiyi korur; kışlalar, zenginliklerin bekçiliğini yapıp ülke içinde düzeni korurken, ülke dışında kazançlı askeri harekâta girişerek bu zenginliğin büyümesine katkıda bulunan orduyu barındırır; nihayet saraylar, onun şahsını barındırır, etrafını, tüccarların ithal veya kendi zanaatkârlarının imal ettiği değerli eşyayla donatırlar. Böylece şehir, sistemin hem başında, hem de dışında belirir. Kendisi üretken olmadığı halde, bütün artık - ürünü emer. Ürettiği tek şey, kendi için çalıştırdığı ama uzak mesafeli ticaretle de beslenen zanaatkârlar topluluğunun imal ettiği lüks eşyadır. Şehir, ekonomik olarak yönetici sınıfın tüketime sokulmamış artık - ürünü mübadele ettiği yerdir. Bu mübadele, ekonomik ve sosyal varlığıyla kurulu hiyerarşi düzeninin dışına kaçmağa ve sistemin özüyle çelişkili bir sınıfın tohumunu oluşturmağa yönelik bir insan topluluğu yaratır: tüccarlar.

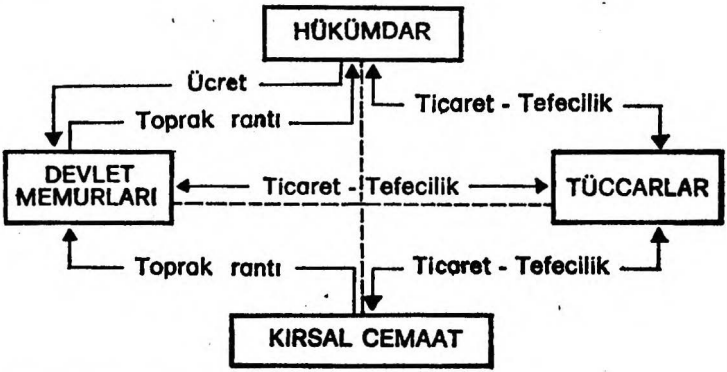
«Mesleklerin en kötüsü» (185) diye hor görülen tüccarlık mesleğinde özellikle, «şu veya bu yüzden cemaat dışına atılmış, dolayısıyla, ilk başta her türlü destek ve kendini savunma imkânından yoksun, hatta laşesini sağlamaktan aciz kişilerden meydana gelen bir sosyal taba-

(185) Çin İmparatoru Tsin Çe Houang Ti'ye (M.Ö. 221-210) atfedilen sözler. GRANET M. «La civilisation...»

ka mensupları çalışırdı. Eğer değişik sebepler yüzünden (savaş, afetler, klandan kovulma v.b.) çeşitli cemaatların dışına atılmış olan bu kişiler, daha sonra gene de yaşamağa devam edebilmişlerse, bu, kendi kabuğuna çekilmiş başka başka cemaatler arasında dolaşırken trampa yaparak hayatlarını kazanabildikleri, büyük çapta bir ticareti geliştirebildikleri ve bu yolla, devlet memurlarının köylülerin vergileriyle sağladıklarından daha büyük bir serveti toplayabilme imkânını keşfedebildikleri içindir.» (186) Tüccarlar sınıfının evrimi, ATÜT'ün evriminin de bir parçasıdır...

ATÜT'ÜN EVRİMİ

Her üretim tarzı gibi ATÜT de, kendini çözülmeye uğratacak, yani başka bir sisteme doğru evrimleşmeğe götürecek iki imkâna sahiptir : kendi iç çelişkileri ve kendi dışındaki başka bir üretim tarzıyla karşı karşıya gelme. Sistemin içindeki güçlerin durumunu aşağıdaki şemada özetleyebiliriz :

(186) TÖKEI F. (Le M.P.A. en Chine» *(Çin'de A.T.Ü.T)*, Rec. herches internationales» sayı 57-58, 1967.

Sistem şemanın iki ekseni çevresinde gelişir: düşey eksen dengeleyici güçleri temsil ederken, merkezden kopmacı güçler de yatay eksen boyunca toplanır.

I — TUTUCU GÜÇLER

Sistemden yararlanan başlıca kişi olarak hükümdar, bütünün sürekli kılınması amacına yönelmiş çabaların büyük bir kısmını şahsında temsil eder. Onun nazarında devletin en uygun işleyiş biçimi, kişilere bağlı olmayan bir mekanizma olarak kurulmasından ibarettir. Bu mekanizma içinde her güç bir işievle bağımlıdır; bu işlev ise, hükümdarın iradesine bırakılmıştır, yani geçicidir. Bu mekanizmanın dünya var oldukça yürürlükte kalması, yani varlığını sürekli kılması, «Asya Tipi» imparatorlukların başlıca amacıdır.

Piramidin tepe noktası nasıl bilinçli, azami bir hareketsiziilik içindeyse, tabanı da öylesine azami bir hareketsizlik içindedir. «Ne kadar kendi halinde gözükürse gözüksün, bu durgun köy cemaatlerinin daima Doğu despotluğunun temeli olduğunu unutmamalıyız.» (187) Tanım olarak, sınıfsız bir topluından sınıflı bir topluma geçişi teşkil eden ATÜT, üreticinin, üzerine yüklenen «genel ve yaygın köleliği» en az farkedebildiği bir sistemdir. Gözden ırakta, kutsallaşmış bir hükümdara ait olan üretim araçları mülkiyetinin muğlak karakteri, üreticinin sırtına binen her baskıyı adeta bir tabiat yasası haline sokar. Yönetici sınıfın artık - ürünü eline geçirmesi, kuraklık, yağmur ya da ölüm gibi doğal bir olaydır. Üstelik köylünün, sürekli intifa hakkı sahibi olarak kazandığı ekonomik statü ve

(187) MARX K. «British rule in India», *(Hindistan'da İngiliz Egemenliği)*, zikreden: TÖKEI F. «Le M.P.A. dans l'oeuvre de K. Marx et F. Engels» *(K. Marx ve F. Engels'in Eserlerinde A.T.Ü.T.)*, «La Pensée» sayı 114, nisan 1964.

cemaat içindeki sosyal statüsü, kırsal komünü her türlü değişmeye karşı direnen bir birim haline getirir. Bu da mantıkîdir. Çünkü üretim tarzının evrimi ister istemez, köylüyü köleleştirip hayat tarzını bozacak olan iki doğrultuda, ya kölelik ya da feodalizm doğrultusunda olacaktır. Bu yüzden statüsünü bozan her değişmeye, çoğu zaman da şiddete baş vurarak. tepki gösterir. Ama «bu tutumun getirdiği sosyal eleştiri, hemen hemen hiç bir zaman —aşırı bir ayaklanma biçimine büründüğünde bile— ezenlerle, bunlara karşı çıkanlar arasındaki sosyal ilişkilerin doğrudan özüne yönelen bir eleştiri değil; mevcut ilişkilerin zorunlu kıldığı yükümlülükleri halka karşı yerine getirenlerin, yani sistemin başında bulunanların hareket tarzına karşı bir eleştiridir.» (188) Ayaklanmaların büyük bir kısmı devlet memurlarının fazla ve haksız vergi talebini hedef alır; bu haklı olarak, sistemden bir sapma sayılır ve girişilen hareketin amacı eskiye dönüştür. İlahi kuvvetle kulları arasında hükümdar aracılığıyla kurulmuş olan, ancak yeni memurlar ve tüccarlar tarafından yolundan saptırılan anlaşmaya bu geri dönüş isteği, onun da ötesinde sınıfsız toplumun altın çağına bilinçsizce bir geri dönüş isteğinin ifadesidir. İlkel topluluktan kopuşun ekonomik bakımdan yeni olduğu toplumlarda, insanın insanı sömürmesinden kurtulma isteği, bu aynı sömürünün son sınırına varmış halklar tarafından çok aceleci bir yargıyla, gerici olarak görülen bir biçimde ortaya çıkar. Gene de bu, hükümdarın, ara sınıfların merkezden kopma eğilimlerine karşı mücadelesinde, kırsal birimlerin varlığında önemli müttefikler bulmasına engel değildir.

II — EVRİMCİ GÜÇLER

İktidar ve halk kitlesi, sistemi sürekli kılma yolunu

(188) BANU I.«La formation sociale...»

seçince, onun evrimi için mücadele etmek de diğer sınıflara düşer; en başta da güçlü olduğu kadar ilgreti bir yere sahip kişilerden kurulu bir yönetici sınıfı meydana getiren memurlara. Devlet memuru, başkente akan artık - ürünün tümü kendi elinden geçtiği için iktidarı elinde tutar. Fakat mevkiinden uzaklaştırılınca bütün zengin olma yollarını kaybeder. Onun için de amacı, Devlet mekanizması içindeki yerinden bağımsız bir maddî güç kazanmaktır. Bu amaca ulaşmak içinse, vergi tahsildarlığı görevini kendi çıkarına kullanma yolunu tutar. Hiyerarşinin her basamağında bir kere daha tekrarlanan bu kendine yontma işlemi, devlet memurlarını zenginleştirdiği ölçüde, hükümdarın ve devlet hazinesinin fakirleşmesine yol açar. Bunların gitgide daha büyük bir coğrafî kesime el koymaları, idarî taksimatı mirasla geçen haslara dönüştürür ve memurları feodalleştirir. Merkezi iktidarın zayıfladığı ölçüde yeni senyörlerin gücü artar. Bunun sonunda öyle bir an gelir ki, senyörler içinde en güçlüsü hükümdardan da güçlü hale gelir, onu devirir ve yerine geçer. Bu nazari olarak böyledir. Sonra da yeni hükümdar memur - senyörlerin keyfi ve yolsuz idaresi altında geçen anarşik dönemden canına tak demiş olan halkın da desteğiyle, tahta göz diken başkalarına karşı mücadele eder ve eski düzeni yeniden kurar. Eğer bunu başaramazsa, başka biri onun yerini alır. Bu şema nazari bir görünüşe sahip olmasına rağmen, hiç şaşmadan bütün büyük «Asya Tipi» imparatorluklarda gerçekleşmiştir. Bu da, sistemin temel yapılarında hiç bir değişiklik getirmeden «çağ»ların ve hanedanların birbirini nasıl kovaladığını açıklar. Böylece, kaderi kendinden daha yüksek birinin elinde oldukça, düzeni kundaklamakta yarar gören devlet görevlisi, piramidin doruğuna tırmanmasına imkân veren bir güç düzeyine ulaşır ulaşmaz kendi çıkarı uğruna sistemi yeni baştan yerine oturtur.

Bürokrasi de sistemi çözmeyi istemediğine ya da bunu beceremediğine göre, geriye kurulu toplum düzeni içinde adamdan sayılmayan tüccarlar kalıyor: Kendi çıkarları doğrultusunda bir evrim en çok bunların işine gelirdi.

Önce çeşitli malların köyler arasında trampasıyla işe başlayan tüccarlar, zamanla uluslararası büyük lüks eşya ticaretini denetimleri altına almayı başardılar. «Tüccar durmadan zenginleşiyor, ticari - tefeci sermayenin gücü habire artıyordu. Ticaret aristokrasisi, devlet ve devlet memurları için bir noktaya kadar vazgeçilmez bir hale geldi. Bazı devlet memurları çılgınca harcamaları yüzünden dara düştükleri vakit, bu sınıf onların ve bizzat Devletin yardımına koşuyor, borç para veriyordu. En zengin tüccarların kölelere ve topraklara el koyup onları özel mülkiyetlerine geçirmelerinin sebebini, herhalde bütün bunları kaçınılmaz hale koyan bu durumda aramak gerekir.» (189) Yönetici sınıfla girişilen bu ticaret ve tefecilik, kır cemaati düzeyinde bir sermaye birikimine yol açmaktaydı. Köylünün rehine koyacak bir karış toprağından ve şahsından başka neyi vardı ki! Bu da ardından özel mülkiyeti ve köleliği getiriyordu. Köylü toprakları ve köylülerin bizzat kendileri tüccarların eline geçtikçe, köle iş gücüyle işletilen büyük malikânelerin doğuşuna, yani köleci bir üretim tarzına doğru adım atılmaktaydı.

«Fakat aslında ticari sermaye, ATÜT şartları içinde, topraklar ve köleler üzerinde özel mülkiyet biçimini boşuna ortaya çıkarmıştı; böyle bir mülkiyet biçiminin korunması ve gelişmesi Asya Tipi Üretim tarzının kendisi tarafından imkânsız hale sokulmuştu. Bu şartlarda doğan özel mülkiyetin kaçınılmaz kaderi, Devlet'in ataerkil mül-

(189) TÖKEI F. «Le M.P.A. en Chine»

kiyetinin boyunduruğuna girmek, Asya Tipi ekonominin çerçevesine uymaktı.» (190)

Devlet, kendini biraz güçlü bulur bulmaz müsaderelere girişiyordu. Çin'de, Han hanedanı başa geldiğinde mal mülk denetimine çıkan devlet görevlileri, «değerleri yüzbinleri bulan servetleri, binlerce yüzbinlerce köleyi, binlerce dönüm tarlayı Devlet mülküne geçiriyorlardı. Müsadere edilen tarlalar Devlet arazisi, köleler ise kamu hizmetkârları oluyorlardı.» (191) Bu tedbirlerden paçayı sıyıranlar bile, kendilerini, sağladıkları artık - ürünü sistemin sınırları içinde vergi olarak Devlete vermek zorunda hissediyorlardı. Böylece, özel mülkiyetin ATÜT çerçevesi içinde hiç bir çekiciliği kalmaz. Zenginleşen tüccarlar alelacele «resmi görevler satın almaya ve hazine memurları hiyerarşisiyle bütünleşmeye koyulurlar.» (192) Böylece özel mülkiyet, sistemi çözecek bir unsur değil, sadece sistemin içine alınmayı sağlayan bir araç olarak işe yarar. Demek ki tüccar sınıfı da ATÜT'ü evrime uğratacak güçte görünmez.

Tabii ki, olguların bu ideal sunuluş biçimi, iş uygulamaya dökülünce, bazı çözülme unsurlarının sızmasına imkân tanıyan boşluklar verebilir. ATÜT'ün kendi özündeki çelişkilerle evrimleşip evrimleşemeyeceği konusundaki tartışma, bugüne kadar doyurucu sonuçlara ulaşmadı. Ama şu da bir gerçek ki, «Asya Tipi» olarak tanınan ve nitelendirilen hiç bir toplum kendi özündeki bu çelişkilerin zoruyla başka bir üretim tarzına geçememiştir. Bu tür toplumların hemen hepsi tarihleri boyunca, birçok kere ATÜT'ün şu veya bu derecedeki çözülüşünün bazı belirtilerini vermişlerdir. Ancak, binlerce yıllık yapılarında fii-

(190) TÖKEI F. «Le M.P.A. en Chine»
(191) GRANET M. «La civilisation...»
(192) TÖKEI F. «Le M.P.A. en Chine»

lî bir parçalanmanın olabilmesi için, daha ileri bir sömürüye imkân veren bir üretim tarzının, yani kapitalizmin, dıştan etkide bulunması gerekmiştir.

Bu bölümde, üstünde çok tartışılan bir üretim tarzını tanımlamaya girişmek yerine, Avrupa ülkelerinin tarihleri boyunca geçirdikleri sosyo - ekonomik oluşumlardan farklı unsurlara sahip bazı toplulukların kendine has ortak özelliklerini meydana çıkarmağa çalıştık. Orta - Doğu'da bu unsurlar, uzun çağlar boyunca varlıklarını hissettirmiş ve Anadolu'nun evrimini derinden etkilemişti. Bizans İmparatorluğunun tarihi, bu unsurlarla feodalizmin kendine has özellikleri arasında bir mücadele olarak ortaya çıkar. Özel mülkiyet hep hüküm sürdüğüne göre, Bizans hiç bir zaman «Asya Tipi» bir toplum olmadı. Ama Asya tipi modeller üstüne oturmuş bürokrasisi, kırsal cemaatlerin feodalleşmesini uzun süre engelledi. Sonuna kadar direnen bu kır cemaatleri; Anadolu'nun, Orta Doğu'nun sosyo - ekonomik düzeninin bir parçası olduğu çağlardan beri varlıklarını sürdürmüşlerdi. Daha sonra, Türk - İslâm fethiyle birlikte bu yeni uygarlığın bağrında da yaşamaya devam edeceklerdir. Böylesi bir sistemin kendine has özellikleri yanında, evrimleşme imkânlarının da gözden geçiriimiş olmasının, tarihin bundan sonrasına biraz daha ışık tutmada katkısı olacaktır.

3

Anadolu'ya Gelişlerinden Önce Türkler

Türklerin Anadoluya gelişi, Batı'dan kaynaklanıp Batı'dan etkilenen feodalizm üzerinde «Asya Tipi» unsurunu üstün kılacaktır. Öte yandan, ülkeye yeni olarak gelen şey de, Türk kablle yapılarıyla, İran uygarlığının ve Arap - İslâm kültürünün daha önceki bir karışımıdır. Anadolu Türk toplumunun oluşumunda bu üç etki, aynı zamanda ve birbirinden ayrılmaksızın var olacaktır. Bunların karşılıklı olarak getirdiklerini bulup çıkarabilmek içinse, her birinin, daha Anadolu'ya yerleşmeden önce Türk etnik unsuruna giriş tarzını görmekte yarar vardır.

TÜRK KABİLE YAPILARININ EVRİMİ

On birinci yüzyılın sonundan itibaren Küçük Asya'ya yerleşen Türkler arasında Oğuz kavminden olmayan hemen hemen yok gibidir. Bunlar Orta Asya'dan yola çıkıp, Maveraünnehir ve İran'da kimi kısa, kimi biraz daha uzun molalar verdikten sonra Anadolu'ya varmışlardı. Çıkıp geldikleri ülkeden taşıdıkları orijinal unsurlar bu yolculuk boyunca değişikliklere uğramış, zenginleşmişti.

I — İLK SİYASAL KURULUŞLAR

«Oğuz» kelimesi ilk kez yedinci yüzyılda (193) «Türk» kelimesi ise ondan bir önceki yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ama bu kavimler, daha önce Orta - Asya'nın Hun İmparatorluğu'yla başlayan ilk büyük siyasal kuruluşlarında yer almışlardı. Büyük çoğunluğu göçebe olan bu kavimlerin ilk sosyo - ekonomik oluşumları üzerine; belki de daha geçen yüzyıl aynı şartlar altında, aynı yerlerde yaşayan, aynı aileden gelme başka kavimlerin hayat tarzları incelenerek bazı varsayımlar ileri sürülebilir.

Örneğin Yakutlarda en küçük sosyal çekirdek ailedir. Fakat her aile, öteki aileyle birlikte klanın bütünleyici bir parçasıdır. Her karar bu klan bünyesinde alınır ve şefin şahsında somutlaşır. Burada «aile» kelimesinin Türkçe karşılığı bulunmadığını ve Yakut ailesini bir birim olarak ortaya çıkaran olgulardan birinin de ev ve onu çevreleyen küçük bir toprak parçası üzerindeki mülkiyet hakkı olduğunu belirtmemiz gerekir. Toprağın geri kalan kısmı ise klana aittir (194). Ailenin ve toprak mülkiyetinin varolma şartlarını yaratan, belki de yerleşik topluma geçişin bu başlangıç safhasıdır.

---

(193) SÜMER F. «Oğuzlar» Ankara 1967.

(194) ARSAL S.M. «Türk Tarihi ve Hukuku» İstanbul 1947.

Klan, ailenin üstünde, sistemin egemen birimidir. Üretim araçlarının mülkiyeti gibi, kollektif sorumluluk da klan düzeyinde somutlaşır (195). Daha üst birim kabiledir. Her klan, kendi şefinin şahsında, bütün şeflerden meydana gelen bir kurultayın kabile düzeyinde aldığı bütün karar ve sorumluluklara katılır.

Ruslara karşı mücadele zorunluluğu, Yakutlarda, birçok kabileyi bir şefin yönetimi altında birleşmeye itti. Bu şefler, devletin ilk nüvesini meydana getirmekteydi. Onların ücretli askerler kullandıklarını bilmekteyiz. Bu da, kabile temelinden bağımsız bir idare mekanizması oluşturma yolundaki çabalarının bir belirtisidir (196).

Aynı şekilde, Orta - Asya'da büyük Türk İmparatorluklarının oluşması da, kabilelerden birinin diğerleri üzerinde kesin üstünlüğünden çok, kabileler arası bir konfederasyon görünümündedir. Kabilelerde sosyal sınıfların oluşması o çağlarda hangi kerteye varmıştır, bu konuda fazla bir şey bilmiyoruz. Ama imparatorlukların yapıları ve hatta bizzat var oluşları bile, bize belli bir servet birikimini ve dolayısıyla bir kabile aristokrasisinin ortaya çıktığını göstermektedir. Bu birikimin farklı düzeylerde olması, aynı zamanda, kabileler arası bir hiyerarşi meydana getirmektedir.

Kollektif çözümü gerektiren bir sorunun ortaya çıkması (insanlardan veya tabiattan gelen bir tehlike ya da tabiî ve beşerî kaynakları daha akılcı yoldan kullanmakta yeni bir imkânın aranması gibi), daha önceden var olan hiyerarşinin temelleri üzerinde siyasal alanda bir birleş-

(195) «Bir usaya (soya) mensup olan şahsa bir zarar iras edildiği zaman bütün usa zararlanmış sayılır ve öç alma vazifesi bütün soya düşerdi. ARSAL «Türk Tarihi ve Hukuku».

(196) ARSAL S.M. «Türk Tarihi ve Hukuku»

meyl getirir. Hun İmparatorluğu'nda hiyerarşi düzeni şöyledir: Hükümdar, hükümdarla aynı klandan şahsiyetler, soylu klan ve kabile şefleri, diğer şefler (197). Kabile aristokrasisine dayanan, elindeki denetim araçları ve imkânlarıyla oranlanamayacak kadar geniş bir alana yayılan bu siyasal sistem, servetlerin öteki kabileler zararına bir kabilenin elinde toplanmasına engel olan, zayıf bir örgütlenmeye sahipti. Bunun içindir ki, hükümdarın kabilesi, kabileler - üstü idarî bir yapıyı zorla kabul ettirecek güçte değildi. Birliği zorunlu kılan sebep ortadan kalktığı ya da etkisini yitirdiğinde, yahut da bir kabile kendi buyruğunu diğerlerine zorla kabul ettirmeğe yeltendiğinde sistem parçalanıp kendini meydana getiren unsurlara ayrışıyor ve bunların her biri eski statülerine dönüyordu.

Ne var ki, imparatorlukların biri yıkılırken bir diğerinin kurulması, aslında, sadece basit bir tekrarlanma değildir. Yedinci yüzyıl Türk İmparatorluğu, daha ileri bir sosyal tabakalaşma kadar, kabile sistemine karşı yöneitilmiş bir kurtuluş teşebbüsü görünümünü de taşır. Bu imparatorlukta yönetici sınıfların kişileri üç kategori meydana getirir: veraset yoluyla gelen şefler, halk safından gelme şefler, bir de sadece görevleri süresince şef olarak kabul edilenler (198). Memurlardan meydana gelen bir bünyenin doğuşu, merkeziyetçi devlete doğru ilk adım demekti. Ne var ki, bu imparatorluk da çok kısa bir sürede parçalanıp kabilelere bölündü. Çeşitli kabileler arasındaki tabakalaşma bu olayda hayli açık olarak görülür; esas Türk adını taşıyan kavim, imparatorluğun en üstün kavmini meydana getirirken ve kavim (budun) kelimesi burda kabile yapılarının parçalanmasına doğru bir adımı ifade ederken, diğer topluluklar, Uygurlar ve özellikle Oğuzlar dev-

(197) ARSAL S.M. «Türk Tarihi ve Hukuku»
(198) ARSAL S.M. «Türk Tarihi ve Hukuku»

let disiplinine sürekli olarak başkaldırmaktaydı. Bu durum, sonunda imparatorluğun yıkılışına, daha sonra da Türk kabilelerinin, adlarını aynı ırktan gelen ve bir yüzyıldan fazla egemenlikleri altında bulundurdukları diğer kabilelere bırakarak tarihten silinmelerine (199) yol açtı.

Farklılaşmanın temelinde yatan, bu toplulukların yarattığı üretim fazlasıdır; ve bu farklılaşmanın, iki toplumdaki yerleşik düzene geçme derecesiyle ilgili olması gerekir. Herhalde yedinci yüzyıl «Türkler» inden bir kısmı yerleşikti. Daha sonraki yüzyıllarda da Uygurlar yerleşik düzene geçip bir devlet kurunca, Oğuzlar onların hizmetine girdiler ve bu devlet içinde de sık sık bir huzursuzluk unsuru haline geldiler.

Türk kabilelerinden bir grubun, ilk olarak, kitle halinde yerleşik düzene geçişlerinde, özel mülkiyetin ve ondan doğan satış, kiralama, rehin, çiftçilik gibi bütün biçimlerin hayli hızla ortaya çıktığı görülür :

«Pars yılı, dördüncü ayın yirminci günü.

«Ben Tülek Temür, bana ait olan Tıyuk üzerindeki Taşköprü önündeki her yandan duvarla çevrilmiş Kaylalıkla Çengür - erisdeki yedi kürilik yerimi, gene bana ait olan Törtkil - Çoktaki dört sık yerimi, gene bana ait olan Boyu - Kırada Yukarı Çiçeklikteki altı sık yerimi, gene bana ait aşağı çiçeklikteki dört sık yerimi - Bütün bu bana ait yerlerimi bana Tülek Temür'e para kıymetini haiz Çau Yastık gerek olduğundan, Rahip Tolmuştan yirmi Çong - Tung - Pau - Çau Yastuk alarak bu yerlerimi ona kendi faydasına işlesin, mahsullerinden faydalansın, bu arazi onun sahih (hususi) mülkü olsun diye devrettim.

«Tanık Kerey, Tanık Temür Buka ve orada bulunan

(199) SÜMER F. «Oğuzlar»

benim büyük küçük biraderlerim, akraba ve tanıdıklarım, kim olurlarsa olsunlar, dava açmasınlar.» (200)

II — İSLÂM DÜNYASINA GİRİŞ

Onuncu yüzyılın başında, Oğuzlar Hazar denizinin doğusuna yerleştiler ve göçebeliğe devam ettiler. Bu kavim, ortak bir atanın altı oğlu ve yirmi dört torunundan türemiş yirmi dört kabileden (boy) meydana geliyordu. «Her boyun başında 'beğ' unvanlı asılzadeler vardı. Beğlerin kırk kişiden mürekkep silâh arkadaşları vardı ki, bunlara yoldaş denildiği anlaşılıyor. Her kavmin asılzadesi gibi Oğuz beğleri de çok varlıklı idiler. İbn Fadlân, Oğuzlar arasında yüz bin koyuna ve on bin ata sahip kimseleri gördüğünü söylüyor.» (201) Bütün bunlar, bu çağda servet birikiminin, dolayısıyla sınıf farklılaşmasının oldukça ilerlemiş olduğunu gösteriyor. Üretim araçlarının kişisel zilyedliği, başlıca zenginlik kaynağı olan hayvan sürüleriyle ilgili olarak, daha önce de fiili bir biçimde vardı (202); sınırları pek belirlenemeyen otlaklara gelince, öyle görülüyor ki, bunlar ortak mülkiyette kalmaya devam ettiler. Zaten toprak üzerinde özel zilyedlik düşüncesi, göçebe bir topluma oldukça uzaktır.

Kabile aristokrasisi, artık - ürünün sahibi olarak, bunu pazarlamaya ve diğer mallarla mübadele etmeye çalışır. Böylece göçebe kavimlerle, güneyde oturan yerleşik halklar arasında ticari ilişkiler kurulur. «İbn Fadlân beş bin kişilik muazzam bir kervan içinde Oğuz yurdundan geçmişti. Oğuzların başlıca ticaret malı koyun idi. Hora-

(200) Zikreden: ARSAL «Türk Tarihi ve Hukuku»
(201) SÜMER F. «Oğuzlar»
(202) SENCER O. «Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi» İstanbul 1969.

san ve Maveraünnehr halkı et ihtiyacını Oğuzlar ve Karluklardan temin ediyordu.» (203) Bu kervanlar sırf yabancılardan meydana gelmiyordu; Oğuzlar da çok öncelerden beri bu kervanlara tüccar olarak katılmaktaydılar. Bu kişilerin dışarda zengin olmak amacıyla klanlarından kopmaları, servet birikiminin bir malsızlar mülksüzler tabakası yaratarak sosyal akışkanlığı hızlandırdığını ve bağların gevşemeğe başladığını gösterir. Zaten, klanlarını bırakıp gidenler yalnız bunlar değildi. Tek tek kişllerden tutun da, küçük topluluklar halinde birçok insan, çeşitli İslâm Devletlerinin hizmetine giriyorlardı. Bu gidip gelenler İslâm dininin yayılmasına yarıyordu. İslâm dinini önce Müslüman halklarla girdikleri ilişkilerin din değiştirmelerini gerekli kıldığı kişiler, sonra da, bu sayede itibarlarını arttıran kabile şefleriyle onların kabileleri kabul etti. Başkalarını kendi dinine sokmakla görevli bilginlerden çok, tüccarlar ve savaşçılar eliyle yayılan İslâmiyetin bu ilk biçimi, Oğuzların eski Şaman inançlarına fazla bir değişiklik getirmeyen katılaşmamış, derme çatma bir din yapısındaydı. «Bunların kabul ettiği İslâmiyet, özel bir biçim deydi. Bu, büyük din bilginlerinin İslâmiyet'i değil, gezgin dervişlerin, kültür seviyesi farklı düzeylerdeki satıcıların ve askerlerin İslâmiyeti'ydi ve katıksız dogmadan çok, çeşitli ibadet biçimleri ve dualardan meydana gelmişti.» (204)

Eski yapılardaki bu ilk değişmeler kısmî bir yerleşikliğe yol açtı. Oğuzlardan birçoğu şeflerinin kışları geçirdiği kentlere yerleştiler. Ama ekonomik ve siyasal merkez hâlâ göçebe hayatın içinde oluşmaktaydı. Göçebeler tarafından hor görülen yerleşik halka gene de, sağılacak bir

(203) SÜMER F. «Oğuzlar»

(204) CAHEN C. «Pre Ottoman Turkey» *(Osmanlı Dönemi Öncesi Türkiye)* Londra 1968.

sürü, bir vergi unsuru, ürünlerin pazarlanabileceği bir alan gözüyle bakılmaktaydı.

Bu çağda, idarî sistemin ilk nüvesini taşıyan ve özellikle yerleşik halktan, düzenli olarak vergi almaya başlayan bir bölge taksimatından söz edildiğine tanık oluyoruz.

Sürü hayvanlarıyla sınırlı bir ticaret tek başına önemli bir servet yaratamazdı. Üstelik bu ticaretten sadece belli bir tabaka, yani sürü sahipleri yararlanabiliyordu. Yalnızca savaşmayı bilen, ama bunu da hakkıyla beceren insanlar için, yol güçlerini pazara çıkarmaktan başka çözüm yolu yoktu; onlar bu gücü en fazla ödeyenin hizmetine veriyor, alıcısı çıkmadığı takdirde kendi hesaplarına kullanıyorlardı. Zenginlikierin talan yoluyla gasbedilmesi; «uygarlaşmış» halkların nefret ettiği bu mal edinme biçimi, servetlerin belli ellerde birikiminde diğer yollar gibi bir yoldu; üstelik bir başka sistemde belli değerde bir servetin gasbedilmesi için ne kadar zorbalık gerekiyorsa bu yolla da ancak o kadarı kullanılıyordu. Şu farkla ki, zenginlikierin gasbı gibi şiddetin kullanılması da çok kısa bir zaman içinde meydana geliyor, bu da zihinlerde vurucu bir etki bırakıyordu. Ayrıca bu geçici bir yoldu; birikim yeterli düzeye erince, daha ince, daha etkili sömürme araçlarına baş vuruluyordu.

Böylece Oğuzların bir kısmı, yarı - yerleşik şeflerinden kopup, İslâm dünyasının Doğu ucunda kurulmuş Müslüman devletlerin hizmetine girdiler. Onbirinci yüzyılın başında Samanoğulları veliahtının buyruğuna girerek «Semerkand civarına geldiler. İlig Kağan'ın ordusuna saldırdılar; kaçmak zorunda bıraktıkiarı kağanın mallarını yağmalayıp, aralarında onsekiz şefin de bulunduğu birçok esir aldılar.» (205) Fakat öyle görünüyor ki, tek amaçları

(205) SÜMER F. «Oğuzlar»

ganlmetti. Onun için İliğ Kağan'la anlaşma yolunu tuttular; ganimeti alıkoyarak esirleri iade ettiler ve geri çekildiler. 1004'te bunlar yeniden İliğ Kağan'ın üzerine gönderildi. Kağan gene yenildi. Hayli ganimet ve erzak ele geçiren Oğuzlar, Samanoğullarını da bırakıp kendi yerlerine döndüler, ganimeti aralarında paylaştılar. Bulundukları sosyo - ekonomik oluşum aşamasında, üretim araçlarının denetimi onları pek ilgilendirmiyordu. Kendi hesaplarına toprak fethetmek gibi bir çabaları yoktu. Zaten, onları hizmetlerine alanlar, sürülerini beslemeye yetecek kadar otlağı kendilerine veriyordu (206). Savaş tutsaklarına sadece satılıp para edecek bir nesne gözüyle bakıyorlardı. «Savaşlar sonucunda esirlerin köleleşmesinin yaygınlaşmayışı, doğrudan doğruya göçebe çoban kabilelerin yerleşik tarıma geçmediklerinden toprakta köle emeğine ihtiyaç duymamalarında aranabilir.» (207) Böyle olunca da, ilgilendikleri tek şey, tüketime hazır mallardı. Ne var ki, böylesine bir yağma akını siyasal bir örgütü gerektirir, bu örgüt de, servet biriktiği ölçüde devlet şeklini almaya başlar.

On birinci yüzyılın birinci yarısı boyunca Oğuzların tarihi, göçebe kabileleri, sağlam yapılı bir devlete dönüştürecek güçte unsurların ortaya çıkışının tarihidir. İbni Haldun'un ünlü «asabiya» sının doğuşu bu döneme rastlar (208). Bu göçebe kabilelerin «Despotik» devletlerden kurulu bir ortama girmeleri, bir yandan kazanç yollarını kolaylaştırırken, öte yandan onlara örnek alacakları modeller sağlar. «O çağın İranlı tarihçileri, her türlü örgüt-

(206) Bk. BARTHOLD V.V. «L'histoire des Turcs de l'Asie Centrale» *(Orta Asya Türklerinin Tarihi)* Paris 1945

(207) SENCER O. «Türk Toplumunun...»

(208) Asabiya'nın açıklaması için bk. LACOSTE Y. «Ibn Khaldoun» *(İbni Haldun)* Paris 1966.

lenmeden yoksun öncülerle, Selçuklu haleflerinin düzenli gücü arasındaki farkı ortaya koyarlar. Bunlar, selefleri gibi çobanlar değil, ülkeler fetheden emirlerdi. Yağma seferleri dolayısıyla çok geniş bir bölgeye yayılmalarına rağmen, hiç bir siyasal çalkalanmaya imkân vermemiştiler. Göçebeler, nerede olursa olsun, artlarında garnizonlar bırakmadan, yıktıkları şehirleri yeniden kurmadan, varolan devletleri yok edip, onların yerine kendi kuklaları olan yenilerini bırakma zahmetine katlanmadan ordan oraya geçiyorlardı. İktidar birliği düşüncesini, İran kaynaklı bu düşünceyi ancak yavaş yavaş benimseyebildiler. İran'ın eski «Şehinşah» unvanının, ilk olarak, Selçuklu Türk fatihleri zamanında yeniden ortaya çıkmasının anlamı budur.» (209)

İktidarın Selçuklu ailesinin elinde yoğunlaşması, büyük Oğuzlar kitlesinin karşı koymasına rağmen gerçekleşti. Gazneli Mahmut, Selçuklu hükümdarı Arslan'ı esir aldığında, Oğuzlar onu kurtarmak için hiç bir harekete girişmediler. Aksine, «Oğuzlardan Arslan Yabgu'ya bağlı dört bin çadırlık bir kümenin ileri gelenleri, onun tevkifinden sonra, Gazneli Mahmut'a beğlerinden yani Selçuklulardan zulüm görmekte ve eziyet çekmekte olduklarını söyleyerek şikâyet edip, Horasan'a geçmelerine müsaade etmesi ricasında bulundular.» (210) Daha sonra Mezopotamya'ya göçeden bu aynı küme, Selçuklular döneminin büyük bir kısmı boyunca sürekli bir huzursuzluk kaynağı oldu. Hatta, Selçuklulara İslâm dünyasının kapısını açan büyük 1040 savaşı bile, özünde Sultan Mesut'a karşı bir savunma hareketinden başka bir şey değildir. Ancak bir kere Gazneli ordusu imha edilip de, ülke başıboş kalınca, Selçuklu beyi Tuğrul, vakit kaybetmeden kendini hüküm-

(209) BARTHOLD «L'histoire des Turcs...»
(210) SÜMER F. «Oğuzlar»

dar olarak ilân etti. Bu olay, merkeziyetçi devletin kuruluşu yolunda sadece bir aşamaydı; ama muhakkak ki kesin bir aşama. Bunu başka aşamalar izleyecektir. Tuğrul bey, savaşçıların ödüllendirilmesindeki mantıkî yola, yani şehirlerin yağmalanmasını isteyen kardeşine karşı durmak zorundaydı. Bir hükümdar olarak kendisi buna izin veremezdi (211). Oğuzların büyük bir kısmı, 1059'da kendilerine eski özgürlüklerine dönüşü vaat eden, ailenin bir başka üyesinin önderliğinde ayaklandılar (212). Burada da sömürülenlerin, o çağa göre gerici sayılabilecek bir hedef uğruna başkaldırdıkları görülüyor. Üstelik bu olaylar, iktidarın belli ellerde yoğunlaşmasının bir yandan hükümdarın en yakınlarının bile hoşnutsuz olduğu ama öte yandan da hanedan itibarının, bir ayrılık hareketinin bile o aile çerçevesi dışında düşünülemeyecek kadar arttığını gösterir.

İran ve Mezopotamya'nın fethi, sadece vergilendirme amacıyla örgütlenmiş itaatlı bir halk topluluğunu değil, aynı zamanda yeni efendilerine hizmetlerini sunmaya hazır bir devlet memurları sınıfını da hükümdarın buyruğuna sokmuştu. Türk kabilelerinin İslâm dünyası içinde görülmelerinden bir yüzyıl sonra, Selçuklu rejiminin nazariyecisi Nizam-ül-Mülk, Siyasetname'sinde «Asya Tipi» hükümdarın tanımını yapabiliyordu. «(...) Sultan, cihanın mâmuriyetini mucip işleri hüsnü suretle icra eder. Ezcümle araziyi sulamak için yer altından mecralar yaptırır, cedveller açtırır, büyük nehirler üzerine köprüler kurdurur, köyleri ve tarlaları mâmur ve âbâdan eyler, kal'a ve hisarlar inşa ve yeni şehirler bina ettirir, yüksek binalar ve güzel meskenler yaptırır, büyük yollarda konaklar inşa ettirir,

(211) SÜMER F. «Oğuzlar»
(212) SÜMER F. «Oğuzlar»

bunları yaptırmakla hem nâmı bâki kalır, hem de âlemi ukbada sevaba nail olur ve hayır dualar alır.

«Cenabı Rabbükadir (...) Cihan mülükünün hâli olmadığı keramet ve azametler ile anı müzeyyen kıldı. Güzel çehre, iyi huy, adalet, yeğitlik ve cesaret (...) şefkat ve merhamet, nezir ve valtlerine vefa (...) teb'a ve hizmetkârlar ile hoşça muaşeret ve reayayı zalimlerin zulmünden vikaye gibi mülke lâzım olan hasletleri ana erzan ve ihsan buyurdu.» (213)

İSLÂMİYETİN GETİRDİKLERİ

Selçuklu rejimi, İran devlet anlayışına, hanedan hukukundan ve Türk teamül hukukundan (töre) gelme unsurları da kattı. Ama toplum hayatındaki her şey, asıl kendisi de Sasani ve Bizans etkisine uğramış İslâm hukuk düzenine göre yönetiliyordu. Toprak mülkiyeti kavramı, en azından görünüşte, İslâm Hukukunun hükümleri gereğince oluştu. Bundan dolayı, Selçuklu hukuk düzeninin evrimi kadar, Osmanlı hukuk düzeninin evrimini de izleyebilmek için, önce İslâm Hukukuna kısaca bir göz atmak gerekir.

Türklerde kabile aristokrasisinin oluşumu özel mülkiyeti kolaylaştırmıştı. Oğuzlarda, göçebe bir toplumun başlıca üretim aracı olan sürüler üstünde; yerleşik hayata geçmiş Uygurlarda ise, toprak üstünde kişisel tasarrufta bulunabilme imkânı, özel mülkiyet açısından elverişli bir eğilim göstermektedir. İran toplumuyla ilişki, bu yönelimin değişmesine katkıda bulundu. Aynı şekilde Araplarda, Oğuzlardan çok daha iyi örgütlenmiş Hicret öncesi kabile aristokrasisi, özellikle yerleşik düzene geçen kabilelerde özel mülkiyetin başlıca şekillerini geliştirmişti. Gö-

(213) NİZAMÜLMÜLK «Siyasetnaine» İstanbul

çebe kabilelerde ise, otlaklar kollektif mülkiyetteydi (214). Hazretl Muhammed, Müslüman cemaatinden hareket ederek bir devlet nüvesi meydana getirmek isteyince, iki şekli de kullanmak ve bu yeni cemaati kabile yapılarının yerine koymak zorundaydı. Allah'ın resulü ve cemaatın birliğini temsil eden kişi sıfatıyla, her yeni kaynağı önce kendine ayırmakta, sonra da tabii ki, kurulan özel ilişkiler çerçevesinde yakınlarının ve müminlerinin geçimlerini ya da hizmetlerinin karşılığını sağlamaktaydı (215). Bu temel, Devlet mülkiyetinin bir başlangıcıydı, ama bunun yanı sıra özel mülkiyet de bütün haklarını koruyordu.

Daha sonraki yüzyıllardaki yayılmayla İslâmiyet, bütün «Asya Tipi» Orta - Doğu imparatorluklarının varisi haline geldi. Aradan bir de Roma ve Bizans İmparatorlukları gelip geçmiş, bunlar kendi kurumlarını öncekiler üzerine eklemişlerdl. İslâm İmparatorluğu, «Asya Tipi» bir toplum olmadan, kendini Bizansınkine benzer bir durum içinde buldu. Uçsuz bucaksız bir imparatorluğun oluşumu ve bunun zorunlu kıldığı merkezileşmiş bir idare, ancak kırsal cemaatlere dayanabilirdi. Ama bu idare, Kur'anla yasalaşmış, ayrıca çok büyük bir ticari uygulamayla peklşmlş olan Arap ve Roma özel hukuk gelenekleriyle çelişmekteydi. Emeviler zamanında kabilecl karakterini koruyan devlet cihazı (216), Bizanstaki kadar etkili bir merkezileşmeye ulaşamadı. Abbasiler ise, idari yapıları üzerindeki İran etkilerine rağmen, feodal eğilimleri engelleyemedller. Toprak mülklyeti biçimleri, işte bu evrimi izledi.

Fetih sırasında bir Müslümanın mülkiyetinde bulu-

---

(214) GAUDEFROY-DEMOMBYNES M. «Mahomet» *(Hazreti Muhammed)* Paris 1969.

(215) GAUDEFROY-DEMOMBYNES M. «Mahomet»

(216) KÖPRÜLÜ F. «Les institutions juridiques turques au moyen age» *(Ortaçağda Türk Hukuk Kurumları)* İstanbul 1938.

nan, ya da başka bir deyişle, hiç bir baskı olmaksızın İslâm dinine giren bir kimseye alt topraklar, İslâm mevzuatıyla «zekât» (kurumlaşmış sadaka) şekline dönüşmüş eski bir adet olan öşür'e tabiydi (217). Ama gerçekte bu tür topraklar sadece Arabistan'da vardı ve fethedilmiş ülkeler üzerinde Müslüman cemaate, bu yolla da Devlete üstünlük hakkı tanınmıştı (218). Duruma göre, farklı biçimlerde kendini gösteren bu hak, iki toprak kategorisi yaratmıştı. «İlki, eskiden beri Müslüman olmadığı belli özel kişilere ait olan ve bu kişilerin terketmediği topraklardan meydana geliyordu. Gerçekte bunlar, Müslüman cemaatin üstünlük hakkı, haraç adı verilen ve kabaca sahiplerinin daha önceki rejimler sırasında ödedikleri vergiye tekabül eden (219) bir toprak vergisiyle saklı tutulmak şartıyla, tasarruf edenlere bırakılmıştı.» (220) «Fakat sonraları, bu tasarruf sahiplerinin mirasçılarının çoğu din değiştirip İslâmiyeti kabul ettiler. Onların bu yolla haraçtan bağışık tutulmaları, hazineyi tamtakır kalma tehlikesiyle karşı karşıya getirdi. Sonunda toprağın statüsünün, tasarruf sahibinin statüsüyle değişmeyeceği esası kondu. Sadece, bir kelle vergisi olan cizye'nin haraç tutarına eklenip eklenmemesinde mükellefin dini inancı hakkındaki ikrarı gözönünde tutuluyordu.» (221) «İslâmiyeti kabul eden cizye yerine zekât verir.» (222) Böylece halife, toprakların devlet mülkiyeti olduğunu öne sürecek kadar ileri gitmedi ve vergilendirme hakkıyla yetindi. Gerçi mali kaynaklar açısından ikisi de aynı kapıya çıkıyordu. Ancak bu

(217) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(218) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta» *(İkta'nın Evrimi)*, «Annales» 1953.
(219) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»
(220) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(221) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»
(222) CAHEN C. «Pre Ottoman...»

vergilendirme, bu toprakların önemli bir kısmının zamanla özel kişilerin malı haline gelmesine ve bu kişllerin Devlet otoritesine kafa tutabilecek, onu gelir kaynaklarının bir kısmından ya da bütününden yoksun bırakabilecek güce erişmelerine engel olamadı.

Buna karşılık, «Müslüman cemaate Roma - Bizans ve Sasani devletlerinden ya da bunlara bağlı tapınaklardan kalan» topraklar gibi, «sahipleri kaçan veya toprağı işletecek bir mirasçı bırakmadan ölen büyük malikâneler de devlete aitti.» (223) Bu malikânelerin fethedenler için, ancak buraları değerlendirdikleri takdirde bir yarar sağlayacağı açıktır. Genellikle işin daha kolayına gidilmekte; bu topraklar, cemaatin kendilerinden istedikleri hizmetleri yerine getirmelerini sağlıyacak bir biçimde, özel kişilere ya da topluluklara verilmekteydi.» (224) Tanınan bu tür imtiyaza katı'a denilmekteydl.

Hicrî ikinci yüzyılın hukukçuları, katı'a imtiyazının verilmesi için şu iki şartın bir araya gelmiş olmasını zorunlu görüyorlardı : Toprağın çok eski zamandan beri sahipsiz, bir de işlenmemiş olması. Aksi halde, yani toprak hiç kimseye ait değil ama işlenmişse, bir imtiyaz olarak verilmez, çiftlik olarak kiralanır (225). Öyleyse, daha önceki devletlerden, bunlara ait kurumlardan ve Müslüman olmayan büyük toprak sahiplerinden kalma topraklar, köylülük ortadan kalkmış olmadıkça sahipsiz ama terkedilmemiş sayılırlar. Durum çok kere buydu. Dolayısıyla, Devlet büyük malikâneleri kimsenin üzerine geçiremiyordu.

---

(223) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»

(224) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»

(225) MAVERDİ, zikreden: BARKAN Ö. L. «İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku», «Hukuk Fakültesi Mecmuası», Cilt 7, sayı 1, İstanbul 1941 ve SENCER M. «Osmanlı Toplum Yapısı» İstanbul 1969

Zaten katı'aların genel olarak çok küçük boyutlarda kaldıklarını biliyoruz. «Bizans'ın ya da Arap fethi öncesi Sasani Devleti'nin, vergi bağışıklığı tanınmış büyük mülkiyet rejimleriyle oranlandığında, katı'a düzeni, büyük senyörlerin gelişmesine karşı duran ve orta sınıfın güçlenmesini sağlayan bir unsur olarak beliriyor.» (226)

Bu sistemden yararlananların belli başlılarından biri de Arap gazileriydl. Bunların görevi, sınırları kâfirlere, yani Romalı limitaneusların halefieri kadar hizmetlerin bedeli aynı yolla ödenen Bizanslı rakiplerine, yani akriteslere karşı da korumaktı.

Katı'a, yararlanıcısına çağdaş hukuktakine çok yakın bir mülkiyet hakkı tanıyordu. Mülk sahibinin malını satma, ferağ ve miras olarak bırakma hakkı vardı. İdari imtiyazı ya da senyörlük hakkı yoktu. Vergiye tabiydi (227). Ancak Müslümanlara verilen bu topraklardan öşür olarak vergi alınıyordu (228). Üstelik, sahipleri bu toprağı değerlendirmekle yükümlüydü. Çünkü bu, işlemin amaçlarından biriydi. Devlet, bu yükümlülüğü yerine getirmeyenierin toprağını elinden geri almak hakkını kendinde bulunduruyordu (229). Ama bu değerlendirme genellikle, toprağı tasarrufunda bulunduranın o toprak üzerinde çalışması anlamına gelmez. Topraklar çeşitli biçimlerde köylülere kiralanır. Bu da mülk sahibine, öşürünü ödedikten sonra önemli bir kazanç imkânı sağlar (230). Buna karşılık toprağın işlenmesinde gerekli işler ve sulama, haraç topraklarında olduğu gibi Devlet'e değil, tamamiyle topraktan yararlanana aittir (231). Böylece Devlet, toprak üstündeki hakların-

(226) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»
(227) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(228) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»
(229) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»
(230) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»
(231) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»

dan vazgeçerken, bayındırlık işleriyle ilgili işlevlerini de sırtından atar.

Gerçi toprağın değerlendirilmesi, katı'anın hedeflerindendir. Ama, bu sadece bir toprak parçası değil, gösterilen yararlılıklar karşılığı mükâfat olarak verilen bir çeşit gelir kaynağı olduğuna göre, asıl amacı bir hizmetin bedeli olmasıydı (232). Bu kaynak genellikle özel malikâne vergileri üzerindeki bir haktı (233). Toprağın doğrudan mülkiyetinden intifa hakkına doğru bu kayma, İslâm toprak düzeninin evriminde açıkca yer etmiştir. Gene de, ne tam mülkiyetin yerini rantın almasından ötürü merkezi iktidarın gelişip güçlendiğini; ne de, aksine bütün eyaletlerin bu yoldan özel ellere bırakılmasıyla, bir merkezden kopmanın meydana geldiğini söyleyebiliriz. İran uygarlığının etkisi altındaki Abbasiler, sonuna kadar kabile aristokrasisine dayalı kalan Emevilerin yerini alınca, bir merkezileştirme teşebbüsüyle evrimin başladığı söylenebilir. Bu merkeziyetçilik teşebbüsü, maaşla yalnız iktidara bağlı, özel kişilerle göbek bağı olmayan bir ordunun kuruluşunu içeriyordu. «Ordu ilk önceleri, ücretleri hem maaş hem de ikta olarak ödenen yarı sivil, yarı asker Araplardan kurulmuştu. Daha sonra ise, paralı yabancı askerlerden ya da esirlerden oluşmağa başladı; bunlar arasında da Türklerin oranı gitgide artmaktaydı. Ordunun maaşı vergilerle karşılanıyordu. Rejimin güçlükleri, çok geçmeden bunların bir kısmının yerine, yeni iktaların dağıtılmasını zorunlu kıldı (234). Ama bu iktaların geri alınması kolay olmuyordu, bu yüzden gelir kaynakları hemen kuru-

---

(232) KÖPRÜLÜ F. «Orta Zaman Türk-İslâm Feodalitesi», «Belleten», cilt 5, sayı 19, Ankara 1941

(233) BARKAN Ö. L. «İslâm-Türk...»

(234) Öyle anlaşılıyor ki, toprağın verilme biçimindeki değişme aynı zamanda isimde de bir değişiklik getirmiş, bundan böyle katıa kelimesinin yerini ikta almıştır.

mağa yüz tuttu. Haracın, istikrarsız bir şekilde ağırdan alınarak gönderilmesini beklemek yerine, topraklar ele geçirildiğinde, o an kılıç zoruyla alınması hakkı, sadece askeri şeflerin işine yarar bir hale geldi.» (235) «Bu askeri unsurların sisteme girişi, ekonomi için yıkıcı etkiler getirmekte gecikmedi; bu senyörler ancak geçici bir tasarruf hakkına sahip oldukları için tarımın ve 'kolon' ların iyiliğine mi, kötülüğüne mi diye hiç düşünmeden, ellerindeki bu imkândan azami yarar sağlamaya bakıyorlardı. Bu genel çöküş içinde, ekonomi, askeri birliklerin maaşını ödeyebilmek için Devlete gerekli gelirleri sağlar olmaktan çıktı. Böylece, Devlet basit bir askere bile 'fief' ihsan etmek zorunda kaldı.» (236) Geçici bir zaman için, bu yolla sağlanan kazançlara giderek sürekli bir gelir gözüyle bakılmağa başlandı; o zaman da bu fieflerin öşüre bağlanması gerekiyordu. Ama askeri şefler, bunu ödemeyi reddettiler. Beyadiler zamanında, askeri şeflere ait imtiyazların, öşür borçlarının dahil edilerek hesaplanmasına ve onların bu konuda artık tedirgin edilmemelerine karar verildi.» (237)

«Esasta onlara bırakılan topraklar değil, vergi alma hakkıydı. Toprağın bütün geliri askerin geçimine tahsis edilmişti. Aslında bir ikta ne mirasla kalabilir, ne de ömür boyu verilebilirdi. Ölen bir muktanın (ikta sahibi) çocuklarına o ikta üzerinde hiç bir hak tanınmaz, sadece yetim aylığı bağlanırdı. Hukuk açısından ikta üzerindeki tasarruf hakkı, ondan yararlanana, bu topraklarda yaşayanlar üzerinde hiç bir özel hak getirmiyordu.» (238) Ama, Devle-

---

(235) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»

(236) WITTEK P. «La féodalité musulmane» *(İslam Feodalitesi)* Brüksel 1936. Yazar burda *fief* kelimesini *ikta* yerine kullanmış olmalı.

(237) CAHEN C. «Pre Ottoman ...»

(238) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»

tin üstünlük hakkını her alanda kabul eden ve toprak gelirlerinden faydalanmayı devlet görevine bağlayan hukuk ilkelerine rağmen, bünyesinde özel mülkiyetin baştan beri var olduğu bu sistemde, İslâm toplumunun evrimini çizen şey Devletin sözde kalan üstünlük hakkı değil, çok geniş topraklar ve bu topraklarda yaşayan insanlar üzerinde askeri şefierin kurduğu denetim oldu.

Toprak gelirleri üzerindeki intifa hakkının iktadan başka, İslâm hukukunca düzenlenip Türklere geçmiş ve onlar tarafından geliştirilmiş bir biçimi daha vardır: Vakıf. Bu kurum, Devletin topraktaki üstünlük hakkını koruduğu ve bundan dolayı hiç bir mülkiyet biçiminin kesin ve geri alınamaz niteliğe bürünemediği toplumların bir çoğunda ortaya çıkar. O zaman, toprak gelirlerinden kendinin ve kendinden sonra geleceklerin yararlanabilmesini sağlamanın tek çıkar yolu, toprağı Devletten daha üstün bir gücün himayesine bırakmak, yani Tanrı'ya adamaktır. Geliri, dinî bir yapının ya da bir hayır kurumunun (bu ikisi genellikle aynı kapıya çıkar) bakımına bırakılan topraklar, kural olarak geri alınmaz. Malını gönüllü olarak vakfedene gelince, vakfın ilerdeki idaresini «ebediyete kadar» kendi düzenlemek ve bu idareyi yürütecek olanları seçmek hakkına sahiptir. Bunlar da genellikle kendi soyundan gelecek olanlardır.

Bu kurumun örneklerine Kamboçya'da (239) veya Ma-

---

(239) «Ankor'da (Kamboçya) tapınak işletmelerinin, ekonominin bütününün örgütlenmesinde üstün bir yeri vardır. Bir krallık görevlisinin yaptırdığı tapınakta, herşeyin yönetimi kendi ailesine ait olur. Bu yönetim tapınak kurucusunun koyduğu hükümlere uygun olarak yürütülür: «Bütün bu pirinç tarlaları, topraklar, geçim araçları, bütün bu tanrı kulları benim soyumdan gelene ait olacaktır. O pandit (rahip) olacak (...), bu tanrı kulları ve diğerleri onun buyruğunda bulunacaktır. Tanrılara ait bu kulları ve toprağı ne satsın ne dağıtsın.» SEDOV L. «La société angkorienne» *(Angkor Toplumu)*, «La Pensée» sayı 138, nisan 1968

dagaskar'da da (240) rastlanır. İslâmiyettekl vakıfa gelince, Bizanstaki bağış biçiminin doğrudan doğruya bir devamıdır. «Bizans hukuku kiliselere, manastırlara, papazlara ayrılan dini yerlere, hayır kurumlarına bir tüzel kişilik tanıyordu. Dini amaçlarla bir tesis meydana getirmek isteyen bir kişi, hiç bir kısıtlayıcı şarta bağlı değildi. Kurucusu, tesisin idaresini kendi dileğine göre düzenleyebilir, başına istediği kişiyi getirebilirdi. Bu da, şu demeğe gelir ki, elde edilen kârın hepsini ya da bir kısmını, bizzat kendi ya da varisleri alabilirdi. Dini kurumlara ait mallar ne satılabilir, ne değiştirilebilir, ne de yirmi yıldan daha fazla bir süreyle başkasına kiralanabilirdi. İslâm hukukunda da aynen böyledir.» (241)

Bu vakfetme işlemi, aslında toprağın tam mülkiyeti vakıf sahibine ait değilse geçerli olmaz. Fakat özel mülkiyet kavramının asla tam olarak tanımlanamadığı toplumlarda, bu konuda her zaman için birçok yorum imkânları

---

(240) «Ko.drazana, aile mezarına bakmakla görevli bir veya birçok kölenin başkasına devredilememesine dayanır. Uzun zamandan beri bu adet, ko.drazana'ya, toprakları, özellikle pirinç tarlalarını da katarak kurumlaşmıştı. Bu toprakların mülkiyeti, bölünemez ve başkalarına devredilemez olarak, Ko.drazana'yı kuranların soyundan gelenlere kalıyordu. Bunların gelirleri, mezarlığın bakımında, dini törenlerin yerine getirilmesinde (...) ve hatta bunlara ek olarak, yoksulluğa düşmüş aile fertlerine yardımda kullanılıyordu. Bu topraklar ne haczedilebilir ne de rehin gösterilebilirdi.» BOITEAU P. «Les droits sur la terre dans la société malgache précoloniale» *(Sömürge Öncesi Dönemde Madagaskar Toplumunda Toprak Üzerindeki Haklar)*, «La Pensée» sayı 117, ekim 1964

(241) KÖPRÜLÜ F. «La nature juridique et l'évolution historique de l'institution du Vakouf» *(Vakıf Kurumunun Tarihi Evrimi ve Hukuki Mahiyeti)*, «Vakıflar Dergisi» sayı 2, İstanbul 1942

vardır ve uzun vadede vakıflar, daima Devlet topraklarının aleyhine olarak gelişir.

SELÇUKLU DEVLETİ

Selçukluların fethettiği topraklar üzerinde görülen durum buydu. Bu durumu yönetecek hukukî hükümler ise, Selçukluların «Sünnî Hanefî» mezhebinin ilkeleriyle kabul ettikleri İslâm dogmasından alınmıştı. Selçuklular kendilerine has kabile kurumlarından hareket ederek, elde bulunan alt yapıların mümkün kıldığı merkezi bir devleti kurabilmek yolunda bu verileri kullandılar.

Selçuklu İmparatorluğunun oluşumu, ondördüncü yüzyılda İbni Haldun'un tanımladığı gelişim çizgisine tamamen uyar: «Büyük bir imparatorluk kuran hükümdar, çok güç bir görevle, bütün insanları kendine itaat etmeye yöneltmek göreviyle karşı karşıyadır. Bunu başarmak için, kendi kabilesine karşı sanki yabancı bir halka boyun eğdiriyormuşcasına müsamahasız davranmalıdır. Şiddete baş vurmazsa, o güne kadar bir hükümdarı, hem ruhanî hem de dünyevî bir önder olarak görmeğe alışmamış insanları kendine itaat eder duruma sokamaz. Hükümdarın ruhanî ve dünyevî önder olması gerektiğini dinî dogmaların bir parçası haline getirmek için eline geçen her fırsatı kullanır. (...) Hükümdar despotça niyetlerini saklamaz; kendi kabilesinden kişilerin daha önce sahip oldukları yetkileri kaldırır. Onlar bu yetkileri yeniden ele geçirmeğe yeltendiklerinde şiddetle karşı koyar. Bu davranış biçimiyle, kendi öz yurttaşlarını, can düşmanları haline getirdiğinden dostlarını başka yerlerde aramak zorunda kalır. O zaman, kendi savunmasını ve Devletini emanet ettiği kişiler yabancılar olur. Bir zaman sonra, bu kişiler ihsana garkolunurlar; çünkü bunlar hükümdarı, iktidarı yeniden ele geçirmek için fırsat kollayan kabilesinin teşeb-

büslerine karşı korumak uğruna can vermeğe hazırdırlar. (...) İşlerin bu duruma gelmesi, İmparatorluğun gerilediğine, kabileyi birlik anlayışından bir krallık yaratmaya götüren duygudan yoksun bırakan ağır hastalığın yaklaştığına işarettir.» (242)

Diğer bütün İslâm öncesi Türk devletleri gibi Selçuklu Devleti de, başlangıçta askerî soyluluğa dayanan arlstokratik bir yapıya sahipti. Bu yapı; hiç olmazsa ilk zamanlar kabile geleneklerini korumuştu. İran - Selçuklu merkezi yönetimi, bu durumu değiştirmeğe ve yok etmeğe çalıştı (243). Kendi aralarında hükümdarı bir «primus inter pares» (*) olarak kabul etmeğe alışmış olan şefler, şimdi onu ilâhi haklara sahip bir despotun üstünlükleriyle bezenmiş olarak görünce çok kızıyoriardı (244). Bunların hareket gücünü kırmak, yönetici sınıftan koparılmalarını sağlamak, bunun yanı sıra da devletin dışında hiç bir şeye, hiç bir kimseye bağlı olmayan bir idare mekanizması yaratmak gerekiyordu. Yapılacak ilk iş, kabile güçlerinin yerine, görevlerine bağlı düzenli güçler getirmekti. Bu yüzden, ikta sistemi yeni bir yöne sokularak tekrar ele alındı. Abbasilerin çok büyük ve fiili olarak denetlenmesi imkânsız ikta'larının yerine, topraklar sayımla tespit edilip yıllık gelirine göre büyük, küçük ve orta diye parçalara bölündü. Öşür ve diğer vergi hakları, rütbelerine göre ordudaki kişilere dağıtıldı (245). Başlangıçta büyük Iktaların kabile arlstokrasisine dağıtılmış olduğu düşünülebilir (246), ama Alparslan ordusunun önde gelen kişileri ara-

(242) İBNİ HALDUN «Mukaddime», zikreden: LACOSTE Y. «Ibn Khaldoun»
(243) KÖPRÜLÜ F. «Orta Zaman ...»
(244) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(245) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal»
(246) UZUNÇARŞILI İ. H. «Osmanlı Devleti ...»
(*) Eşitler arasında birinci (Ç.N.)

sında Türkmen beylerinin adlarına çok az rastlanır (247). İkta örgütlenmesinin eski hükümleri şekil olarak korunmuştu. «İkta, sahibine yalnız vergi üzerinde bir imtiyaz sağlar, yoksa, dalma devlete bağlı kalan toprak ve insanlar üzerinde değil.» (248) Üstelik, toprağın ve insanların Devletin mülkiyetinde olduğu ilân edilerek bu alanda daha da kesin bir adım atıldı. «Mukataat erbabı bilmelidir ki, mülk ve raiyat sultanındır. Mukataat erbabı ile valiler reayayı himaye ve vikayeye memurdur.» (249) Toprağı işleyen, onu değerlendirmesi şartıyla ve geçici bir paye gereğince bu toprak üzerinde hak sahibi olur (250).

İktalar, kesin olarak bir devlet göreviyle bağlıydı (251), bunlardan yararlananlar bunun ötesinde bir hak iddia edemezlerdi; böyle bir şey, imtiyazın, kötüye kullanılması olur, bu da ikta'nın geriye alınmasıyla cezalandırılırdı (252). «Mukataat erbabı yalnız reayaya adilane surette tarh ve tevzi olunan tekâlifi hüsnü suret ve rıfk mülâyemet ile istifaya mecbur olduğunu bilmelidir. Bu tekâlifi tahsil ettikten sonra, mükelleflerin şahsî malı ve evlât ve ıyali me'mun ve menkul ve gayrimenkul emvali taarruzdan masûn olmalıdır. Mukataat erbabı artık anlara hiç bir vechile el uzatamamalıdır.» (253)

Gerçi, iktidarın merkezileşmesi toprak mülkiyetinin Devlet'e ait olduğunu ileri sürecek noktaya geldiyse de, bu hak hükümdarın şahsında yoğunlaşamadı; kabile yapıları yüzünden hüküm süren aile düzeyinde kaldı. Tuğrul

(247) SÜMER F. «Oğuzlar»
(248) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»
(249) NİZAMÜLMÜLK «Siyasetname»
(250) UZUNÇARŞILI İ. H. «Osmanlı Devleti ...»
(251) UZUNÇARŞILI İ. H. «Osmanlı Devleti ...»
(252) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»
(253) NİZAMÜLMÜLK «Siyasetname»

Bey, ancak boyunun ve ailesinin rızasıyla kendini hükümdar ilân edebiimişti (254). «Devlet, hükümdar ailesinin ortak malıdır; Sultan Devletin başında bulunur, ama ülke ailenin bütün üyeleri arasında bölüşülmüştür. Hatta çok küçük yaşta şehzadeler bile kendilerine düşen eyalette, kendi malları olan saraylarda otururlar. Şehzadeler, eyaletin iç idaresinde mutlak bir serbestliğe sahiptir. Bütün her şey üzerindeki hükümranlığını kullanan Sultanın da şehzadelerin her biri gibi, kişisel olarak yönettiği eyaletleri vardır.» (255) Bu kurumun Atabey oğullarına da uygulanması; bunların, hasın idaresi de dahil bütün prenslik haklarından yararlanmaları, durumu daha da ciddileştiriyordu (256). Şehzade hasları gibi Atabey hasları da ikta adını taşıyordu, ama bunlar ömür boyu veriliyor, hatta belki de miras olarak kalabiliyordu (257).

Şehzade hasları düzeyindeki merkezden kopma hareketi, ikinci kuşaktan sonra, bu toprakların Devletten kesinlikle ayrılmasına ve birçok Selçuklu Devletinin veya Atabey hükümetinin kurulmasına yol açtı. Bu devletlerin, merkezi devlete bağlılıkları sadece protokolde kalmıştı.

Sivil idarenin oluşmasına gelince, «İran - Selçuklu Devletinin mülki teşkilâtında vezirlikten tahsildarlığa kadar bütün hizmetlerde İranlılar kullanılıyordu.» (258) Bu sivil idare de, toprağa el koyma eğilimleri gösteriyordu. Kendisinin de dahil bulunduğu bu yönetimin, düzen içinde yürümesi gerekliliği üzerinde «Türkler 'hacegan' lâkabını alıp, hacegân da 'türkân' lâkabı ile telâkkup [ederse] (...)

---

(254) UZUNÇARŞILI İ. H. «Osmanlı Devleti ...»
(255) KÖPRÜLÜ F. «Orta Zaman ...»
(256) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»
(257) CAHEN C. «L'evolution de l'iqta»
(258) SÜMER F. «Oğuzlar»

memlekete kötü göz isabet eder, Devlet değişir (...)» (259) diyecek kadar ısrarla duran Nizam-üi-Mülk, bir yandan da bu idarenin gücünü, görevlerin yerine getirilmesi çerçevesi içinde sınırlamaya çalışıyordu. «(...) Aylık ve ücret [devlet memurlarının aylık ve ücreti] reayaya bâr olmamak ve renc ve zahmeti davet etmemek icabeyler. Bunların ücreti ve aylığı beytülmâlden verilir. Tâ ki anlar hıyanet ve ahzı rüşvete mecbur olmasın. Anların sıdku istikameti yüzünden hasıl olan faide vaktinde kendilerine verilen malın on misli, yüz misli olur. (...) [Gene de] her iki yahut üç senede valileri ve mukataat erbabını tebdil etmelidir ki, kuvvet bulmasın; memuriyetinde yerleşmesin, halka ıstırap vermesin ve reayaya karşı hüsnü suretle hareket eylesin.» (260) Ama tasarladığı bu tedbirlere rağmen o bile, kitabında örnek olarak verdiği hikâyelerinin birinde, bir vergi mükellefinin ağzından şunları anlatıyor: «Vergi memuru gelip de benden mutad veçhile vergi talep ettikte, benim sürüden bakiye kalan koyunları da vergiye mukabil verdim. Şimdi ben o memurun çobanlığını ediyorum.» (261)

Böylece yerleşik düzene geçerken elverişli bir sosyal alt yapı ve önceden oluşmuş hazır bir bürokrasi bulan Selçuklular, her ikisi de kesinlikle bireyci olan Türk kabile yapılarıyla İslâm toplumsal ortamının üstüne «Asya Tipi» bir oluşumu oturtmaya çalıştılar. Deneme nispeten kısa ömürlü oldu; ama, Türk toplumunun evriminde bir eklem noktasında yer aldığı içindir ki, hem toprağın tasarruf biçimlerinin çıkış noktası, hem de Türk adetleriyle İslâm hukukunun iç içe eridiği bir pota işlevi görerek bu toplumda derin ve çok yönlü izler bıraktı.

---

(259) NİZAMÜLMÜLK «Siyasetname»
(260) NİZAMÜLMÜLK «Siyasetname»
(261) NİZAMÜLMÜLK «Siyasetname»

Bu dönüşümü muhtemelen, üretim araçları üzerindeki belli bir tasarruf hakkının aralarında ortak yan teşkil ettiği bir grubun da yardımıyla, bir klan, kendi çıkarı için gerçekleştirdi. Üretim araçları üzerindeki bu tasarruf hakkı onlara, kabilenin geri kalan üyeleri üzerinde egemenlik kurma sürecini başlatma imkânını veriyordu. Bu evrim, sonunda yerleşik kır cemaatlerinden çok daha az uysal bir hoşnutsuzlar kitlesi yarattı. Bir yandan gelenlerle boyuna yenilenen bu kitle, sistemle bir türlü bütünleşemiyordu. Bu taşkın fazlalığın Anadolu'ya doğru akışı, onbirinci yüzyıl sonlarından itibaren olacaktır.

4

Anadolu'da Türk Fethi (Selçuklular)

FETİH

Kurulduktan sonraki ilk yüzyıl boyunca İslâm Devleti, karşı konulmaz yayılmasının doruk noktasına ulaşmasıyla, hem Grek - Latin hem de Hıristiyan uygarlığını kendinde somutlaştırmış olan Rum Devleti'nin yıkılıp gideceğine inanmıştı. Bu iki dünyayı birbirinden ayıran sınır, ilkten karşılıklı saldırılarla zorlandı, ama iki tarafın da birçok kereler bozmaya çalıştığı denge sonunda olduğu gibi kaldı.

Zamanla, bir tarafın ille de öbürünü yenip ortadan kaldırması gerektiği saplantısı, yerini, birbirini zıt da olsa ikisi de ebediyen yaşama gücüne sahip iki dünyanın sonsuza kadar bir arada var olabileceği bir denge düşüncesine bıraktı. Onbirinci yüzyılda, İslâmiyetin bütün mirasına tek başına sahip çıkan Selçuklular, kâfirlere ait yeni toprakları fethetmekten çok, Fatimiler'in «Hak yolundan sapmış» devletini ilhak ederek İslâm dünyasını yeniden birliğe kavuşturmayı düşünüyorlardı. Güçlükle denetim altında tutulabilen Türk kabileleri bu yön değiştirmede etkili oldular.

I — SEBEPLER

Türklerle İslâm dünyası arasındaki ilk temaslardan biri, Maverâünnehir sınırlarında görevde bulunan Arap gazileri aracılığıyla olmuştu. Müslümanlığı kabul edip karşı tarafa geçen ilk Türk kabileleri, kendi pagan ırkdaşlarına karşı gazi olarak görev alıyorlardı. Daha önceki üretim tarzında, servet birikimi yollarından biri olan yağmayı, İslâm dinine yeni girenlerin yaşamaya çağrıldıkları şartlarla bağdaştırmak gibi bir üstünlüğü olan, bu yola dini ve siyasal bir haklılık kazandıran Gaza (kutsal savaş) kurumu, hatta daha Selçuklu Devleti kurulmadan önce Suriye ve Irak sınırlarına yerleşen bir kısım göçebeler tarafından hemencecik benimsenmişti. Hiç bir zaman disiplin altına alınamayan bu unsurlar (1059 ayaklanması (262) bunlar arasında patlak vermişti) çok geçmeden kuzeye, Bizans Mezopotamyasına akınlar yapmağa başladılar. Çapulla geçinme zorunluluğu onlara, geniş yaylaları ve iklimiyle kendi anayurtlarına benzeyen; koyun sürüleri ve deveye dayalı bir göçebe hayatı için Suriye'den, bu ada-

(262) Bk. sayfa 121

makılı sıcak ve ancak hecin develerinin yaşayabildiği ülkeden daha elverişli bir ülkeyi görüp tanıma fırsatını verdi. Öte yandan Doğu'dan durmadan göç etmekte olan kabileler, denge durumunun yarattığı sebeplerden ötürü Bizans sınırına gönderildiler (263). Bizans'a gelince, bu dalgaya karşı duramayacak halde olduğu görülüyordu. İktidarı kaybetmekte olan bürokrasiyle kendilerine ait orduları bulunan büyük mülk sahipleri arasındaki zıtlık, bitip tükenmek bilmeyen, ülkeyi harabeye çevirip halkı yöneticilerinden soğutan iç savaşlara yol açıyordu.

Bu soğuma duygusu, Anadolu'nun Türkler tarafından fethinde, özellikle de, yeni gelenlerin yerli halkla kaynaşıp onu kendi içlerinde eritebilmelerinde büyük rol oynamış olsa gerektir. Büyük malikânelerin doğuşu, özgür köylüyü paroikos haline getiriyordu. Koruyucu rolünü üstlenecek gücü kendinde bulamıyan Devlet ise tam tersine, köylüleri büyük mülk sahiplerinin elinden koparıp kendi malı, yani paraikos demosiarioslar haline getirmeğe çabalıyordu. Sistemi çözülmeye götürecek her türlü teşebbüse karşı, özerk kırsal cemaatın inatçı direnci bile bir başına, bu soğumayı doğurmaya yeterliydi. Oysa, bunun yanı sıra, bir bakıma üretim tarzının içine düştüğü buhranın sonucu olan ırk ve dinî ayrılık sorunları durumu daha da ağırlaştırıyordu. Ayrılıkçı Pavlos taraftarlarının ayaklanması, daha dokuzuncu yüzyılda Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmının düşman eline geçmesine katkıda bulunmuştu. Şimdi, on birinci yüzyılda ise, monofizitlere (*) karşı yürütülen ve Ermeni sorununun bir parçası olan mücadeleler, en kızgın dönemini sürdürüyordu. Basileus II'nin yayılma siyaseti, Doğu'daki bütün Ermeni prensliklerinin istilâ edil-

(263) SÜMER F. «Oğuzlar»

(*) Fransızca metinde monophysite: İsa'ya sadece tekli mahiyet tanıyan ayrılıkçı mezhep taraftarı (Ç.N.)

mesine ve ahalinin çok büyük bir kısmının, yüzyıllardır Arap - Bizans savaşlarının yakıp yıktığı bölgeleri yeniden iskân etmek amacıyla, iç ve güney Anadolu'ya sürülmesine yol açmıştı. Sivil ve hele kiliseye bağlı büyük malikâne sistemi, bu yenilerin monofizizmci dogmalarından kendi adlarına yararlanmaya, onların yerinden yurdundan olmasıyla kendi paroikoslarının sayısını çoğaltmaya çalıştılar. Böylece onbirinci yüzyıl başlarındaki yayılma, yalnız Doğu'daki tampon devletleri yok etmekle kalmadı; iktidara ve onun temsilcilerine açıktan açığa düşman bir unsuru Anadolu'nun bütün tehdit altındaki bölgelerine dağıttı. Suriyeli Mikhail onbirinci yüzyıl sonlarında kaleme aldığı tarihî güncesinde şöyle yazıyordu : «Suriye'nin Araplar tarafından istilâsı yüzünden bir ölçüde zarara uğradıksa da, Romalıların kötülüklerinden, gazabından, zulmünden, bizle insafsızca didişmelerinden kurtulmak ve rahat bir soluk almak, bizim için kolay bulunur bir nimet değildi.» (264) Bu alıntı, genel olarak Küçük Asya'nın ayrı mezheplerden insanlarının tepkisini yansıtır.

Halkın, olaylar önünde edilgen bir tavır takınmaktan tutun da, istilâcıları gönül hoşluğuyla karşılamaya kadar varan bu tepkisine, bir de, hasımlarına karşı yararlanmak amacıyla Türk kabilelerini kendiliklerinden buyur eden senyörlerin küçük dalavereleri katılıyordu. İmparatorluk yaşadığı sürece, yabancı ırkları kendi içinde özümseme gücüne sahip olduğunu birçok kere göstermişti. Ama bu kere, üretim biçiminin ilkeliği hızlı bir asimilasyona imkân verir görünse bile, daha önce İslâmiyet gibi adamakıllı kurumlaşmış bir sisteme katılmış olan bir toplulukla karşı karşıyaydı; bu, o topluluğa daha çok da İslâmiyetin

(264) LAURENT J. «Byzance et les Turcs Seldjoukides dans l'Asie Occidentale jusqu'à 1081» *(Batı Asya'da 1081 Yılına Kadar Bizans ve Selçuklu Türkleri)*, Nancy-Paris-Strasbourg 1914

vurucu gücü olma özelliğini, yani her türlü aslmilasyona karşı duran bir görev duygusunu kazandırmıştı.

«Bu şartlar içinde, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri onlarla Bizanslılar arasında gizli bir işbirliğinin sonucu olarak ortaya çıkar. Türkler, Bizans İmparatorluğu çerçevesi içinde Anadolu'ya yerleştiler, beyliklerini kurdular. İran Selçuklu yönetimi, belki de Anadolu'da bir yerleşme bölgesi sağlayıp, özellikle sınır boylarındaki Müslüman topraklarında sefere gönderilen akıncı birliklerini orada barındırmayı zorunlu saymıştı; uzakta başıboş kalan birlikler buraları altüst edebilir ya da bu sınır toprakları bu birliklerin ihtiyaçlarını karşılamayabilirdi. Ama ne olursa olsun, İran Selçuklu yönetimi başlangıçtaki Müslümanlık tutkusuna, yani Bizans'ı ortadan kaldırma tutkusuna kendini yeniden kaptırmış değildi.» (265)

Selçuklu Devleti bu işe, resmen tek bir defa, o da ilk büyük hamleyi kendisi yapmış olmak için 1071 Malazgirt Savaşıyla kalkıştı. Ama Bizans'ın Anadolu'daki askerî varlığı bir kere ortadan silinince, arkası çorap söküğü gibi kendiliğinden geldi ve daha sonraki on yıl içinde ülkenin hemen hemen bütünü Selçukluların eline geçti. Önce büyük mülk sahiplerinin iktidarı ele geçirmeleriyle, sonra da Haçlı Seferleri'yle ve Batı'nın zorlama ittifaklarıyla gücü tükenmiş olan Bizans, bir yüzyıl boyunca bir asimilasyonu hayal etmişti. Ama bu asimilasyon şimdi, onun umduğunu tam ters yönde gerçekleştirmeğe yüz tutuyordu. Böylece fethin ilk yüzyılı yerli yerine oturma dönemi olarak ortaya çıkar. Bu dönemde, eski unsurlarla yeni unsurlar arasındakl ilişkiler, yeni iktidar yapılarının yerleşmesi mücadelesinin dışında kalmamıştı.

---

(265) CAHEN C. «La prémière pénétration turque en Asie Mineure» *(Türklerin Küçük Asya'ya ilk Nüfuz Edişleri)*, «Byzantion» 1948.

II — ASİMİLASYON

Asimilasyon, yani İslâmlaştırma ve Türkleştirme sorunu, açık seçik olgulara dayanan bilgilerden daha çok, bazı somut görüntülerde özetlenebilir. Küçük Asya'nın fetihten önceki nüfusunun tam sayısını rakam olarak bilmiyoruz. Ama ülkede, özellikle iç taraflardaki yaylalarda nüfus yoğunluğunun düşük olduğu rivayet edilir. Aynı şekilde, on birinci yüzyıl sonuyla on ikinci yüzyıl başları arasındaki ilk göç dalgasıyla gelen Türk kabilelerinin sayısını da bilmiyoruz. Bu konuda da varsayımlar yürütülmekte. Ama bugünkü kıstaslardan yola çıkarak yapılan tahminlere pek güven duymamak gerekir; öyle ya, o çağda, bütün yardımcı kolları dahil koca bir ordunun mevcudu yüz binin üstüne nadir olarak çıkarken, bugün bir sokak nümayişine sayısı yarım milyona varan bir insan yağınının katılması işten bile değil. Gerçek olan şu ki, Bağdat'a «Babil» demekten hâlâ vazgeçmeyen tarihî günceler ve Batılı gezginler, on ikinci yüzyıl sonlarından itibaren Küçük Asya'ya «Türkiye» demekte görüş birliği içindedir (266).

Fethin ilk sonucu, bölgelerarası hatta uluslararası bir ekonominin, yerini sırf mahalli malların dolaşımına bırakmasıydı. Bu dönüşümden ilk etkilenenler de şehirler ve büyük malikâneler oldu. İstilâcılara en fazla karşı koyan şehir halkıydı ve bu halkın büyük bir kısmı Konstantinopolis'e göç etti (267).

Büyük malikâneye gelince, sivil ve kiliseye bağlı mülk sahipleri ortadan kaybolunca, sistemin kurucu unsurları

---

(266) «Türkiye» adının kullanılmasına ait en eski kanıt, Historia Peregrinorum'da, Frederic I'in (Kızılsakal Frederik) Haçlı Seferi'ne (1190) ait hikâyede geçer. Bk. CAHEN C. «Le problém ethnique en Anatolie» *(Anadolu'da Etnik Sorun)*, «Cahiers d'Histoire Mondiale» 1954.

(267) LAURENT J. «Byzance et les Turcs ...»

olan kır cemaatlerinden ibaret kaldı. Bu cemaatler artık, ilk başlarda düzenli bir vergi bile istemeyip (268), sadece çapulla yetinen istilâcıların hizmetindeydi. Böylece eski sisteme doğru bir geri dönüş, kır halkının hiç de canını sıkmayacak olan bir dönüşüm ortaya çıktı. Türk göçebelerine gelince, bunlar «askeri işgalle ihtiyaçları bir kere sağlandıktan sonra, ahalinin mahalli özerk idare sistemini değiştirme imkânına sahip olmadıkları gibi, böyle bir şeyi düşünmüyorlardı da.» (269) Zaten «Bizans topraklarına ilk giren Türkler, mevcut sistemi yıkmak düşüncesiyle harekete geçmekten çok, kendilerine yerleşecek bir yer bulmağa gelmişlerdi.» (270) Bu yerleşme, kendileri açısından yapıların değişmesini de içerir ve büyük göçebelik düzeni, sürekli değilse bile, bir çeşit yerleşiklik demek olan yaylacılığa dönüşme yoluna girer. İster başlangıçta Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında; ister, Türkler yerleşikliğe geçtikçe veya yerli köylüler İslâm dinini kabul ettikçe Müslümanlarla Müslümanlar arasında olsun, yerleşik ve göçebe unsurlar arasında her halükârda bir ortak yaşama durumu doğar (271). Ama öyle görülüyor ki, genellikle Türk akınının ikinci büyük dalgası gelinceye (on üçüncü yüzyılın ikinci çeyreği) kadar, köylülerin büyük çoğunluğu Hıristiyanlardı. Bu, gezginlerin izlenimleri (272) kadar, vakıfların kuruluşlarıyla (273) ilgili metinlerden de anlaşılmaktadır.

---

(268) CAHEN C. «La première pénétration...»

(269) CAHEN C. «La première pénétration ...»

(270) CAHEN C. «Est-ce que les états seldjoukides étaient des états féodaux?» *(Selçuklu Devletleri Feodal Devletler miydi?)*, «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt 17, İstanbul 1955-56

(271) CAHEN C. «Pre Ottoman ...»

(272) Guillaume de Rubrouck, zikreden: CAHEN «Pre Ottoman...»

(273) 1201'de Altun Aba Vakfı, zikreden: CAHEN C, «Pre Ottoman...»

Buna karşılık boşalıp nüfusu azalan şehirler daha çabuk Islâmlaştılar. Şehir hayatını hor görmelerine ve «gavur yuvaları» dedikleri şehirlerle ilgili kuşkularına rağmen Türk kabile şefleri, buralardaki terkedilmiş mülkleri ele geçirmekle tezelden bir kolay kazanç kaynağı buldular; çoğu da köylüden çok şehirli olarak ve gönül hoşluğuyla yerleşik hayata geçtiler (274). Böylece, ilk andaki altüst oluşundan sonra şehir hayatı, yeni baştan faaliyete geçti; bu faaliyete katılmak isteyen şehirli Hıristiyan unsurların İsiâmiaşma olgusu baş gösterdi ve bunlar «iğdiş» ler sınıfını meydana getirdiler. Nihayet, çoğu İranlı ama bir o kadarı da Maveraünnehir Türklerinden olan Müslüman unsurlar, yeni kazanç yollarının ortaya çıkmasından sonra Anadolu şehirlerine göçtüler.

Bu noktada gene, yeni tüccar sınıfıyla oluşmakta olan yeni iktidar yapıları arasındaki diyalektik bir hareketle karşı karşıya bulunuyoruz. Şehirli bir sınıfın oluşması, çeşitli bölgeler arasında ilişkiler kurulmadan mümkün değildi ve çabası bu birliği sağlamak olan merkezi iktidar da şehirli sınıfların desteğini kazanmadan oluşamazdı.

ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNİN YAPILARI

I — MERKEZİYETÇİ DEVLET KAVRAMININ ZAFERİ

Sosyal tabakalaşmanın daha ileri olduğu kabileler Büyük İran Selçuklu Devletinin kuruluşuna katılırken; Anadolu'ya yerleşmiş ve çoğu Orta - Asya'dan zaten yeni gelmiş olan kabileler, daha ilkel bir servet birikimi aşama-

(274) CAHEN C. «Pre Ottoman ...»

sında bulunuyordu. Bunların yerleşmesinin ardından iki eğilim ortaya çıktı : biri kabile aristokrasisine dayanan bir oluşum yaratmak, yani kabile yapılarının gelişme sürecini izlemek amacını güderken; öteki hem Selçuklulardan hem de Bizans'tan miras kalma merkeziyetçi bir idarenin ilkelerini kabul ettirmeyi deniyordu. Bu eğilimlerden ilkini Danişmentliler ve diğer bazı küçük beylikler, ikincisini ise Selçuklu ailesinin bir kolu temsil ediyordu. Bunlar arasındaki mücadele bir yüzyıldan fazla sürdü ve ikinci tarafın zaferiyle sonuçlandı.

İslâmiyeti ancak İran topraklarından geçerken kabul etmiş kabilelere dayanan Danişmentli Devleti, parasının üzerine hükümdar resminin yanıbaşına Aziz Georgius'la Ejderha tasvirini bastıracak (275) ve Bizanslıların asimilasyonla ilgili umutlarını sonuna kadar haklı gösterecek ölçüde bir hoşgörüyü, değişik dinî inançları bir arada yaşatma imkânını temsil ediyordu. Oysa Selçukluların (Rum Selçukluları adı verilen) Anadolu kolu, İran Selçuklularının Devlet güçleri üzerine yaptığı yorumdan ayrılmayıp, İslâmiyet'in sosyal örgütlenmesinden destek alıyordu. Bu yüzden onlar da kendilerini, Bizans'tan miras kalma kırsal alt yapı ve yeni bir bürokrasinin temellerini oluşturmakta olan İran etkisindeki bir şehir aristokrasisi üzerine oturtabilmek için, kabile oluşumlarına aldırmamak zorundaydılar. Böylece, bu aristokrasi henüz oluşmadığı sürece Danişmentliler önemli bir güç olarak göründüler. Bu güç, on üçüncü yüzyıldan itibaren yerini yavaş yavaş merkeziyetçi Selçuklu Devleti'ne bırakarak tarih sahnesinden silindi.

Coğrafî ve ekonomik ortamın değişmesi göçebe kabile yapılarında ister istemez bir ölçüde altüst oluşa yol

(275) CAHEN C. «Pre Ottoman ...»

açtı. Bir yandan yeni maddi kaynaklar daha büyük çapta bir servet birikimine imkân verirken, öte yandan büyük göçebelik düzeninin yerini yaylacılığa bırakması, yerleşik düzene bir geçiş doğuruyordu. «Anadolu'da Türkmenler göçebeliği bırakarak oturak yaşayışa geçmeye başladılar. Bunlar daha ziyade, köyler kurarak veya çoğu metruk eski köylerde sakin olmak suretiyle yerleşiyorlardı. Selçuklu ordusuna dirlikli sipahi askerini verenler de bu yerleşenlerdir.» (276) Ama tasarruflarına düşen toprak kimi zaman meskûn oluyordu ve bunlar «izin verdikleri bazı yerlerde onların egemenliğine girmiş ve mahalli olarak eski kurumlarını koruyan tek tek köylü topluluklarının yaşamasına imkân verseler bile, kendilerini toprağın sahibi olarak görüyorlardı.» (277) Aynı şekilde kabile şefleri iktidarının pekiştirilmesi, kısa zamanda bir feodalleşmeyi getirdi. Bu durum, merkezi idareyi bir yandan kabileyi parçalayıp üyelerini kendi istediği yerlere dağıtarak (278), öte yandan Devlet mülkiyeti ilkesini işleyip geliştirerek tedbir almaya yöneltti.

Bu devlet mülkiyeti kavramı çok kere, göçebe toplumların doğal evriminin bir parçası olarak tanıtılır. «Göçebeler için toprakların ehemmiyeti hayvanlarına otlak vazifesini görmesindedir. Bu otlakların şahısların değil kabile veya cemaatlerin mülkiyetinde bulunacağı, binaenaleyh cemaate mensup aileler için müşterek bir mülkiyet veya intifaın bahis mevzuu olacağı, bu hayat tarzının zarurî bir neticesi olarak, şüphesizdir. Yarı veya tam yerleşik bir hayata geçen bu göçebeler, üzerinde oturdukları toprak-

(276) SÜMER F. «Oğuzlar»

(277) CAHEN C. «Pre Ottoman ...»

(278) ERDOST M. «Türkiye'de Feodalizmin Kaynakları ve Bugünkü Durumu Üzerinde Bir Taslak», «Aydınlık» sayı 5, İstanbul 1969.

ların bir kısmını ziraat ettikleri zaman bu müşterek mülkiyet esası, otlaklarda olduğu gibi, ziraat sahalarına da intikal eder. (...) [Dolayısıyla] kabile teşekküllerinde toprak mülkiyetinin kabileye ait olmasıyle mütekamil siyasi cemiyetlerde bunun devlete veya onun mümessili olan sultona ait olması arasında fark yoktur.» (279) Bu tanım, toprağın göçebelik durumuyla yerleşiklik durumu arasındaki kullanım ve dolayısıyla önem farkını hesaba katmamaktadır. Birinci durumda asıl üretim aracı sürüdür ve hemen özel mülk haline gelir. Üretim araçlarının bu özel mülkiyeti yerleşiklik durumunda toprağa geçer. Uygurlarda ve Yakutlarda olduğu gibi toprak da özel mülk haline gelmeye yönelir. Ancak, tam yerleşikliğe geçişten önce ya da bu durumla birlikte, kabileler üstü bir devlet ortaya çıktığı zaman, toprağın kabileye ait ortak mülkiyeti devlete geçer. Merkeziyetçi devletin böyle çabucak oluşması ise asıl süreci hızlandıran dış unsurlara bağlıdır. Oysa, büyük bayındırlık işlerini zorunlu kılmayan bir doğal çevrede, kabile aristokrasisinin derece derece artan billurlaşmasının, daha çok üretim araçlarının kişisel tasarrufundan, giderek, toprağın özel mülkiyetinden geçmesi gerekir. Konumuza dönersek, sınıf farklılaşmasına bir ölçüde ulaşmış Türk kabilelerinin İran - İslâm toplumu ve Bizans toplumuyla teması, merkeziyetçi devletlerin oluşmasıyla yaygın kabile mülkiyetinin doğrudan doğruya devletin şahsına geçişine imkân verdi.

II — TOPRAK REJİMİ

Büyük Selçuklular, Nizam-ül-Mülk'ün gösterdiği delillere rağmen özel malikâne kurumunun sınırlandırılmasın-

(279) TURAN O. «Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri» «Belleten» cilt 12 sayı 47, Ankara 1948

da fazla ileri gidemediler. Çünkü Hicret'in birinci yüzyılından beri İslâmiyeti kabul etmiş bir ülke üzerinde bulunuyorlardı ve bu ülkede özel mülkleri, eskiden kalma müktesep haklar doğurmuştu. Buna karşılık eski Bizans topraklarının fetih arazisi olma özelliği, Anadolu Selçuklularına, tasarruflarındaki mülklerin tümünü devlet toprakları olarak ilân etme imkânını veriyordu. Bunu tamamen «Şeriat» çerçevesi içinde kalarak yapıyorlardı. Bu İslâmiyet yasası ise, haraç toprakları üzerinde Devlet'in üstünlük hakkının sınırlarını çizerken zaten yeteri kadar muğlaktı. Anadolu Selçuklularında «genel olarak tek bir devlet mülkü vardı ve özel kişilerle topluluklar yararına çeşitli şartlar ancak bunun çerçevesi içinde kurumlaştırılabilirdi.» (280) «Bu [sistem] sayesinde de Devlet kendi selâhiyetlerine dayanarak yeni fethedilen topraklarda mütemadiyen Orta - Asya'dan geçen Türk kabllelerini iskân etmek imkânını bulurken, öte yandan, eskiden olduğu gibi fetihden sonra da, büyük bir toprak arlstokrasisinin zuhuriyle vücut bulacak olan içtimal tezatlara da fırsat vermemektedir.» (281)

Bu mîrî toprak sistemi «Asya Tipi» toplumun bütün kendine has özelliklerini gösterir. Başlangıçta büyük çoğunluğu Hıristiyan olan köylüler, eski adetlerini koruyarak cemaatler içinde toplanmışlardı ve toprağın intifa hakkı sahipleri sayılıyorlardı. Bir köylünün, daha doğrusu bir köylü ailesinin, bir **çift** öküzle tarım yapabileceği miktarda bir toprağı kullanma hakkı vardı. **Çiftlik** adı işte burdan gelir, (Bizans'ta zeugarion da aynı anlama geliyordu; o da, çiftlik gibi bir değer ve vergi birimi olarak kullanılıyordu). «Tapu» adlı bir harcı ödeme karşılığı edinilen bu hak ömür boyuydu ve toprağın ara verilmeden değerlen-

(280) CAHEN C. «Pre Ottoman ...»
(281) TURAN O. «Türkiye Selçuklularında ...»

dirilmesi şartıyla, babadan oğula miras olarak kalıyordu. Her türlü satış, hibe ve vakıf kurma hakkı kesinlikle bunun dışında kalıyordu. Artık - ürün Devlet'e aitti. Bu rantın, bir yararlık karşılığı özel bir kişiye bırakılması, Selçuklular zamanındaki biçimlerine uygun olarak iktaları meydana getiriyordu (282).

Vergi ödemelerinin aynî olarak yapılmasıyla, para dolaşımının sınırlı kaldığı bir toplumda, iktaların askerî yararlığın bir bedeli olarak verilmesi, kullanışlı bir sistem olarak ortaya çıkıyorsa da, öyle görülüyor ki Devlet'in asıl kaygısı, kabileleri merkezî idarenin denetimi altında bulunacak şekilde yerleştirmek ve bunların talan eğilimlerinden disiplinli bir ordu kurma yolunda yararlanmaktı. Ama kabilelerin itaat göstermekteki kötü niyetlilikleri, Devleti, maaşlı ve düzenli bir ordu kurmaya itti. Bu da iktidardan beklenen gerçek yararı iyiden iyiye azalttı. «İktanın Rum Selçuklularında, İranlı ve Mezopotamyalı hısımlarında olduğu kadar yaygın ve üstün bir kullanım gücü kazanmamış olduğu görülüyor. Selçuklu ordusunun önemli bir kısmı, Bizans'ta olduğu gibi paralı askerlerden meydana geliyordu ve bunların ücretlerinin ne olursa olsun maaş biçiminde ödenmesi bir alışkanlık halini almıştı.» (283)

Büyük Selçuklularda da olduğu gibi genel olarak, ancak bir ya da iki köylük bir alana (284) yayılan askerî iktaların yanı sıra, bir de, hükümdarlık ailesi mensuplarının has'ı olarak bütün eyaletleri kaplayan iktalar vardı. Baş-

(282) Paragrafın tümü için bk. TURAN O. «Türkiye Selçuklularında ...»

(283) CAHEN C. «Le régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie» *(Anadolu'da Toprak Rejimi ve Türk İstilâsı)*, «Cahiers d'Histoire Mondiale» 1955

(284) CAHEN C. «Le régime de la terre...»

langıçta Rum Selçukluları da, kamu arazisinin hükümdarlık ailesinin malı olması ilkesini kabul etmişti. Ama merkezî idare güçlenip de düzenli bir orduya dayanır hale geldikçe, iktidar hükümdarın şahsında toplanmaktaydı. On birinci yüzyılın ikinci yarısı, hükümdarlık ailesi iktaları dönemi oldu. Kabile başları prensip olarak, iktidarın birçok ele bölünmesiyle kabile aristokrasisine çok daha fazla hareket serbestliği veren bu eski Türk adetinden yanaydılar. Yeni doğmakta olan bürokrasi ise, gene aynı sebepler yüzünden buna karşıydı. Bu bürokrasinin hükümdarlık ailesi üyelerinden birinin çevresinde toplanması, diğerlerinin elenmesini gerektirmekteydi. Merkeziyetçi eğilimlerin zaferi, on ikinci yüzyıl başlarından sonra hükümdarlık ailesinin has'ı olan iktaların, Devlet'in sıkı sıkıya denettiği basit birer kazanç kaynağı mertebesine inmeleri sonucunu doğurdu. Kayseri eyaletinin ikta olarak hükümdarın kardeşine bırakılmasıyla ilgili bir Selçuklu fermanın metni, Devlet ve hükümdarlık ailesinin hakları kavramlarının uğradığı değişikliği bize gösteriyor. «Kayseri kumandanlığına tayin edilen sultanın biraderi menşura göre diğer askeri reisierden farklı hiç bir imtiyaza sahip değildir. Halbuki Göktürk, Karahanlı ve Büyük Selçuklu Devletlerinde olduğu gibi, İkinci Kılıç Aslan zamanına kadar Anadolu'da da cari olan devletin hükümdar ailesinin müşterek malı bulunduğuna derin bir hakimiyet telakkisi mevcut idi ki, şimdi bu artık bahis mevzuu bulunmamaktadır. Hatta Anadolu Selçukluları devletin feodal parçalanmalara maruz kalmaması için büyük ikta sistemini de kaldırarak kumandanlara ve maiyetlerindeki askerlere maişetlerine kifayet edecek kadar iktalar tahsis edilmiş ve böylece bir vilâyete askerleriyle birlikte toptan sahip feodal reisler yerine sadece o vilâyette bulunan askerlerin başı ha-

line gelmişlerdir. Emrin kendi iktaı ile maiyetindeki askerlerin iktaları ayrıdır.» (285)

Bütün bunlardan ikta topraklarının kamu arazisinin ancak bir bölümünü kapladığı sonucu çıkıyor. İkinci bir işletme biçimi de, bu araziyi doğrudan doğruya değerlendirmek olabilirdi. Çünkü biliyoruz ki «devlet boş veya yeni fethedilen yerleri iskân ve imar maksadiyle istediği zaman reayayı bu topraklara nakleder ve onları müstahsil vaziyetine getirmek için de lâzım olan çift öküzleri, tohumluk ve ziraat aletleri tevziinde bulunur». (286) Bizans paroikos demosiariosları kadar bazı Osmanlı yarıcılık biçimlerini de hatırlatan bu sistem, hem göçebelerin yerleşmelerinde bir teşvik unsuru, hem de düzenli bir ordunun maaşının ödenmesinde yardımcı bir kaynak olarak iş görüyordu. Bu, ideal «Aysa Tipi» topluma sıçramakta bir adım olabilirdi. Ama bu sistemin kapsamını bilemediğimiz gibi, gerisi de gelmedi.

Kamu arazisinden üçüncü yararlanma biçimi de, toprakları o günün itibarlı kişilerine devretmekti. «Selçuklular, memleketin bütün topraklarında, devlet mülkiyeti esasını kabul ve tatbik etmekle beraber, bazı maksatlarla mahdut bir nisbette, hususi toprak mülkiyetine de müsaade etmişlerdi. Hususi şahısların mülkü halinde bulunan topraklar, hukukî mahiyetleriyle başlıca iki kısma ayrılmaktadır: Birincisi, o zaman İslâm memleketlerinde câri olan bugünkü manasıyla mülkiyet şeklidir. (...) Bu türlü mülk topraklara şehir ve kasabalar civarında bulunan sulak tarla, bahçe ve meyvalıkların dahil olduğunu gösteren türlü kayıtlar elimizde mevcuttur. (...) Bu hususa dair mebzul kayıtlar Selçuklu devri vakfiyelerinde şehir ve kasaba-

(285) TURAN O. «Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar» Ankara 1958

(286) TURAN O. «Türkiye Selçukluları hakkında...»

lar civarındaki yerlerin hep Müslüman ve Hıristiyan reayanın mülkü olarak gösterilmesiyle meydana çıkmakta ve bu mülkiyet hakkı dolayısıyle de buralardaki yerlerin vakıf edildiğine pek çok misaller bulunmaktadır. (...) Bu mülkiyet yanında devletin köy ve mezraa gibi muayyen toprak parçaları üzerinde kendisine ait hak ve selahiyetleri hususi şahıslara terk etmesinden ibaret olan ikinci nevi bir mülkiyet şekli daha vardı ki, bunun menşei Selçuklu sultanlarının, kendilerine fevkalâde hizmet etmiş olanlara, ikta vermekten daha büyük bir ihsan olduğu için, bu gibi yerlerin temlik edilmesidir. (...) Mirî topraklardan ayrılarak yapılan bu temliklerde mülkiyet, birinci nevide olduğu gibi, toprağı tasarruf şeklinde tam mülkiyet olmayıp devletin mirî topraklarındaki vergilerinin şahıslara terki'nden ibarettir.» (287) Ama bu vergi hakkı devri, kısa bir süre sonra devletin bu arazi üzerindeki bütün haklarından feragat etmesiyle eşdeğere gelecek, topraklar tam mülkiyetiyle özel ellere bırakılacaktır. Ülkenin bütünüyle sözde hükümdarın malı oluşu, bu topraklar için bir süre daha bir tehlike teşkil edecek, ama bunların giderek vakıf arazisine dönüşmesi bu tehlikeyi de bir yana atacaktır. Devlet arazisinin özel kişilere bu şekilde terkedilmesinin sebeplerine gelince, bunların gösterilen yararlılıklarla ilgisinin gitgide azaldığı görülmekte ve II. İzzettin Keykavus'un 1260 yıllarında bir köyü parayla sattığı bilinmekteydi (288).

«Bu münasebetle mirî halinden mülk haline ve mülk halinden vakıf haline gelen bu gibi köylerde çalışan reayanın hukukî durumunda bir değişiklik bahis mevzuu olamaz. Reaya eskiden devlete veya onun mümessili ikta sahibine verdiği şer'i ve örfî vergileri bu sefer aynen mali-

(287) TURAN O. «Türkiye Selçukluları hakkında...»
(288) ERDOST M. «Türkiye'de Feodalizmin...»

kâne sahibine veya vakıf haline gelmiş ise vakfın mütevellisine verir. Mülk sahibi veya vakıf mütevellisi, devletin evvelce mirî iken reayaya kanuna göre tanıdığı haklara riayete mecburdur. Devlet evvelce ikta sahipleri idaresinde olduğu gibi mülk sahipleri veya vakıf mütevellileri idaresine geçen reayanın bunlarla münasebetlerinin kanun çerçevesinden çıkmamasını teşkilâtıyla kontrol eder.» (289)

III — BÜROKRASİ

Toprakların bu devrinden yararlananların kimler olduğunu aramaya kalkarsak, onları esas, Selçuklu Devleti'nin yönetici sınıfını oluşturdukları su götürmez olan devlet memurları aristokrasisinin içinde buluruz. Bu aristokrasinin nüvesini, bir devlet yaratma isteğinin ilk belirtileri ortaya çıkar çıkmaz Anadolu'nun yolunu tutan ve kendi iktidar kavramlarını da beraberlerinde getiren İranlı ya da İranlılaşmış unsurlarla, doğmakta olan düzende yer kapabilmek amacıyla kabile yapılarından çabucak kopmayı bilmiş Türk unsurlar meydana getiriyordu. Bu nüve, bir «has gülamlar» (hükümdarın köleleri) sistemiyle sürekli besleniyordu. Sarayın satın alıp eğittiği bu köleler, yeteneklerine göre, en yüksek devlet görevlerine kadar tırmanabiliyorlardı. Bizans'ın da yabancısı olmadığı ve gelişmesinin doruğuna Osmanlılar zamanında varan bu sistem, «Asya Tipi» topluma en uygun devlet memuru örneğini yaratmaktaydı; kimseyle ne ırk, ne de aile bağı olan bu memur, kendini tamamiyle hükümdara ve de kişisel çıkarına adayacaktı. «Selçuklu rejiminde bütün fiili kuvvet ve nüfuz birkaç kişilik divan heyetinde bulunuyordu. Şu hali ile bu rejimi tamamı ile bir plutokrasi saymak-

(289) TURAN O. «Türkiye Selçuklularında...»

ta katiyen hata yoktur. (...) Divan ricaline maaş olarak memleket dahilinde ikta veriliyordu. Bununla beraber bunların muazzam servetlerini daha ziyade hususi ticaret işleriyle ilgi kurarak elde ettikleri görülüyor. (...) Divan ve saray memurlarından birçoğu «has gülam» lardan yetişiyordu. Yalnız vezirin ilim ve fazl sahibi medreseli bir kimse olması lâzım geldiğinden, bu zat hemen daima sağlam karakterli birisiydi. (...) Divan beylerinden bazıları ve subaşılar çoğuncası «has gülam» dan çıkma oldukları için içtimai itibardan mahrum idiler. Bütün kuvvetlerini ölçüsüz zenginliklerinden alan bunlar için, muvaffakiyetin ilk şartı servet sahibi olmaktan ibaretti.» (290)

IV — ŞEHİRLER

Bu aristokrasi topraktan daha çok şehir merkezlerine bağlıydı. Başlangıçta terkedilip kendi haline bırakılmış, sonra da devletin gösterdiği çabalara rağmen ancak çok az kısmına yerleşilmiş asıl göçebelerin gezip dolaştığı kırlar, tezelden bir servet birikimi için pek az imkân sunuyordu. Bunun için de şehirler her türlü ekonomik ve sosyal faaliyetin merkezi, Selçuklu toplumunu en çok temsil eden unsur haline geliyordu. Çeşitli topluluklar oluşuyor ve birbirine zıt yapılara bürünüyordu. Yönetici sınıfın kendisi bile «ehl-i ilm» (sözlük anlamı bilim adamı, bilgin demek olan bu kelime İslâm dogmasını ve onun tefsirlerini bilen kişileri ifade ediyordu; «fen» adı verilen asıl bilimler ise ilme karşı sayılıyor, onun dışında tutuluyordu) ve «ehl-i örf» (töre adamları; görevleri teamül hukukunu uygulamak olan kişiler) olarak ikiye bölünmüştü. Şeriatın İslâm Hukukunun uygulanmasını gözeten ehl-i ilm, hakla-

(290) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi» cilt I, Ankara 1959

rını miras yoluyla bırakan ve uzun vadede iktidarı doğrudan kullananlardan daha çok etkiye, itibara sahip bir meslekî sınıfın üyelerini oluşturuyordu. İran kökenli ya da sonradan İranlılaşmış olan ehl-i ilm mensupları, has şehirliyi ifade amacıyla kullandıkları «Müslüman» kelimesini, göçebelere ayırdıkları «Türk» kelimesinin karşısına dikmek istiyorlardı (291). Ehl-i ilm hiyerarşisinin tabanını «medrese» öğrencileri meydana getiriyordu. Bu taban, aynı okulun müderrislerinden (öğretmenlerinden) ders alıyor, «kadı» tarafından taltif ediliyordu. Şehir ve çevresinin en yüksek mahalli yöneticisi ve yargıcı demek olan «kadı» nın diğer sınıfların üyelerine olan üstünlüğü, ehl-i ilmin geleneksel nüfuz ve iktidarını gösterir (292).

Ehl-i ilmin sonradan görme saydığı ehl-i örf ise, eski kabile aristokrasisi mensuplarından, ama özellikle de «has gülam» dan yetişmiş kişilerden meydana geliyordu. Ehl-i örf askerî bir sınıf oluşturuyordu. Bu sınıftan olanlar, teamül hukukunu, yani köken olarak doğrudan doğruya İslâm Hukukuna bağlı olmayıp da, çağın gereklerine ve yeni Müslüman halkların adetlerine uyularak zamanla buna eklenmiş bütün yasaları, hükümleri, vergi toplama yollarını uygulamakta yetki sahibiydiler. Bir iskân bölgesi içindeki piramidin tabanı basit asker, başı ise şehirdeki valinin temsilcisiydi... Türk aristokrasisinin bu iki kanadı arasındaki temel ve sürekli karşıtlık Selçuklu tarihinde olduğu kadar Osmanlı tarihinde de egemenliğini sürdürecektir.

Üçüncü topluluğu şehir burjuvazisi oluşturur. Bu topluluk, kendi seçkinler tabakasının yönetici sınıfa kaymasına göz yuman, bu sınıfla karşıtlık değil de işbirliği içinde bulunan nüfuzlu bir sınıftır. Selçuklu Devletinde tica-

(291) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(292) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi...»

rete elverişli özel şartlar bir burjuvazi nüvesinin oluşmasına imkân verirse de, bürokratik oluşumdaki memurlar aristokrasisi çerçevesi dışında servet birikiminin hemen hemen imkânsızlığı ve bu aristokrasinin daha aşağı sınıflardan gelenlere açık oluşu, her türlü sınıf karşıtlığının, dolayısıyla her türlü sınıf düşüncesinin doğmasını engeller. «İğdiş» (293) adının verilmesi bu sonuncu topluluğun Müslümanlarla Hıristiyanların evlenmesiyle kurulan katışık ailelerden, bir de din değiştirmiş eski Hıristiyanlardan geldiği düşüncesini doğurur (294). Bu topluluğun da hiyerarşik bir düzen içinde olduğu ve bir «iğdiş başı» yönetiminde biçimlendiği görülür (295).

Nihayet, zanaatkâr derneklerinin meydana getirdiği ve yönetici sınıfa karşı tek unsur olan sonuncu bir topluluk daha vardır. «Şehirlerin en kalabalık sınıfı, hoşnutsuzluğunu açığa vuran hareketleri ve kimi zaman silâhlı ayaklanmalarıyla, hükümdarı idarî ve mali karışıklıkları gidermeğe zorlayan bu sınıf, ellerinin emeğiyle yaşayan zanaatkârlardan meydana gelmişti. Ama şehirde zanaatkâr sayısının artmasını destekleyen, asıl ticarî sermayeydi. Yani sayı olarak önemli bir yer tutmamasına rağmen, sınaî faaliyeti tüccar sınıfı düzenlemekteydi.» (296) «Çeşitli mesleklerden zanaatkârlar, ayrı ayrı loncalar halinde örgütlenmişlerdi. Düzenli bir hiyerarşiye sahip olan bu kuruluşlar, meslekle ilgili bütün işler hakkında karar veriyor; lonca üyeleri arasındaki farkları belirliyor, loncayla dev-

---

(293) Sözlük anlamı burulmuş ya da farklı hayvanların birleşmesinden doğan kısır hayvan; teşmil yoluyla farklı ırklardan baba ve anneden doğmuş insan.

(294) CAHEN C. «Pre Ottoman...»

(295) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi...»

(296) KÖPRÜLÜ F. «Les origines de l'empire ottoman» *(Osmanlı İmparatorluğunun Kökenleri)*, Paris 1935

let mekanizması arasındaki ilişkileri düzenliyordu. Ücretlerin tespiti, malların evsaf ve fiyatlarının belirlenmesi, bütün bunlar onların işiydi. Devlet onları bir tüzel kişilik olarak tanıyordu.» (297)

Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki şehir zanaatkâr derneklerinin kökenieri «fütüvvet» kurumuna kadar uzanır. «Fütüvvet, İran ve Irak şehirlerinin çoğunda, birçok halk unsurunu bağrında toplayan; dayanışma ve arkadaşlık düşüncesine bağlı, meslekî değil de yarı tarikat, yarı lonca yapısına sahip bir harekete verilen isimdi. Merkezî otoritenin zayıfladığı çağlarda, 'fityan' ya da 'ayyarun' denen fütüvvet üyeleri şehirlerde, zenginler ve hükümet üzerinde gerçek bir tedhiş uyguluyorlardı.» (298) 1150'ye doğru Abbasi Halifesi, hareketin dizginlerini kendi eline geçirmeye, bunu aristokratik eğilimli gizli bir derneğe dönüştürmeğe çalıştı. Bu amaçla Müslüman ülkelerin yönetim merkezlerine, bu arada da Selçuklular'a özel görevliler gönderdi. Ama fütüvvet düşüncesine, Anadolu'daki çeşitli İran mistik eğilimlerini taşıyan halk akımları sızmışa benziyor. «İran'ın kuzey batısında olduğu gibi, Küçük - Asya'da da fityanı daha da özelleştirirsek, bunların yönetimini ifade eden kelime, 'ahilik' kelimesidir. İlk ahiler, yukarıda tanımlanan fütüvvet biçimleriyle hiçbir özel ilişkisi yokmuşa benzeyen katıksız mistiklerdi.» (299) Ama Anadolu'da «Ahiler topluluğu şehirli bir oluşum niteliği kazandı. Fütüvvetin örgütlenmesiyle zanaatkâr loncaları iç içe girdi ve bu örgütlenme, özellikle büyük şehirlerde çok güçlendi. Bu örgüt, ayrı ayrı başları (Ahi) bulunan çeşitli topluluklardan meydana geliyordu ve her topluluğun toplantılarını yaptığı özel bir lokali (dergâh) vardı. Bu ölçüde bir

(297) KÖPRÜLÜ F. «Les origines...»
(298) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(299) CAHEN C. «Pre Ottoman...»

örgütlenmenin etkisi ve gücü, en azından anarşi dönemlerinde kendini açığa vurur.» (300)

Böylece Selçuklu şehri, canlı ama ülkenin geri kalan kısmından kopuk bir organizma olarak ortaya çıkar. Şehir - kır karşıtlığı tam kurumlaşmamıştır ve daha çok şehirli - göçebe karşıtlığı biçimini alır. Göçebeler «belli bir yurtları barkları bulunmayan, hep çadırlarda oturan insanlardır. Ara sıra birkaç da keçinin katıştığı büyük koyun sürüleri vardır. Bazen inekleri, öküzleri de olur. Kâr getiren başka hiç bir işe girişmeden bir çoban hayatı yaşarlar.» (301) Şehirler, göçebeleri daha çok ve düzenli artık - ürün getiren bir üretime zorlayamadıkları gibi, onların göçebelikten yerleşikliğe geçmelerini sağlamadıkça, rasgele üretmiş olduklarına da el koyamazlar. Üstelik ellerinde onların yığın halinde yerleşikliğe geçmelerini sağlayacak imkânlar da yoktur. Şehirlerin bütün kırları örgütleme, yani kendi boyunduruğu altına alma gücünden yoksun oluşu, ister istemez, bu alandan gelecek servet sağlama imkânlarını kısıtlar. Şüphesiz, iki unsur arasında mal alışverişi vardır : On üçüncü yüzyılda Anadolu'yu ziyaret eden Papaz Saint Quentin'li Simon burada üretilen koyun yapağı ve keçi kılına paha biçer; daha sonraları da İbni Batuta Antalya'dan Mısır'a ihraç edilen inşaat kerestesinden söz eder (302). Ama bütün bunlar yönetici sınıfın isteğine bağlı değildir. Hatta ekili topraklar bile ancak, çoğu bostan olarak şehirlerin çevresinde (303) ve ana yolların iki yanında (304) toplanmıştır. Bu yüzden, ürünün kötü

(300) KÖPRÜLÜ F. «Les origines...»

(301) O çağda bir Batılı tarafından kaleme alınmış tarihi günce, zikreden: CAHEN «Pre Ottoman...»

(302) CAHEN C. «Pre Ottoman...»

(303) Abul feda - zikreden: CAHEN C. «Pre Ottoman...»

(304) İbni Said — zikreden: CAHEN C. «Pre Ottoman...»

olduğu yıllar, Anadolu Bizans'tan buğday almak zorunda kalır (305).

İşte, şehir ekonomisiyle kır ekonomisi arasındaki bu dengesizlik yüzünden şehirler, bu çevrenin geleneğine yabancı olan bir faaliyete, uluslararası ticarete itilmişlerdi. Bu faaliyet onların belli başlı uğraşısı ve zenginlik kaynağı haline gelmişti.

ULUSLARARASI TİCARET

Düzenli bir üretimin yokluğu, ihraç mallarının çeşitlerini ve miktarını büyük ölçüde azaltıyordu. Ama bu mallar gene de şehir ekonomisine, ticari işlemleri için gerekli parayı sağlamaktan geri kalmıyordu. «Savaşların sürüp gittiği bölgelerde tarımı gerilemekten korumak ellerinde olmadığı için Selçuklular, şap üretimi gibi mahalli sanayileri geliştirme yolunu tutmuşlardı. Çünkü Devlet'in yaşamasında, istikrarlı ekonominin her zaman için büyük önem taşıdığını iyice kavramışlardı.» (306) Keçi kılı, yün ve kerestenin yanısıra, başlıca ihraç mallarından biri de şaptı. «On üçüncü yüzyıl sonlarından on beşinci yüzyıl ortalarına kadar, Avrupa'da kullanılan şapın hemen hepsinin Küçük - Asya'da bulunan şap ocaklarından geldiği iyice bilinmektedir. (...) On ikinci yüzyılda ise Batı'nın şapı Mısır'dan sağlamaya çalıştığına alt, aynı kesinlikte olmasa da bilgilere sahibiz. Ne olursa olsun şapın yoğun üretim şartları, sınırlı bir kullanım alanına sahip mahalli sanayinin bünyesinde değil, Frenkler'le olan ticari ilişkiler sonucunda doğmuştur.» (307) Böylece, şapın ihracat için

(305) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi...»
(306) RICE T.T. «The Seldjuks in Asia Minor» *(Küçük-Asya'da Selçuklular)*
(307) CAHEN C. «Pre Ottoman...»

üretimi hayli geç olarak, ancak yığınlar üzerinde artan denetimli bir el emeği tasarrufuna imkân verirken, öte yandan da şehirlerin doğuşu ve saray hayatıyla kültürlü, inceimiş bir aristokrasinin gelişmesi sonucu uzak ülkelerde üretilen malların ithalâtına ihtiyaç duyulduğu bir dönemde başladı (308). Ne var ki, Selçuklular on üçüncü yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra, bir ölçüde ihracatçı bir ülke haline geldilerse bile, ithal ettikleri mallar, dış ülkelere gönderdikleri malları bir hayli aşıyordu (309).

Dış ticaret ister istemez açık verir olunca yönetici sınıf, malların Anadolu'dan geçişini düzene sokmaya ve ülkeyi uluslararası bir ticaret merkezi haline getirmeye çalışarak gözünü transit ticarete çevirdi.

O çağda Anadolu'dan iki ticaret yolu geçiyordu. İlki Kuzey - Güney doğrultusundaydı ve uzak Doğu'dan Karadeniz kapılarına kadar karayoluyla gelen ürünlerin Akdeniz pazarlarına aktarılmasına yarıyordu. «Bu çağda bir yanda Küçük - Asya, Suriye ve Mezopotamya halklarıyla, öte yanda Güney - Rusya ahalisi arasında büyük bir mübadele faaliyeti vardı. Suriyeli ve Mezopotamyalı tüccarlar, Sıvas'ta buluşmayı adet edinmişlerdi; burada hayli büyük kervanlar meydana getirdikten sonra Selçuklu sultanlarının topraklarından ya da Rum Pontus İmparatorluğu'ndan geçerek Karadeniz'e yöneliyor, denizi geçip Rusya'nın güneyine varıyorlardı. Türk, yani Selçuklu topraklarından gelen tüccarlar, mallarını 1214'den beri Konya Sultanlığı'na bağlı bulunan Sinop limanından yükleyip Kırım sahilleri üzerinde Soldaya'ya (Suğdak) boşaltıyorlardı. Öte yandan Kırım ve Rusya ahalisi de sık sık denizi geçip ellerindeki güzel kürkleri satmak için Küçük - Asya'ya gö-

---

(308) CAHEN C. «Le commerce anatolien au début du XIII siécle» *(Onüçüncü Yüzyıl Başlarında Anadolu'da Ticaret)* Paris

(309) RICE T.T. «The Seldjuks...»

türüyordu, Müslümanların dönüşte gemiye yükledikleri mal da, gene bu kürklerle kadınlı erkekli köleler oluyordu.» (310) Kuruluşundan sonraki ilk yüzyılı denizlerle hiç bir ilişkisi olmaksızın geçiren Selçuklu Devleti, bu yoldaki ilk çabalarını Kuzey ve Güneyde denizlere açılan kapılara yöneltti. Bu çabalar, Antalya ve Sinop'un ele geçirilmesi sonucunu doğurduktan sonra, Kırım'a yapılan askerî seferler halinde devam etti. Latin istilâsından önceki Bizans imparatorlarının batılılarla her türlü ticarî anlaşmaya varırken, Karadeniz'e girişi bunun dışında tutmuş olmaları (Osmanlılar da aynını yapacaktır); Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonra ise boğazları ele geçiren Venediklilerin bu kere aynı girişi Cenovalılar'a yasaklamaları, Anadolu üzerinden geçişi zorunlu kıldı. Selçuklular bu geçitten hakkıyla yararlanmayı bildiler.

İkinci ticaret yolu, Bizans'ın doğu mallarını sağladığı geleneksel karayoluydu. İran'dan gelip Sıvas ve Ankara üzerinden geçerek Konstantinopolis'te bitiyordu. «Suriye'den Konstantinopolis'e gitmekte olan tüccarlar, din farkı yüzünden daha az iyiniyetli bir davranışla yüzyüze gelmeleri mümkünken, Selçuklu sultanlarından gelen hiç bir zorlukla karşılaşmadıkları bu karayolunu deniz yoluna tercih ediyorlardı.» (311) Başlangıçta Danişmentliler'in denetiminde bulunan bu ticaret yolu, ancak on üçüncü yüzyıl başlarında Selçukluların eline geçti. Bu yüzyılın ilk on yılları, idarî sistemin oluşumunu tamamlaması kadar, Anadolu'daki ana ticaret yollarını denetim altına alma çabasını da ifade eder. Bu denetim gerçekleşmedikçe Devletin sürekliliği sağlanamazdı.

Büyük irtibat yollarını tasarrufuna alan devlet, yani

---

(310) HEYD W. «Histoire du commerce du Levant au Moyen Age» *(Ortaçağda Doğu Ticareti Tarihi)* cilt II, Paris 1923

(311) HEYD W. «Histoire du commerce...»

yönetici sınıf, bunların işlerlik kazanması için gerekli alt ve üst yapıları yaratıyor, bu yolla kazanç sağlıyordu. «Selçukî Türkiyesinin milletlerarası ticaretten en çok kazandığı iş sahasının doğu ile batı, hatta güney ile kuzey arasındaki ticari alışverişi sağlayan Anadolu yollarında yapılan kervan ulaştırımı olduğuna hiç şüphe yoktur. Bugün bizce bilinen meşhur kervansaraylar, zamanının en zenginleri olan Selçuklu sultanları, vezirler, emirler veya başka zenginler tarafından kendileri için bir gelir kaynağı olarak yaptırılmışlardı.» (312) En azından ilk başta Türklerin Anadolu'da düzenin kurulmasından sonra oluşmağa başlayan uluslararası ticarî ilişkilere faal olarak katıldıklarını gösteren bir işarete rastlamıyoruz (313). Ticarî faaliyetler başta, Konya, Sivas ve Kayseri üzerinde yoğunlaşmıştı. Buralardaki bu faaliyetler Yunanlı ve Ermeni halı tüccarlarının denetimindeydi. On ikinci yüzyıl boyunca Selçuklular yalnızca at ve sürü ticaretini denetim altında bulundurma yollarını aradılar.» (314)

İtalyanların ve diğer Batı Akdenizli halkların Bizans İmparatorluğu'nu sömürgeleştirme çabalarının zafere ulaştığı bir çağda, uluslararası yolların açılması, onları hızla Anadolu'nun göbeğine kadar sızmağa sürükledi. Daha Latin istilâsından önce, on ikinci yüzyılın son on yılı içinde, Venedik'in Konstantinopolis yüksek yargıcı Giyasettin Keyhüsrev'den imtiyazlar elde etmişti. Bir sonraki yüzyılın başlarında ise, belgeler bize batılı tüccar ulusların Anadolu'daki hummalı faaliyetlerini göstermektedir. «1212 yılı temmuzunda Zaccharia Staniaro (Konstantinopolis'teki Venedikli bir tüccar) bir yurttaşı tarafından, bu yurttaşının Lombardiya asıllı bir kaptanın idaresindeki bir Provence

(312) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi...»
(313) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi...»
(314) RICE T.T. «The Seldjuks...»

gemisiyle nisan ayında Sinisso'ya (Samsun) ticaret yapmaya giden üçüncü bir kişiye sipariş karşılığı verdiği parayı geri almakla görevlendirilmişti. Samsun o sıralar Pontusluların elindeydi, ama ülke içi malların ticaretini bu ilin yaptığı düşünülebilir.» (315)

İşte bu çağdan itibaren, Türklerin ticarî hayata faal olarak katıldıklarını gösteren bazı ipuçlarına sahibiz. Konstantinopolis'te bir Türk kolonisinin var olduğunu biliyoruz (316); Kırım'da Suğdak'ta bir caminin yapılmış olması da (317), burada Selçuklu uyruğundaki Müslümanların yaşadığını kanıtlar. 1216 yılında Akdeniz'de bir Anadolu donanmasının ortaya çıkması ve 1228 Kırım seferi (318), yönetici sınıfın büyük ticarî işlere katılma isteğini gösterir. Ama Selçukluların ne üretim tarzı, ne de bundan doğan idarî sistemi, tam bir «bırakın - yapsınlar» (*) siyaseti içinde ülkeyi kaplamış olan batılı ve doğulu tüccarlarla rekabete imkân veriyordu. Ticarî faaliyetin mutlak olarak artması, kazançlarını mallardan aldıkları çeşitli vergi ve resimler kadar, konuk ağırlama yerlerinin (hanlar, kervansaraylar, çarşılar) gelirleriyle de sağlayan Selçuklu bürokratlarının çok işine geliyordu. İthalâtla ihracat arasında bir denge varmış, yokmuş, hiç birinin umurunda değildi. Devlet memuruyla tüccarın aslında aynı kişi olduğu, ama tüccarın ister istemez memurun zararına çalıştığı bir düzen içinde, son tahlilde, hiç bir iş yürümezdi, yürümüyordu.

«1210 yılında halefleri gibi Aleaddin Keykubad da Ve-

(315) CAHEN C. «Le commerce anatolien...»
(316) AKDAĞ M. «Türkiye'nin iktisadi...»
(317) CAHEN C. «Le commerce anatolien...»
(318) UZUNÇARŞILI I. H. «Osmanlı Tarihi» cilt I Ankara 1961
(*) Fransızcası «Laisez-Faire»: Serbest rekabetin temel ilkesi ve sloganı. (Ç.N.)

nedikli tüccarlara değerli taşları, inci, gümüş, çubuk veya para halinde altını serbestçe ülkeye sokma iznini veriyor; diğer bütün mallardan ise % 2 gibi hiç de yüksek olmayan bir resim alıyordu.» (319) «Latinlerin Konstantinopolis'i ele geçirmeleri, Doğu'da servet yapma yollarını aramaya giden tüccarların sayısını arttırdı ve bunun sonucu olarak şimdiye kadar Greklerin denetiminde olan ticaretin büyük bir kısmı Venediklilerin eline geçti.» (320)

Türk Anadolusu o sırada ticarî faaliyetinin doruğundaydı. Büyük şehirler her türden insanın ve malın rastlaşma merkezleri olup çıkmıştı. Sivas, tüccarlar için büyük bir buluşma yeri haline gelmişti (321), baharat yolu Arap hatta Hint tüccarlarını buraya taşıyordu (322). Selçuklular bu şehirde tüccar sıfatıyla Doğu mallarını alıp Batılılara satıyor ve devlet memuru sıfatıyla da ticari işlemleri denetim altında tutuyor, malın bir elden bir ele aktarılışı üzerinden vergi kesiyorlardı (323). Ruslar, hatta Moğollar Kırım'dan Sinop üzerine iniyorlar (324); Kıbrıslılar mallarını Antalya'ya boşaltıyorlar (325); Latiniere gelince, genellikle ülkenin her yanında bulunuyorlardı. «Selçuklular, mesleği ne olursa olsun bütün Latinlere, Eyyübiler'den daha konukseverce davranıyordu. Selçuklular tarafından askere alınan Latin paralı askerleri ordu içinde, özellikle Doğu'da tehdit altında bulunan topraklarda önemli bir rol oynuyorlardı. Papaz Simon, Konya'da karşılaştığı asker kişiler arasında bir Piecenzalının, bir Gaskonyalının, bir Brindisi asıllı Normandiyalının bulunduğunu ve Acem asıllı

(319) HEYD. W. «Histoire du commerce...»
(320) RICE T.T. «The Soldjuks...»
(321) CAHEN C. «Le commerce anatolien...»
(322) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi...»
(323) RICE T.T. «The Seldjuks...»
(324) HEYD W. «Histoire du commerce...»
(325) CAHEN C. «Le commerce anatolien...»

Konya vezlri Muhattab-ül-Din'in de Fransızca ve Almanca öğrenmiş olduğunu belirtiyor.» (326) Cengiz Han'ın «Pax Mongolica» yı (*) kurması, Latinleri Karakurum'a kadar çekerek bunların Anadolu ticaret dünyasının ötelerine yayılıp varlıklarını güçlendirmelerine yardımcı oldu. Moğolların Küçük - Asyaya gelişleri Selçuklu merkezî idaresi için bir çözülme başlangıcı olunca, bu Latinler ülkedeki bütün belli başlı zenginlik kaynaklarını ele geçirmeyi başardılar. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğolların himayesine girmesinden hemen sonra, 1253 yılında Guillaume de Rubrouck Anadolu'yu ziyaret ediyor ve «Konya'da birçok frenke rastlıyordu. Bunlardan biri; Nicolas de Sansine adındaki Cenevreli bir tüccar, yanında Venedikli arkadaşı Boniface Molini de olduğu halde buraya şap ticareti yapmaya gelmişti. Türkiye'nin her yerinden şapı bunlar naklediyordu. Bunu öylesine iyi becermiştiler ki, Sultan bu ikisinin dışında kimseye şap satamıyordu ve bu tekel sayesinde şap öylesine pahalılaşmıştı ki eskiden on beş Bizans lirasından fazla etmezken şimdi altmış liradan satılıyordu.» (327)

Bizans'ta olduğu gibi, Selçuklu Anadolusunda da iktidarı yeni ele geçirmiş, kurulu düzenle çelişki içinde bir yönetici sınıf, Batının doğmakta olan burjuvazisiyle anlaşmaya giriyor ve «komprador» bir sınıf rolü oynuyordu. Yeni kârlar elde edebilmek için ülkenin ekonomik açıdan sömürgeleştirilmesine izin veriyor, tatmin edici bir yüzde al-

(326) CAHEN C. «Le commerce anatolien...»

(327) RUBRUCK G. «Voyage remarquable de Guillaume de Rubriquis envoié en ambassade par le Roi Louis IX en différentes parties de l'orient, principalement en Tartarie et en Chine l'an de notre seigneur MCCLIII» *(Kral Louis IX tarafından Doğu'nun çeşitli bölgelerine başlıca da Moğolistan'a ve Çin'e M.S. 1253 yılında elçi olarak gönderilen Guillaume de RUBRIQUIS'nin dikkate değer yolculuğu).*

(*) Moğol Barış Düzeni. (Ç.N.)

mak şartıyla ülke zenginliklerinin gasbedilmesine göz yumuyordu. Bizanslı büyük mülk sahipleri, hareketsizliğini kıramadığı bir düzenin çerçevesi içinde iktidarı ele geçirmişti. Selçuklu bürokrasisi ise merkeziyetçi bir devlet nüvesi oluşturdu, ama bu nüveyi, ülkenin hep akışkan ve kavranmaz kalan bütün üretici güçlerini bir bütün içinde toplayacak kadar geliştirip yaymayı beceremedi. Fakat bu iki durumda da, daha olgunlaşma halindeki sistemlerin boşluklarına sızacak bir dış gücün hazır oluşu, bu sistemlerin bütün unsurlarının uyum içinde gelişmesini engelledi. Bizans'ın büyük mülk sahipleri, ürünlerini pazarlama yollarını aradı; ticareti bir kamu hizmeti olarak gören idari mekanizmayla takışınca da, kendi ticaret yolunu örgütlemesine fırsat kalmadan İtalyan tüccarlarının şahsında kendine müttefikler buldu. Selçuklu yönetici sınıfı ise bunun tersine, merkeziyetçi bir sistem oluşturmayı denedi; bu sistem çerçevesinde kendi ihtiyaçlarını karşılamaya ayırdığı ticaretin denetimi de kendi elinde olacaktı. Ama kırları bir türlü tam olarak boyunduruğu altına alamadı; bu durum servet birikimini, dolayısıyla iktidarın yoğunlaşmasını geciktirdi. Bu kısır döngüden çıkmak için kaynakları başka yerlerde aramak gereği doğdu. Bu da, şehirlerde yoğunlaşan yaldızlı refah ve lüks görünümünün ardında, ülkenin geri kalan kısmını tam bir unutulmuşluk içinde yıkıma sürükleyen bir ticari faaliyetin doğması sonucunu getirdi.

SELÇUKLU DEVLETİ'NİN ÇÖZÜLÜŞÜ

I — İÇ ÇELİŞKİLER

«Asya Tipi» bir toplum kurma yolunda Anadolu Selçuklu idaresinin, Büyük İran Selçuklu Devletine oranla birçok ileri adımlar attığını gördük. Hiç değilse başlarda, ül-

kedeki bütün toprakların fiilen Devlet'e ait olması ve bu mülkiyetin hükümdarın şahsında yoğunlaşması, bu adımların en önemlileridir. Ama Anadolu Selçuklularının doruk çağı olan on üçüncü yüzyıl başlarında bu toplumun bütünü, Asya tipi üretim tarzının temel ilkelerine uygun düşmekten uzaktı. Toplum tabanındaki yığınların büyük kısmı, merkezî idarenin denetim alanı dışında kalmayı beceriyor, sınıflı bir toplumun ortaya çıkmasının başlangıç aşaması içinde kendi kabile yapılarını sürdürüyorlardı. Bu yığınlar, basit olarak bu tarzda yaşayabiliyorlarsa, bunu yapma imkânına sahip oldukları içindi. Devlet ne kendini kabul ettirmeyi ne de varlığını kaçınılmaz kılmayı başarabilmişti. Asya Tipi bir toplum kavramı yukarıdan; iktidarın oluşumu ve elde tutulması hakkında kafası İran kaynaklı düşüncelerle beslenip bezenmiş bir sınıftan geliyordu. İktidar, muhakkak ki Bizans kırsal cemaat kalıntılarının üzerine de dayanabilirdi; ama bu, her yönetici sınıfın temeldeki varlık sebebini meydana getiren gerçek bir «işlev» tabanıyla, ideal Asya tipi bir toplumda bürokrasinin bütün iktidarı elinde bulundurmasının gerekçesi olan bayındırlık işleri görevinin kendine has biçiminden yoksun olurdu. Mükemmelleşmiş bir sömürü düzeni yaratma isteği, tek başına Türk kabileleri üzerinde ancak sınırlı bir etki yaratabilirdi; ticaret yolları ve bunların yakın çevresiyle ilgili altyapı ve üstyapı çalışmalarına gelince, doğrudan doğruya yönetici sınıfın ve onun müşteriler dünyasının yararlanması için gerçekleştirilen bu işleri, kamu hizmetleri arasında sayabilmek çok güçtü. Çünkü bunlar mahalli üretimin artmasına bir katkıda bulunmuyordu.

Öte yandan, bu düzen çerçevesi içinde kaynakların nispî olarak kıtlaşmasından şevkleri kırılan yönetici sınıf üyeleri, hızla merkezden kopmacı güçleri oluşturmaktaydılar. Bunlar özel mülkiyete yöneliyor, böylece yeni olu-

şumu içinden kemiriyorlardı. Ama bu çelişkilerin evrimi bir başka sistemin filizlenmesine mi yol açardı; yoksa, tam tersine ayaklanmacı unsurların giderek özümlenmesi, «Asya Tipi» sistemi yerine mi oturturdu bu konuda hiç bir şey söyleyemeyiz. Çünkü Anadolu Türk toplumunun evrimi dıştan gelen dürtülere bağlıydı.

II — İKİNCİ GÖÇ DALGASI

Bütün on ikinci yüzyıl boyunca ve on üçüncü yüzyıl başlarında Doğu'dan kopmuş durumda bulunan Selçuklu toplumu, aksine, Batı'dan gelen etkilere açık olmuştu. Moğolların ilerlemesi Selçuklular üzerinde demografik ve siyasal baskısını duyurarak olayların akışını değiştirdi ve son tahlilde düzeni altüst etti.

Bu baskılar iki tarzda ve birbirini izleyen iki dalga halinde ortaya çıktı. İlk olarak hâlâ Orta - Asya'da ve İran'da bulunan Türk kabileleri, Moğolların peşlerinden kovalamasıyla Anadolu'ya sığındılar ve Selçukluların zar zor kurabildikleri dengeyi yerinden oynattılar. Onların ardından Moğollar geldi. Bunlar ülke üzerinde kendi himayelerini zorla kabul ettirdiler. Bu himaye, gerçekten yeni olan unsurları getirmekten çok, içinde Selçuklu toplumunun evrime uğrayacağı yeni şartları yarattı.

İkinci göçebe kabile dalgasının gelişinden önce 1220 yıllarına doğru, ilk gelenlerin durulmasına tanık oluyoruz. Daha önce pek az kısmı iskân edilmiş olan toprakların yeni baştan bölüşümü, göçebe hayatının devamına izin vermekte, öte yandan da yerleşikliğe imkânlar hazırlamaktaydı. Göçebe ekonomisinde ve şehir ekonomisinde, fazla sürtüşmeleri olmayan, rasgele mübadelelerle paralel bir evrim, son tahlilde sonuncusu ilkini özümlese bile mümkün görünür. Bu özümlemeye karşı göçebelerden gelen

tepkilerin derin sebepleri başka yerlerde yatsa bile, ülke üzerinde önceden beri var olan diğer göçebe topluluklara da yönelmesi ilgi çekicidir. 1185'e doğru Diyarbakır'da Türkmenler ayaklandılar ve Kürtleri kırıp geçirmeğe başladılar; sonra Güneye doğru harekete geçtiler, burada Antakya Frenkleri karşısında ağır kayıplar verdiler (328). Buna benzer olaylar, henüz tam bir boyunduruk altına alınıp, bütün dirençleri kırılmadığı için, serbestçe evrimleşebilir olan bu toplulukların yedek güç birikimini gösterir.

İkinci göç dalgasının getirdiği şey, çok önemli bir demografik katkı oldu. Selçukluların ardından ortaya çıkan beyliklerin hepsi, düzeni altüst eden bu dalgadan meydana çıktılar. «Moğol akınının etkisi altında kalan ülkelerde, bu akının kısa ya da uzun vadede göçebeliğin çoğalması sonucunu doğurduğu gerçeğini bilmezden gelmek güçtür. Anadolu'da bu, tarımın gerilemesi pahasına gerçekleşti. Moğolların kendileri gibi, onların önü sıra veya onların peşine takılıp (kimi zorunluluklar yüzünden, kimi de kendiliğinden) Orta - Asya'dan yeni gelmiş Türkmenler de bayındırlık ve tarım işlerine daha önce gelenler kadar saygı duymaz görünüyorlardı. Köylüler öylesine bir cendere içine alınıyordu ki, bunlar çoğu zaman yerlerini yurtlarını bırakıp gidiyorlardı. Tekrar otlak haline gelen kırlar, bunları kullanmak isteyen yenilerin hizmetine giriyordu.» (329) Böylece tarım alanları, otlak alanlarının önünde şu veya bu ölçüde durmadan geriliyordu (330). Göçebe ekonomisi için nispeten önemli olan yeni nüfus yoğunluğu bu gerilemeye yardımcı oluyordu. «Moğol istilâsı üzerine Anadolu'ya gelen Türkmenlerin bir kısmı bu ülkede kendi yaşayışlarına uygun yerler bulamamışlar, ormanlık ve dağlık

(328) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(329) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(330) CAHEN C. «Le probiéme ethnique...»

yerlerde yurt tutmak mecburiyetinde kalmışlardı. Bunların Maraş bölgesindeki ormanlarda yaşayanlarına Ağaç - Eri adı verildi. Bu yaşamanın sonucu olarak Ağaç - Eri'lerin torunlarının büyük bir kısmı ağaç işçiliğiyle meşgul oldular. Bunlar Tahtacı olarak vasıflandırılan zümredir.» (331)

Anadolu içinde büyük sayıda göçebe toplulukların birikimi, bir yandan tarım topraklarını azaltarak yönetici sınıfın gelir kaynaklarına sert bir darbe indiriyor ve böylece bir geriye dönüş olgusunu başlatıyorsa da, öte yandan ilk olarak göçebeleri üretim biçimlerinde ani bir değişmeye zorluyordu. On birinci yüzyılda göç edenler kendi memleketlerinden gönül rızasıyla ayrılmışlar, kendi hayat tarzlarını sürdürebilecekleri yeni bir ülkeye yerleşmişlerdi. On üçüncü yüzyılda göçenler ise beklenmedik bir anda yerlerinden yurtlarından olup Anadolu'ya geldiler; karşılarında daha önce tutulmuş topraklarla, düşman bir yönetici sınıf buldular. Bu durum, üretim tarzını değiştirme zorunluluğunu bir sorun olarak ortaya koydu. Bu da bütün sistemi yıkacak güçte bir buhrana yol açtı.

Üretim tarzını değiştirme isteğinin, yani dış şartların zorladığı böyle bir isteğin doğurduğu ekonomik buhran, sosyal hayatın bütün veçhelerini derinden etkiler; toplumun her kesiminden, her düzeyinden bu bunalıma gelen cevaplar şiddetli bir tepki biçimine bürünerek bu sistemin tümel ifadesinde, yani ideolojisinde, dininde yoğunlaşır. Böylece ağır, ekonomik bir sorun, karşılığında dinî bir cevap, tümel bir cevap bulur. Bu tepkiye, kapitalizmin sömürgeleştirdiği hemen hemen bütün ilkel toplumlarda rastlanır (332). Ezilen halk, gücünü yitirmiş görü-

(331) SÜMER F. «Oğuzlar»

(332) Bk. LANTERNARI V. «Les mouvements religieux des peuples opprimés» *(Baskı Altındaki Halklarda Dini Hareketler)*, Paris 1962

nen kendi dinini bırakır ve çok kere egemen sınıfın dinine dört elle sarılır. Ama bu dini kurumlaşmış, katılaşmış biçimiyle değil, daima «Mehdi'ci» (*), bâtınî biçimiyle benimser. Eski inançlarından bir kısmını bu unsurlarla birleştirir; başka bir deyişle, kendi öz inançlarına yeniden güç kazandırmak amacıyla dininin dinamik yanını galibin gözünden kaçırır. Bütünü içinde ele aldığımız bu nerdeyse akıldışı, büyülü süreç, yeni sorunlara uyabilme iradesi olarak gözükür, ama uygulamada yönetici sınıfın kurulu yapılarıyla şiddetle çatışır.

«On üçüncü yüzyılda yeni gelenler, öncekilere oranla İslâm dinine çok yeni girmiş olanlardı; bunlar Müslüman bir devletin isteklerine zor yoluyla az çok boyun eğmişler, ama bu devlet bünyesi içinde erimemişlerdi.» (333) «(...) Beraberlerinde şeyh ve dervişlerini de getirmişlerdi. Bunların Müslümanlığı sathî olup eski Türk dinî inançlarını kuvvetle taşıyorlardı. (...) Türkmenlerin bu gibi şahsiyetlere eskiden beri korku ile karışık bir saygı ve bağlılık duyduklarını biliyoruz.» (334) Göçebelerin İslâm toplumuyla ilk temas yeri ve resmî İslâmiyet'e karşı şiddetli bir tepkinin, yani Şiîliğin yurdu olan İran, Türkler arasında yaşamaya devam eden Şamanlığın biçimlerinin Şiî dogmasının mehdî'ci niteliğiyle karışması sonucu ortaya çı-

---

(333) CAHEN C. «Le probléme ethnique...»

(334) SÜMER F. «Oğuzlar»

(*) Fransızca metinde messianique: Yeryüzündeki adaletsizliğin, güçlülerin güçsüzleri ezdiği bir düzenin ilelebet sürüp gitmeyeceği; günün birinde Tanrı'nın göndereceği bir kurtarıcının (Hıristiyanlık'ta yeniden yeryüzüne inecek olan İsa'nın, yani Mesih'in; İslâmlık'ta ise, özellikle Şiî mezhebinin kolları olan tarikatlarda bir Mehdi'nin) bu düzeni değiştireceği inancında olan. Topluma bu dünyada yeni bir düzen getirmeyi amaçlayan bu inanç, sosyal yönden devrimci bir öz taşımaktadır. (Ç.N.)

kan bir dizi dinî hareketin beşiğiydi. «Türkmenlerin İslâmiyeti, şehir Türkmenlerininki gibi Sünnî - Hanefî mezhebinden değildi. Türklerin putperest geleneklerinin, Şiîliğin halka inmiş, sade, biraz da mistik bir örtüye bürünmüş aşırı bir türünün ve bazı mahalli itikatların iç içe eridiği bir inançlar bütünüydü. Güçlü mehdî'ci eğilimler gösteren bu Türkmen tarikatları, merkezî idareye karşı çıkan tek güç oldukları için, dini-siyasal propaganda bunlar arasında hep etkindi Köylülerin ve göçebelerin manevi hayatı esas itibariyle, Baba adı verilen ve eski şamanlarla yakın benzerliği olan bu şeyhler tarafından düzenleniyor ve yönetiliyordu.» (335)

Hemen biçimlenen bu hareketler, göç dalgalarıyla Anadoluya geçti. «(...) Bazı sofî tarikatlarında yapılan dansların İslâm dünyasına, Kuzey Sibiryalı Türk kabileleri aracılığıyla sokulmuş olması muhtemeldir ve Türk sofîliğinin ilk dönemleri hakkında bilgilerimiz arttıkça, Şamanlığın bu tarikat üzerindeki izleri, başka bir deyişle Türklerin bu eski dininin İslâmlaşmış kalıntıları bizim için daha elle tutulur bir hale geliyor. Meselâ Orta - Asya ermişlerinin olduğu kadar, eski Anadolu ermişlerinin hikâyelerinde de, o kadar sık sözü geçen kutsal ağaçlar bu tür kalıntılardan başka şey değildir.» (336)

Hemen Anadolu'ya geçip burada yerleşen Sofîlik, Selçuklu Devleti'ni temelinden sarsan ve yıkılışını hazırlayan bir ayaklanma halinde kendini gösterdi (337). Sonunda bir

(335) KÖPRÜLÜ F. «Les origines...»

(336) KÖPRÜLÜ F. «Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystique musulmans» *(Türk-Moğol Şamanlığının Tasavvufçu Müslüman Tarikatları Üzerindeki Etkileri)*, İstanbul 1929

(337) İran'dan gelmiş olan sofî Baba İshak'tan ilham alan bu ayaklanma 1241 de patlak verdi.

şiddet eylemi olarak bastırılsa da, bu harekete bağlı çeşitli unsurlar dört bir yana dağılarak görüşlerinin Selçuklu toplumundan Osmanlı toplumuna geçişini sağlayacak yeni tarikatlar kurdular. Osmanlı toplumunun yönetici sınıfları bunları kendi egemenliği altına alacaktır.

III — BİZANS TOPLUMUYLA YENİ TEMASLAR

Anadolu Selçukluları yeni sorun karşısında, İran'daki selefierinin iki yüzyıl önce gösterdiği tepkinin aynını gösterdiler : Bizans'ın zararına olarak yayılabilmek amacıyla yeni gelenleri batı sınır bölgelerine yerleşmeğe gönderdiler. Bu hareket, İznik Rum Devleti'nin kurulması ve Bizans'ın iç siyasetinde Asya eyaletlerine önem verilmesiyle aynı zamanlara rastlar. Bu yüzden dalga daha fazla ilerleyemeyip bir hayli yıl olduğu yerde kaldı ve bu süre içinde sınırın her iki yanından karşılıklı ilişkiler kuruldu. «Türk uçlarında yaşayan ve bütün işleri hayvancılık ile yayiacılık olan Türkmenlerin, komşuları olan Bizanslılardan bilhassa büyük arazi sahibi olanlardan, bazı meraları yaz için kiraladıkları da hatıra gelmektedir.» (338) Aynı zamanda, «uç» (sınır) savunmacısı Selçuklu gazileri, Bizans «akrai» lerinin koruyucusu akriteslerle sosyal ilişkilere girdiler. «İznik İmparatorluğu, topraklarını Türkmenlerin sürekli akınlarından korumak için, Selçuklu sultanlarıyla dostça ilişkiler içinde varlığını sürdürürken sınırlarında bir savunma gücünü örgütlemişti. Başkent yeniden Bizans'a taşınınca bu savunma örgütü uzun zaman ihmal edildi. Özellikle Mihail Paleolog, İmparatorluk hazinesine yeni kaynaklar bulabilmek için, geliri akriteslere ait olan toprakların önemli bir kısmını müsadere etti. Ekonomik durum-

(338) AKDAĞ M. «Türkiyenin İktisadi...»

larının yıkıma gittiğini gören akritesler ayaklandılar. İsyancılar insafsızca cezalandırıldı. Bu sınır bekçilerinden bir kısmının düşman tarafına geçtiği sanılmaktadır.» (339)

Paleologların tahta çıkışının, Bizans'ta feodalizmin son taarruzu olduğunu biliyoruz. Bunun derhal ortaya çıkan sonuçları arasında, akriteslerin elinden topraklarının alınması ve Mihail Paleolog'un batı yanlısı siyaseti vardı. Yeni bir üretim biçiminin zorla kabul ettirilmesi, burada da dinî bir tepkiye yol açtı. «Arseniateslerin Paleologlara karşı tutumu 1274 yılından sonra yeni bir hız kazanır. Bithynia'da Olympus dağı ruhbanlarıyla, İzmir civarında Lemnon manastırı ruhbanları Mihail aleyhine güçlü bir propagarıdaya giriştiler. Daha da kötüsü, bunlar halkı başkaldırmaya teşvik etmekteydiler. Manastırlarındaki görevlerinden atılan Arseniatesler, köy köy dolaşarak «hak yolundan sapmış» İmparatoru lânetleyen vaazlar veriyorlardı. Bunları destekleyenlerin sayısı, özellikle en yoksul sınıflar arasında artmaktaydı. Anarşi son kertesine varmıştı.» (340) İşte burada da, gene dinî ve tabiî ister istemez siyasî bir ayaklanma hareketiyle karşı karşıyayız. Bu noktada, tam belirlenmemiş, değişken bir sınırın iki yanında oturan halkların, kendi aralarında, hükümetleriyle olduğundan daha fazla ortak noktaları bulunup bulunmadığını sormak hiç de akılsızca bir şey olmaz. İşte bu yüzdendir ki, Bizans İmparatorluğunda Asya eyaletlerinin kendi kaderlerine ve büyük mülk sahiplerinin ellerine bırakılmasıyla Türklerin ilerlemesi yeniden başlayınca, ahalinin bir kısmı kıyı şehirlerine ve Trakya'ya kaçmış olsalar (341) bile, bir kısmı da Türklere sığındılar (342).

---

(339) KÖPRÜLÜ F. «Les origines...»
(340) ARNAKİS G. «Byzantium's anatolian...»
(341) ARNAKIS G. «Byzantium's anatolian...»
(342) KÖPRÜLÜ F. «Les origines...»

IV — ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNİN DAĞILMASI

Sınırları boyunca yeni bir toplum oluşma halindeyken Selçuklu toplumu, daha doğrusu bu toplumun yönetici sınıfı Moğol himayesi altında can çekişmekteydi. Nasıl ki tek bir savaş, 1071 Malazgirt savaşı, Selçukluların Anadolu'yu ele geçirmelerine yettiyse, gene böyle bir savaş. 1243 Kösedağı Savaşı da onu kaybetmelerine yetti.

Ne var ki, Anadolu Kösedağ felâketinden sonraki gibi bir refah dönemini hiç bir zaman yaşamamıştı. «İlhanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından önce, işleri kötüye götürecek bir değişimin çıkageleceğini düşündürecek hiç bir belirti yoktu. Ticaretin büyük bir faaliyet dönemi yaşadığı su götürmezdi, ama bu faaliyetin büyük bir kısmı yabancıların elindeydi ve mallar ülkeden büyük yararlar bırakmadan geçip gidiyordu. 1243'ten önce Anadolu tüccarları kendine çeken bir yerken, şimdi bu tüccarlar ülkede ne mal, ne de kâr bırakmadan geçip gitmeyi tercih ediyorlardı.» (343) 3,21 gram gelen gümüş Selçuklu dirheminin değeri 1253 - 1256 yılları arasında bir an için düşme (2,73 gram) gösterdiyse de, sonra eski değerini buldu ve bunu 1296 yılına kadar korudu (344). Ama para ekonomisinin alanı çok sınırlıydı; sadece şehirleri ve buralarda oturan yönetici sınıfı içine alıyordu. «Selçuklu Devleti'nin maddi kaynaklarının kuruması, ülkenin yoksullaşması değil, bu kaynakların kısmen İlhanlı Devleti'ne, kısmen de eşraf takımına o yolla da Batılı tüccarlara aktarıldığı anlamına gelir.» (345)

Yeni yönetici sınıfların ve yeni Devlet nüvelerinin gö-

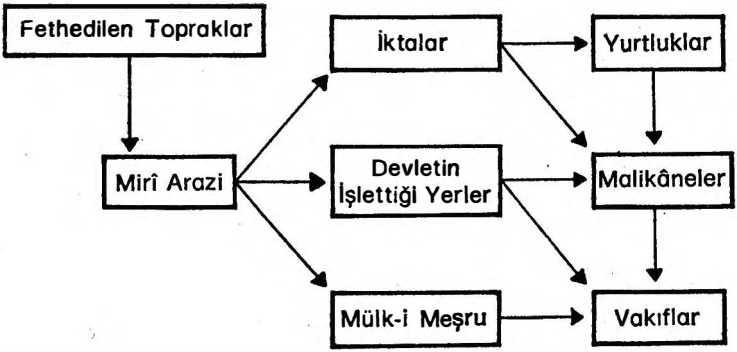
(343) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(344) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi...»
(345) CAHEN C. «Pre Ottoman...»

çebe yapılarından yola çıkarak oluşma süreci, Anadolu'nun çeşitli kesimlerine sokuldukça kırsal alan transit ticarete daha az imkân tanır hale geldi. 1296 yılından itibaren dirhem 3,12 gramdan 2,25 grama düştü ve 1300-1333 yılları arasında kıtlıklar Anadolu'yu kırıp geçirdi (346).

Yeni ekonomik düşüşün ilk belirtileri daha ortaya çıkmadan önce yönetici sınıfın toprağa dönüşü başladı. On üçüncü yüzyıl başlarında Selçuklu yönetim düzeni devlet mülkiyetine saygıyı yer ettirmeyi öylesine başarmıştı ki, Kösedağı felâketinin hemen ardından hiç bir kopmacı ya da feodal eğilim ortaya çıkamadı (347). İktaların bir kısmı, şüphesiz en önemlileri, «Devlet otoritesinin gerilemesi ve iç mücadeleler yüzünden hukukî işlemlerle ya da iktisap süresini doldurma yoluyla özel mülkiyet haline gelmişse de, diğerleri, Moğolların Selçuk ordusunun azaltılmasını istemesiyle yeniden Devlet'e rücu etmişti.» (348) Ama hemen ardından bunların başkalarına devredilmesi yoluna gidilmişti. Daha ince yollarla ülke zenginliklerini gasbetmeğe çalışmak yerine, doğrudan doğruya Devlet hazinesini tüketmeyi tercih eden Moğollar'ın baskısı ve ardı arkası gelmeyen taht kavgaları, sultanları, toprakları tam mülkiyetiyle satmak zorunda bırakıyordu (349). «Moğol istilâsı sırasında, Devlet'in parçalanmasından yarar sağlayan (bazı Moğol beylerini bir yana bırakıyoruz) yüksek mevki sahibi askerlerin sivillerden az olmadığı müşahedesi ibret vericidir. Bunlar, bir Devlet görevinin bedeli olarak eyaletleri üzerlerine geçiriyorlardı.» (350) Devlet mülkiyetinin fiilen bürokratik aristokrasiye bu aktarı-

(346) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi...»
(347) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(348) CAHEN C. «Le regime de la terre...»
(349) CAHEN C. «Pre Ottoman...»
(350) CAHEN C. «Le regime de la terre...»

lışı iki yolla olabiliyordu : ya doğrudan doğruya özel mülkler tesis ediliyor, ya da daha karmaşık bir biçimde iktalar özel mülkiyet halini alıyordu (351). Daha büyük bir güven altında olabilmek için bu mülkler çoğu zaman Vakıflara dönüştü. Toprak mülkiyetinin Anadolu Selçuklu yönetimi sırasında geçirdiği değişiklikler aşağıdaki şemayla özetlenebilir (352) :

Yüzyılın sonuna doğru durum güçleşince yönetici sınıf, şehir çevresiyle ilgisini hiç bir zaman kesmeksizin artık feodal bir yönetime giren kendi topraklarına çekilebilecektir. Hatta Türkmen beyliklerinin birçoğunda da, doğrudan doğruya son Selçuklu dönemi yüksek mevki sahiplerinin soyundan gelme unsurların yarattığı oluşumlara rastlanır (353).

---

(351) CAHEN C. «Pre Ottoman...»

(352) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi...»

(353) Beyşehir'de Eşrefoğlu, Afyonkarahisar'da Sahip Ata, Kastamonu ve Sinop'ta Çandaroğlu beylikleri... Bu sonuncusu Anadolu beyliklerinin en önemlilerindendi. Bk. UZUNÇARŞILI «Osmanlı Devleti» cilt I

Böylece, ikinci göç dalgasının demografik ve sosyal katkısıyla gücü pekişmiş olan kırsal unsur yeni bir güç halinde oluşur ve şehir çevresi geçirdiği buhranlarla bu çağın yaşadığı değişikliklere katılırken; yönetici sınıf, ya da daha doğrusu bu sınıfı oluşturan, onun temsil ettiği düşünceleri aktaran kişiler ve topluluklar, kendi kabuklarına çekilip hizmetine girmek üzere büyük kargaşalıktan zaferle çıkacak olanı bekliyorlardı.

SONUÇ

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi, bir fetihten daha öte bir şeydir. Bu yerleşme, Anadolu'ya göçen bu Türk - Müslüman halklarla, o sırada bu ülkede bulunan Hıristiyan halklar arasında zımnî bir antlaşma olarak kendini gösterir. Bizans yönetici sınıfı feodalizme doğru evrimleşir ve batı burjuvazisiyle işbirliğine girişirken, kendi halkına iki kat ihanet etmiş oluyordu. Kendi sömürülmesini daha da ağırlaştırmaktan başka bir işe yaramayacak olan bir üretim biçimine yönelen her türlü evrimleşmeye karşı dirençli bu halk, birçok kere, kendi yöneticilerinden kaçıp Türklerin aynı ölçüde bunaltıcı olmayan otoritesine sığınmıştı. Anadolu'da Türk toplumunun varlığı, göçebe bir halkın kendine bir yurt arayışı kadar, bir diğer halkın kendine yabancı bir sömürü tarzıyla yakın bağı olan yeni bir üretim tarzını toptan reddedişinin de sonucudur. Bu halklar kaynaşmasının içinden doğan Türk - İslâm yönetici sınıfı, denebilir ki Bizans yönetici sınıfının yerine getiremediği görevi üstlendi.

Anadolu Selçuklu Devletinin ortaya koyduğu «Asya Tipi» yapılar, süregiden değişmeler karşısında en iyi savunma aracı olarak gözüktüler. Uzun vadede feodalizmin, daha sonra da batı kapitalizminin yükselişi karşısında bir

geriye dönüş ve eski yapıların pekiştirilmesi demek olan bu savunma ancak aldatıcı bir çare olabilirdi. Öyleyken bu Osmanlı tarihiyle ilgili bölümlerde de göreceğimiz gibi gelecek çağlarda da varlığını sürdürdü. Kısa vadede ise Selçuklu Devleti, yüklendiği bu görevde başarısızlığa uğradı sayılabilir. Çünkü sistemin bütün unsurları henüz yerli yerinde değildi. Hıristiyan unsurların asimilasyonu daha tamamlanmamıştı. Zaten Batı Anadolu'nun büyük bir kısmı henüz ele bile geçirilememişti. Birinci Türk göçünün fazla bir ağırlığı da yoktu. Böylece Selçuklu sosyo - ekonomik düzeni kısa zamanda batı egemenliği altına girdi. Gerçi ikinci Türk göçü ve onu izleyecek olan fetih, sonunda Anadolu'ya gelecek yüzyıllardaki görünümünü kazandıracaktı, ama Anadolu'daki ilk Türk Devleti böyle bir sarsıntıya dayanamayacak, yeni bir ülkenin olgunlaşma kargaşalıkları içinde silinip gidecekti. Anadolu'da «Asya Tipi» düşü gerçekleştirecek ikinci bir teşebbüs gerekliydi. Bu da Osmanlı İmparatorluğu olacaktı.

5

Osmanlı Devletinin Oluşması

Asya'nın batısına doğru Moğol baskısı, önce Anadolu'ya büyük bir Türk göçüne, sonra da Selçuklu Devleti'nin siyasal yapılarının yıkılıp gitmesine yol açtı. Öte yandan İznik Bizanslılarının Konstantinopolis'i yeniden ele geçirmeleriyle Bizans Küçük - Asya'sı Batıyla yeni ittifaklara terkedilmiş oldu. Böylece, on üçüncü yüzyıl sonunda Türk kesiminin meydana getirdiği aşırı nüfus fazlasına, bu bölgedeki siyasal boşluk tamamen uygun düşmekteydi. Siyasal anarşinin, yeni sosyo - ekonomik yapıların olgun-

laşmasını kolaylaştırdığı bu durum, bir küçük devletler topluluğu arasından Osmanlı Devleti'nin oluşumunu meydana getirecektir.

İLK SİYASAL OLUŞUMLAR

I — KABİLE YAPILARININ DÖNÜŞÜMÜ

On üçüncü yüzyılın ikinci çeyreği boyunca Anadolu'ya göçmüş olanlar kitlesi o zamanki Selçuklu yapıları tarafından özümsenemeyince, Selçuklu yönetici sınıfının da çabalarıyla asıl Bizans'a, ama bir yandan da Kilikya'daki (Çukurova) Ermeni topluluklarına komşu olan sınır eyaletlerine yöneldi. Bu yığınların büyük çoğunluğu İslâm dünyasına yeni girmiş göçebe kabilelerden meydana gelmişse de, aralarında bir kısım yerleşik ve hatta Moğollar tarafından yerinden yurdundan edilip Anadolu'ya sığınmış, şehirli unsurlar da vardı. Ama bunlar mevcut yapılarla bütünleşmekte bir zorluk çekmediler.

Sınırboylarına yerleşen kabileler bir yandan İznik Rum İmparatorluğu'nun, öte yandan Selçuklu kurumlarının direnciyle karşılaştı. Coğrafî ve ekonomik şartlar da Maveraünnehir ve İrandakilere benzemiyordu. Böylece iç ve dış unsurların baskısı altında bir dönüşüm meydana gelmeye başladı. Nüfus, büyük çapta bir göçebelik için fazla yoğun hale gelince, bu göçebelik yaylacılığa dönüşür ve yerleşik halklarla göçebe halklar arasında mal mübadelesi yeni bir önem kazanır. Ama burada yerleşik unsurlar sınırın asıl öte yanında yaşamaktaydı ve Bizanslı senyörlerin de dahil olduğu ticarî ağ, malların önemli bir miktarının mahalli pazarları aşıp bölgesel, hatta uluslararası mübadele alan-

larında pazarianmasına imkân vermekteydi. Böylece, sınırın her iki tarafında yalnız halk arasında değil, yönetici sınıflar arasında da karşılıklı ilişkiler kuruluyordu. Bu yönetici sınıflar Bizans'ta uzun zamandan beri yapılaşmıştı; göçebe toplumlarda ise, var gücüyle oluşma halindeydi. «Beşeri coğrafyanın ortaya koyduğu bir hakikattir ki göçebe ve yarı göçebelerle yerleşik (sedentaire) halk arasında, bir taraftan hayvan mahsulleri, öbür taraftan ziraî maddelere olan hayati ihtiyaç sebebiyle daima sıkı iktisadi münasebetler olmuştur. Bu noktadan hareketle eski Osmanlı rivayetlerini tefsir ederek, Bizans hudutlarında dolaşan Türk yarı göçebeleri ile şehirlerde ve köylerde yerleşmiş Rum ahali arasında iktisadi münasebetlerin varlığını ve bunun iki tarafın yakınlaşmasına yardım ettiğini kabul edebiliriz.» (354)

Bu ekonomik faaliyet, sosyal bir tabakalaşma ve kabile yapılarında bir parçalanma sonucunu doğurdu. Göçebe şefierin Bizanslı senyörlerle, barış içinde olduğu kadar savaş yoluyla da temasları, hızlı bir servet birikimini, bunun sonucu olarak da, itibarın soydan soptan çok, ekonomik güce bağlı olarak artmasını getirmekteydi. Öte yandan yarı göçebelik ve yerleşiklik eski yapıların altını üstüne getiriyordu. «Kabilelerin Küçük - Asya'ya geldikleri zamandan beri geçen iki asır içinde pek tabii olarak bu göçebelerin epeyce bir kısmı göçebelikten tamamen çıkmış yahut yarı göçebe olmuştu. Eski etnografik vahdetler yerlerini siyasî, askerî karakterde, hudut mücadelesinin münferit reisleri etrafında toplanmış klanlara bırakarak parçalanıp dağıldılar. Bu reisler hudut arazisinin beyleri ve sahipleri olduğu gibi maiyetleri de, hiç olmazsa büyük bir

(354) İNALCIK H. «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti», «Belleten» cilt XV sayı 60, Ankara 1951

kısmı, köylerde ve kasabalarda köylü yahut daha küçük arazi sahipleri olarak yerleştiler. Eski Bizans arazisinde onların, bir taraftan kadınlar ve mühtediler vasıtasıyla yerli kısmen İslâmlaşmış halkla sıkı bir temasa gelirken, öte taraftan Selçuk şehirlerinde kök salıp inkişaf eden fakat umumiyetle bir İslâmî yüksek kültüre tamamen yabancı kaldıkları bu yerleşme, bu hudut halkının karakterini Akrites'lerinkine adamakıllı benzetti.» (355) Daha sonraları Anadolu'nun çeşitli beyliklerinde hüküm süren aileler, Orta - Asya aşiret beyleri soyundan geldiklerini iddia ettikleri gibi, toprak ve unvanlarının kendilerine Selçuklu hükümdarları tarafından verildiğini önemle belirtirlerdi; böylece onların Selçuklu yönetici sınıfına üyelikleri ispatlanmış oluyordu. Bu iddialar gerçek de olabilirdi; ama gene de birinin çıkıp sınır bölgelerindeki mevcut yeni şartlardan yararlanarak kabile aristokrasisiyle geçmişte bir bağı olsun olmasın, kendini bir topluluğun şefi olarak tanıtması, bu yolla Selçuklu merkezî idaresinden bir ihsan koparınca da hemen bir toprak parçasını kendine maledip bir devlet nüvesi oluşturması eşine az rastlanır olaylardan değildir. Kabile bağlarının çözülüşü, kişilerin hareket imkânını arttırarak yeni insan gücü kaynaklarının açığa çıkmasına ve yeni bir eylem isteğiyle donanmış toplulukların doğmasına katkıda bulundu.

II — DİNÎ GÜÇLERİN ROLÜ

Göçebelerin mehdî'ci, batınî dinî görünümüne gelince bu görünüm, Selçuklu ordusu önünde kırılıp bir başka biçime büründü. Kırılan mehdîci umut tasavvufçulu-

(355) WITTEK P. «Das fürstentum Mentechê»; türkçe çevirisi: «Menteşe Beyliği» Ankara 1944

ğa (*) dönüştü. Bu tasavvufçuluk, mehdîci görüşün şiddet potansiyelini kendine yöneltip zorunlu kıldığı ayin ve çileler içinde eritip tüketirken; onun bu dünyadaki hayata alt umudunu da, öteki dünyadaki hayatın umudu içinde boğdu. «Riyazet kuvvetiyle esrarı keşfeden 'velî', yahut keramet ehli baba ise, dünyanın sefaletine katlandığı halde, gelecek dünyada ebedî olan, huzurlu ve yaşanmasına doyum olmayan bir hayat vaat ediyordu.» (356) Gerçek hayat dayanılmaz hale geldikçe, bu yeni dinî biçimler manevi bir sığınak olarak halkın büyük bir kısmını kendine çekiyordu. Ama dinî mürşidler çevresinde topluluklar oluştukça aranan sığınak sadece manevi olmaktan çıkıyor, maddi, ekonomik ve siyasal bir güce bürünüyordu. Yerleşmek için yeni toprakların aranması bu toplulukları sınır boyuna doğru itiyordu. Aynı sınır boyunun öte yanında, aynı mistisizm buhranlarıyla temelden sarsıntıya uğramış Hıristiyan halklar, bu oluşumlar arasında kendi ruh dünyalarına yakın dünyalar bulmakta gecikmeyeceklerdi. Çünkü bunlarda, çeşitli dinî inançların bir arada yaşayabilir olması, Ortodoks Hıristiyanlara öylesine çekici gelen azizler ve mucizeler kültüne açık imkân tanıyordu (357). «Hatta daha ileri giderek bazı deliliere göre diyebiliriz ki, orta zaman Hıristiyan hukukiyatına karşı yeni bir sosyal nizam ve adalet telakkisi taşıyan ve hatta esrarengiz bir din propagandası şekline bürünen misyoner Türk dervişlerinin telkinatı ordularla birlikte ve hatta ordulardan evvel fütuhata çıkmış ve karşı tarafı daha evvel manen fethetmiş bulunmaktadır. (...) Bu yeni gelen derviş muhacirlerin bir kısmı gazilerle birlikte, memleket açmak ve fütuhat

---

(356) AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadi ...»

(357) Bk. BARKAN Ö. L. «İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler», «Vakıflar Dergisi» sayı I, İstanbul 1941.

(*) Fransızca metinde mystisisme. (Ç.N.)

yapmakla meşgul bulundukları gibi; bir kısmı da o civarda köylere veya tamamen boş yerlere yerleşmişler ve oralarda müridleriyle beraber ziraatle ve hayvan yetiştirmekle meşgul olmuşlardır. Filhakika, o zamanlar bu şayanı dikkat dinî cemaatlere hemen her tarafta tesadüf edilmekte idi.» (358)

Halkın ekonomik ve sosyal buhrana tasavvufçuluk aracılığıyla gösterdiği tepki, Türk ilerleyişine yeni bir hız verirken, gazilerin sınır boylarındaki yığılmayla canlılık kazanan siyasal - dinî kurumları da fetih için gerekli güçleri sağladı. Kabile yapılarının çözülüşü, gazi topluluklarının oluşumuna imkân verdi; önceleri kendi hesabına hareket eden bu küçük topluluklar, daha sonra kendi aralarındaki kaynaşmadan doğan daha güçlü oluşumların uyruğuna girdiler. Anadolu'nun geri kalan kısmından, hatta daha ötelerden kişileri ve toplulukları kendine çeken bu oluşumların sınır boylarındaki baskının pekişmesine katkısı olmaktaydı.

III — ŞEHİRLERİN ROLÜ

Bunların yanı sıra, sınırlardaki kaynaşma alışveriş hayatını imkânsız kıldıkça uluslararası ticaretin faaliyet alanı dışına çıkan şehirler, şehir halkını kendi sınıf çıkarlarının bilinçli, yani örgütlenmiş biçimiyle temsil eden Ahilerin eline düşmekteydi. Bu örgütün dinî tabanı da vardı ve amacı, her şeyden önce, on üçüncü yüzyıl sonunun buhranı içinde şehirlerin varlığını sürdürebilmesiydi. Yönetici sınıf haline gelmeye heveslenen ve şüphesiz durumunu yitirmiş eski yönetici sınıfın bir kısmını kapsayan, kendi kendini besleyecek kaynaklardan yoksun bu hareket, ilk başta göçebelerin yayılmasına sert bir şekilde

(358) BARKAN Ö. L. «İstila Devrinin Kolonizatör...»

karşı çıktı. Konya Ahileri, şehrin surları üstünde Karamanlı kabilelerine karşı dövüştüler; onlar da, 1312'de şehri zaptettikleri vakit bu Ahileri kılıçtan geçirmeyi ihmal etmediler (359). Ama çeşitli Türkmen topluluklarının oluşturduğu nüveler kendilerini sağlamlaştırıp, daha ileri üretim tarzlarına imkân veren birer de idarî mekanizma çekirdeğine sahip oldukça, Ahiler kendi gelişmelerine elverişli bir ortam buldular ve bu harekete katıldıkları gibi ona sahip çıkmağa da çalıştılar.

IV — TÜRKMEN BEYLİKLERİNİN OLUŞMASI VE EVRİMİ

Varlığını ancak ad olarak ve kendilerini himayesine almış İlhanlı İmparatorluğu'nun zayıflayan demesek bile kayıtsızlaşan gözetimi altında 1308 yılına kadar sürdürebilen Selçuklu Devleti'nin iskeleti, bütün güçlerin at oynattığı alan olmuştu. On dördüncü yüzyıl başlarında, Anadolu'nun batı, güney ve kuzeyinde kısmen eskiden Selçuklulara ait olan yerlerde, kısmen de Bizans'tan alınmış topraklarda bir düzine siyasal oluşum vardı. Bizans imparatorlarının Konstantinopolis'e dönüşü bunları hareke-te geçirdi ve aşağı yukarı elli yıl içinde, Bizanslılarla Latinler adalara ve Balkanlar'a çekilirken sınır boylarındaki beylikler de denize ulaştılar.

Aynı şartlar altında doğmuş bu oluşumlar, içlerinde benzer güçler barındırmaktaydı; bunun için de başlangıçta gelişmeleri aşağı yukarı özdeşti. Ama daha sonraki evrimlerine, yayılmaları sırasında karşılaştıkları ve etkisi altında kaldıkları durumlar yön verdi. Selçuklu bürokrasisinin daha sonra İran'dan gelenlerle pekişip güçlenen kalıntıları, hizmetine girmek için mücadeleden galip çıkacak

(359) CAHEN C. «Pre Ottoman...»

olanı beklediler. Osmanlılar diğer emirlikler arasında sivrilmeğe başlayınca, yeni idarî mekanizmanın oluşmasında bu kalıntıların etkisi oldu. Ama öteki emirlikler, olayların akışına bırakılmış kabile yapılarının kendiliğinden gelişmesini izlediler. Böylece yerleşik düzene geçme ya da yerleşik halkları denetim altına alma süreci ilerledikçe, temel üretim aracı haline gelen toprak özel mülkiyete de dönüşmeğe yöneliyordu. Moğol himayesinden sonra, toprağın özel mülkleşme sürecinin ilerlemesi, daha önce büyük kısmı Selçuklulara ait olan topraklarda kurulu oluşumlar için aynı zamanda müktesep haklar doğurmuştu, kendi iktidarlarını yerleştirirken toprak eşrafına ihtiyaç duyan beyliklerin verdiği bu haklara saldırmak kolay değildi. Kastamonu ile Sinop dolaylarındaki Çandaroğulları ve hele Karamanoğulları gibi beylikler, ilk zamanlarda göçebelerin daha az merkeziyetçi bir devlet özlemine cevap verdilerse de, bunun yanı sıra Selçuklu yönetici sınıfından gelenlere ait toprak mülklerinin varlığını sürdürmesinde bunları daha az göze batar hale getiren bir örtü ödevini de gördüler, onların her isteğini kendileri dile getirdiler. Zaten Candaroğulları, eski rejimin yüksek memur ailelerinin birinden gelmeydi, Konya'ya sahip olan Karamanoğulları ise Selçuklular'ın varisi olduklarını iddia ediyorlardı. Bu yarı kabilesel yarı feodal kurumlar onlara, aristokratik olduğu kadar halka dayanan sağlam bir tabana sahip olma ve Osmanlı idarî mekanizması karşısında varlığını diğer beyliklerden çok daha fazla sürdürme imkânını veriyordu. Nihayet, on beşinci yüzyıl sonlarında Osmanlılar bunları tarih sahnesinden silmeyi başardıkları vakit, edinilmiş toprakların devlet mülküne dönüştürülmesinde büyük zorluklar ortaya çıktı. Halka gelince; on altıncı ve onyedinci yüzyıllarda Anadolu'yu bir baştan bir başa sarsıntıya uğratan isyanların tabanını meydana getiren işte bu halk oldu.

Çoğu, fethedilmiş Bizans toprakları üzerine kurulan öteki beylikler, ya kaçmış ya da kökü kazınmış olan eski büyük mülk sahiplerinden gelen bir baskıyla karşılaşmadılar. Fethedilen yerlerdeki eski toprak düzenine gelince, layik ya da kiliseye ait özel topraklarla, Devlet topraklarının karışımı üstüne kurulmuştu. Ayrıca bu beyliklerin hayatı çok kısa sürdü. Bunlar hakkında sahip olduğumuz bilgiler, belli sonuçlara varmamıza elvermeyecek kadar azdır. Aslında gazi toplulukları tarafından yaratılmış, başlıca gelir kaynakları savaş yağmasına dayanan bu oluşumlar sürekli yayılmak zorundaydılar. Germiyanoğulları gibi çevresi hasımlarıyla kuşatılmış beylikler, denize ulaşamayıp tezelden ölüme mahkûm oldular. Bu beyliklerden beş altısı için on dördüncü yüzyılın ikinci yarısının sonunda ilk hedef, batı ve güney kıyılarından denize ulaşmaktı. O çağdaki bir gözlemci için Bursa'daki Osmanoğulları'nın başarıya ulaşma şansı, Muğla'daki Menteşeoğulları, İzmir ve Efes'teki Aydınoğulları, Manisa'daki Saruhanlılar, Bergama ve Balıkesir'deki Karesiler'inkiyle aynıydı. Gaziler bir kere Ege denizi kıyılarına varınca, kendilerini bu yeni unsura uydurarak ilerleyişlerini sürdürdüler. Ve çok kısa zamanda birer korsan olup çıktılar. Bu yeni ilerleyiş, batılı tüccarlara ayrılan alanda, yani Akdeniz'de ve Akdeniz'e bağlı yerlerde bir haksız iktisap meydana getirmekteydi. Bu olay ilk anda insana ters bile gelse, Anadolu'yla Batı dünyası arasında Selçuklu ticarî örgütünün çözülmesinden sonra kesilen ilişkilere yeni bir atılım kazandırdı. Korsanlık eninde sonunda ticarete dönüşürse de, Akdeniz'de bu ikisi hep birlikte yürüdü ya da birçok kere biri öbürünün atılım kazanmasına yaradı. Türklerin ilerleyişiyle birlikte, ülke içleriyle kıyı şeridi arasında ulaşımın sağlanması ve Anadolu filolarının tekrar ortaya çıkması, ticarî ilişkilerin yeniden kurulması için bazı şartlar yarattı. 1304 de ele geçirilen ve şehirden sürülen Hıristiyan ahalinin Gi-

rit'e sığındığı Efes'te, otuz yıl sonra dizginleri Türk ya da hiç olmazsa İslâmlaşmış halkın elinde olan yoğun bir ticarî faaliyet göze çarpmaktaydı. 1349 yılında Konstantinopolis'den bu şehre gönderilen Piskopos Mathleu, cemaat olarak sadece Türklerin Hıristiyan kölelerini bulabilmişti (360). «Batılı tüccarlar Narbonne, Perpignan, Toulouse kumaşları, gümüş eşya, şarap ve sabunla Efes'e geliyor, buradan da Kütahya şapı, buğday, mum, pirinç ve eğrilmemiş kenevir alıp götürüyorlardı. Çıkış resmi genel olarak % 4, mum için % 2'ydi. Şarap ve sabun dışında diğer mallardan giriş resmi alınmıyordu.» (361) Anadolu'nun ekonomik yapıları, daha o çağda ham madde ihracatçısı ve işlenmiş madde ithalâtçısı olarak düzenlenmişti. Bu malların girişi için gümrük konmamış olması mahalli üretimin güçsüzlüğünü gösterir. Öte yandan, ihraç malları arasında buğdayın da bulunması, ülke içlerinde yerleşikliğin önemli bir dereceye vardığını kanıtlar. Balat (Menteşe beyliğinin başkenti, eski Milet) kumaş, sabun, kalay ve kurşun karşılığı Rodos'la Kıbrıs'a buğday ihraç ediyordu (362). Ayrıca güneyde Selçukluların Akdeniz kapıları olan Antalya ve Alanya, Mısır'la yoğun ticarî ilişkiler içindeydi; bu limanlardan özellikle, bu alanda uzmanlaşmış Türkmenlerin bu yörenin iç kesimlerinde hazırladıkarı inşaat kerestesi ihraç ediliyordu (363).

Ama çok geçmeden ticarî denge batılılardan tarafa kaydı. Türk emirlikleri, pazarı ele geçirmeye başlayan İtalyanların ekonomik üstünlüğüne karşı duramamaktaydı. Hı-

(360) LEMERLE P. «L'Emirat d'Aydın: Byzance et l'Occident. Recherches sur la geste d'Umur Pacha» *(Aydın Beyliği, Bizans ve Batı. Umur Paşa Destanı Üzerine Araştırmalar)*, Paris 1937

(361) HEYD W. «Histoire du commerce...»

(362) HEYD W. «Histoire du commerce...»

(363) HEYD W. «Histoire du commerce...»

ristiyan tüccarlar Efes'de oturuyor (364) ve Aydın beyliği üstü Latince yazılı para basıyordu (365). Aydın beyi Umur Bey yönetimindeki Türkler, silâh zoruyla karşı çıkmağa kalkışınca da Batılılar aralarında bir «Kutsal Birlik» kurup ayaklandılar; Umur Bey çarpışma sırasında öldü. Batılılar, onun yerine gelen beye yirmi maddelik bir antlaşmayı zorla kabul ettirdiler. Bu antlaşmaya göre Türk filosu silâhsızlanıyor, gümrük gelirlerinin yarısı Latiniere bırakılıyor ve Latin gemilerinin Anadolu limanlarında serbestçe dolaşmalarına izin veriliyordu (366). En güçlü hasımları olan Aydın Beyliği'nin direncini kırdıktan sonra İtalyanlar, Venediklilerin 1355'den beri bir konsolos bulundurdukları Balat'a da yerleştiler (367). Böylece Türklerin denizlerdeki yayılma hareketi Batılılar tarafından geriye püskürtüldü.

Deniz aşılmaz bir engel olup çıkınca, umutlar Küçük - Asya'yı Balkanlardan ayıran boğazlara yöneldi. Olayların bu akışı içinde, diğer beylikler kısa veya uzun bir süre sonra ortadan kalkarken, gelecek Osmanlılara kalıyordu.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN DOĞUŞU

Cevap verilmesi gereken soru şudur : Nasıl oldu da Osmanlılar, hepsi hemen hemen aynı tabandan yola çıkan bir düzine beylik arasından sıyrılıp bir imparatorluk haline gelebildiler? Gördük ki bu sorunun cevabı asıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer siyasal oluşumlarla temelden farklı yayılma alanının kendine has özelliklerinde

(364) HEYD W. «Histoire du commerce...»
(365) LEMERLE P. «L'Emirat d'Aydın:...»
(366) UZUNÇARŞILI İ. H. «Osmanlı Tarihi» Cilt I.
(367) HEYD W. «Histoire du commerce...»

yatmaktadır. Diğer beylikler ilk başta başarı şansları kendilerininkine eşit kendi benzeri oluşumlarla, sonunda da sürekli olarak boy ölçüşecek durumda olmadıkları batılı deniz güçleriyle karşı karşıya geldiler. Bu can düşmanlarıyla doğrudan kavgaya girmekle bütün başarı şanslarını yitirdiler. Oysa Osmanlılar, Batı'ya yönelmeden önce Bizans'tan başlayarak Batı etkisine direnç gösteren dolayısıyla da, —fethedilen ülkelerin halklarından çok egemen sınıflarıyla ilgili görünürdeki bazı çatışmalara rağmen— kendi nesnel müttefikleri olan güçlerin hemen hemen hepsini kendi topraklarının içine aldılar. Bilinçli bir eylem sonucu olmayan bu siyaset, varlığını asıl, Osmanlı fetihçi güçlerinin karşısına önce Bizanslıların, sonra da Batı egemenliği önünde durumları Bizanslılarınkinden farklı olmayan Balkan devletlerinin çıkmasına borçludur.

I — FETHİN ÖRGÜTLENMESİ

Bu örgütlenme başta öteki beyliklerle aynı şartlar içinde oldu. Maceracılar, yarı savaşçı yarı dinî topluluklar meydana getirip Anadolu'nun dört yanından hatta daha uzaklardan oluşma halinde bir devletin hizmetine girmekten çok, «gâvur toprağı»ndan kendilerine pay çıkarmaya geliyorlardı. Osmanlı sınırları, yeni fetihlere imkânlar açan tek yol haline geldiği zaman, «gazi» akını sırf Osmanlı beyliğini besler oldu.

Asya'yı Sivas ve Ankara üzerinden Konstantinopolis'e bağlayan eski ticaret yolu üzerinde yerleşmiş olan Osmanlılar, hiç bir yana sapmadan Bizans'ın elinde kalan son toprakların göbeğine doğru ilerlemekteydi. Bu da onları Bizans yönetici sınıfıyla sıkı ilişkilere girmeye yöneltiyordu. Aralarında yavaş yavaş bir modus viventi (*) kuruluyor

(*) Hasımlar arası uzlaşma. (Ç.N.)

ve Osmanlılar gitgide iç buhranlar ve dış zorlukların ağında kıvranan bu eski dünyanın yerini alıyora benziyordu. Osmanlılar ilerledikçe Bizanslı valiler onlara katılıyor; Jean Kantakuzen, Paleologlarla mücadele etmek için Avrupa yakasına onları davet ediyordu. Bu ilk temas, aynı zamanda bir ilk adım oldu. «On dördüncü yüzyılın ilk yarısında, Bizanslılar çeşitli tehlikelere karşı koymak için boyuna Anadolu'nun yedek insan gücünden yararlanıyordu. Böylece Aydın, Saruhan ve Karesi beyliklerindeki kalabalık Türk yığınları, sonunda da Osmanlılar Çanakkale boğazını geçtiler. Ama bütün bu Türkler, kendilerine verilen görev sona erdikten sonra bir daha geri dönmediler.» (368)

On dördüncü yüzyıl başlarında Osmanlı devleti, gelecek yüzyıllardaki merkeziyetçi idaresini kurmuş olmaktan uzaktı. «Osman Bey ve Orhan Bey zamanında Osmanlı devlet yapısı, diğer Anadolu beyliklerinden farklı değildi. Topraklar beyin oğulları ve ailenin üyeleri arasında bölünmüştü. Bunlardan her biri kendine düşen payı istediği gibi yönetiyordu. Sultan henüz mutlak iktidarını ele geçirememişti, aile üyeleri arasında seçilmiş bir 'primus inter pares' ten (*) başka bir şey değildi.» (369) Diğer devletlerde işsiz kalan gaziler, yeni fetih topraklarından kendilerine pay çıkarmak umuduyla, Osmanlı saflarında dövüşmeğe geliyorlardı (370). Özellikle hükümdarlık ailesinin tarihten çabucak silindiği Karesi beyliğinin şefleri Balkanlar-

(368) BELDICEANU - STEINHERR I. «Recherches sur les actes des régnes des sultans Osman, Orhan et Murad I er» *(Osmangazi Orhangazi ve I. Murat'ın Saltanatı Sırasındaki Belgeler Üzerine Araştırmalar)*, Münih 1967

(369) BELDICEANU - STEINHERR I. «Recherches sur les...»

(370) WITTEK P. «De la defaite d'Ankara à la prise de Constantinople» *(Ankara Bozgunundan İstanbul'un Alınışına)*, «Belleten» Cilt 7 sayı 27, Ankara 1943

(*) Eşitler arasında birinci. (Ç.N.)

daki seferlere katıldılar. Orhan Beyin oğlu Süleyman, Avrupa kıtasının köprübaşı olan Gelibolu'yu ele geçirmeyi başardığı zaman diğerleri gibi bir askeri şefti (371) ve babasının vesayetinden diğer şefler kadar uzaktı. «Süleyman'ın 1357'de ölmesiyle, birlikleri başsız kaldı ama Trakya'nın fethi devam etti. Fethi yürüten diğer beylerinin her biri, ele geçirilen yeni topraklardan kendilerine pay olarak birer beylik aldılar. Bunlar köyleri yakıp yıkan basit eşkiyalar değildi. Karşımızda, kesin çizgiler kazanmış bir örgütlenmeyle, küçük siyasal oluşumlar bulunmaktadır. Şüphesiz Rum soyundan gelen ve bu Türklerin egemenliği altında yaşayan köylüler toprağı işlemekteydi. (...) 1362'de Orhan Bey öldü. I. Murat Trakya'yla meşgul olamadı. 1366'da Savoieli Amedée'nin Gelibolu'yu ele geçirmesi, Osmanlıların ilerleyişine ağır bir darbe indirdi. Yol kesilmişti. Ancak 1376 - 1377 yılında Andronik'in Gelibolu'yu geri vermesiyledir ki, Osmanlılara Avrupa yolu yeniden açılmış oldu. Bundan, bu on yıl içinde girişilen askerî harekâtın Trakya'da oturan beylere mal edilebileceği sonucu çıkar.» (372)

Buna karşılık Anadolu'da Osmanlı Devleti yapılaşmaya başlar. Tarihî günce yazarları bunun, başlangıçta Ahilerin siyasal - dini etkisi altında oluştuğunu belirtirler. Bizanslılardan yeni alınan şehirlerde faaliyetleri denetim altında bulundurmakta Ahiler'in yararı çoktu. Ama Osmanlılar Bursa ya da İznik gibi şehirlerin efendisi haline geldikçe (373) ve özellikle Trakya'ya geçiş Türk yayılma-

(371) BELDICEANU - STEINHERR «Recherches sur les...»
(372) BELDICEANU - STEINHERR «Recherches sur les...»
(373) «İznik'in ipekçilik, dokumacılık ve çömlekçilik işleri mühim bir kazanç temin etmekte idi; kezâ Bursa da yukarıda adı geçen ipekçilik ve dokumacılık itibariyle ileri bir şehirdi.» UZUNÇARŞILI «Osmanlı Tarihi» cilt I

sına sınırsız ufuklar açtığı zaman, «ehl-i örf» ün yanı sıra ehl-i ilm, yani yönetici sınıfın çekirdeği Batı'ya üşüştü.

II — İDARENİN ÖRGÜTLENMESİ

Selçuklu ve İlhanlı modellerinden alınan ilk idari nüve, askerî sınıfın dışından seçilmiş üyelerden meydana gelir ve askerî işlerle uğraşmazdı. Bu askerî işlemlere sokulamayacak kadar akışkan ve bağımsız bir niteliğe sahipti. Böylece sivil yönetici sınıfla askerî yönetici sınıf arasında karşıtlık daha ilk günlerden doğar. Ahiler kitlesi, bir Osmanlı feodalizmi meydana getiriyora benzeyen oluşum karşısında çok önceden tavır alır. Ama Ahi saflarından olduğu kadar, eski Selçuklu yönetici sınıfından da gelen, oluşum halindeki yönetici sınıf, işleri çok ince bir tarzda çekip çevirir; Osmanlı Devleti de Ahileri ezmek ve bir halk hareketinin baskısından kendini kurtarmak için bunların aleyhine döner (374).

Yeni idare her şeyi yeniden düzenlemek zorundaydı, iktidarın hükümdarlık ailesi üyeleri arasında bölüşümü, Selçuklularda öylesine güç aşılmış bu kavram yeniden canlanıyordu. Üstelik askerî şeflerin yeni ele geçirilen topraklar üzerinde, hükümdarın üstün mülkiyet hakkına pek aldırdıkları yok gibiydi. I. Murat'ın tahta çıkışı iktidarın yoğunlaşmasında bir başlangıç ifade eder. Kardeşleriyle aralarında çıkan kavgalar, hükümdarı bu yoğunlaşmanın gerekliliğine inandırırken, Ahilerin kalesi olan Ankara'nın ele geçirilmesi (375) ve en gürültücü şeflerin Trakya'da ister istemez tecrit olmaları, işlere ilk olarak bir çekidüzen verilmesi imkânını doğurdu. Bu yolda atılan ilk adım, sivil olsun askerî olsun bütün güçleri idarenin

(374) Bk. İNALCIK H. «Osmanlı İmparatorluğunun...»
(375) Bk. UZUNÇARŞILI «Osmanlı Tarihi» cilt I

elinde toplamak oldu. O zamana kadar, askerî ve sivil güçlerin tek elde toplanması ancak hükümdarlık düzeyinde ve hükümdarın şahsında gerçekleştirilliyordu. Ahiler'in saflarından gelen Çandarlı ailesinin idareyl ele geçirmesiyle, başvezir aynı zamanda ordunun da başkomutanı oldu. Artık her alanda hükümdarın tek temsilcisi ve hükümdar karşısında her işin tek sorumlusu oydu (376).

III — ORDUNUN ÖRGÜTLENMESİ

Ulemanın askerî işlerle uğraşmağa başladığı andan itibaren düzenli bir ordu yaratmak zorunluluğu ortaya çıktı. «Tertip edilen program üzere harbe yarar güçlü kuvvetli il eri olan Türk gençlerinden atlı ve yaya olarak ilk defa biner kişi alındı. Bunlar muharebe zamanlarında evvela birer ve daha sonra ikişer akça gündelik lle hizmet edecekler ve muharebe olmadığı zamanlarda ise kendilerine gösterilen toprakları işleyip vergilerden muaf olacaklar ve kendilerine verilen arazinin hazineye verilmesi lâzım gelen öşrü kendilerine bırakılacaktı.» (377) Bizanslı stratioteslerle yakın benzerlikler gösteren ve aynı zamanda kablle güçlerinin yerleşikliğe geçmesini amaçlayan bu sistemin, hayatı askerî harekâtın sürmesine bağlı olan bir devlet için, hele kablle bağlarının, merkeziyetçi bir idarenin çıkarlarına uygun bir yol izlemeğe pek yanaşmayan insanları bir araya toplamakta henüz büyük önem taşıdığı bir çağda, her zaman seferberlik halinde bir orduya yetecek askerî gücü sağlayamamak gibi bir sakıncası vardı. Böylece başarısına —görev almak isteyenlerin çokluğu yüzünden idare bunları askerî harekâta münavebeyle sokmak

(376) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» Cilt I
(377) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» Cilt I.

zorunda kalıyordu — (378) ve halk sınıflarına tanıdığı imkânlara rağmen bu örgütlenme, kişllerin nüfuzuna kapalı olduğu oranda vurucu güce de sahip bir ordu yaratmak kaygısında olan yöneticiler tarafından çabucak terkedildi.

Batılıların Gelibolu'yu ele geçirmeleri ciddi ulaşım zorlukları yarattıysa da, öyle görülüyor kl Marmara Denizi'nin iki kıyısı arasındaki insan akımı hlç bir zaman tamamen kesilmedi. Cenovalılar, karşılığı iyi ödenmek şartıyla nakliyat tekliflerini geri çevlrmiyorlardı. Murat I, altmış bin altına gemi kiralayıp çok sayıda Türk göçmenini karşıya geçirtmeyi başarmıştı (379). Osmanlı topraklarında yığılan yoğun nüfus fazlası, Balkanlar'da sürdürülen fethin çekiciliği yüzünden düzenli olarak Marmara Denizi'nin karşı kıyısına akıyor, fetih topraklarına yayılıyor, böylece idarî mekanizma için tehlike sınırına vardı varacak bir taşma önlenmiş oluyordu. Bunun yanı sıra gaziler, fazla şamata yapan Hıristiyan halkın bir kısmını Anadolu'ya gönderiyor, böylece Türklerin yerleşmesi için toprak sağlıyorlardı. Genellikle savaş tutsağı olarak gönderilen bu Hıristiyanlar, aynı zamanda, İslâm yasasına göre çapulun beşte birini hükümdara yollamak zorunda olan gazilerin, bu yükümlülüğü yerine getirmelerine de yarıyordu. Yeterli bir eğitimden geçirdikten sonra tutsaklardan düzenli ve meslekten bir ordu kurma yolunda yararlanma düşüncesi, yeniçeri birliklerinin doğmasına yol açtı. Kölelerden bir ordu kurma yolunda merkezî devletlerin geçmişi kadar eski bu uygulamayı Osmanlılar evrimleştikçe, imkânlarının son sınırına kadar kullanacaklardır.

---

(378) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» Cilt I.
(379) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» Cilt I.

IV — YENİ TOPRAKLARIN SÖMÜRGELEŞTİRİLMESİ

Giderek Bizans Devleti'nin sorumluluklarını yüklenmenin en önemli sonucu, İtalyanların, en başta da Cenovalı ve Venediklilerin egemenliği altında bulunan Akdeniz ekonomik düzeniyle bütünleşmek oldu. İlk anlaşmayı Orhan Bey'le Cenovalılar imzaladı (380), daha sonra da I. Murat Galatalı tüccarlara, Osmanlı toprakları üzerinde ikamet ve ticaret serbestliği tanıdı (381). Napolililerin, o zamanın başkenti olan Bursa'da, Asya'dan getirilip Avrupa'ya gönderilecek olan malları geçici olarak yığmakta kullandıkları büyük ambarları vardı (382). Türk yönetici sınıfı, pek tabii bu faaliyetlere katılmaktaydı. Ulema sınıfını üst kademeleri kadar alt kademeleriyle de tek başına temsil edebilen Çandarlı ailesi, Bizans aristokrasisi ve Latinlerle hemencecik ilişkiye girdi, uluslararası ticaret yoluyla büyük bir servet yapmayı becerdi. Bundan dolayı ailenin adı Bizans yanlısına çıktı; bu ün, Fatih Sultan Mehmet'in son Çandarlı'nın kafasını vurdurmasıyla sona erecektir (383).

Böylece Anadolu'yla Trakya arasındaki ilişkiler yeniden kurulduğu zaman, Avrupa yakasındaki gaziler, yönetici sınıfı mevcut ekonomik sistemle bütünleşen güçlü bir devletle karşı karşıya bulunuyorlardı. Bizanslılar gibi Osmanlılar da, kendi denetimlerinde bulunmayan bir gücün Balkanlar'a yerleştiğini görmek istemiyorlardı. «Gelibolu'nun geri alınışından sonra I. Murat'ın Trakya'da üstünlüğünü ne yolla kabul ettirdiğini bilmiyoruz. Hacı İlbey zehirlenerek öldürülünce, diğer beyler bir uzlaşmaya girmek zorunda kaldılar. Her halukârda beyler yerleşme mer-

(380) HEYD W. «Histoire du commerce...»
(381) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» Cilt I.
(382) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» Cilt I.
(383) WITTEK P. «De la defaite...»

kezlerinl, Via Egnatia'yı (*) izleyerek batıya doğru kaydırdılar. Kısacası, Trakya'nın ve Makedonya'nın bir kısmının Türkler tarafından fethi, Bursa Sarayı'na ait bir yayılma siyasetinin sonucu değil, diğer Anadolu Beylikleri'nden gelen askerî şeflerin eseridir.» (384)

Balkanlar'daki ilerleyiş iki dalga halinde oluyordu. Gaziler, ardlarından gelip toprağı ve gelir kaynaklarını kendi sınıf çıkarlarına göre örgütleyen idarî mekanizmanın elinden kurtulma yollarını ileriye doğru kaçışta arıyorlardı. Bu kaçış onlara durmadan yeni topraklar kazandırıyordu. Onların ardından idare buralara Anadolulu kolonları yolluyordu. Bunu ikili bir amaçla, bir yandan yeni toprakları sömürgeleştirip üretken hale getirmek, öte yandan da kabile tepkisinden kurtulmak için yapıyordu. Bu tepki daha, Trakya'da kök atmaya çalışan unsurları zorla yerleşik düzene geçirir ve toprakla aralarında bağıntı kurup sistemle bütünleştirirken ortaya çıkmıştı. «Osmanlılar'ın Rumeli'ye geçişlerinden itibaren bu kıtadaki yerleşmeleri iki şekilde olmuştur. Bunlardan birisi ilk fütuhat esnasında Anadolu'daki yakın yerlerden —meselâ Balıkesir, Manisa ve havalisi gibi— Rumeli'de yeni zaptedilen yerlere hükümet tarafından eski kayıtlarda sürgün denilen göçmenler nakledilmiş ve buralardaki yerli Rum halkından askerî sınıfa mensup olanlarla nakilleri icap edenlerden bazıları da Anadolu'ya gönderilmişlerdir. (...) Fütuhata iştirak eden diğer kısım ise aşiret kuvvetleriyle (...) gaza niyetiyle gelen yiğitlerden teşekkül ediyordu. (...) Osmanlı Devleti'nin bu sistemli göçmen nakli teşkilâtı, on beşinci asrın ikinci yarısı ile on altıncı asrın ilk yarısında da devam etmiştir.» (385)

---

(384) BELDICEANU . STEINHERR «Recherches sur les...»

(385) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt I

(*) Balkan yarımadasında eskiden Romalıların kullandığı anayol. (Ç.N.)

Bu tedbirler yalnız kabile halkıyla değil, kabile aristokrasisiyle de ilgiliydi. «Kabile reisleri veya toprak sahibi olarak Anadolu'da mühim bir siyasî içtimaî mevki sahibi beylerin türlü sebeplerle Rumeli'ye sürülmesi usulünün Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkülü devrinde merkezi devlet otoritesinin kuvvetlendirilmesi hususunda sistemli bir şekilde kullanılmış müessir bir idarecilik ananesi olduğunu göstermektedir ve tahmin edilebilir ki bu suretle eski beylerin Anadolu'daki köklerinden koparılarak Balkanlar'daki hudut boylarında, Osmanoğulları hizmetinde mühim vazifelere tayin edilmiş olmaları, sürgüne tabi tutulmuş olan eski bazı soy ve toprak asaleti sınıflarının kendilerine tamamiyle yabancı bir muhit içinde kısa bir zamanda tasfiyesini ve dolayısıyla siyasî birliğin kolaylıkla tesisini mümkün kılmıştır.» (386)

Aynı zamanda bir üçüncü unsur, yani dinî tarikatlarla tarikat şeyhleri ve dervişler de Balkanların sömürgeleştirilmesine katıldılar (387).

Trakya'da duruma el konulmasıyla, bundan böyle kendine tımar, sahibine ise sipahi adı verilen ikta sisteminin yeniden örgütlenmesi aynı zamana rastlar. Getirilen hükümler Devlet'in üstün mülkiyet hakkını saklı tutar ve sipahi, topraktan alınan verginin genellikle ömür boyu zilyedi haline gelir (388). Bununla birlikte Devlet kendini, gazilere ya da hiç olmazsa bunlar arasındaki en güçlülere, Trakya'da tecrit oldukları sırada kendileri hesabına fethettikleri toprak üzerinde tam mülkiyet hakkı tanımak zorunda hisseder. Bu bölgede, ilerde vakıf haline gelecek

(386) BARKAN Ö. L. «Osmanlı İmparatorluğundaki İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler», «İktisat Fakültesi Mecmuası» Cilt XLXV, İstanbul 1950.54

(387) BARKAN Ö. L. «İstila Devrinin...»

(388) Bk. Bundan sonraki bölüm

olan özel mülklerin çokluğu işte bu durumla açıklanır. Daha sonraki fetih toprakları gazilere tımar olarak dağıtıldı. İlerde bu konuya tekrar döneceğiz, ama şu ilgi çekici noktayı şimdiden belirtelim: tımar kurumu, merkeziyetçi bir idarenin kendi tasarılarına hizmet etmek için bulup temelini attığı bir örgütlenme biçimi değil, kabile yapılarının doğal bir evrimi ve bir feodalleşme eğilimi olarak ortaya çıkar. Bürokratik aristokrasi, olayların akışının bir süre ona zorla kabul ettirdiği bu feodalleşmeyi daha sonra henüz tohum halindeyken boğmuş, kendi emellerine uygun bir kalıba sokmuştur.

V — İÇTE İKTİDAR MÜCADELELERİ

Osmanlı Devleti'nin, bütün on dördüncü yüzyıl boyunca yapılaşması, Selçuklu Devleti'nin parçalanmasına yol açan ve batıya doğru büyük itilişi başlatan kabile güçlerinin, Osmanlı yönetici sınıfı tarafından kazanılma yolunda olduğunu gösterir. Ama göçebeleri yola getirme konusundaki bu yeni istek, çok erken tepkilere yol açtı. Tarihi günceler, I. Murat'ın Ahilere karşı açtığı ve Devlet'le, Devlet'i meydana getiren unsurlar arasında ilk kuvvet denemesi demek olan seferden dönüşünde, daha o zamanlar, Eskişehir dolaylarında patlak veren bir ayaklanmadan sözeder (389).

I. Murat'ın ölümünden sonra I. Bayezit, ulemanın kışkırtmasıyla, kendisine karşı bir fesat hareketine girişmeğe herhalde zamanı bile olmayan kardeşini kaşla göz arasında öldürttü ve böylece daha sonra Fatih Sultan Mehmet zamanında yasalaşacak olan bir uygulamayı başlattı (390). Böylece ülkenin, sözde hüküm süren aileye ait bu-

(389) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt I.
(390) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» Cilt I.

lunması olgusu ortadan kalkıyor, yerini hükümdarın kişisel mutlak iktidarına bırakıyordu. Bayezit'in bundan sonra yaptığı iş, babasıyla Venedikliler ve İtalya'nın diğer tüccar siteleri arasında imzalanan ticaret anlaşmalarını yenilemek oldu (391). Bu padişah zamanında, Bayezit'in şahsına olduğu kadar yönetici sınıfa karşı da gösterilen hoşnutsuzluklar artıyordu. «Tarihî güncelerde yer alan hikâyeler arasında, Bayezit'in cimriliği, ulemanın ahlâk bozukluğu, açgözlülüğü ve cahilliğiyle igili birçok örnek vardır. Bunlar, idarî sistemde başlayan değişikliğin, özellikle İslâmiyet'in en eski çağındaki ekonomik alt yapıya ait uygulamaların halk arasında uyandırdığı derin hoşnutsuzlukları açığa vurur: «(...) Osmanlı padişahının yanına sokulunca, dolandırıcılığın her türlüsünü yapan işte bu ulema takımıdır. Onlardan önce, hesap defterleri ve toprak kayıtları bilinmezdi. Bu ulema takımı iş başına geldikten sonra, hesap defterleri ve toprak kayıtları tutulmağa başlandı. Para biriktirme ve servet yapma adetini yerleştiren hep onlardır. (...) Gazilerin eğilimlerini temsil edenlerle ulema, şu veya bu ölçüde açık bir karşıtlık içinde bulunuyordu (392). Başka bir tarihî günce yazarı da ihtikârdan yakınmaktadır: «Akçalar cemedip hazinelere koyalar, memleket kesatlık oldu.» (393)

Bu hoşnutsuzluk, topraklarını genişletme ve ekonomik yayılma araçlarından yoksun olup, dinamik unsurlarından bir kısmını da Osmanlılar yararına yitirmiş bulunan ve merkeziyetçi bir idareye doğru evrimleşemeyecek kabileciliğin, daha doğrusu yıkım halindeki kablle arlstokrasisinin savunucuları haline gelen diğer Anadolu beyliklerinde

---

(391) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» Cilt I.

(392) WITTEK P. «De la defaite...»

(393) AŞIK PAŞAZADE zikreden: İNALCIK «Osmanlı İmparatorluğunun...»

kendine bir dayanak noktası buldu. Öte yandan, diğer Türk oluşumlarının nispî zayıflığının doğuda yarattığı siyasal boşluk, Osmanlıları üstüne çekmekte gecikmedi. Giriştikleri iki askerî sefer sonunda Osmanlılar Türkmen emirliklerinin hemen hepsini haritadan sildiler (394). Aydın ve Menteşe beyliklerini ele geçirir geçirmez, ilk işleri Venediklilerin «Palatia (Balat) ve Altoluogo senyörlükleri» zamanında yararlandıkları imtiyazları yenilemek oldu.» (395)

Ama bu siyasal boşluk Anadolu sınırları içinde kalmıyor, daha ötelere, Orta - Asya'ya kadar uzanıyordu. Bu boşluğun doğu ucu Timur'un yönettiği oluşuma imkân vermişti. Boşluğun iki ucunda yer alan bu iki gücün karşı karşıya gelmeleri kaçınılmazdı ve Timur'un sarayına sığınan Türkmen beyleri bu karşılaşmayı kışkırtmak için, ellerinden geleni artlarına koymuyorlardı. Karşılaşma Ankara'da oldu; yeniçerilerin son nefeslerine kadar savunduğu ama sipahilerinin yüzüstü bıraktığı Bayezit yenildi. Timur Anadolu'yu eski haline döndürmeğe çalıştı; birçok beylere topraklarını geri verdi, sonra da çekip gitti. Osmanlı yönetici sınıfının yarattığı eser bir anda ortadan silinmiş gibiydi; geride kalan bütün güçler iktidarı almağa hazır durumdaydı ve bunların her biri de, bunu başaracak ciddi imkânlara sahipmişe benziyordu. Aralarındaki mücadele on bir yıl sürecekti. Bu dönemde, fethedileli çok az zaman olmuş, Türklerin iyice azınlıkta olduğu, dıştan sürekli tehdit ve tahrik tehlikesi altında bulunan Balkanlar, hep barış içinde ve yeni sahiplerine bağlı kaldı. Öyle ki, Anadolu çeşitli hiziplerin tutkuları yüzünden sarsılırken, her padişahlık iddiasında bulunan daha Çanakkale boğazını geçer geçmez kendini güvende ve iktidarı yürütecek durumda hissediyordu.

---

(394) 1390 ve 1391; Karamanoğulları Beyliği 1397'de ele geçirildi.

(395) HEYD W. «Histoire du commerce...»

Başlangıçta, uluslararası ticaret kanalıyla yükünü tutmuş ulema takımı, Bayezit'ın büyük oğlu çevresinde toplanıp Trakya'ya sığındı. Burada hükümdar Venedik, Cenova, Bizans'la ve Rodos şövalyeleriyle bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşmaya göre «Türk imparatorluğunun bütün liman kapıları bu ülkeler tüccarlarına açık olacak, resimler yükseltilmeyecek, buğday üzerinden sürekli olarak alınan ihracat resmi de, belli ölçekte bir buğday miktarıyla tespit edilecekti.» (396)) Latin çıkarları önünde, sonu kısa ya da uzun vadede, ister istemez, Osmanlı Devleti üzerinde Batı dünyasının egemenliğine varacak olan bu boyun eğişi, Anadolu henüz kabul edecek çağda değildi. Ulemaya karşı tepki Rumeli'ye de atlayıp kök saldı; gazilerin ve şeyhlerin şahsında kendine yandaşlar buldu. Ulema takımı yenilip elendi; yönetim bir ara ilerici bir yola girdi. Ama, kazaskeri ünlü Şeyh Bedrettin'in eşitçi düşünceleriyle, Musa Çelebi'nin takındığı kesin tavır, ulemaya karşı verilen ortak mücadeleye başta katılmış olan askerî yönetici sınıfı yeni idareden çarçabuk soğuttu. Bizanslılar, Bayezit'in oğullarından Bursa'yı elinde bulunduran ve Anadolu beyleri kadar ulemaya da yaranmayı bilmiş olan I. Mehmet'le ittifaka girdiler. Sonunda I. Mehmet Osmanlı Devleti'nin birliğini sağladı; bu ulemanın zaferi anlamına geldiği gibi, hem gazilerden hem de Anadolu beylerinden gelme askerî sınıfın da ömrünü uzatması demek oldu. Sivil yönetici sınıfla, askeri yönetici sınıf, tabandan gelen tehditler karşısında, sonunda birleşmek zorunda kalmışlardı. Bu tehditler, Şeyh Bedrettin ve müridlerinin başı çektiği, Anadolu'yla Rumeli'de hemen hemen aynı zamanda patlak veren halk ayaklanmalarıyla ortaya çıkmıştı. Sunî, şii olduğu kadar, hıristiyan ve yahudi mür-

(396) HEYD W. «Histoire du commerce...»

şitlerin de çevresinde, çeşitli dini inançların birleşmesini vaz eden bu hareketin sosyal görüşleri, Bizanslı tarihî günce yazarının açıkça belirttiği gibi kadınlar dışında bütün menkul, gayrımenkul malları ortak kılan ilkel bir komünizme yöneliyordu. Bu kısaca, bir geriye dönüş özlemi, yani sınıfsız ve özel mülkiyetsiz ilkel topluma dönüş özlemiydi. Bu hareket, yönetici sınıf tarafından kana boğuldu ve Şeyh Bedrettin «mevcut sosyal düzen» e saldırdığı gerekçesiyle asıldı (397).

Bu son tehlike de bertaraf edilince, ulemayla gazi aileleri arasındaki mücadele yeniden başladı. Kardeşlerinin öldürmeye kalkıştığı her Osmanlı ailesi üyesi, Anadolu emirliklerinin beyleri yanında, kendine kaçıp sığınacak bir yer buldu ve taht üzerinde hak iddia ederek ortaya çıktığında da bu beylerden yardım gördü. Taht üzerinde hak iddia eden böyle birisi, daha sahneye çıkar çıkmaz gazilerin kendisiyle birleşeceklerine emindi. Ulemaya gelince, bunlar tahtın büyük oğula düşmesi sisteminin yokluğunu gözden kaçırmak için, şehzadeler arasında en söz dinler görünenle birleşip diğerlerini elediler.

Böylece sistem, kimi zaman fazla gürültü koparan Anadolu Türkmenlerini kıyımdan geçirerek (398), kimi zaman Karamanoğlu ülkesini ateşe ve kana boğarak (399) merkezden kopmacı hiç bir eğilime aman vermeden, yapısını kurar ve merkezîleşir. Ama zamanla üçüncü bir güç de ortaya çıkmaktadır: yeniçeriler. Ankara Meydan Savaşı'nı izleyen anarşi, tek emin gücün köleler ordusu olduğunu göstermişti. Bu gücün üyelerinin idarî hiyerarşide

---

(397) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt I.

(398) 1426'da Lala Yörgüç Paşa'nın yaptığı sefer. Bk. UZUNÇARŞILI «Osmanlı Tarihi» cilt I

(399) Özellikle 1444 seferi Bk. UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» Cilt I.

yukarılara tırmanması da, Latinlerle ve Bizanslılarla ilişkilerinde fazla istikrarsız ve fazla uzlaşmacı olan ulema sınıfının yerini bunların alacağını gösterir. Daha 1446 yılında, yeniçeriler ilk defa, yüksek devlet görevlilerine, özellikle de bunların temsilcisi durumunda bulunan Çandarlılara karşı ayaklandılar. Ama, saray kölelerinin ulemanın ayağını kaydırıp yerine geçmesi için Konstantinopolis'in alınışını beklemek gerekecektir.

Konstantinopolis'in alınması, ülkenin ticarî durumuna sahip çıkma dileğinin bir sonucu olarak görülebilir. Şehir son güne kadar, çok önemli bir düğüm noktası olarak kalmağa devam etmişti ve Latinlerin yürüttüğü sömürü asıl oradan geçiyordu. II. Murat zamanında, Batılıların faaliyetleri devam ediyordu; «1437'de, sadece Cenovalılardan meydana gelen bir kumpanya, bütün Küçük - Asya, Yunanistan ve Midilli'deki şap yataklarını kiralamıştı; bu yüzden doğrudan doğruya Sultanla iş ilişkileri içindeydi. Bütün Trakya ve Küçük - Asya'da iş çeviren Francesco Draperio adlı, Cenovalı büyük bir tüccar II. Murat'ın yanında, özel bir itibara sahipti.» (400) Bu yüzden Çandarlılar İstanbul'un fethine karşı çıkmak istediler. Şehrin alınması, hem bu ailenin hem de ulema üstünlüğünün sonu oldu.

SONUÇ

Buraya kadar incelediğimiz dönem, Osmanlı Tarihinin ilk safhasını kapsar. Bu, Batı'dan gelen yeni bir sömürü tarzına katlanmak istemeyen Bizans topraklarının üstlenildiği dönemdir. Osmanlı yönetici sınıfı, Konstantinopolis'in alınmasıyla Bizans İmparatorluğu'nun görevini; eski sosyo - ekonomik yapıların sürdürülmesi, bunun sonucu

(400) HEYD W. «Histoire du commerce...»

olarak da, Batılı etkilere karşı mücadele edilmesi demek olan bu görevi üstlenmeyi ve devam ettirmeyi kabullenir.

Bu noktaya kadar Osmanlıların Batılılarla doğrudan doğruya getirdiği çatışmalar arızîdir ve savunma mahiyetindedir. Ama Konstantinopolis imparatorunun yerini İstanbul padişahının almasından sonra, Batı'yla mücadele başlıca kaygı haline gelecek ve İmparatorluğun sonuna kadar hep böyle kalacaktır. Yayıldığı coğrafi alan kadar zaman içindeki yeri de büyük olan bu işleyiş iki yolla kendini açığa vurur : bir yandan zamanla değişmeyen, böylelikle de Batı egemenliğinin etkilerine karşı kendini koruyan, sonuna kadar merkeziyetçi bir kuruma işlerlik kazandırmayı amaç edinen sosyo - ekonomik yapılardan kurulu, üstünde çok çalışılmış, kılı kırk yaran bir sistemi yerine oturtmakla. Öte yandan da, coğrafi bir yayılma olan ileriye doğru kaçışla. Ekonomik yönden yaşamak için zorunlu alanları bulmak uğruna, gücü bitip tükenene kadar süren bu yayılma hep Batı'ya doğru kayar. Hem nitel hem nicel olarak gelecekteki egemenliğinin kendine has özelliklerini ve şartlarını hazırlarken, bir yandan da Avrupa'nın ükeyi kendi egemenliğine geçirme sürecini kesintiye uğratıp, yeniden soluk almağa fırsat veren sistemin bu iki veçhesini bundan sonraki iki bölümde ayrı ayrı inceleyeceğiz.

6

Osmanlı Toplumunun Yapıları

GİRİŞ

Osmanlı toplumunun yapıları, görünürdeki durgunluklarının gerisinde, son derece hareketli olarak ortaya çıkar. Bütün resmî metinlerde göze çarpan, insanları ve eşyayı sonsuza kadar kendi şartlarına tespit etme dileği, sistemin sürekli evrimiyle keskin bir terslik içindedir. Bu evrim iç etkenler kadar dış etkeniere de bağlıdır. İçte, yönetici sınıfın çeşitli grupları arasındaki mücadele ,sürekli bir çelişki unsuru meydana getirir. Siyasal iktidarı elinde bulunduran kanat, sistemi kendi çıkarı doğrultusunda çe-

kip çevirmeyi denerken, bazı üretim araçlarının denetimi sayesinde güçlerini kısmen koruyan diğer kanatlar da, yetkilerini elden kaçırmamağa çalışırlar. Dışta, bir yandan imparatorluğa yeni toprakların katılması, siyasal bütünlüğü sağlayan bir sistem yaratılması için özümlenmesi gereken yeni ekonomik ve idarî yapıları durmadan çoğaltırken, öte yandan Akdeniz bölgesindeki ekonomik sarsıntılar iç durumu etkilemekte gecikmez.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan sonraki ilk yüzyıl içinde, aşiret güçlerinde yeni bir filizlenişe tanık odu. Bunlar, Batı Anadolu'da ve Balkanlar'da mevcut eski yapıların etkisi altında, çok hızlı bir feodal gelişme eğilimi göstermekteydi. Hem Müslüman, hem de Bizans ve Latin şehir aristokrasisinin kendi içindeki gizli anlaşma ulemayı iktidara getirdi. Siyasal açıdan merkeziyetçi bir devletin ilk yapılarını yerli yerine bunlar koydu. «Umera» yani askerî aristokrasi iktidarı kaybetmişti, ama fethettiği toprakları elinde tutuyordu. Bu yüzden, idarî sistemin evrimi, daha çok topraklar üzerindeki egemenliklerini kısıtlayabilmek amacıyla umeraya karşı sürdürülen uzun bir mücadeleden başka bir şey değildi.

Ulema, idarî alanda güdümlülüğü benimserken, ekonomik alanda Selçuklu tipi bir liberalizmi amaçlıyordu. Bunlar, ümeradan yakalarını hepten sıyırabilmek için, ortaya yeniçeri ordusunu çıkardılar. Hükümdarın kullarından kurulu dev bir savaş makinesi olarak tasarlanan bu ordu, her türlü sınıf çıkarından titizcesine uzak tutulmuştu. Ama bu makine büyüyüp mükemmelleştikçe, gücü yıtmiş son Selçuklu hükümdarının aristokrasinin elinde düştüğü duruma düşmekten korkan padişahlar için her şeye kadir bir alet haline geliyordu. Böylece Konstantinopolis'in düşmesinden, Doğu Akdeniz ticaretinin denetim altına alınması demek olan bu fetihten hemen sonra, köleler (kullar) grubu iktidarı fiilen ele alır. Ulema da, ümera gibi ida-

rî mekanizmadan uzaklaşır ama, ekonomik gücünü korur. Dolayısıyla iktidar artık, üretim araçlarının hükümdarın ve onun hizmetkârlarının elinde merkezîleşmesinl sonuna kadar götürebilmek amacıyla, toprağın sahibi olan ümera ve ticareti denetiminde bulunduran ülemaya karşı çıkmaya çalışan, çok iyi düzenlenmiş devşirme kanunlarına göre sunî olarak yaratılmış bir tabakanın elindedir. Bu bürokrasi üretim araçlarını denetimi altına alır hale geldikçe de, gücünün bilincine erer ve yaratıcılarının bile bile koyduğu köstekleyici tedbirlere rağmen, ayrı bir sosyal sınıf haline gelmeğe yönelir.

Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun ideal yapısı, üretim araçlarının tüm mülkiyetinin, Devleti oluşturan ve başında hükümdar bulunan bürokrasinin elinde yoğunlaşması olarak belirir. Nazarî olarak bütün sistem hükümdarın yararına işler; çeşitli gruplar da, çeşitli düzeylerde bu işleyişten sebeplenirler. Böyle bir sistem, iç unsurların direnci yüzünden ve imparatorluk bünyesine durmadan eklenen yeni yığınların asimilasyonu zaman istediği için, hiç bir zaman son şeklini alamadı. Son şeklini hemen hemen almış gibi göründüğü çağda da, onu içinden kemiren ve kısa süre sonra yıkılışına yol açacak olan çelişkiler, sistemin bağrında çoktan yerleşmiş, kökleşmişti. O çağın kanun ve tüzükleri sistemin ideal biçimi hakkında bir fikir edinmemizi sağlarken, diğer çeşitli kayıtlardan da gerçek durumu kavramamız mümkün olur.

TOPRAK VE TOPRAĞA BAĞLI İNSANLARIN STATÜSÜ

I — İLKELER

Sistemin temel amacı, başlıca üretim aracı olan toprağın denetimidir.

Osmanlı hukuk mevzuatı ister istemez «şeriat» a; menkul ve gayrı menkul mallar üzerinde özel mülkiyet ilkesini kabul etmiş bu İsâm yasasına dayanır. Osmanlı Hukuku'nda, menkul mallarla ilgili olarak, bu mülkiyet hakkı sınırsızdır ve Roma Hukuku'nda olanla aynı biçimde belirir. Gayrı menkullerin mülkiyetine gelince, kanun koyucu, toprağın fetih toprağı olma durumundan yararlanır, bunu devlet malı olarak ilân eder. Bu, haraca tabi toprak türüdür ve İslâm Hukuku'nun ilkel döneminde, bu toprak üzerinde İslâm cemaatine üstün mülkiyet hakkı tanınmıştır (401). Halifeler çağında, sadece bu tür topraklardan ek vergi alınmasını haklı göstermeye yarayan sözde kalmış bu hak, Osmanlılar zamanında bir vakıa haline gelir.

Gene de istisnalar vardır. Birincisi, haraca, dolayısıyla devlet mülkiyetine tabi olması için toprağın üretken olması ve ayrıca bir de artık - değer yaratma gerekliliği vardı. Öyleyse üstünde yapı bulunan arsalar, bahçeler ve bostanlar devlet malı sayılmaz. «Vilâyet-i merkurenin ehli yerli yerinde mukarrer olup (...) ve ellerinde olan emsal-i menkuleleri ve kasabatda ve kavâda olan evleri ve dükkânları ve sair binaları ve bağlarının ve bahçelerinin imaretleri kendülerinin mülkleri olup her nice dilerler ise tasarruf iderler bey've hibe ve sair vücuh-i temlikât cümle ellerinde olub fevt olduklarında vereseierine mülkiyet üzere müntekil olup bağlarının ve bahçelerinin hukukundan gayri asla emsal-i mezburelerine kimesne dahi ve ta'arruz eylemeye.» (402) Ne var ki, elimizde kalan bütün resmi belgeler gibi bu kanunu da genelleştirmekten kaçın-

(401) Bk. sayfa 123—126.

(402) Kanuni Sultan Süleyman devri (1520—1566) Budin Kanunu, Zikreden: BARKAN Ö. L. «Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki Esasları» cilt I «Kanunlar» İstanbul 1943.

malıyız. Zaten bu hükümler sadece Macaristan'ın fethinden sonra, bu ülke için çıkarılan kanunun girişinde sözkonusudur. Başka yerlere gelince, köy evleri, aynı şekilde üstünde yapı bulunan arazi devlet malı olabilirse de, şehirlerde toprak hep özel kişilere ait olarak gözükür. Her konuda merkezileşmeyi sonuna kadar götürmek isteyen Fatih Sultan Mehmet, bu alana da müdahale etmek istedi ama başarılı olamadı. «Rivayettir ki, Sultan Mehmed, çünkü İstanbul'u feth etti. (...) Kadılara ve subaşılara hükümler varıp, 'her taraftan adamlar sürüp, getirip, İstanbul'a dolduralar'. Her taraftan adamlar sürüp İstanbul'a doldurıcak, şen olmağa başladı. Andan bu gelen kişilerin evlerine mukata'a vaz'ettiler. Bundan halk nefret ettiler, eyittiler: 'Evlerimizi bize sattırıp, vatanımızdan âzmend edip, bizi burda bu kâfir evlerine kira vermeğe mi getirdiniz?' diye ekser halk avratını ve oğlanını bırakıp, başını alıp gittiler. Andan Kula Şahin derlerdi, Sultan Mehmed'in atasından ve dedesinden kalmış kişiydi. Padişaha bir gün eyitti: 'Hay devletli Sultanım, atan, deden zamanından kalmış eski kişiyim. Bunca memleket ki atan, deden fethettiler; mukata'a vaz'etmediler. Bu nesne Sultanıma dahi layik değildir' deyip, sükût etti. Padişaha bu söz tesir edip, mukata'ayı götürdü. Hemen İstanbul yine imarete yüz tuttu.» (403) Şehirdeki özel mülkiyetin derin köklerini göstermeğe bu hikâye yeterlidir.

Devlet mülkiyetinin kısmen dışında kalabilen ikinci bir toprak kategorisini de, fethin toprağı sayılmayan, yani Müslüman Devletlerden, özellikle Anadolu beyliklerinden alınmış topraklar meydana getirir. Şurası gerçek ki, bu topraklar Selçuklu Devleti'nin eski fetih topraklarıydı, ama Türkmen beyliklerinin kendine has niteliğini çizen feodal dönemde özel mülkiyete dönüşmüşlerdl. Osmanlılar bu

(403) NEŞRİ «Kitab-i Cihan-Nüma» Ankara 1949.

topraklardaki müktesep haklar için özel hükümler getirmek zorunda kaldılar.

Bu istisnalar dışında, geri kalan bütün gayrımenkuller ilke olarak Devlet'e aittir. Budapeşte Kanunu'nun koyucusu «Ve ziraat ve hıraset idegeldükleri tarlaları dahi ellerinde mukarrer ola» dedikten sonra devam eder: «Lakin zikrolunan malları gibi mülkleri olmayup belki sair memalik'i mahmiyyede arz-i miri dimekle ma'ruf olan arazi-i memleket gibi rakabe-i arz beyt-l mal'i müslimin olub arriyet tarikiyle reaya tasarrufunda olub enva'i hubûbdan ve sair mezru'atdan her ne dilerler ise eküb biçüb öşür adına olan haraci mukasenesin ve sair hukukin edâ idüb nice dilerler ise istiglal ederler. Madem ki arzi ta'hl itmeyüb kemâyenbag'i ziraat ve hiraset ve ta'mir ideler ve bi kusr hukukın eda ideler kimesne dahi ve te'arruz eylemeye. Fevt olunacağa değin tasarruf ideler fevt oldukda oğulları kadiler makamına kaim olup tafsil'i mezkûr üzerine tasarruf ideler.» (404)

Bu bölüm toprak mülkiyetinin iki kademesini gösterir Bir yanda hükümdarın kişiliğinde somutluk kazanan çıplak mülkiyet sahibi Devlet; öte yanda, Roma İmparatorluğunun ilk döneminde kolonun ve Bizans İmparatorluğu'nda paroikos'un statüsüne benzer bir statü uyarınca, miras yoluyla intifa hakkına sahip reaya. Ama gerçekte, çok kere, bir ara kademe daha vardır: bir arazi parçasının ve burada oturup toprağı ekip biçen insanların idaresine bırakıldığı; belli bir resmi görev ya da hizmet karşılığı gelir kaynaklarının bir kısmını kendi üzerine geçiren devlet memuru. Bir başka deyişle, Devlet, doğrudan doğruya maaş ödeyecek yerde, toprak rantı üzerindeki haklarından bir

---

(404) Kanuni Sultan Süleyman devri (1520—1566) Budin Kanunu. Zikreden: BARKAN Ö. L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

kısmını bu memura bırakır. Bu ara kademenin varlığı ve önemi, toprağın örgütlenme biçimleri arasında, devlet memurunun bizzat toprak işleticisiyle ödeşleşmesinden tutun da, intifa hakkıyla çıplak mülkiyetin tam mülkiyet halinde aynı ellerde toplanmasına, kısacası toprağın doğrudan doğruya devlet tarafından değerlendirilmesine kadar varan bir sıralamayı tayin eder. Ama bu çeşitli biçimleri incelemeden önce, tabandaki unsuru; üst düzeydeki çalkalanmalara rağmen, statüsü değişmeden kalan reayayı gözden geçirmek gerekir.

II — ÜRETİCİ ve ÇİFT

A — Statü

Devlet, reayaya toprak emekçilerini bağrında toplayan apayrı bir sınıf gözüyle bakar. Bu sınıf ayrıca, ulemayı da içine almasına rağmen topuna «askeri» denilen yönetici sınıfın karşıtı olarak tanımlanır. «Askeri» terimi daha çok kılıç kuşanmaya hakkı olanları ifade eder, oysa «reaya ata binüb kılıç kuşanmak yoktur.» (405) Reaya sınıf, daha fetih çağındaki çiftçilerin soyundan gelenlerden, yerleşikliğe geçmiş göçebelerden, yönetici sınıftan gelip de şu ya da bu yüzden çiftçilik etmek zorunda kalanlardan meydana gelir. Kişinin, bir toprak parçasına bağlanması, onun ve onun soyundan gelenlerin durumunu belirler. «Ve raiyet oğlı raiyetidir» (406) ve «Sipahi zade olmıyan bir tarık ile tımara dahil etmek kanuna muhaliftir.»

(405) Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü», «Ülkü» cilt IX—X, İstanbul 1937.

(406) Biga Livası Kanunu 1577, madde 10, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(407) Nüfusun azlığı (1520 - 1530'lara doğru bütün İmparatorluktaki insan sayısı onbir milyondan biraz fazladır) (408) insanların değerini arttırır; Devlet onları yerlerine ve şartlarına bağlamak ister. Kanun koyucusu «Raiyyet ki yerlü olup müteferrik olsa göçünüb yerine getirmek kanun-ı kadimdir» (409) der ve bu son terimle hep, fetih öncesi kurumlar belirtilir. Böylece Osmanlı mevzuatı kendinden öncekilere bağlanır, reayanın kaderi de kolon ve parolkos'unkiyle aynı olur.

Hukuk kurallarının dayandığı taban daima toprak ve insan emeğinin topraktan ürettiği servetlerdir. Bu yüzden bu ikisi birbirinden ayrılmaz; toprağın kendi tasarrufunda bulunmaması durumu dışında, reayanın toprağını bırakıp gitmesine izin verilmez. «Meğer ki caba ola cilayı vatan itdüğü takdirce ana cebir yokdur her ne yerde olursa resmin verdikten sonra ta'arruz olunmayub hallnde konula.» (410) Bu durumda reayaya, bir tarım işgücü fazlası gözüyle bakılır ve vergilendirilen onun potansiyel işgücüdür.

Reayayı geri getirme hükmü sınırlandırılmıştır. «Amma onbeş yıl bir yerde mütevattin olan kimesneyi göçü-

---

(407) Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»

(408) BARKAN Ö.L. «Les recensements de la population et des terres dans l'empire Ottoman et les registres imperiaux des statistiques». *(Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve Arazi Sayımları ve İstatistikleriyle İlgili Defter-i Hâkânîler)*, «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt II, İstanbul 1940

(409) Hüdavendigâr [Bursa] Livası Kanunnamesi 1487, madde 9, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(410) Yeni İl [Rum vilâyetine bağlı kaza] Kanunu 1583, madde 4 ve aynı şekilde Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 9, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

rüp getirmek men'olunmıştır.» (411) Çünkü, o **aralık yerini** ya da aynı zamanda durumunu değiştiren reaya, **başka** tarzda ya da başkalarınca vergilendirilmiş durumdadır. Ama toprağın terkedilmesi (çift bozma), on altıncı yüzyıl boyunca devletin önünü alamayacağı kadar çoğalıp önem kazanınca vergi konularak bunun belli bir biçimde kurumlaştırılması yoluna gidildi. «Ve, şol reaya ki ehli kısb olup ya levendlik idüb ziraat itmeyüb yahut ziraat adına bir miktar yerin ahar kimesneye ya hizmetkârına ziraat itdürüb tasarrufunda olan yerin temam ziraat olunmayub erbabı timarın askerine ve Rüsumuna noksan lâzım gelmelü olsa, yahut ticaret idüp tasarrufunda olan yer bilkülliye halı kalub ziraat olunmasa kadimden üçer kile levendlik alınagelmiştir ki, iki kile buğday ve bir kile arpadır.» (412) Bu çift bozma, reayanın yoksullaşmasının bir sonucu olabildiği gibi, kimi zaman çift bozanın ekonomik hayatında bir düzelmeye de yol açabilir. O zaman Devlet bundan yararlanmak ister. «Ve kendü yerin bilkülliye terk idüb aharın yerinde ziraat iden reayadan iki öşür alınmak ve çiftin bozub ahar kâr ve kisbe meşgul olanlardan çift bozan akçesi alınmak.» (413) «Ve şol raiyet ki kezgencılık veya bezirganlık itmek için ahar vilâyete gidup yılda bir veya iki yılda bir evine gelüb külli kâr itmiş ola gibilerinden yüzelli akçe levendiye alına.» (414)

---

(411) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 9, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(412) Kanunname-i Livâ-i Tırabzon 1583, madde 6, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(413) Yeni İl Kanunu 1583, madde 14, zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(414) Kanunname-i Livâ-i Tırabzon 1583, madde 15. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» «Kanunlar»

Böylece reaya, özel durumlar dışında toprağa bağlıdır ve onu değerlendirmek zorundadır. «Erazi-i öşriyeden ziraate kabil yerler bilâ mani boz kalsa timara zarar olduği takdirce ref'i zarar için sahibinin elinden alınub gayri kimesneye tapuya vermek örfen tecviz olunur (...) Raiyetin çifti öküzü içün ve harman yeri içün bir kaç dönüm yeri boz koyub mer'a idinmek memnu' değildir.» (415) Nadas yılı başka ürün tarımı yapılma şartı da göz önüne alınınca, bir tarlanın boş bırakılabileceği azami süre üç yıldır. «Zarar def'i içün üç yıl boz kalan yeri sahibinin elinden alub gayri kimesneye tapuya vermek örfen caizdir.» (416)

Toprağın ekip biçilmesi böylece sağlanınca, kanun koyucu tarımın cinsi konusunda diretmez, ama kimi zaman asgari miktar sınırları koyar. «Bir çiftlik yer tasarruf iden raiyete Bursa müddile (*) yılda dört müd tohum ekmek lâzımdır. Ekmediği yılda elli akçe vire.» (417)

Reaya, ya miras yoluyla ya da tapu adlı bir iktisap vergisi ödeyerek toprağın tasarruf hakkına sahip olabilir. «Ve kadimden zira'at olunur çiftlik yeri üç yıl mütevâliyen boz kalmakla ve sahibi fevt olub zira'at olunmamakla ki tapuya müstehak ola alasından müdlüğüne elli ve evsatından kırk ve ednasından yirmibeş akçe alına. Ve boz ve hali olan yerlerden zira'at eylemek için talib olanlara ta-

---

(415) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 19, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(416) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 7. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(417) Karaman Vilayeti Kanunnâmesi 1528, madde 3. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(*) Tahıl için kullanılan bir ölçü birimi. Buradaki Konya müdüne eşit olup 30 kiledir (769,68 kg).

pu ile verilse bir müd galle ekilür yerine eyüsüne otuz ve evsatına yirmi ve ednâsına onbeş akçe alına.» (418) «Kanunu resmi tapu (...) sipahiye hasıl kaydolunmuşdur. Ve sipahi cebrile ve zuiûmle bir raiyeti kovsa yerine gelincek resmi tapu alınmaya. Feammâ bir raiyet ki ihtiyarile damın ve yurdun terk idüb ahar vilâyete gitse sipahinin olur kime dilerse tapu ile virir.» (419) Devlet, çıplak mülkiyet hakkını geçici olarak sipahiye bırakmakla, aynı zamanda ona, kanunlara göre toprağı dağıtma ve iktisap haklarını geri alma iznini de verir.

Miras hakkı babadan oğuladır. Bütün toprak oğula kalır ve yetimlere babalarından kalan topraktan tapu alınmaz. «Öksüz tapusı bid'at-ı merdûde-i memnu'adır.» (420) Küçük parçalara ayrılmasına engel olmak için toprağın bölüşülmesinden kaçınılmıştır. «Ve bir raiyet müteveffa olub oğlanları kalsa ki ba'zı çift ve ba'zı ahar bennâk kaydolmuş ola atalarının yerini iştirakle tasarruf idüb resmi çift ve resmi bennâk cümlesi arasında iştirakle eda alınmak emrolınmıştır.» (421)

«Ve bir kimesne fevt olub oğlu kalmayub kızı kalsa veya eviadı kalmayub ata ve ana bir karındaşı kalsa müteveffanın toprağı bir yılda ekildüğü takdirde ne mikdar galle hasıl olursa behresi alındıktan sonra baki kalan tere-

(418) Bozok Vilâyeti Kanunu 1524, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 Tarihli Arazi Kanunnamesi», «Tanzimat», İstanbul 1940.

(419) İç İl Livası Kanunu 1584, madde 7. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(420) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 17, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I, «Kanunlar»

(421) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 19, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

kenin narh-i cari üzere bahâsı resm-i tapu alınıb yer ahara verilmeyüb (...) müteveffanın kızına veya karındaşına verilmek ferman olunmuşdur.» (422) Öyle görülüyor ki, toprağın iktisabında ölenin yakın hısımlarının öncelik hakkı vardır. Toprağın tasarruf hakkının kadınlardan da geçtiği tek yol budur. Hısım akrabanın yokluğu bu hakları o toprakta ortak tasarrufta bulunan rasgele kişilere geçirir; bunlar da yoksa, toprak köydeki topraksız köylülere verilir (423).

Bu yolla sahip olunan toprağın satılamayacağı açıktır. «Ve reaya raiyetlik yerlerin birbirine satmak ve almak hilaf-ı kanundur. Ol babda hükm-i padişahi şöyle sudûr bulmuştur ki, anların gibi sipahi mar'fetinsiz yerlerin birbirine satub almayalar.» (424)

Budapeşte kanunu koyucusunun belirttiği hükümlerin aksine, üzerinde yapı bulunan arsalar, hiç değilse bazı eyaletlerde reayaya aitmiş gibi gözükmez. «Bir ev damı veya bir davar damı bir hali yerde ihdas olsa büyük damdan elli, evsatından otuz, ednasından yirmi akçe alır.» (425) «Ve kurâda ev yeri tapusı â'lası elli ve evsatı otuz ve ednası on akçe.» (426)

---

(422) Bozok Vilâyeti Kanunu 1524. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Türk Toprak...»

(423) Bozok Vilayeti Kanunu 1524. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Türk Toprak...»

(424) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 41. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Türk Toprak...»

(425) Bozok Vilayeti Kanunu 1524. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Türk Toprak...»

(426) Karaman Vilayeti Kanunnamesi 1528, madde 6. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

B — Vergi Rejimi

Reaya idarî mekanizma tarafından çeşitli kategorilere bölünmüştür. Bir vergi tabanı olarak tasarlanıp gerçekleştirilen, dolayısıyla katılaşmış alt gruplardan meydana gelmeyen bu kategoriler, aynı sınıfın bağrındaki ekonomik tabakalaşma hakkında bize bilgi verebilir.

a — Toprak Kirası

Toprağın tasarrufunda temel birim, dolayısıyla vergi birimi «çift» dir. Kelime teşmil yoluyla, kara sabana koşulan bir çift öküzü ifade eder. Böyle bir tarım aracıyla işleneceği kabul edilen arazi parçasına verilen «çiftlik» adı da burdan gelir. «Zirâ has yerden yetmiş - seksen dönüm ve mutavassıt-ul-hâl yerden yüz dönüm ve ednâ yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftlik itibar olunur.» (427) Bu toprak parçası 12 müd ekin verir. «(...) Bursa müddile on iki müdlük yerdir.» (428) Bu ölçü toprağın evsafı kadar, dönümün birbirinden ayrı büyüklüklerde olması (429) yüzünden de eyaletten eyalete değişir, ama bu önemli bir farklılık getirmez.

Toprağın tasarrufu, «çift resmi» denen vergiyi kendi özünde taşır. Üründen değil, toprağın miktarı üzerinden alınan bu vergi, aynı zamanda kelle vergisinin kendine has özelliklerini de gösterir. Tarihi açıdan kelle vergisi, yani cizye, öşürün bırakılıp onun yerine haracın genelleştirildiği günden sonra gayrımüslimler için ek bir vergi ola-

(427) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 6. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt 1 «Kanunlar»

(428) İNALCIK H. «Osmanlılarda raiyyet rüsumû», «Belleten» cilt I XXIII, Ankara 1959

(429) Yerine göre 60, 90, 120 dönüm, Zikreden: İNALCIK H. «Osmanlılarda raiyyet...»

rak ortaya çıktı. Osmanlılar çağında, kelle vergisi melezleşmiş bir biçimde ve çift resmi adıyla genelleştirilirken, gayrımüslimler gene cizye denen fazladan bir kelle vergisi ödemeğe devam ettiler. Hukuk açısından bu çift resmi, her yıl çıplak mülkiyet sahibine giden bir toprak kirası olarak ortaya çıkar.

Bu vergi nakdî olarak alınır ve değerlendirilmesi fetih ülkelerinde, eski vergi ve salmaların yerine tek bir meblağın konulduğu bir taban üzerinden yapılır. Osmanlı düzeninin yerini hayli ilerlemiş bir feodalizmin aldığı Rumeli'de «Yedi kulluk» adıyla kurumlaştırılan ve giderek nakdi ödeme şekline dönüştürülen bir dizi salma ve angarya vardır.

«3 gün şahsî hizmet veya	3 akça
Orak, yani bir araba ot veya karşılığı	7 akça
Dögen, yani yarım araba saman veya karşılığı	7 akça
Bir araba (kağnı) odun veya	3 akça
Boyunduruk (araba ile hizmet) veya	2 akça»

«Bu yedi kullukdan ötürü akça alınsa yirmi iki akça alına.» (430) «Çift resmi yahud kulluk akçası veya raiyyet resmi köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibarettir.» (431) Osmanlılar aynı şekilde, Doğu Anadolu'daki ve Suriye'deki vergi tutarını da çok daha ağır olan eski vergiler düzeyinde tuttular (432). Dolayısıyla, İmparatorluk toprakları üzerinde, vergi hadlerinde

(430) Zikreden: İNALCIK H. «Osmanlılarda raiyyet...»
(431) İNALCIK H. «Osmanlılarda raiyyet...»
(432) İNALCIK H. «Osmanlılarda raiyyet...»

üç misline kadar varan farklılıklar başgösterdi. Bu çeşitli vergi hadlerinin coğrafi dağılımında, hayli açık seçik gruplar belirir. Birincisi, Doğu Trakya, Bulgaristan, Sırbistan ve Arnavutluk hakkında bilinen rakamlar, 22 akçelik bir asgari had meydana getirir. Batı Anadolu, yani Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra, aralarında Osmanoğullarının da bulunduğu çeşitli Türkmen beyliklerinin Bizans'dan aldıkları topraklarda 30 ilâ 33 akçelik bir vergi yerleşmiştir. Bu rakamlar genellikle on altıncı yüzyıl esas alınarak verildiğine ve Fatih'in 1458 yılında (433) Macarlara karşı sipahileri kış boyunca da seferde tutabilmek için Anadolu'da vergileri bunlar yararına % 50 arttırdığını bildiğimize göre, Hıristiyanlardan alınmış fetih topraklarının hemen hemen tümü üzerinde, ilk baştan eşit hadde vergi toplandığını varsayabiliriz. Buna karşılık Doğu Anadolu 50 hatta 55 akçe öder. İkisi arasında bir geçiş bölgesi vardır (Ankara 37 akçe, Karaman 37 akçe, Antalya 42 akçe); ama bu bölgede açıklanması güç sivri uçlar da boy gösterir: Çankırı, Çorum ve Kayseri 57 şer akçe öder. Bu, bütün İmparatorluk için azami had demekti. Kayseri, Selçuklu yönetici sınıfının merkezlerinden biriydi ve Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra bu şehirdeki toprakların büyük bir kısmı özel mülkiere dönüşmüştü. Aynı şekilde, Çankırı'yla Çorum da Candaroğlu Beyliğine dahildi. Selçuklu aristokrasisinden gelme unsurların oluşturduğu tek Devlet olan bu Beylik, varlığını on dördüncü yüzyıl öncesinden on beşinci yüzyıl ortalarına kadar sürdürebilmişti. Buralardaki arazinin her türlü idarî denetimin dışında gas bedilmesi olgusunun, bu toprakların çok ağır salma yükleri altına sokulması sonucunu doğurduğunu; bunların da Osmanlılar tarafından adet olduğu üzere aynen korunup

(433) İNALCIK H. «Osmanlılarda raiyyet...»

düzenli vergiye dönüştürüldüğünü varsayabiliriz. Aşiret kurumlarıyla feodal kurumların her zaman varolduğu Doğu Anadolu'ya gelince, vergi haddi belli bir şekilde yüksektir (434).

Öyleyse bir çift büyüklüğünde bir toprağa sahip olan reaya bir tam çift resmi öder. Bu vergi toprağa bağlıdır. «Ve şehirlerde şehir halkı olan kimesneler şehir dışında çiftlik tasarruf eyleseler ne kadar yer tasarruf iderse kanun üzere resmin vire. Amma şehirlü çift bozub feragat iderse çift resmi talep olunmaya.» (435) Eğer reaya yarım çifte sahipse, tam çift resminin yarısına eşit olan yarım çift (nîm çift) resmi öder. Ama elindeki toprak daha da azsa, o zaman kendisine bennâk denir ve sahip olduğu toprağın miktarından bağımsız olan sabit bir resim öder. Öyleyse bu resmin gerisinde saklı kelle vergisi veçhesinin burda da ortaya çıktığını görüyoruz. Bennâk resmi eyaletlerde 9 akçeden başlar, diğer yerlerde genellikle 12 akçeye, azami 22 akçeye kadar çıkar. (Kayseri eyaletinde 18 akçe gibi büyük bir rakama rastlarız) (436). Bu meblağı, sahip olunan toprağın yüzölçümüyle denkleştirmek için, tarıma elverişli arazinin dönümünden hareketle toprağın evsafına göre değişen başka bir vergi tabanı meydana getirildi. Tam çiftin 80 dönüm, nim çiftin ise 40 dönüm sayıldığı iyi evsaflı toprakta bu vergi genellikle, iki dönüm için bir akçedir. O zaman bennâk, 24 dönümden daha az bir toprağı ekip biçiyorsa 12 akçelik sabit bir vergi öder; ama ekip biçtiği toprak 24 ila 40 dönüm arasındaysa, ver-

---

(434) Çeşitli vergi tutarları BARKAN'ın «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar» adlı eserinde topladığı kanunlardan alınmıştır.

(435) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 3. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(436) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

gisi dönüm üzerinden hesaplanarak alınır (437), böylece Devletin hiç bir kaybı olmaz.

Bennâk evli bir reayadır, yani bir hane sahibi sayılır ve nim çiftten daha az büyüklükte bir toprağı ekip biçer. Bu toprak da çift gibi, sipahiye bir tapu harcının ödenmesiyle edinilmiştir. Bennâkin durumu katı ölçüler içine alınmamıştır; bir bennâk her zaman bir tam çift sahibi haline gelebilir. «Ve bir raiyat defterde bennâk kaydolunub sonradan çifte kadir olup çifte malik olsa, ol olduğı yerün resmin vire. Ve bennâk resmin dahi vire. Şol vakit ki sonradan vilayet yazıla ol kişinin bennâklığı ref'olınub çifte yazıla ol vakit hemen çift resmin virüb bennâk resmin virmeye.» (438)

Bennâk'ın daha altında bir başka kategori, yani topraksızlar vardır. Bunlar Rumeli ve Batı Anadolu'da 5 ilâ 9 akçe, Doğu Anadolu'da ise 12 akçe vergi öderler (439). Öyleyse burada doğrudan doğruya, toprakla hiç bir ilgisi bulunmayan bir kelle vergisi söz konusudur.

Topraksızlar çeşitli kökenlerden gelmiş olabilirler. Birincisi babalarıyla ayrı çatı altında oturan reaya oğulları. «Ve atası yanında olan reayanın mücerred oğullarından resim alınmaz.» (440) Ama yirmi yaşına varıp da babasının yanında kalan oğuldan 6 akçe vergi alınır. Bunlar «mücerred» ler yani bekârlardır, hane sayımında ayrı tutulurlar. Bunlara «caba» veya «kara» da (burada yoksul anlamına) denir; ama bu adların, aile ocağında barınıp baba çiftinin mirasçısı durumunda olan bekârla, tek başına kal-

(437) İNALCIK H. «Osmanlılarda raiyyet...»

(438) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 20. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(439) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(440) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde I. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

mış topraksız bekâr arasında bir farkı belirtip belirtmediği açıklığa kavuşmamıştır. Evlenen topraksızlara cababennâk denir, ama bunların hepsi her haiûkârda aynı vergiyi öderler. Nihayet sonuncu bir grup olarak da «bive» denen, ister istemez topraksız, aynı tarzda vergilendirilmiş, sayımda ayrı tutulan dul kadınlar vardır.

b — Üretim Üzerinden Vergi

Toprak kirasının ödenmesini böylece gördükten sonra ürün vergisine, yani Devlet'e ya da onun vekili durumundaki sipahilere ait olan toprak rantına gelelim. Bu vergi Osmanlılara ait resmi belgelerde «öşür» adıyla anılır. Ama, toprak «haraciye» olarak nitelendirildiğine göre, aslında söz konusu olan haracdır ve zaten toprak, ancak harac toprağıysa Devletin malıdır.

Nispî bir vergi olan öşr, ürünün onda biriyle beşte biri arasında değişir ve «Kanunu Kadim» e, yani fetih öncesi yürürlükte olan vergiye göre hesaplanmışa benzer. Bu yüzden büyük çapta, çift resmiyle aynı coğrafi dalgalanmaları gösterir. Rumeli ve Batı Anadolu'da 1/8'le 1/10 arası, Doğu Anadolu'da ise 1/5'dir. Bazı eyaletlerde öşr, muhtemelen eski feodal bir salma kalıntısı olan «salarlık» ya da «salariye» yle (*) birlikte alınır. Genellikle yirmide bir buçuk (ya da % 7,5) oranında alınan salarlık, vergi tutarını yükseltmeye yarar. «Ve cemî'i hububatdan kanun-i kadim üzere on kileden bir kile öşür alınmak üzere hasıl Cümlesi sekiz müd gallede bir müd olup her bir müd'de buçuk kile salariye alınmak kanun olmağın hasıl'a bile ilhak olundu.» (441) «Hububatdan öşür ve salarlık alınır.

(441) Biga Livası Kanunu 1517, madde 5. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(*) Yem vergisi (Ç.N.)

Cümlesi sekiz müd gallede bir müd olup her bir müd'de iki buçuk kile olur. Ve baki hububatdır ki nohud ve mercimek ve bakla gibi ve penbe ve keten gibi hemen öşür alınıb salarlık alınıb salarlık alını gelmemişdir.» (442)

Öşr hububatla sınırlı değildir, bütün toprak ürünlerine uygulanır. «Ve burçakdan ve mercümekden ve nohuddan ve susamdan ve böğrülceden ve bakladan ve soğan ve sarımsakdan ve çörekotundan ve maşdan ve yonca'dan onda bir öşür alınır. Ve ketenden dahi onda bir öşür alınır. Ve keten tohumundan öşür alınmaz.» (443) «Ve kendirden on demetde bir demetdir. Ve kuru üzümden ve avenkden onda bir öşür alınır.» (444) «Ve pekmezden on beşde bir alınır. Zira pekmezde odun (*) harcı vardır.» (445) «Ve zerdelü ve badem ve zeytun ve ermud ve incirden ve narencden ve enârdan ve şeftaludan ve bunların emsalı ağaçda biten fevekinden vakti gelicek emin kişiler üzerine varub kıymete tutub öşrün alalar.» (446) «Ve bağ ve bağçe arasında ot bitüb satılır olsa on akçeden bir akçedir.» (447) Nasıl ki Büyük İnka, annelerin çocuklarına kaç kere meme vermek zorunda olduğunu bile tes-

(242) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 13. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt 1 «Kanunlar»

(443) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 32. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(444) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 32. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(445) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 33. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(446) Kanunu Livâ-i, Aydın 1528, madde 35. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(447) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 36. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(*) Meyve suyunun kaynatılıp usare elde edilmesinde yakıt olarak kullanılan odun.

bit etmişse, Büyük Türk de vergilendirmedik bir ot bırakmaz.

Öşür, bağlardan, bahçelerden olduğu gibi, arı kovanlarından bile (kovan başına 1 veya 2 akçe) alınır (448). «Bağdan ve bağçeden öşr-i hasıl alınmak kanun-ı şera mutabıktır. Etraf-ı memalikde bi-hesab il hasıl bağ dönümüyle her bir dönümden bâ'zı vilayetde on akçe ve bazı vilayetde beş akçe ve bazı vilayetde üç akçe alınagelmiştir.» (449) Burada yorum çok karmaşık bir hale gelir. Çünkü, bir yandan bu topraklar eğer bir kere özel mülk kabul edilirse, o zaman öşür sözü kendi gerçek anlamını alır ve haraç yerine kullanılamaz. Ama öte yandan bu durumda artık nispî bir vergi değil, sabit bir vergi, bağ ve bahçelere uygulanan bir çeşit «çift resmi» söz konusu olur. «Bağlar haracı evvelden dönümüne altışar akçe alınır (...)» (450) olduğunu belirten Aydın Livası Kanunu da bu durumu aydınlatamaz. Bütün bunlar, Osmanlı idari mekanizmasının mütecanis olmayan yapılardan yola çıkıp kesin tanımı yapılmış kalıplara dayalı, bütünlüğü olan bir sistem yaratma yolunda harcadığı çabaların, her zaman, farklı mahalli özelliklerin hepsini ortadan kaldıramadığını gösterir.

Topraktan nakdi olarak alınan vergiye karşılık, öşür genellikle aynî olarak alınır. Başlangıçta her ikisi de harman kaldırıldıktan sonra ödenirdi, ama on beşinci yüzyıl sonlarına doğru çift resminin ödenmesi 1 mart tarihine

---

(448) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 7. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(449) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 21. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(450) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 47, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

alındı (451). Gerekçe olarak, tımarların tahsis işleminin 1 martta yapılması gösterilmişti; olur da bir sipahi tımarının başından alınırsa, önceden, yani daha sonbahardan ödenen yıllık verginin tümünü üzerine geçirmemesi ve yeni gelen sipahinin de bundan zarar görmemesi gerekirdi. Hem yeni sipahi, birçok keresinde de olduğu gibi vergi tutarını yeniden istemekten geri kalmadığı için, son tahlilde ezilen reaya olmaktaydı. Ama şu kesin ki, gerekçesi ne olursa olsun bu karar, maddi kaynaklarını genellikle kış sonuna kadar tüketen reaya için ağır bir darbeydi. Köylünün tefecilerin eline düşmesinde bu değişikliğin katkısı büyük olsa gerektir.

Sipahiye borçlu olduğu öşrü reaya kendi teslim eder, bu da bir günlük angarya teşkil eder. «Sipahi gallatını ambarına iletüb hisar erinin kal'aya (*) iletmek reaya üzerlerine bid'at-i marufedir. Amma bir günlük mesafeden ziyade olsa def'an-lil-haraç teklif alınmaya deyü emrolunmuştur.» (452)

Bir dizi vergi, diğer alanlarda öşrün tamamlayıcısı olur. Koyunlardan alınan ve koyun öşrü de denilen vergi, iki (453) ya da üç (454) koyun için 1 akçe hesabıyla nakit

---

(451) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 14. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt 1 «Kanunlar»

(452) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 14. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt 1 «Kanunlar»

(453) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 10. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt 1 «Kanunlar»

(454) Yunanistan'da Kastoria bölgesinde. Zikreden: BELDICEANU N. «Les actes des premiers sultans conservées dans les manuscrits turcs de la Bibliothéque Nationale de Paris» *(Paris Ulusal Kitaplığında Saklanan Eliyazmalarda İlk Osmanlı Sultanlarına Ait Belgeler)* Paris 1960.

(*) Daha ilerde göreceğimiz kale tımarı.

olarak alınır; bu da yüz koyunda bir koyuna denk gelir (455). Vergi nisanda (456), yani koyunların kuzulayıp sürülerde baş sayısının çoğaldığı dönemde alınır. Gayrımüslimlerin köylerinde, aynı taban üzerinden domuzlardan da vergi alınır (457). Değirmenler için de vergi ödenir. «Ve değirmende yıl yürüyenden altmış akçe ve altı ay yürüyen değirmenden otuz akçe alınır. Ve andan aşağı her ayda beş akçe hısabı üzere alınır.» (458) Önceleri harman zamanı toplanan bu vergi de, çok muhtemeldir ki yukarda anılan aynı sebebler yüzünden mart ayına bırakıldı (459).

c — Harçlar ve Para Cezaları

Toprağın bizzat kendinden (çift resmi) ve ürünlerinden (öşür ve benzeri vergiler) alınan vergiden sonra, özel kişilerin devlet idaresiyle olan ilişkilerinden doğan vergilerle ilgili üçüncü bir kategori gelir. Bunlar çeşitli ruhsat akçeleri ve para cezalarıdır.

Evlenme sırasında, kız tarafı bir evlilik ruhsatı harcıyla vergiye bağlanmıştır. Bu da, kızın aldığı «başlık» parasını zorunlu kılmak demektir. «Resmi arusane cihazlu kız-

(455) Rumeli Türkmenleriyle ilgili yönetmelik. Zikreden: BEL. DICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(456) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 42. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(457) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid» Ankara 1954.

(458) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 39. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(459) Hüdavendigâr Livâsı Kanunnamesi 1487, madde 7. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt 1 «Kanunlar»

dan altmış akçe ve avratden kırk akçe.» (460) Bu ruhsat akçesinin dışında evlenme akti için ayrıca bir harç ödenir. Bu da 12 akçe civarındadır (461).

Cezalara gelince, can yakanların canı yananlara ödeyeceği bu «cürmîye» ler bir çeşit vergi meydana getirir. Devlet araya girerek bu ceza paralarına kendi el koyar. Kanun koyucu burada da mümkün olan bütün durumları inceden inceye tespit etmiştir. «Cürüm dahi bigayr-ı hakkın katl-ı nefs iden kimesneden a'lasından üçyüz akçe ve mutavassıt-ül halden ikiyüz ve ednasından yüz akçedir. Ve göz çıkaran kimesneden yüzelli akçe ve baş yarılub süğük çıksa ve diş çıksa ve bıçağla mecruh edib döşeğe düşerse yüz akçe ve el düşerse nısıf-i cürm-i nefisdir. Ve bunlardan mâdun şenayi'de ki ta'zir ve te'dip lazım ola otuz akçe ve kara berenin cürmi on akçe alınmak örf-i ma'ruftur.» (462) Başka kanunlar da, zina durumunda, kadının çeşitli direnme dereceleri üzerine kurulan kademeli bir ceza tarifesi meydana getirmeğe çalışır (463).

Bir köylünün hayvanlarının başkasının tarlasını çiğ-

---

(460) Hüdavendigâr Livâsı Kanunnamesi 1487, madde 23. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda» cilt 1 «Kanunlar»

(461) Hüdavendigâr Livâsı Kanunnamesi 1487, madde 23. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt 1 «Kanunlar»

(462) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 29. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt 1 «Kanunlar»

(463) Alâ-üd-Devle Bey Kanunu, madde 12. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar» Bu kanun adını, 1516'da Yavuz Sultan Selim Tarafından varlığına son verilen Zülkadiroğulları Beyliği'nin son hükümdarından almıştır. Bu kanunun, Türkmen adetlerini yeniden yürürlüğe sokması, Osmanlı yönetiminin asimilasyon çabalarına bir örnek teşkil eder.

nemesi durumunu müeyyidelendirirken, daha hafif cezalar konulmuştur. Kanun bu durumda ödenecek para cezası gibi, yenecek değnek sayısını da tesbit eder. «Bir kişinin atı veya katırı veya öküzü ekine girse davar başına beş çomak urub ve beş akçe cerîme alınur. İnek girse dört çomak ve dört akçe alına. Ve buzağu girse her birine birer çomak ve birer akçe alına. Küffârın kara canavarı girse canavar başına iki çomak ve ikişer akçe alına.» (464)

Rumeli topraklarında angaryaların nakdi ödemelere dönüştüğünü daha evvel görmüştük. Doğu Anadolu'da ise angarya on altıncı yüzyılda hâlâ varlığını sürdürmektedir ve devlet bunu ortadan kaldırmaya ya da yerine vergi koymaya çalışır. «Trabzon sancağında olan tımarların reayası hassa bağlar içün yılda her raiyet üçer gün hizmet eyleye.» (465) Burda Devlet, toprak ve insanlar üzerindeki haklarını zamanla kayıtlı olarak sipahilere bırakırken, çok muhtemeldir ki eski bir adete dayanarak angaryayı kendine saklar. «Ve sancak beyleri ve sipahiler raiyetlerin birkaç gün ot biçmeye deyü alub gidub işlerin battal iderlermiş. Bid'at oldığı sebebden ref'olındı. Akçeleriyle rencber tutub biçdüreler, raiyeti incitmeyeler.» (466) «Ve bir haneye üç gün irgadiye bağlamıştır ve her gün ikişer akçe takdir olunmuştur. Gerekse sipahiierine üç gün irgatlık işleyüb gerekse akçesin alalar.» (467)

---

(464) İç İl Livası Kanunu 1584, madde 8. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(465) Kanunname-i Livâ-i Trabzon 1583, madde 1. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(466) Malatya Livası Kanunu 1569, madde 7. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(467) Diyarbekir Vilayeti Kanunu 1540, madde 8. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

d — Gayrimüslimlerden Alınan Ek Vergiler

Yukarıda anlatılan bütün vergileri Müslümanlar ve gayrimüslimler aynı şekilde öder. Gayrimüslimler ayrıca, tam anlamıyla bir kelle vergisi olan cizyeyi ödemek zorundadır. Bu vergiye ispençe, hatta çok zaman haraç da denir. «Ve keferesi dadından yirmi altışar akçe harac virüb sâyır rüsûmu Müslümanlar gibi virügelmişler.» (468) «Ve kefere tayifesine yirmibeıer akçe ispençe.» (469) Çeşitli adların, Osmanlılar zamanında hepsi bir araya toplanmış ayrı kökenleri belirtiyor olması çok mümkündür. İspençe'nin kökü, on dördüncü yüzyılda askeri sınıf üyelerinin savaş tutsakları edinmelerini vergilendirmek için konulan pençik'ten (beşte bir) geliyor olmalı. Bir kölenin değeri 125 akçe sayıldığında, pençik 25 akçeydi (470). On beşinci yüzyıl başlarından itibaren Rumelinin gayrimüslim halkının 25 akçelik ispençe ödediğine bakılırsa, ödenmesi köle sahiplerine düşen bu vergi, daha sonra reayaya yansımış olacaktır. Ama burada ispençe gayrimüslimlerde çift resminin yerini alır, onun üstüne eklenmez (471). Yani gayrimüslimler çift resmine eşit ispençeyle cizyenin toplamını öderler. Böylece 1488'de Selanik ispençesi hane başına 25 akçeyken, cizye 64 akçedir (472). Bir diğer önem-

---

(468) Kanunu Livâ-i Kayseriye 1500, madde 5. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(469) Diyarıbekir Vilayeti Kanunu 1540, madde 8. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(470) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları» Ankara 1943

(471) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»

(472) GÖKBİLGİN T. «XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar Mülkler ve Mukataalar», İstanbul 1952.

li fark da, ispençe aracının, yani sipahinin şahsına aitken, cizye doğrudan doğruya devlet tarafından toplanır. On altıncı yüzyıl başında, Güneydoğu Anadolu'nun fethiyle birlikte ispençe bu bölgenin gayrimüslimlerine de konuldu; daha doğrusu burada çift resminin yerine geçmeyip de ona eklenmiş olmalı; çünkü ispençe 25 akçe olmaya devam ederken, bu bölgede çift resmi 50 ya da 55 akçeydi. Bu durumda gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha az vergi ödediğini varsaymamız gerekir ki, bu da olacak şey değildir. Orta ve Batı Anadolu'da ispençe bilinmiyora benzer; buralar cizye öderdi. Ortalama rakam hane başına 51,8 akçedir (473). Aile reisieriyle birlikte yaşayan ergenlik çağına varmış erkekler tam vergi öder.

e — Olağanüstü Vergiler

Buraya kadar sadece yıldan yıla, ya da suç işleme ve resmî akit durumlarında alınan olağan vergiler söz konusuydu. Bunların yanı sıra bir de, «avariz» adı altında az çok bir araya koyabileceğimiz vergiler kategorisi vardır. Başlangıçta bunlar, reayanın savaş döneminde Devlet'e borçlu olduğu çeşitli hizmet ve salmalara, özellikle sınırboylarına doğru yürüyüşe geçmiş ordunun iaşesini sağlamaya ilişkindi. Ama bu salmalar nakdî biçime dönüştükçe, gitgide olağanüstü vergi niteliğini kaybeder oldular. Avariz, Osmanlı İmparatorluğu yapılarının evrimi bakımından kendine has, çok önemli iki özellik gösterir. Birincisi, doğrudan doğruya Devlet eliyle toplanır. İkincisi de, teamül yoluyla kalıplaşarak, para dalgalanmalarına rağmen yüzyıllar boyunca değişmeden kalan öteki vergilerin aksine, miktarı kanunla konulmamış olan avariz evrime uğrar. Böy-

(473) BARKAN Ö.L. «H. 994 yılı Cizyesinin Tahsilâtına Ait Muhasebe Bilânçoları», «Belgeler» cilt I fasikül I, 1964.

lece Devlet, doğrudan doğruya aldığı vergilerle sipahinin maddî kaynaklarını azaltır.

Avariz ya aynî ya da nakdî olarak alınır. Ama hizmet halinde alınan olağanüstü vergi biçimleri de vardır. Ancak, bu mecburî hizmetin bedeli ödenir. «Vergilerle ilgili defterlerden edindiğimiz bilgiye göre, 50 hanelik her topluluk bir duvarcı ustasıyla onun bakımı ve ücreti için gerekli görülen 2100 akçeyi vermek zorundaydı. Vasıfsız işçiler için bölüşülecek meblağ daha azdı. Aynı şekilde Hicri 914 (1509) yılında büyük bir zelzele İstanbul surlarını yıkınca, Divan Sultan adına bir ferman yayınladı. Buna göre, vergi birimi olan 20 hanelik her küme bir işçi ve her hane 20 akçe vermek zorundaydı. Böylece Anadolu eyaletlerinden 37 000, Rumeli eyaletlerinden 30 000 işçi zarar gören yerleri onarmak üzere seferber edildiler. İçlerinde 3 000'i dülger ve duvar ustasıydı.» (474) Böylece belli sayıda haneden meydana gelen kümelerden bir hane, bir temsilcisinin şahsında işgücünü sunar, ama bu işgücünün bedelini alırken, diğerleri de bu bedeli ödemeye yarayan bir vergi verirdi. Bu aynı sistem kadırgalara kürekçi toplarken de kullanılmıştı (475).

On altıncı yüzyıl başlarında avariz olarak alınan vergilerden hane başına ortalama 20 akçelik bir rakam elde ederiz (476). Aynı yüzyılın sonunda bu rakam 210 akçeye yükselecektir (477). Diğer vergiler gibi her türlü avariz,

(474) BARKAN Ö.L. «L'organisation du travail dans le chantier d'une grande mosque à Istanbul au XVI éme siécle» *(İstanbul'da Onaltıncı Yüzyılda Bir Büyük Camii İnşaatında İş Düzeni)*, «Annales» cilt 17, 1962

(475) AKDAĞ M. «Celali İsyanları» İstanbul 1964

(476) AKDAĞ M. «Celali İsyanları»

(477) AKDAĞ M. «Celali İsyanları»

hatta seferî orduyla toplanan yedek erzak bile (nüzül resmi) nakdî biçime dönüştü (478).

C — Reaya'nın Durumu

Demek ki, reayanın yükümlülüklerini üç noktada özetleyebiliriz : reaya toprağa bağlıdır (toprağı terketme yasağı ve ekip biçme yükümlülüğü); toprağın artık - ürününü Devlet'e ya da temsilcilerine vermek zorundadır (sabit ödemeleriyle nispî ödemeleri birbirini tamamlar); Devlet hizmet ve faaliyetlerine katılmakla yükümlüdür. Buna karşılık, hükümdarın uyrukları karşısında en yüce ödevi sayılan adaletten pay almak hakkıdır. Ama, reayaya düşen borçların yanında bu yüce ödevin tanımı iyi yapılmış olmaktan çok uzaktır. Çağın büyük bilginleri «Daireyi Adliye» denilen kıyaslamalar yaparak Devletin işleyişini belirtmeye çalıştılar.

«Adldir mucib-i salâh-ı cihan
«Cihan bir bağdır dıvarı Devlet
«Devletin yatımı şeriattır
«Şeriata olamaz hiç haris illâ Melik
«Melik zapteylemez illâ leşker
«Leşkeri cem'edemez illâ mal
«Malî cem'eden raiyettir
«Raiyeti kul eder Padişah-i Aleme adl
«Adldir mucib-i salâh-ı cihân
vs.» (479)

---

(478) CVETKOVA B. «Contribution à l'étude des impôts extraordinaires en Bulgarie sous la domination Turque» *(Türk Egemenliği Altında Bulunduğu Sıralarda Bulgaristan'daki Olağanüstü Vergilerin İncelenmesine Katkı)* Varşova 1959.

(479) KINALIZADE ALİ'nin Daireyi Adliyesi. Zikreden: DİVİT. ÇİOĞLU S. *«Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu»* İstanbul 1967.

Bu sistemin doğurduğu bütün imkânların tek ve biricik yararlanıcısı durumundaki hükümdar, yerleşmiş kalıpların reayanın zararına çiğnenmesine karşı gözünü dört açmakta çıkarı olan tek kişidir.

Reaya şartlarını iyiye doğru değiştiremez ve başka bir sosyal sınıfa geçemez. Kendi sınıfından çıkış yolları ona genellikle kapalıdır. Ancak, şu veya bu kategorinin bağrında, fazlalıklar ya da tam tersine boşluklar kendini açığa vurduğu zaman, kanun ve yönetmelikler ister istemez esnekleşir ve geçirgen hale gelirler. Normal olarak kırlardaki nüfus fazlasını oluşturan topraksız reayanın, vergisini ödemeye devam ettiği takdirde başka yere gitme hakkı vardır. Hatta çift sahibi reaya bile, on beş yıl izini kaybettirmek ya da çift bozan akçesini ödemek şartıyla toprağından ayrılabilir. «Ve bir şehirde raiyet neslinden bir kimesne on beş yıl tevattum itse amma bi-husûsihi defter-i reayada mukayyed olmasa anun gibi kimesne raiyet olmayub şehiriüye ilhak olunmak emrolınub kanun olmışdır.» (480) Burada kanun, zımni olarak sınıf değiştirmeyi kabul etmektedir.

Askerî sınıfa geçmek çok daha güçtür, ama gene de imkânsız değildir. Devlet sipahiliğe geçmeyi sıkı sıkıya denetimi altında tutar. Hatta bir zaman sonra yeni bir padişahın tahta çıkışıyla, çok kere, birçok sipahinin sırf ihbarlara dayandırılarak, sipahi oğlu olmadıkları için tımarlarını kaybettikleri görülür. Kütükte birçok sipahinin adının yanına «Sipahi ama raiyatzâde, atası köhne defterde raiyete kayıdlı» (481) diye şerh düşülmüştür. Hicrî 948 (1541) tarihli bir ferman, Devlet'in daha önce zorunlu du-

(480) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 9. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(481) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»

rumlarda sipahi olmayanlara tımarlar dağıttığını, bundan doğan müktesep hakları tanımaya devam edeceğini, ama bundan böyle bu gibi kötüye kullanılmaların meydana gelmemesi için tedbir alma kararında olduğunu açıkca belirtir (482).

Reayayla yakınlığı olan bir kategoriyi de göçebeler meydana getirir. Bunlar kuvve halinde reaya olarak belirirler. Daha az üretken, dolayısıyla vergilendirmeye daha az elverişli olan bu sosyal kat, hareketli, onun için de istikrarsız bir unsur meydana getirir. Bu da, birbiri peşisıra idari mekanizmadan gelen tepkilere yol açar. Osmanlı yönetimi böylece bağışıklıklar tanımaktan tutun da, hedefi göz korkutmak olan davranışlara ve gerekirse şiddetli bir bastırma hareketine kadar varan çeşitli yollara baş vurarak bunları yerleşik düzene geçirmeyi denedi.

Göçebenin vergi tabanı koyundur. «Yürük de (...) resmi ganem iki koyuna bir akçedir. (...) Ve koyunu olmayan yürükten resmi kara on iki akçedir.» (483) «Eğer yürük bir sipahiden yer tutub ziraat itse öşür ve salarlık virdükten sonra resmi boyunduruk deyü on iki akçe virüb ziyade resim virmez.» (484) Göçebelerin bir tımar arazisi üzerine geçişi, iki tür vergiyle kendini belirtir: 50 koyunda 1 koyunla 200 koyunda 1 koyun arasında değişen otlak vergisi (485); bir de, kişi başına 3 akçeyle 6 akçe arasında değişen kışlama vergisi (486).

---

(482) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»

(483) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 10. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(484) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 11. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(485) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»

(486) İNALCIK H. «Osmanlılarda raiyyet...»

III — TIMAR VE TIMAR SAHİBİ

Toprak emekçisi gibi sürü yetiştiricisinin de sömürülmesi, üretim araçlarının üstün mülkiyet hakkını muhafaza eden Devlet tarafından inceden inceye düzenlenmiştir. Bu mülkiyet, ondan doğan şu ya da bu ölçüde önemli bir kısım haklarla birlikte, çok kere, uzun ya da kısa bir dönem için yönetici sınıfa dahil olan kişilere bırakılmıştır. Bu bırakmanın çeşitli yolları ve tımar sahiplerinin niteliği, toprağın örgütlenmesindeki çeşitli biçimleri belirtir.

A — Tımar

Osmanlı İmparatorluğu toprak yapısının kendine has niteliğini çizen en yaygın biçim «tımar» dır. İslâmiyetteki ikta kurumunun Selçuklu dönemindeki biçiminden gelen tımar, ayrıca Bizans kurumlarının, yani pronoia ve stratiotikon ktêmanın izlerini de taşır.

Tımar kelimesi, hem merkezî idarî sistem tarafından mal ve insan kaynaklarının sayımı yapılıp gelirleri belirlenmiş bir toprak parçasını; hem de, Devletin tayin ettiği bir ya da birçok kişinin bu toprağın rantını kendi üzerine geçirmesini sağlayan bir sömürü biçimini ifade eder. Bu kişi ya da kişiler, buna karşılık orduya, bu rantın tutarı nisbetinde teçhiz edilmiş savaşçı sağlarlar.

Tımar çok kere bölünmez bir bütün olarak kabul edilir. «Vilâyet defterinde yazılan tımarlar halleri üzere dura. Bir tımar bir tımara ve bir tımardan bir karye ahar tımara katılmaya.» (487) Böylece tımarlar çok kere birden çok kişinin tasarrufunda bulunur. Bu tasarruf ortaklaşa ya da paylar halinde olabilir. Bölünmez birim olan tımar, genel-

(487) Kanuni Sultan Süleyman Devri (1520—1566) Kanunnâme-i Vilâyet-i Nigebolu, madde 1. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

likle ölmüş bir zilyedin oğulları tarafından birlikte tasarruf edilir (488).

Bir tımarın meydana gelmesindeki temel unsur, toprağı ve sakinleriyle birlikte köylerdir. Bir tımarı, bir ya da birden çok köy meydana getirebilir. Çok kere köyler birçok tımar, ya da ortak tasarruftaki bir tımarın birçok payları arasında bölüşülmüştür (Arnavutluk'taki Leşnice köyü, 18, 7, 17, 10, 8 ve 6 hanelik altı paya bölünmüştü ve her biri altı ayrı sipahi arasında bölüşülmüştü) (489) ve kanun koyucu bu düzenlemeyi tercih eder gözükür, çünkü «(...) tûl-i zaman zabtında olmağla malikâne yahut vakfedip askerin nizamına halel gelür.» (490) Oysa bir iskân merkezinin birçok kişi arasında paylaşılması, tımarın fiefe dönüşmesini önler.

Tımarların daha büyük olanlarına büyük köyler, kasabalar, hatta şehirler, ayrıca da pazar yerleri, limanlar geçitler ve değirmenler gibi özel kazançlar sağlayan yerler de dahildir (491).

Bir tımarın sağladığı kazancın önemi yeni reayanın gelmesi ve yeni toprakların tarıma elverişli hale getirilmesiyle de artabilir. Kanun tımarla ilgili olarak «ve raiyetden tekrar öşür şol kimesneden alınır ki kendü sipahisinin tımarındaki çiftliği terk idüb varub gayri yerde ziraat ide. Anun gibiden tekrar öşür alınır. Feammâ üzerine yazılan yerin eküb temem hakkından gelse andan sonra âhar yerde ziraat etdüği yerden tekrar öşür alınmak hayfdır» (492) diye açıklamada bulunur. Ekilebilir arazinin azlığı, bir tı-

(488) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»
(489) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»
(490) Zikreden: İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...» ...
(491) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»
(492) Kanunu Liva-i Aydın 1528, madde 3. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

mardan ötekine, tek tek ya da yığın halinde göçlere yol açar. «(...) Bazı reâyâ gelüb bir mahalle ziraatgâh edinüb orman ve aşcârını kırıb ihyâ edüb müstakil mezra'a eyleseler veyahut temekkün edüb başka kariye olunsalar, bu makûle kurâ ve mezâri'e dahi hâric-ez-defter derler.» (493) Bunlara dışarlıklı reaya denir. Bu reaya, yeni bir sayım yapılıp da, yeni tımara geçmeleri kanun yoluyla onaylanıncaya kadar vergisinin bir kısmını «reaya sahibi» sipahiye öderken bir kısmını da «toprak sahibi» sipahiye öder.

Tımar arazisinin çoğu, ya daha sipahi gelmeden çok önce reayanın tasarrufunda olur; bu durum onları toprakları üzerinde fiilen temelli kılardı; ya da sipahi tarafından bir tapu karşılığı reayaya bırakılırdı. Ama doğrudan doğruya sipahiye ait bir kısım arazi daha vardı ve buna «hassa» denirdi. «(...) Umumiyetle bir çift öküzle işlenecek büyüklükte topraklardır ki bunları sipahinin mülkü addetmek doğru değildir. Sipahi bu yerleri ancak kendi memuriyeti zamanında kiraya verebilir, yerine gelen sipahi her zaman bu çiftliği işlemek üzere geri alabilir.» (494) Bu topraklar, nazarî olarak sipahinin geçimine tahsis edilmiştir. Tapuyla verilemezler (495). Bunları genellikle, yarıcı olarak topraksız reaya işler. Bazı bölgelerde ise reayanın yılda üç gün sipahinin hassasında çalışması adeti yer etmiştir (496).

B — Tımar Sahibi

«Bu taifenin maadısına zuama ve erbab-ı tımar derler; askeri dedikleri bu taifedir, cümlesi memur olduklu hizmetlerinde daim ve kaim olduklarınca zeamet ve tımar-

(493) Zikreden: İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»
(494) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» Çiftçi...»
(495) Kanunu Liva-i Aydın 1528, madde 23. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»
(496) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»

lar tasarruflarında olur, bilâsebeb ellerinden alınıp ahara verilmez; hatta birisi uğur'ı humayunda giriftar ve şehit veya fevt olursa kanun varolmuştur zeamet ve tımarları ol kanun üzere oğluna, oğlu yoksa ahara verilir.» (497) Bu o çağın yazarları tarafından tımar sahibi için yapılan tanımdır. Suvari anlamına gelen «sipahi», ya da padişahın «kapıkulu sipahi» sinden ayırmak için kullanılan adıyla «tımarlı sipahi», «askerî» denilen yönetici sınıfın tabanını meydana getirir. Bu sipahilerin durumu görevleriyle bağımlıdır. Bu görev savaş görevidir. Sipahiler çağrıldıklarında ya tek başına kendileri ya da kanunla belirlenmiş belli sayıda silâh arkadaşıyla birlikte gelip, teçhizatlı birlikler halinde sefere katılmak zorundadır. Bunlar, maaş yerine talandan aldıkları pay bir yana, kendilerine ihsan edilen tımarın bütününü meydana getiren belli kaynaklar ve insanlar üzerinden gene belli miktarda bir vergiyi kendi yararlarına toplamakta kesinlikle yetkili kılınmışlardır. Yönetici sınıfın bir parçası olarak bunların imtiyazları mirasla kalır, ama daima görevleriyle bağımlıdırlar. «Ve sipahi-i mütekaid hakkında emri âlişan şöyledir ki bir sipahi ki ma'zul olup yedi yıl tımar almasa reaya gibi hukuku şer'iyelerin ve rüsûmu örfiyelerin alalar.» (498) Böylece görev de tımar tasarrufuna bağlı olarak belirir ama belli bir tımarın değil. «Birçok dirlikierin sahiplerinin muhtelif zamanlarda ne şekilde değiştiğini tesbit etmiş bulunan kayıdların tetkiki bu sahip değiştirmenin çok defa babadan oğula olmaktan ziyade yabancılar arasında vuku bulduğunu tesbit etmektedir. Filhakika bazı zaman ve mekân-

(497) AVNİ ÖMER EFENDİ'nin ocak 1642 tarihli kanunu. Zikreden: UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun-i Osmani mefhum-i Defteri Hakani», «Belleten» cilt XV, Ankara 1951

(498) Rum Vilayeti Sipahi Kanunu 1519, madde 1. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

farda bir dirlik sahibinin değişmesi keyfiyeti bugün memur kadrolarında vukua gelen tebeddülleri hatırlatan bir süratle vukua gelmiş gözükmektedir. Aynı suretle Diyarbakır'a ait tımar beyleri arasında Engürili İbrahim, Bosnalı Mahmud, Usturumcalı Mehmed, Sofyalı Mıstık, Arnavud Yusuf, Hızır Trabozoni gibi yabancı memleketten geldikleri anlaşılan isimlere tesadüf edilmesi tımar beylerinin yerli bir asalet sınıfı temsil etmediklerinin dikkate şayan delilleridir.» (499)

Tımar sayımlarını merkezî idare yapar. Merkezden özel olarak gönderilen ücretli bir devlet görevlisi, bütün kaynakların kayıtlarını tutmak için mahalli kadıyla birlikte çalışır (500). Sonra boşta kalan tımarlar, gelir tutarlarına göre, dereceleri o tımarın maddi kaynaklarına uygun sipahiiere dağıtılır. «Ve bir tımar mahlul olsa ol sancaktan ma'zul arayalar. Eğer ol sancaktan bedel ma'zul bulunmaz ise âhar sancakdan talib olan bedellû ma'zule verile. Amma şol şartla virile ki ol tımara mutasarrıf olduğu zemanda gayrı sancakda oturmaya gelüb sancağında otura. Şöyle ki bir âhar sancakda otursa sebeb-i azi ola. Ve eğer bir veya bir zeamet mahlul olsa ol mikdar ze'amet veya tımar virecek kimesne olmasa iki kişiye verile.» (501)

Tımarlar padişahtan, yani merkezi idareden çıkan bir imtiyaz fermanıyla ihsan edilir. Bu belgeye «berat» veya «teskire» denir. Geliri daha az olan tımariarı eyalet valileri, yani «beylerbeyi» ler verebilir. Buradan da merkezî idarenin dağıttığı tımarlarla, mahalli idarenin dağıttığı tımarlar arasında, «teskireli tımar» - «tesklresiz tımar» ay-

---

(499) BARKAN Ö.L, «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»

(500) İNALCIK H. «Suret_i Defter_i...»

(501) Kanunname_i Vilâet_i Nigebolu, madde 2. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

rımı doğar. «Teskiresiz tımar» sistemi 1530'da lağvolundu (502).

Sipahiler askerî seferlere katılmak ve beraberlerinde gelirlerine göre belli sayıda asker getirmekle yükümlüdür. Bu askerlere «cebelü» denir. On beşinci yüzyılda yıllık 2 bin akçelik bir gelire 1 cebelü düşüyordu. Yani geliri 2 bin akçe olan bir tımarın sahibi yalnız kendi sefere katılıyor, bu rakam 4 bin akçeye varırsa 1, 6 bin akçeye varırsa 2 cebelüyü, vb. vb... yanında getiriyordu. On yedinci yüzyılda cebelü başına düşen taban rakam 5 bin akçeye yükseldi.

Doğrudan doğruya devlet tarafından toplanan gayrımüslimlerin kelle vergisi cizye dışında, reayanın olağan ve düzenli vergilerinin hepsi prensip olarak sipahinin olurdu. Ama bu kural, bütün eyaletlerde hiç bir istisnası olmadan yürüyüp gitmezdi. Bazı yerlerde (Bolu, Ankara, Hamit eyaletleri) sipahiler, çift resmini sancak beyleriyle bölüşmek zorundaydı. Ama buna ait kanun 1522'ye doğru lağvedildi (503). Olağanüstü vergilere gelince, aksine, hep devlet tarafından alınırdı. Geriye bir de genellikle sancak beyleriyle sipahiler arasında bölüşülen (504), ya da doğrudan doğruya sancak beylerine giden (505) para cezaları kalır. O yerde düzeni sağlamakla yükümlü olan sancak beylelerinin cezaların yarısını almaları olağan görülürdü.

Sipahilerin evlenme harçları dışında vergi ödemeye-

---

(502) CVETKOVA B. «L'évolution du regime féodal turc de la fin du XVI éme jusqu' au milieu du XVIIIéme siécle» *(Onaltıncı Yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Feodal Rejiminin Evrimi)*, «Etudes Historiques» Sofya 1960.

(503) İNALCIK H. «Osmanlılardan raiyyet...»

(504) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 28. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(505) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»

cekleri açıktır (506), ama bu durum bile onların sosyal statüleriyle değil, görevleriyle bağımlıdır. Çünkü «(...) bu mezkûrların (sipahi ve sipahizadelerin) ellerinde raiyet çiftliği olsa öşrin ve resmin vireler.» (507)

Sipahi tımarını kolayca kaybetmekten korkmaz. «Ve subaşıların ve sipahilerin cüz'i bahane ile tımarları alınmaya. Meğer sefer-i hümayuna varmaya ve yahud katl-i nefs idüb sancakbeği ve kadı mektubuyla malûm olmuş ola.» (508) Tersine, bir tımar arazisi büyüyemeyeceğine göre, sipahinin elindeki tımarı daha büyük bir başka tımarla değiştirme imkânı her zaman vardır. Böylece tımarların durumundaki hareketlilik her zaman, hem de çokça olan, ama aynı zamanda sıkı sıkıya denetim altında tutulan bir şeydir. Hatta tımarın babadan oğula geçişi gibi basit bir olayda bile. «Sahibi ölmüş bir tımarın gelirlerine ölenin oğlu, kardeşi ya da tamamen başka bir kişiye yeni bir berat çıkıncaya kadar, el konulur.» (509)

Sipahinin tımarı üzerinde sık sık denetim ve müdaheleler; sipahinin bir yenisini istemek üzere kendi tımarından vazgeçme kolaylığı, orduya katılmazsa derhal açığa çıkarılması, yeni bir tımar edinebilmesindeki aynı kolaylık ve dolayısıyla tımarların habire sahip değiştirmesi, işte bütün bunlar bize sipahilerden yola çıkan mahalli, babadan oğula geçen bir aristokrasinin niçin doğamadığını gösteren önemli unsurlardır (510). Bütün bu eyaletlerde imparatorluğun idarî ve askeri temsilcisi olarak tımar sahibi sipa-

(506) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»
(507) Biga Livası Kanunu, madde 12 Zikreden: «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»
(508) Kanunname-i Vilâyet-i Nigebolu, madde 4. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»
(509) Zikreden BELDICEANU N, «Les actes des prémiers...»
(510) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»

hi, ne bir vasal, ne de mahalli toprak aristokrasisini temsil eden zengin bir mülk sahibidir. Belki bir vasal ya da tam tersine bir toprak eşrafı olmağa adaydır. Oysa İmparatorluk mevzuatı gibi örgütlenmesi de hep bir denge durumuna varmak için mücadele eder. Ama bu mücadele hiç bir zaman açıkça sonucuna ulaşamadı (511).

C — Çeşitli Kategoriler

Tımarlar gelir tutarlarına göre üç kategoriye bölünür. Geliri 10 bin akçeden 19.999 akçeye kadar olanlara doğrudan doğruya tımar, 20 bin akçeden 49.999 akçeye kadar olanlara zeamet, 50 binden fazla olanlara ise has denir (512). Ama sırf nicel olan bu bölünme, zilyedlerin görevlerinden gelen nitel değişimlerle bir arada ele alınmadığı zaman, kendi içinde bir farklılaşmayı getirmez.

Nitel açıdan tımarlar serbest tımarlar ve serbest olmayan tımarlar diye ikiye ayrılır. «Serbest tımarlarda cemi cerayim'i reaya [cürüm işleyen reayadan alınan cezalar] sahib-i tımarındır.» (513) Olaylara vurulduğunda bu, bir tımarın içişlerine yüksek makamların karışamaması anlamına gelir. Bu hüküm, Bizans pronoialarının bağışıklık hükmüne benzemektedir. Bir serbest tımar sahibi, kendi toprakları üzerinde cok önemli bir hareket serbestliğinden yararlanır.

«Ve serbest olagelen tımarlar bunlardır ki zikrolunur. Alay beğinin ve subaşılarının ve çeribaşıların ve çerisürücülerin ve emir'i alemin ve dizdarların ve çavuşların. Bunlardan ma'dasının serbest değildir.» (514) Bu gösteri-

---

(511) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»

(512) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt II Ankara 1964

(513) Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 28. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(514) Kanunu Liva-i Aydın 1528, madde 50. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

yor ki, yalnız rütbeli sipahiler serbest tımar sahibi olmağa hak kazanır. Dolayısıyla bu tımarlar, kabaca, zeametlerle aynı şey olup çıkar. Çünkü bu durumda ister istemez yüksek gelirli tımarlar söz konusu olacaktır. Nitekim bir kitaptan aldığımız şu bölüm de bunu onaylamaktadır: «Bir serbest tımar, sahibinden alınıp da, bir başka kişiye verilince, serbest tımar statüsünü kaybetmez. Eğer serbest olmayan bir tımar, bir hasla, bir zeametle ya da **serbest bir başka tımarla** birleşirse, serbest olmaz.» (515)

Serbest tımarın imtiyazları bu tımar zilyedine, kendi reayası üzerinde adaleti yürütme ve sancak beyleriyle subaşıların adamlarının bu işlere burunlarını sokmasını önleme imkânını verecek kadar önemliydi. Ama bu tımar sahiplerinin sık sık değiştiğini; Devlet memurları hiyerarşisinin en yukarsındaki kişiler olarak halkla doğrudan doğruya temasta olmadıklarını ve hele bunlar öldükten sonra görevleri ve sosyal durumları gibi, tasarruflarındaki mal mülkün de çocuklarına geçmediğini dikkate alırsak, onların yetki ve bağışıklıklarının merkezi otorite için o kadar zararlı ve tehlikeli olmadığı sonucuna varırız (516).

Tımarlılar hiyerarşisinin üst kademelerini meydana getiren subaşılar ve sancak beyleri, basit sipahilere oranla daha önemli kazanç kaynaklarına sahiptir. Bunların kendi reayası gibi, kendi idari bölgesine bağlı tımarların reayasının harç ve ceza akçelerini de (cürmiyeler) alma hakları vardır. Bu ceza akçeleri çok kere sipahiyle subaşı arasında bölüşülür. Üstelik bazı yerlerde bunların, herhangi bir ürünün satış tekelini ellerinde bulundurma hakları da vardır. «Ve subaşılar monapolya dutmalu oldukda se-

(515) Zikreden BELDICEANU N. «Recherches sur la province de Quaraman au XVIéme siécle» *(Onaltıncı Yüzyılda Karaman Vilayeti Üzerine Araştırmalar)* Leiden 1968

(516) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»

nenün hangi ayların dilerse ol aylarda iki ay on gün dutarlar. Ol zamanda kâfirlerin kübleri ve fıçıları mühürlenüb kimesneye şarab satmayalar ol zamanda subaşının şırası satıla.» (517)

Doğrudan doğruya sipahi denenlerin dışında, askerî sınıftan tımar almağa hakkı olan başka kategoriler de vardır. Bunlar imparatorluğun çeşitli yardımcı güçleridir. En önemlileri belli başlı kalelerin karargâh güçleriyle, Hıristiyan Avrupa'yı Osmanlı Devleti'nden ayıran sınır boylarında bulunan akıncılar, yani Bizanslı akriteslerle karşılaştırabileceğimiz öncü güçlerdir.

Has kelimesi, hem doğrudan doğruya padişaha ait olan toprakları, hem de yıllık geliri 50 bin akçeyi aşan ve hemen hepsi «serbest» olan, yüksek devlet memurlarına ait tımarları tanımlamak için kullanılır. «Evvela bir kısmı havass-ı hümayun'dur. (...) Bir kısmı dahi havass-ı vezir ve vüzera-i izam ve mır-i mirân-i kiram ve ümera ve defterdâran ve ayan-ı divan-i âlişandır. Bir kısmı dahi cihet-i levazımları için bazı sultaniara tayin olunan havastır ki anlara paşmaklık dahi derler. Öyle olsa has demekten murad budur ki mansıbta oldıkta mutasarruf olanlara mahsus olur; hatta birisine halel vaki olsa yerine kangi mavasül olursa ol haslar ona intikal eder.» (518) Bu durumda bile, tımar sahibinin gücü ne kadar yaygınsa o kadar geçici olur.

IV — TAM MÜLKİYET HALİNDEKİ TOPRAKLAR

A — Geçiş Biçimleri

Tımar, zeamet ve haslarda, devlet çıplak mülkiyet hakkını serbestçe kullanır ve intifa hakkı sahibinin arazisinin

(517) Kanunname-i Vilâet-i Nigebolu, madde 27. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»
(518) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun-i Osmani...»

gelirlerini denetimi altında tutar. Öteki tasarruf biçimleri, merkezî bürokrasinin müdahalesini gitgide sınırlandırarak tımar kurumuyla özel mülkiyet arasında bir geçiş meydana getirir.

«Bir kısmı dahi arpalık dır ki bab-ı saadet ve rikâb-ı devlet ağalarında ve mirî kârhanelerde hizmet eden ehl-i hıret'in başbuğlarına ve bazı serhad beylerine tayin olunmuştur ve lâkin bu dahi iki kısım üzerindedir. Bir kısmı icmallüdür sadr-i kadimden arpalık bağlanmıştır, havass-ı ehl-i manasıb gibi birbirine intikal eder; bir kısmı dahi gayr-i mahsustur; sonra bazı mahall-i hizmet olan beylere ve beylerbeğilere verilügelendir.» (519) Burada rantı bir devlet görevinin bedeli olarak kullanılan ve görevle bağlı olan toprakların yanı sıra, kişiye bağlı, böylece de sahibinin coğrafî ve sosyal durum değişikliğinden bağımsız bir kısım topraklar daha vardır. Bu tasarruf biçimi, Devlet'in kendi mülkiyetindeki toprakları özel kişilere bırakmasının olduğu gibi fiilî bir durumun özümsenmesi ve kanunla kabul edilmesinin sonucu da olabilir. Uç beylerinin hemen hepsinin kendilerinden gelmiş olduğu gazi aileleri ve diğer beylerbeyileri, özellikle Rumeli'de olanlar, fetihler yaptıkça büyük arazi parçalarını kendilerine malederler ve merkezî idarenin çok kere yapabildiği tek şey, hukukî açıdan kalıbına uydurup bu durumu onaylamak olur.

Anadolu'nun güçlü aşiretleri için de aynı yol tutuluyordu. «Ve bir kısmı dahi itaat ve hizmetleri mukabelesinde bazı aşiret beylerine tayin olunmuştur ki bunlar kavim ve kabile sahipleridir. Tımar ve aşiretlerinin rüsum-ı riayetleri (raiyyetleri) ve cürüm ve cinayetler ve te'dibe müteallik siyasetleri min küll-il-vücüh bunlara mahsustur; kangi sancağa tabiler ise sancak beyleri ile maan sefer eşerler. Birisi fevt olsa yahut eda-i hizmet etmese tımarı

(519) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun-i Osmani...»

ile mir aşiretliği oğluna, akrabasına verilür.» (520) Burada aşiret reisi bir serbest tımar sahibiyle eş tutuluyor, «askerî» sınıf hiyerarşisi içinde buna göre bir yer alıyor ve Devlet'e karşı yükümlülükleri yönünden buna göre işlem görüyordu. Ama aslında, bu noktada idarî bir kandırmaca, bir kitabına uydurma söz konusudur. Çünkü burada devlet bazı hizmetleri ödemek amacıyla toprağın tasarrufunu vermez; tam tersine, daha önce kazanılmış bir durumu onaylayarak bu hizmetleri elde etmeği dener. Bu tasarruf biçimine «yurd» denir. Yurd sahibi, aşiret reisinin şahsında tek bir kişi olabileceği gibi, ortak mülkiyetle bütün aşiret de olabilir. Asbkeşan göçebeleri ortak mülkiyetle bir yurd tutmuşlardı. Yurdu işleyenler bunlara hububat üzerinden öşür ve salariye veriyorlardı. Yurdlar, merkezî idarenin mülkiyetinde gözükür; ama göçebeler, hem de askerî yükümlülüklere zorlanmaksızın hayli yaygın bir tasarruf hakkından yararlanıyora benzer. Yalnız bunlar Osmanlı ordusuna at yetiştirmek zorundaydı (521).

Bu tasarruf biçimi Kürt aşiretlerinde daha da çok belirir. «Ve bir kısmı ocaklıktır ki hıyu-i fetihte bazı ümeraya hizmet ve itaatleri mukabelerinde bervech-i te'bid sancak ve has tarikiyle tercih olunmuştur ki bu makulelere erbab-ı divan istilahında yurtluk ve ocaklık derler. Kürdistan beyleri ve hâkimleri bu kabildendir yine sancak itibar olunur; selatin'i selef ve haleften ellerinde beratları vardır ve temessükitleri mucibince bunlar azi ve nasbı kabul eylemezler. Beylerbeğleri ile maan sefere eşerler; bunlardan birisi fevt olursa veyahut eday-ı hizmet etmese yurdu ve ocağı olmağ'le sancağı ve hasları oğluna ve akrabasına verilir; hariçten kimseye virilü gelmemiştir.» (522)

(520) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun.i Osmani...»
(521) BELDICEANU «Recherches sur la province...»
(522) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun.i Osmani...»

Aşiret reisi olan Kürt derebeyi, aynı zamanda toprak rantının mirasla geçen intifa hakkı sahibi ve Osmanlı idarî sistemi çerçevesi içinde yönetici haline gelir. Bu noktada, feodalizme giden adım atılmış gibi gözükür ve feodalizmin serbestçe boy vermesine ancak kabile düzeyinde ortaya çıkan köstekleyici etkiler engel olur. Zaten, on yedinci yüzyıl kanun koyucuları bu örgütlenmelere «beylik» ve bazılarına da «hükümet» adını verirler. «Diyarbakır eyaleti 19 sancaktır. Bunlardan 11 tanesi ise Osmanlı sancaklarıdır. (...) Bu sancakların 8'i Kürt beylikleridir. Gerçi fetih sırasında sancak itibar olunmuşsa da aslında dirlik ve ocaklık üzere idare olunurlar. Bu beyliklerde azil ve tayin şekilleri kabul edilmez. Öldükleri zaman beylikler doğrudan doğruya oğullarına geçer. Hariçten kimseye verilmez.

«Hükümet olmayan sancakların mahsulleri deftere kayıt edilir. Bu sancaklarda zeamet ve haslar mevcuttur. Sancakların beyleri Alaybeyler diğer sancaklarda olduğu gibi askerî hizmetini yapar. Hizmeti yapmayanların sancağı elinden alınarak oğluna ve akrabasına verilir. Hükümetlerde zeamet ve tımar yoktur. Hakimleri mülkiyet üzerine zapt ve tasarruf hakkına haizdirler.» (523)

B — İkili Mülkiyet

Osmanlı yönetimi, Hıristiyanlardan alınan topraklarla özel mülkiyetin henüz açıkça kişileşmediği Müslümanlara ait topraklarda, şu ya da bu ölçüde gerçek bir üstün mülkiyet hakkını kabul ettirebildi. İmparatorluğun yayıldığı alanın en büyük kısmı bu tür topraklardan meydana gelmiş olsa bile; gene de, özellikle Anadolu Selçuklu Devleti'

(523) AYNÎ ALİ EFENDİ «Kanunname-i Âli Osman» Ankara 1964

nin eski toprakları üzerinde, Türkmen Emirliklerinin geçici dönemi sırasında özel mülkiyete dönüşmüş ve bu durumları zamanın padişahları tarafından onaylanmış olanlar kalır. İslâm Yasası'na göre bunları tanımak zorunda kalan Osmanlılar, üstün, çıplak mülkiyet haklarını buna karşı çıkaramıyorlardı. Bunun tersi bir yol tutup soruna bir çözüm getirmeyi denediler. Yapmak istedikleri, eski mülk sahiplerini çıplak mülkiyetin sınırları içine itip kendilerini intifa hakkı sahibi olarak göstermekti. Yani daha çağdaş bir devlet kavramıyla ortaya çıkıp mülkiyet haklarını tamamiyle kabul ederek onları vergilendirmeyi denediler.

Bu görüş, bu tür topraklar üzerinde iki ayrı haklar kategorisinin tanınmasıyla sonuçlandı. Bir yanda mülkün, yani mülk sahibinin hakları (malikâne), öte yanda da hükümetin hakları (divani). Bu topraklara «malikâne - divanî» denmesi işte bundan ötürüdür.

«Bu sisteme göre vakf veya mülk olan şey topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylüden alınan her türlü vergiler olmayıp, sadece toprağın kuru bir mülkiyet hakkıdır. Bu itibarla sahipleri köylüden yalnız bir toprak kirası istemek hak ve selahiyetine haiz bulunmaktadır. Malikâne hissesi tabir edilen bu toprak kirası ise umumiyetle mahsulün (mahsule hububat, bağ, bahçe, bostan ve kovan öşrü ile değirmen resmi dahildir) beşte, yedide veya onda biri olarak kabul edilmiştir. Bunun haricinde toprağın ve toprak üzerinde bulunan köylülerin devlete vermeğe mecbur oldukları bütün diğer hak ve resimler divanî nâmı altında doğrudan doğruya devlete yani orada devleti temsil eden sipahi veya amire ait bulunmaktadır. Bu vaziyette her köyün biri malikânesine, diğeri divanisine tasarruf eden iki sahibi vardır ve köylü yetiştirdiği mahsulden bir veya iki onda bir malikâne hissesi olarak toprak sahibine verdiği

gibi ayrıca bir onda bir veya beşte bir de divânî hissesi diye sipahiye vermektedir.» (524)

Gerçekte, malikâne ve divanı payları arasındaki bölünme tabanda, yani toprağın kirasında ya da verdiği üründe meydana gelmez; dinî vergiler, örfî vergiler ayrımında ortaya çıkar. «Zikrolunan sancaklarda vaki olan kurâ ve mezâri ve çiftlik ve arazi ve besâtin ve eşcar ve sâyır öşriyat her ne ise kadîm-ül eyyâmdan ilâ yevmina hâzâ iki baş öşür alınagelip bir başına canibi malikâne ve bir başına canibi divânidirler. Bir karye ki bir başı vakıf veya mülk ola ol karyede hasıl olan eğer hububat ve eğer mukata'atı gürûm ve eşcar ve sâyir öşriyatdır her ne alınır ise sahibi tımar olan vakıf ve mülk sahipleriyle beraber üleşeler.» (525) Burada bölüşülen, toprağın artık - ürünü yani öşürdür (526). Buna karşılık «Ve şol nesne ki resmi çift ve resmi bennâk ve caba ve resmi arûsâne ve resmi ağnam ve bâdıhava ve sayır rûsumu örfiye her ne ise ol makule erbabı tımarındır vakıf ve mülk sahipleri dahil eylemeyeler.» (527) Toprağın bir çeşit yararlanma hakkı demek olan bu vergiler, örfi hukuka dahil oldukları için Devlet'e aittir. Devlet yönetimini, özel mülkiyeti tanımaya zor-

---

(524) BARKAN Ö.L. «Mâlikâne-Divani Sistemi», «Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası» cilt II, Istanbul 1939

(525) Suret-i Kanunnâme-i Cedidi Evkaf ve Emlâki Liva-i Malatya ve Kerker ve Divrik 1530, madde 1. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt 1 «Kanunlar»

(526) «Ve değirmenin nısıf resmi divâniye nısfı aher mâlikâneye alına.» Kanunu Liva-i Kayseriye 1500, madde 9, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(527) Suret-i Kanunnâme-i Cedidi Evkaf ve Emlâki Liva-i Malatya ve Kerker ve Divrik 1530, madde I. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

layan dinî hukuktur. Bundan dolayı, tek bu alanda Devlet, özel mülk sahibinin vergi toplamasına izin verir.

Üstelik, reaya üzerindeki denetim hakkını Devlet kendi elinde tutmak niyetindedir. Önce bu tür topraklar üzerinde yaşayan reayanın şartları, tımarlarda yaşayanlarla aynı şekilde düzenlenir (ömür boyu ve mirasla kalan intifa hakkı, benzeri vergi). Sonra da, «toprak malikâne sahibinin mülkü addedildiği halde onu çiftçiye kiralayanlar bu malikâne hisselerine sahib olan kimseler olmayıp devletin mümessili olan sipahilerdir.» (528)

Doğrudan doğruya ya da yarıcılıkla işletilen büyük malikânelerin yokluğu, mülk sahiplerinin köylüleri kovacak ve toprağı tarım işletmelerine dönüştürecek güce sahip olmadığını gösterir (529).

Öşürün bölüşümü hep yarı yarıya da olmaz. «Ve vilayet-i Erzincanın vakfolan kurasından 'an kadimin onda üç alınagelib ikisi divanı ve birisi malikâne ki vakf içün alınır imiş.» (530)

Amasya, Çorum, Tokat, Sivas ve Şarki Karahisar eyaletlerinden meydana gelen, bir zamanlar Selçuklu yönetici sınıfının çekirdeği olan ve onun kalıntılarını sürdüren Rum eyaleti büyük çapta malikâne - divani olarak yönetiliyordu. On altıncı yüzyıl ortalarında eyaletin toplam geliri olan 21 milyon akçenin 15 milyonu divaninin, 4 milyonu da malikânenin payıydı (531). Rum Pontus İmparatorluğu'ndan ele geçirilen Trabzon sancağında hiç bir özel mülke rastlanmaz. Buna karşılık, Malatya sancağının hemen hemen tamamı, tersine, malikâne - divani olarak yönetilmekteydi.

---

(528) BARKAN Ö.L. «Malikâne-Divani...»
(529) BARKAN Ö.L. «Malikâne-Divani...»
(530) Erzincan Kanunu 1516, madde 12. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»
(531) BARKAN Ö.L. «Malikâne-Divani...»

Karaman eyaletine gelince, bu sistem yalnızca eski aristokrasinin öteki sağlam kalesi olan Kayseri'de vardı (532).

Sonuç olarak denebilir ki, bu sistem, Osmanlı yönetici sınıfıyla mahallî güçler arasında henüz bir denge durumu olarak belirir. Osmanlı Devleti, bölgelere ve durumuna göre gücünün bir kısmını bir oranda mahallî aristokrasiye bırakmak zorunda kalırken, toprak rantının az ya da çok bir kısmını, kendi eline geçirir.

C — Tam Mülkiyet

Bu denge düzeni bizi, Devlet müdahalesinin daha az hissedildiği daha tam özel mülkiyet biçimlerine götürür. «Ve bir kısım dahi eshabına malikâne tarikiyle tımar verilmiştir, cebelü eştirmek şartıyle mutesarruf olunur; zira bu tımariara mülk eşkincülü derler. Cebelüleri dahi varmazsa zecren leh ancak tımarların birer yıllık mahsulü miri canibinden zabt olunur, sair zeamet ve tımar gibi ellerinden alınıp ahara verilmez ve fevt olduklarında tımarları oğullarına verilip oğulları olmasa zükur ve inastan sair varisierine intikal eder.» (533) Eşkincülü tımar, tımar adına rağmen, kamu gücünün ancak vergi alma hakkını kullandığı, klasik anlamda bir özel mülkiyet şeklidir. Burada her türlü vergi kaçakçılığına karşı konulan müeyyideler, özel mülkiyetin temeline bir zarar getirmez, sadece Devlet'e borçlu olunan meblağın zor kullanılarak alınmasını amaç edinir. Ama özel mülkiyetin vergilendirilmesi düşüncesi daha çok modern Devlet'e aittir ve hiç bir yükümlülüğü olmayan mutlak mülkiyete erişmek için bir adım daha atmak gerekir.

«Bir kısmı dahi budur ki malikâne dir ki bazı sultan-

(532) BARKAN Ö.L. «Malikâne-Divani...»
(533) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun-i Osmani...»

lara ve atabe-i allyyeye müstehlk olanlara ve boy beylerine ve bazı memleket erlerine hizmet ve liyakatlerine göre tevcih ve temlik olunup selâtin-i maziyedir mûcibince halen saadetlu padlşah-ı âlem-penah hazretlerinden ellerinde nişan-ı humayunları ve mülkname vardır (...) isterlerse mülkiyeti üzere tasarruf ederler ve dilerse ahara bey'ederler ve hibe veyahut vakfederler (...) bunlara asla bir hizmet tayin olunmamıştır.» (534) Bu hukukî mukavele terimlerinin gerisinde özel mülkiyetin, biri Anadolu'da biri Rumeli'de olmak üzere Osmanlı Imparatorluğu içinde yer alan çekirdeği gizlidir.

«Karaman'da toprak mülkiyeti malikâne biçiminde belirir. Fatih Sultan Mehmet zamanının kütüğü dikkate alınırsa, kökeninde hazineye ait olan topraklar sözkonusudur. Kütüğün belirttiğine göre. gerçekte, her beş malikâneden biri beyt-ül-maldan satın alınmıştır. Aksaray bölgesinden iki aile ünvanlarını, bir Mayıs 1284 öbürü Haziran 1285 tarihinde çıkarmışlardı. Mülk sahiplerinin çoğunluğu Devlet'e askerleri techiz etmek için yapılan harcamalar tutarı demek olan «eşküncü harcı» ödüyordu. Ama kütük bunun istisnaları da olduğunu, bazı mülk sahiplerinin topraktan elde ettiği ürünün bütününden yararlandığını göstermektedir.» (535)

Rumeli'de ilk Osmanlı sultanları, büyük beylerle, imparatorluğun yapılaşmasında fazlasıyla emeği geçen Derviş ve Ahi gibi kategorilerin mensuplarına, fethedilen toprakların bir kısmını geniş bağışıklıklarla tam mülkiyet halinde ihsan etmek gereğini duydular. Bu ihsanlar, arazinin idaresi ve vergi toplama konusunda mülk sahibine tam bir serbestlik bahşediyordu. Devlet görevlileri bu tür araziye giremiyor ve gelirin ihsanda belirtilen meblağı aşıp

(534) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun-i Osmani...»
(535) BELDICEANU N. «Recherches sur la province...»

aşmadığını denetlemek amacıyla, tutulan hesapları isteyemiyorlardı. Bu mülk sahipleri, dışardan adam getirip yeni köyler kurmakta pek ustaydılar ve bu çok işlerine geliyordu. Mülkler mirasçılar arasında bölüşülmüş, satılmış, satın alınmış ve vakfedilmiş olabiliyordu. Bunlar ne askerî, ne de diğer yükümlülüklere bağlıydı (536).

Devlet'in bu malikânelerin içişlerine karışamaması, sömürenle sömürülen arasındaki ilişkileri değiştiriyor ve özel bir reaya kategorisi yaratıyordu. Bu kategoriyi daha ileride, çok daha kendine has özellikleriyle ortaya çıkacak olan hükümdarlık hasları çerçevesi içinde inceleyeceğiz (537).

Özel mülkiyet durumları imparatorluğun sınır eyaletlerinde de ortaya çıkar. Bu ya Mısır ve Mezopotamya gibi çok öncelerden İslâmlaşmış, her dönüşümün hemen hemen imkânsız olduğu ülkelerde, ya da daha önceki işgalin prekapitalist bir sömürü biçimini geliştirdiği yerlerde olur. Bu prekapitalist sömürü biçimi, özel mülkiyet alanlarının devletleşmesini, böyle bir devletleşmenin istenmiyor olması da bir yana, imkânsız kılar. Midilli, Sakız, İstanköy, Rodos daha sonraları da Kıbrıs ve Girit gibi adalarda durum buydu. Buralarda Venedik ve Cenova egemenliğinin oluşturduğu sömürü biçimlerini yıkmaktansa korumak, Osmanlıların daha çok işine gelmişti (538). Ama bunlar ikinci derecede durumlardır.

Denebilir ki, Osmanlılar özel mülkiyeti kabul etmiyorlar, ama siyasal zorunluluk yüzünden hoş görüyorlardı. Dolayısıyla bu mülkiyet biçiminin kaderi, çok kere, bu si-

---

(536) BARKAN Ö.L. «Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler», «Vakıflar Dergisi» sayı 2, İstanbul 1942

(537) Bk. sayfa 262—269

(538) BARKAN Ö.L. «Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları», «Ülkü» 1938

yasetteki çalkalanmalara bağlı kalıyordu ve hükümdarın kişiler üzerindeki mutlak iktidarı onların mallarına da yansıyordu. Böylece Devlet'e karşı ihanet suçuyla kişilerin kafalarının vurulması, mallarının müsaderesini de zorunlu olarak peşinden getiriyordu. İmparatorluğun hayli geç dönemlerinde de olsa, malların tam mülkiyetini edinmenin daha çok geçerlik kazandığı öyle bir çağ geldi ki (on sekizinci yüzyıl), müsadere, Devlet hazinesi için düzenli bir gelir kaynağı olmaya yöneldi. Bu tehlikeye karşı İslâm yasası bir koruma çaresi getiriyordu : vakıf kurma. Bu yolla bağışlanmış mülk fiilen dokunulmazdı ve gelecekteki yöneticileri tayin etme konusunda bağış sahibine tanınan tam serbestlik, kendi soyundan gelecek olanların geçimini teminat altına alıyordu.

Kanun koyucu, bir vakfın kurulabilmesi için vakfın kurulacağı mülk üzerinde daha önce tam mülkiyet hakkının bulunmasını zorunlu şart olarak görür (539). Bu durumda, bir yanda padişah ve padişahlık ailesi üyelerinden, öbür yanda da malikâne sahiplerinden başka kimse vakıf kuramaz. Harac topraklarından kurulmuş vakıflara bile rastladığımıza göre, daha sonraları bu kuraldan uzaklaşılmış olacaktır (540).

Vakıf sadece toprak üzerindeki hakla ilgili bir kurum değildi. Tefecilik gelirlerinin dinî bir bağışa meblâğ olarak kullanılmasındaki aykırılığa varıncaya kadar her çeşit gelir vakfedilebilirdi (541).

V — DOĞRUDAN DOĞRUYA DEVLET MÜLKİYETİ

Bir ucunda sipahinin, bir ucunda malikâne sahibinin

(539) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun-i Osmani...»

(540) BARKAN Ö.L. «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat...»

(541) BARKAN Ö.L. «Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri»

bulunduğu toprağın çeşitli tasarruf biçimlerini izlerken, üstün mülkiyet hakkı sahibi Devlet'le toprak emekçisi reaya arasında yer alan aracı şahsın evrimini görürüz. Merkezî otoritenin hakları gitgide etkisini yitirip sonunda hiç mertebesine iner. Ama sipahiyle, sipahinin yönetiminde bulundurduğu toprağın, yani tımarın, Osmanlı toprak sisteminin genel durumu olduğunu ve onun tam merkezinde yer aldığını kabul etsek de; öte yanda aracı şahıs, gücünü gitgide kaybedip sonunda reayaya karışırken, Devlet'in bütün yetkileri elinde yoğunlaştırdığı başka bir kategori daha vardı.

A — Aracılık Durumları

Bu kategorinin üst kademeleri ordunun yardımcı güçlerinden, geri kalanı da bazı kamu hizmetlerine tahsis edilmeleri ve bu işlerde uzmanlaşmaları yüzünden imtiyazlı bir durum kazanmış reayadan oluşur. «Bütün imparatorluk bir padişah çiftliği manzarasını arzetmektedir; yüzlerce köy yarıcılık, ortakçılık ve çeltikçilikle en iyi arpayı ve pirinci muayyen bir plan dahilinde ve bir inhisar şeklinde saraya temin etmekle mükelleftir. O zamanlar şayanı tetkik bir vüsat kazanmış olan imaretlerin yağını, pirincini, etini, buğdayını ve odununu temin eden mıntıkalar muayyendir. Birçok köyler şap yakmağa, güherçile hizmetini görmeğe, kervansaraylar civarını şenletmeğe, köprüleri, yolları mütemadiyen tamir etmeğe, derbend beklemeğe atalarından kalma irsi bir mükellefiyet olarak mecburdurlar. Padişah atlarını besleyen, yetiştiren Voynuklar, Atçekenler, deve yetiştiren Boğurcular, seyyar amele taburları ve iş teşkilâtı halinde ordu levazımı için top dökmek, su yolları, kale ve sultan camileri inşaat ve tamiratı için her sene muayyen adedde devletin emirlerine amade bulunan yayalar ve müsellemler, atmaca, çakır ve şahin

gibi avcı kuşları tutan ve yetiştiren bazdarlar bütün imparatorluğu saran muazzam birer teşkilâttır. Padişahın yani mirinin yüz binlerce koyunu, ineği, su sığırları, develeri vardır ve yüzlerce köy bunlara bakar ve lâzım gelince istenilen yere götürüp teslim ederler. Bir kısım yörükler mütemadiyen çadır bezi dokur ve nal dökerler, gemiler için zift, kereste, yelken bezi işlerler, ok ve yay yaparlar ve bu yaptıkları işler, kendilerinden ya muayyen bir ücret mukabilinde satın alınır ve ya bir kısmı bazı vergi muafiyetlerine bedel tutulur. Selanik'de yeniçeri abası dokuyan çulha yahudiler herhangi bir sebeple şehiri terkedemezler. Köyler vardır ki her sene muayyen mikdarda posta hayvanı temin etmek, yolları, köprüleri, kervansarayları, su yollarını tamir etmekle mükelleftirler ve muayyen yerlere esasen bu işleri yapmak üzere yerleştirilmişlerdir.» (542)

Bu yardımcı güçlerin hizmet bedelleri, sipahilerinkinden daha mütevazi bir gelire sahip toprakların bu hizmet sahiplerinin tasarruflarına bırakılmasıyla ödenir.

Müsellemler, Osmanlı ordu gücünün ilk süvari birliklerini oluşturmaktaydı ve genellikle Türk unsurlar arasından toplanmışlardı. Türk - Müslüman unsurları ordu saflarından uzaklaştırma amacıyla, yeniçeri birliklerinin yaratılmasından sonra bunlar yardımcı işlere verildiler (543). Genellikle ortak mülkiyetli tımarlara sahiptiler. «Ve bir kısım (tımarlar) dahi müselleman talfesine tayin olunup her beş nefere bir ocak itibar olunmuştur. Yani müselleman taifesi ne miktar ocak ise her ocağın bir tımarı ve ol tımar ile beş nefer benevbet sefer eşer müsellemi vardır; tımar-ı mezburî berveçh-i iştirak zaptederler; sefer-i humayun vaki oldukça nevbetle eşerler. Bunlardan biri fevt

(542) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»
(543) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt II.

olursa tımarı oğluna verilir.» (544)) Ama müsellem örgütlenmesinin Rumeli'de yerleştiği dönemde, bunlara «çiftlik» verildi (545). Bir adı da Slavca bir terimle «baştina» (546) olan bu çiftlikler, aslında tek bir hanenin geçimini sağlıyabilecek, yani doğrudan doğruya sahibi tarafından ekilip biçilmeğe elverişli yerlerdi. Bu çiftlik sahipleri «aşar-ı ser'iyye ve rusûm-ı örfiyyelerinden muaf (...) dır, öşür rüsûmları kendilerinden mahsustur.» (547) Bu çiftlikleri, nazari olarak bir çiftlik büyüklüğüne indirilmiş mini mini tımarlar sayabiliriz. Bunlara ait vergilerin yerini askeri bir yükümlülük almıştı. Bu kurum bu durumuyla, şaşılacak kadar Stratiotikon ktêmayı hatırlatır ve zaten bir yandan Rumeli'de Hıristiyan müsellemlerin de olduğu (548), öte yandan baştinaların daha çok sadece Hıristiyanlardan meydana gelen bir diğer yardımcı kolun üyelerine, «voynuk» lara bahşedildiği bilinir (549). Bu durumda Osmanlı Devlet yönetimi gene eskiden kalma bir kurumu, askerî sınıfın aşağı tabakadan Hıristiyan bir kesimiyle bütünleştirerek, yeni sistem içinde de devam ettirmiş olmalıydı.

Müsellemlerin yanı sıra yayalar, yani ilk Osmanlı askerî oluşumunun piyade güçleri herhalde aynı evrimi izlediler ve aynı akibete uğradılar. Çünkü öğrendiğimize göre 1642 de «yaya ve müsellem taifesi refolunup Anadolu'da olanların cümlesi reaya kaydolunmuştur ve çiftlikleri zeamat ve tımara bağlanıp bâlâda tahrir olunduğu üzere yeniçeri ocağından olan dört nefere oturak (tekaüd) yaya

(544) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun-i Osmani...»
(545) GÖKBİLGİN T. «XIV ve XVI. Asırlarda Edirne...»
(546) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»
(547) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun-i Osmani...»
(548) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt II.
(549) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun-i Osmani...»

beyliği verilip maadası zeamet ve tımara kaydolunup kaptan paşa ile derya seferine memurlardır.» (550)

Yardımcı güçlerin geri kalan kısmı içinde bazıları ortak mülkiyet halinde tımarlara, bazıları da çiftliklere sahipti. Bunlar kendi aralarında birimler halinde gruplaştırılıyordu. Her birim, üyelerinden birini her yıl değiştirerek savaşa yolluyor, geri kalanlar da onun geçim masrafını karşılamakla yükümlü oluyordu. Buna karşılık birimin bütünü vergilerin tümünden veya bir kısmından bağışık tutuluyordu. Doğancılar (*) ve derbentçiler (551) gibi diğerleri tımarlara sahiptir ve belli bir hizmetle görevlendirildikleri için bunlar askerî hizmetten bağışıktır (552). Ama genel kural olarak seferlere katılmayanlar, askerî sınıfa dahil sayılamazlar ve dolayısıyla tımar ya da çiftlik gibi «imtiyazlı» topraklara sahip olamazlar. Onun için bunlar sadece yapmakla yükümlü oldukları belli hizmetler karşılığı bazı vergilerden bağışık reayalardır (553).

Bağışıklığa gelince, genellikle avarizle, yani olağanüstü vergiyle sınırlıdır. On altıncı yüzyılda Anadolu'da hanelerin pirinç ekicilerinden, madencilerden, tuz işçilerinden, derbentçilerden ve tabii askerî sınıf üyelerinden meydana gelen altıda bir kadarı avarizden bağışıktır (554).

---

(550) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun.i Osmani...»

(551) «Derbentçiler bazı vergi muafiyetleri mukabilinde gelen geçene yol göstermek, istirahatını temin etmek, yolları temizlemek, yolcuları nehirlerin karşı yakasına geçirmek hep onların borcudur.» BARKAN Ö.L. «Bir İskân ve Kolonizasyon...»

(552) UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun.i Osmani...»

(553) «Madende çalışan kişiler deftere reaya olarak geçmiyecekler dir.» Novo Brdo Madenleri tüzüğü, 1455, sayı 8. Zikreden: BELDICEANU: «Les actes des prémiers...»

(554) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»

(*) Hükümdarlık sarayına doğan, şahin vb. avcı kuşlar yetiştirenler.

Ama bazen bu kadarla da kalmaz. Bazı tuz işçileri olağan vergilerden de bağışıktır (555), Novo Brdo gümüş madeni işçileri «haraç (öşür ya da cizye) ödemezler» (556) «ve ebenan-ced doğancı (...) olanlar berât-i hümayunla mu'aftır.» (557) Burada da, gereken işin niceliği ve niteliği kadar geçmişteki muktesep hakları hesaba katan ve tam ya da tama yakın bağışıklıktan avariz bağışıklığına kadar bir kademeleşme söz konusudur. Bu avariz bağışıklığı, özellikle on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok önemli bir imtiyazdı.

Bütün bu yükümlülüklerle bunlardan doğan imtiyazların mirasla kaldığını ve bunlardan sıyrılmaya ya da tam tersine bunları edinmeye ne kişinin, ne de bir cemaatin hakkı olduğunu ayrıca belirtmeye gerek yok. «Haslar ve Silivri kadılarına hüküm ki kadimden mirî otluk hidmetin ider reaya tayifesinden hâlâ bazı doğancı ve küreci olduk deyü teallûl itdikleri ilâm olundı. Buyurdum ki göresin ol kimesneler kadimden doğancı oğlu doğancılar ve küreci oğlu küreciler olmıyub reaya taifesinden olub evvelden mirî otluk hidmetin edâ idüb çiftleri var ise hâlâ olıgelâne mugayir teallûl iderler ise anın gibi kimesnelere evvelden olıgeldüği otlak hidmetin ettirüb olıgelâne muhalif teallûl etdirmiyesin.» (558)

B — Devlet Toprakları

Bu ilkine karşıt yöndeki evrim bize, Devlet kendi nüfuzunu arttırdıkça, yokolup giden imtiyazlarının bir kısmını korumağa çalışarak, yavaş yavaş reaya içinde eri-

(555) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(556) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(557) Biga Livası Kanunu 1517, madde 13. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(558) Zikreden: REFİK AHMET «Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri» İstanbul 1931.

meğe yüz tutan aracı şahsın gitgide nasıl ortadan kalktığını gösterir. Bu evrimin, toprağın çeşitli tasarruf düzeyleri üzerinde temellenerek, zaman ve mekân içinde birlikte varolan çeşitli biçimlerin tutarlı bir sınıflamasını ortaya çıkarmağa çalışan, tamamen nazarî bir yapıda olduğu açıktır. Belirgin bir biçimde ortaya çıkan bu üç tasarruf düzeyinden biri, yani tımar, sistemin ağırlık merkezini meydana getirince, diğer iki başta da özel tam mülkiyetle devletin doğrudan doğruya yönetimi yer alır.

Devlete ait olan ve doğrudan doğruya onun tarafından yönetilen topraklara, yüksek devlet görevlilerinin haslarından ayırmak için «Miri haslar» adı verilir. Burada reaya, doğrudan doğruya merkezî idareyle karşı karşıya bulunur ve prensip olarak yönetici sınıftan hiç kimse toprak rantının bir kısmını kendi hesabına kaldırmak için araya giremez. «Ve hassa-i padişahide vâki olan yavaya ve resmi agnama ve gerdek resmine ve cerayime bilcümle cemi vücuhata sancak beği ve gayriler dahi etmezler imiş.» (559)

Bu toprakları, doğrudan doğruya merkezî idarenin atadığı ve maaş verdiği devlet memurları yönetir.

Bu tür dokunulmazlığın sonucu mantıkî olduğu kadar şaşırtıcıdır da. Devlet bütün vergi biçimlerini, reayayı askerî sınıfın haksız taleplerine karşı korumak amacıyla düzenlemişti. Bir imparatorluğun zorunlu varoluş şartlarından biri olarak görülen bu adaletin iki yanlı bir hedefi vardı. Birincisi askerî sınıfın elinde aşırı bir servet birikimine ve dolayısıyla bu sınıfın daha büyük çapta bir bağımsızlık durumuna engel olmak; ikincisi de, bir yandan azami geliri sağlarken aracılar tarafından sömürülmüş olma hoşnutsuzluğunu, bu hemen duyulmağa hazır hoşnutsuz-

(559) Bolu Livası Kanunu 1528, madde 14, Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

luğu doğurmayacak en uygun bir sömürü düzeyine erişmekti. Reaya, Devlet yönetiminin aristokrasiye karşı mücadelesinde nesnel müttefikiydi. Ama bazı yerlerde böyle bir aristokrasinin sorun olmaktan çıktığı ve Devlet yönetiminin özel bir mülk sahibi, reayayla yüzyüze kaldığı andan itibaren söz konusu olan artık himaye değil, azami sömürüdür. Hem bürokrasiye hem de toprağa dayalı aristokrasiyle merkezî idare arasındaki denge, bu dengenin unsurlarından birinin elenmiş olduğu durumlar, yani sistemin bir ucunda yer alan mâlikâne kurumuyla öteki ucundaki padişahlık hasları kurumu dışında, reayanın tüm olarak köleleşmesine engel oldu.

Şimdiki halde ne padişahlık haslarının bütünü içinde reayanın statüsünü incelemek ve hatta ne de çoğunluğu içine alan bu statüyü bulup çıkarmak mümkündür. Ama Batı Anadolu'da ve Trakya'da bulunan padişahlık topraklarına, ilk fetih arazisi ve haslar için tercih konusu yerler olan bu topraklara ait kütük defterleri bize, bu kurumlara has sömürü sistemlerini göstermektedir. Fetih çağında tımarlar dağıtıldıktan sonra büyük arazi parçaları ya hazineye kalıyor ya da fetihçilerin öncü gücünü kendi başına ve kendi hesabına yöneten gazilerin şeflerine tam mülkiyetle bırakılmış oluyordu. Ama çok kere yakılıp yıkılmış, sakinleri tarafından terkedilmiş bu topraklar, onları işleyip değerlendirecek bir işgücü olmadıkça yeterli bir çıkar imkânı sağlamıyordu. Bu toprakları iskân etmek için iki yol tutuluyordu: buralara yığın halinde sürgünlerle savaş tutsaklarının yerleştirilmesi. Sürgünler de göçün akış yönüne göre, kendine has değişik özellikler gösteriyordu. Doğu'dan Batı'ya, başlangıçta Batı Anadoluya, sonra da Trakya'ya olan göçler, Rum Pontus Devleti'nin Hıristiyan halkı dışta tutulursa Türk ve İslâmlaşmış unsurlardan oluşmaktaydı. Bu hareketin bir kısmı gazilerin ve

şeyhlerin yönetimi altında gönül rızasıyla olsa bile (560), büyük çoğunluğu göçebeler kadar yerleşik unsurların da yığın halinde sürgün edilmeleriyle gerçekleşmiş olmalıdır (561) Yığınların zor yoluyla sağlanmış bu hareketinin amacı, çok kere, yeni toprakların verimli kılınmasından daha çok, sistemin yerleşmesine en tehlikeli engel sayılan bu unsurların şahsında Anadolu'daki nüfus fazlasını boşaltmaktı (562). Onun için bu sürgünlerde baskıdan başka yollara da başvurmak gerekliydi. Çeşitli topluluk başlarına tımarlar (563), ahalinin geri kalanına da avariz bağışıklıkları ihsan edilmişti (564). Anadolu'dan gelen ahali böylece imtiyazlı reaya statüsüyle yerleştirilmiş oluyordu. Genel eğilimin, statülerin daima tek biçimliliği olması yüzünden bu imtiyazlar günden güne önemini yitirse ya da toptan yok olsa bile, bu ahalinin, haslarda ve malikânelerde görülen aşağı tabaka reayanın nüvesini meydana getirdiğini düşünemeyiz.

Buna karşılık, sürekli olarak Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya doğru genişleyen sınırlardan yapılan sürgünler kendine has değişik özellikler gösteriyordu. Osmanlılar, özel bir kişinin tasarrufunda bulunan topraklarda miras yoluyla kalan bir intifa hakkını kabul ederlerse de, bu ay-

---

(560) Bk. BARKAN Ö.L. «İstilâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler», «Vakıflar Dergisi» İstanbul 1941.

(561) Bk. BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XVI İstanbul 1954.

(562) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda İskân ve Kolonizasyon...»

(563) Arvanid sancağı Defterinde birçok sipahi adının yanına sürgün olduğuna ve geldiği yere ait kayıt düşülmüştür. Bk. İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»

(564) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda İskân ve Kolonizasyon...»

nı kişi, sürülerek yerleştirilmiş olduğu yeni topraklar üzerinde, idarenin açıkça izni olmadıkça aynı hakları iddia edemiyordu. Dolayısıyla da bu ahali, elde ettiği ürünün daha büyük bir kısmına el konulmasına imkân veren bir duruma, yarıcı durumuna düşüyordu.

Savaş tutsaklarına gelince, savaş yağmasının veya çapulların bir parçası sayılan bu insanlar malikâne topraklarına yerleştiriliyordu ve bundan önceki kategoride bulunanlarla aynı statüye sahib oldukları görülüyordu. Nihayet ekiciler arasında bazen de esir pazarından alınmış kölelere rastlanır. «Zikr olan üç nefer kimesne vakfın alınmış kullarıdır.» (565) Ama bu seyrek görülen bir olaydır. Çünkü köle fiyatları hayli yüksek olduğundan, bu çeşit kullanım pek kârlı olmaz.

Gerekli işgücünün sağlanmasındaki bu çeşitli yollar, iki ayrı mülkiyet biçiminin niteliğini çizebilir. Devlet kendi haslarını iskân etmek için sürgünleri örgütleyecek güce ve araçlara sahipken, çapulla yaşayan gazilerin ellerinde köy bile kuracak kadar çok sayıda savaş tutsağı vardı. «Kulluk şeklinde tesis edilmiş köylerin vaktile bizim zan ve tesbit edebildiğimizden çok daha fazla olması lâzım gelmektedir. (...) Edirne civarında eski bey ve paşalara ait birçok vakıf köylerin doğrudan doğruya kulluk şeklinde tesis edilmiş veya bilahare kullarla doldurulmuş olduğunu gösteren pek çok alametler vardır. (...) Plevne kasabası civarında Mihal oğullarına ait mülk topraklar arasında bulunan bir hâli pınar başı, Hersek'te sancak beyi olan sahiplerinin hudut boylarında yaptıkları fütuhat ne-

(565) Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekileri», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt I, İstanbul 1940

ticesinde elde ettikleri esirlerle bir köy haline sokulmuştur.» (566)

Geliş yeri ve sağlanış yolu ne olursa olsun dışardan getirilmiş bütün bu işgücü, kütük defterlerinde kul (köle) adıyla geçer. «Ortakçı, idaresinden veya toprak sahibi hususi şahıstan aldığı tohumu, ekseriya işletme sermayesi de toprak sahibine ait olmak üzere, eken biçen ve mahsulden tohum ve öşür çıkarıldıktan sonra geriye kalan kısmı vakıf idaresile veya toprak sahibi hususi şahısla ortaklaşa veya ikili birli, ikili üçlü şekilde paylaşan bir toprak işçisidir. (...) Ortakçı kullar hakiki kölelikle hür köylülük arasında mutavassıt bir mertebe teşkil eden hususi bir içtimai kategori teşkil etmişlerdir.» (567)

«Mezkûr haslarda olan ortakçı kulların ve haricden gelüb hassa câriye almak ile ortak hizmetine dûhûl idenlerûn kadimden tohumları birer müd buğdayla buçugar müd (*) arpa buçugar müd'alef imiş ki ziraat idülüb hasılından tohumu mezkûr ihraç olunduktan sonra ma'dasının nisfi has içün zabdolunup nısfı aharını ortakçı mutassarrıf imiş.» (568) «Bunlardan gayrı ortakçı olanlar hilafi cinsi tohumu mezkûr hububattan her ne ziraat iderlerse kendülerin olub has içün hemen öşürleri alına.» (569) «Aynı şekilde evlilik harcı, fıçı sayısı üzerinden şıra vergisi, cürüm akçesi ödeyeceklerdir. (...) Kanunla belirtilen 2 müd-

(566) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin...»

(567) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin...»

(568) İstanbul Hasları Kanunu 1498, madde 1. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(569) İstanbul Hasları Kanunu 1498, madde 2. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(*) 1 müd: 513.12 kg.

lük tohumu ektikten sonra, ortakçılar istedikleri işi yapmakta serbesttir.» (570) «Ve ortakçıya (...) çifti ve tohumu ve sair alatı harsı beylikten virilüb sonra eğer öküzü eğer gayrı esbabı zayi' olsa kendüye aldurup beylikten nesne vlrilmemek kanunmuş.» (571)

Ortakçılar aynı zamanda, Roma'da ve Batı'da kölelerle köle soyundan gelenlere uygulanan hükümleri andıran hükümlere tabidir. Kölelerle ve ortakçı kadınlarla evlenen reaya kendi statüsünü kaybeder, karısının statüsüne geçer. Çocukları da bu hükme tâbidir. Köle ya da ortakçı erkeğe gelince, kendi statüsünün dışında biriyle evlenmesi yasaktır (572). Feodal Batı serflerinin reayadan çok ortakçılara yakın oldukları görülüyor. Aynı Osmanlı malikânesinin klâsik feodal malikâneyle çok yakın bir statüye sahip olması gibi.

Toprağa yerleşen kölenin ortakçı haline geldiğine hiç şüphe yok. Bunun gibi ortakçılar da zamanla reayayla kaynaştılar. Öyle ki, on altıncı yüzyıldan sonraki metinlerde artık bunların adına rastlanmaz. Ortakçılıkla reayalık arasında zorunlu aşamalar olarak görünmeseler bile, bazı geçiş aşamaları vardır. «Elliciler» ôşürün yüzde ellisini mülk sahibine vermek şartıyla, yapacakları tarımı seçmekte serbesttirler (573). «Kesimciler», tersine her yıl sabit bir ürün miktarını vermek zorundadır; sürecin kısmete bağlı niteliğine rağmen, bu onlara daha büyük bir ser-

(570) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(571) İstanbul Hasları Kanunu 1498, madde II. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(572) BARKAN Ö.L. «Türkiye'de Servaj var mı idi?», «Belleten» cilt XX, Ankara 1956.

(573) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin...»

bestlik getirir. Buradan reaya statüsüne geçmek güç birşey değildir (574).

Ekici «kullar» ın yanı sıra, padişahlık haslarının bir de padişahlık sürülerini gütmekle görevli çoban ve sığırtmaçları, padişahlık bağlarını bakmakla görevli bağcıları vardır. Bunlar kullara ait köylerde otururlar (575).

TOPRAK GELİRLERİ VE BUNLARIN BÖLÜŞÜMÜ

I — TOPLAM GELİRLER

Toprağın çeşitli tasarruf biçimlerinin bu tablosu, bu biçimlerin her birinin önemini değerlendirmemize imkân veren bilgilerle tamamlanmadıkça, Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen olan mülkiyet biçimi üzerine geçerli bir fikir vermekten uzak olacaktır. Fakat elimizde bulunan ve birbirine pek uygunluk göstermediği bir gerçek olan rakamlar, ancak topluca bir fikir edinmemize yarayacaktır.

Yanda görülen 1527 - 1528 yılının bütçesi (576), yani bu malî yıl içindeki gelirler ve harcamalar tablosu bize gelirler tutarını, toprak tasarruf biçimlerinden oluşan büyük kategorilere ve eyalet kümelerine göre vermektedir.

Bu tabloya göre Devlet yani padişah, bir anonim şirketin hisselerinin yarısından fazlasına sahip bir hissedar gibi gelirlerin, yani imparatorluğun toprak rantının ortalama yüzde 51'ine sahiptir. Bu yüzde, Anadolu beyliklerinden kazanılan topraklarda asgari hadde düşer. Küçüklü büyüklü bütün tımarların bu gelirdeki ortalama payı % 35.

---

(574) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin...»

(575) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin...»

(576) Yayınlayan: BARKAN Ö.L. «H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XVI, İstanbul 1954

TABLO I

İMPARATORLUK TOPRAKLARININ

H. 933 - 934 (1527 - 1528) MALİ YILINA AİT GELİRLER (Akçe olarak)

Vilâyetin Adı	Padişah Hasları Yıllık Gelir	Yüzde	Diğer Has ve Timarlar Yıllık Gelir	Yüzde	Has ve Timar Sahibi Sayısı	Ortalama Yıllık Gelir	Evkaf ve Emlâk (Vakıflar ve Özel Mülkler) Yıllık Gelir	Yüzde	Genel Gelir Tutarı
Rumeli	94.784.238	48	92.539.110	46	17.308	5.436	10.886.844	6	198.206.192
Anadolu	34.018.288	26	37.740.159	56	8.843	4.256	13.641.684	17	129.624.973
Karaman							2.232.423		
Zülkadiriye (*)			35.881.104		7.825	4.585	497.097		
Rum (**)							5.714.218		
Diyarbakır	7.169.190	31	14.291.670	63	1.071	13.344	1.317.653	6	22.778.513
Halep ve Şam	24.734.072	48	19.838.350	38	2.694	7.363	7.286.851	14	51.859.274
Mısır	116.538.994	86					18.921.060	14	135.460.054
Toplam	277.244.782	51	200.190.394	37	37.741	5.304	60.497.830	12	537.929.006

(*) Maraş (**) Sivas

kale tımarlarınınki de katılırsa % 37'dir. Özel mülkiere gelince toplam gelirdeki ortalama payı % 12'dir; en büyük yüzdeye Orta ve Doğu Anadolu eyaletlerinde erişilir. Demek ki Devlet doğrudan doğruya mülkiyet sahibi ve çıplak mülkiyet sahibi olarak toprakların %88'ine sahiptir. Bu rakam, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet mülkiyetinin önemini itiraza yer bırakmayacak biçimde ifade eder.

Aynı tablo bize tımar sahiplerinin toplam sayısı olarak 37,741 rakamını verir ki, bu da «askerî» sınıfın bütün mevcudu demek olur. Aynı çağda imparatorluğun nüfusu 11 milyondur (577). Öyleyse yönetici sınıfın bu kesimi, toplam nüfusun ancak % 0.34'ünü temsil eder (578).

Bu belge bize, tımarların bütünü hakkında ayrıntılı bilgi edinmek imkânını vermez. Bu bilgi için daha geç zamanlardaki metinlere baş vurmak zorundayız. On sekizinci yüzyıl başlarında zeamet ve tımarların toplam sayısı 29.588'dir (579). İmparatorluğa 1528'de henüz katılmamış olan Kıbrıs ve Adalar'daki tımarları bundan çıkarırsak 26.241 rakamını elde ederiz. Buna bir de yüksek devlet görevlilerine ait 140 kadar hası ekliyebiliriz. Elde ettiğimiz sonuç, ortak mülkiyete bağlı toprakları da göz önüne aldığımızda ve araya giren büyük çalkalanmalara rağmen,

(577) BARKAN Ö.L. «Les recensements de la population...»

(578) Reayayla sipahiler arasında yer alan ara kategorilerin miktarı hakkında edindiğimiz bilgiler birbirinden çok farklıdır. «Ve Rum İli eyaletlerinde yirmi bin defterlü akıncı ve kırk bin yürükan ve müselliman var idi.» KOÇİ BEY zikreden: REFİK AHMET «Anadoluda Türk Aşiretleri» Bu rakamlar, onyedinci yüzyıl ortalarında yaşamış olan Koçi Bey'in incelediği çağa, yani onaltıncı yüzyıla ait olmalıdır. «Anadolu eyaletinde 2588 ve Rumeli eyaletinde 2557 derbentçi hanesi vardır.» BARKAN Ö.L. «Bir İskân ve Kolonizasyon...»

(579) Bu ve bunun ardından gelecek rakamlar için bk. AYNÎ ÂLİ EFENDİ «Kanunname-i...»

1528'deki 37.741 kişilik tımar sahibi sayısıyla karşılaştırmaya hayli elverişlidir. 26.381 sayısı kendi içinde şöyleco bölünür: 23.240 kadar tımar, 3.000 zeamet ve 140 has. Burda da, az sayıda bir imtiyazlılar topluluğu tımarlılar kitlesine egemendir. Ama bu farklılıklar asıl, gelir düzeyinde su yüzüne çıkar.

II — PARA SİSTEMİ VE FİYATLAR

Daha önce vergi rejimi bölümünde de gördüğümüz gibi, servetler dolaşımda hem para, hem mal olarak bulunur. Oysa o çağlardaki resmî belgeler gelirleri hep nakdî olarak ülkenin yürürlükteki parası olan akçeyle ifade eder. Akçe gümüşten yapılan bir paradır; ilk Orhan Bey zamanında (1326 - 1356), 1,186 gram gümüş olarak basılmıştır. Akçenin gümüş ağırlığı sonraki yıllarda şöyle bir düşme göstermiştir:

1356 - 1389	1,164 gr.	gümüş
1389 - 1402	1,106 gr.	"
1402 - 1423	1,121 gr.	"
1423 - 1451	1,098 gr.	"
1451 - 1452	1,052 gr.	"
1460 - 1461	0,952 gr.	"
1470 - 1471	0,852 gr.	"
1475 - 1476	0,852 gr.	"
1481 - 1482	0,751 gr.	"
1482 - 1512	0,737 gr.	"
1512 - 1520	0,690 gr.	"
1520 - 1566	0,723 gr.	" (580)

(580) Bu liste BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...» ve BELİN M. «Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'aprés les ecrivains originaux» *(Sorunu Asıl Kaynağında İncelemiş Yazarlara Göre Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Üzerine Deneme)*, Paris 1969, eserlerinden edinilen bilgilere göre düzenlenmiştir.

Akçeden küçük para birimi, bakırdan yapılma mangırdır. 1 akçe 3,207 gr. bakır gelen 4 mangırla, ya da 1,069 gr. gelen 8 mangırla eş değerdedir (581). Ama resmî kayıtlarda bu para birimine hiç bir zaman rastlanmaz.

Altın paralar on beşinci yüzyılda ortaya çıkar; bunlar Venediklilerin o çağdaki duka altınına göre basılan florilerdir. 1456'da 1 floride 3,57 gr. altın vardır (582). Florinin akçe olarak değerine gelince yıllara göre şöyledir :

1452	1 Flori:	40	akçe	100 akçe: 8.925 gr. altın
1477	1 Flori:	45	akçe	
1479	1 Flori:	45,5	akçe	
1488	1 Flori:	49	akçe	
1500	1 Flori:	53	akçe	
1510	1 Flori:	54	akçe	
1521	1 Flori:	55	akçe	
1528	1 Flori:	55	akçe	
1561	1 Flori:	50	akçe	
1574	1 Flori:	60	akçe	100 akçe: 5.950 gr. altın (583)

Ama akçenin altın ve gümüş olarak değeri, gerçek değerini göstermeğe yetmez. Yandaki tabloda görülen satın alma gücünü, İstanbul'un alınışını izleyen yüzyıl içinde, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde çeşitli maddelerin fiyatlarını gösteren yönetmelik ve kayıtlardan bulup çıkarmaya çalışmak gerekir.

---

(581) Bakır sikkelerin tedavülüyle ilgili tüzük (1477—78). BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(582) Altın ve flori basımıyla ilgili tüzük. BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(583) Bu liste BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...» ve BELDICEANU N. «La crise monetaire ottomane au XVIéme et son influnce sur les principautés roumaines» *(Onaltıncı yüzyılda Osmanlılarda Para Buhranı ve bu Buhranın Romen Beylikleri Üzerinde Etkisi)* eserlerinden edinilen bilgilere göre düzenlenmiştir.

BİR AKÇENİN ALIM GÜCÜ (On beşinci yüzyılın ikinci yarısı - on altıncı yüzyılın ilk yarısı) **TABLO II**

Yer	Tarih		Buğday Kg.	Buğday unuKg.	Ekmek Kg.	Pirinç Kg.	Arpa Kg.	Şıra Lt.	Yumurta tane	Et Kg.	Süt Lt.	Tereyağ Kg.	Peynir Kg.	Yoğurt Kg.	Zeytin Kg.	Bal Lt.
Gelibolu	1456	(□)	4,273	1,282	—	—	5,555	—	—	—	—	0,200	—	—	—	—
Edirne	1458	(□)	5,128	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
İstanbul	1473	(□)	—	—	—	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—	—
Filibe	1475	(■)	—	—	—	5,808	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kayseri	1487	(□)	4,273	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
İstanbul	1488	(□)	—	—	2,469	0,660	—	—	9	1,058 1,254	2,116	—	0,352	1,411	0,705 1,415	0,352
Edirne	1489	(⊖)	2,303	1,974	—	5,958	8,552	—	—	1,026	—	0,217	—	—	0,272	0,329
İstanbul	1490	(●)	1,282	—	—	1,518	4,276	—	—	—	—	0,214	—	—	—	—
İstanbul	1501	(▷)	—	1,069	—	—	—	—	—	0,790 1,100	—	—	—	—	—	—
Bursa	1502	(▶)	—	—	2,245	—	—	—	10	0,635 0,945	1,923	0,160	0,962	1,282	0,640 1,283	—
Gelibolu	1511	(□)	—	—	—	—	4,000	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Bosna	1516	(+)	4,276	—	—	—	6,411	1,470	—	—	—	—	—	—	—	—
Sofya	1525	(×)	6,297	—	—	—	—	2,050	—	—	—	—	—	—	—	—
Berkofça	1525	(×)	4,697	—	—	—	—	1 710	—	—	—	—	—	—	—	—
Boğya	?	(÷)	5,414	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Çemişkezek	1541	(★)	2,962	—	—	—	4,276	—	—	—	—	—	—	—	—	—

TABLODAKİ BİLGİLER AŞAĞIDAKİ ESERLERDEN DERLENMİŞTİR.

(□) BELDİCEANU N. «Les actes des prémiers sultans conservées dans les manuscrits turcs de la Bibliothé. que Nationale de Paris *(Paris Ulusal Kitaplığında Saklanan Elyazmalarda İlk Osmanlı Sultanlarına Ait Belgeler)* Paris 1960

(■) GÖKBİLGİN T. «XV ve XVI ncı Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar Mülkler ve Mukataalar» İstanbul 1952

(⊖) BARKAN Ö.L. «Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları», «Belgeler» Cilt I Sayı 2, 1964

(●) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Tesislerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştır. malar», «İktisat Fakültesi Mecmuası cilt XXIII, İs. tanbul 1962—63.

(▷) MANTRAN R. «Reglements fiscaux ottomans. La po. lice des marchés d'İstanbul au debut du XVI éme siécle» *(Osmanlı Mali Tüzükleri. Onaltıncı Yüzyıl başlarında İstanbul Pazarlarında İnzibat Gücü)*, «Les cahiers de Tunisie» cilt I sayı 4,1956

(▶) BARKAN Ö.L. «XV inci Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftiş Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar», «Tarih Vesikaları» cilt I sayı 5 İstanbul 1942

(+) Kanunnâme-i Vilâyet-i Bosna 1516. Zikreden: BAR. KAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Ka. nunlar»

(×) Sofya Kanunu 1525. BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmpa. ratorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(÷) BELDICEANU N. «Recherches sur la province de Quaraman au XVI e siécle» *(Onaltıncı Yüzyılda Ka. raman Vilâyeti Üzerine Araştırmalar)* Leiden 1968

(★) Çemişkezek Livası Kanunu 1541, madde 15. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

Paranın değerinin düşmesine, çeşitli bölgeler ve çeşitli tarihler arasında kaldırılan ürün miktarındaki istikrarsızlık yüzünden bazan çok önemli fiyat farkları görülmesine rağmen, ele aldığımız dönemin bütününe yapacağımız bir uygulamayla ortalama fiyatları elde edebiliriz :

Bir akçenin eş değeri :	5	kg	buğday
	1	kg	buğday unu
	2,5	kg	ekmek
	6	kg	arpa
	1,5	lt.	şıra
	1	kg	koyun eti
	10	tane	yumurta
	2	lt.	süt
	0,2	kg	tereyağ
	0,5	kg	peynir
	1,3	kg	yoğurt
	1	kg	zeytin
	0,35	lt.	bal

Bu besin maddelerine çok satılan diğer bazı malları da ekieyebiliriz :

Bir çift deri çizme	32	akçe	
Bir çift papuç	15 - 20	"	
Bir kaftan	20 - 50	"	
Ham yün 1,282 kg.	1	"	(584)
Pamuk 0,428 kg.	1	"	(585)
Bir at	400	"	

(584) MANTRAN R. «Reglements fiscaux...»

(585) Kanunname-i Livâ-i Karesi 1576, madde 1. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

Bir eşek	100	"	
Bir koyun	22	"	
Bir inek	125	"	
Bir çift öküz	350	"	
Edirne'de bir ev	5.000 - 8.000	"	
Edirne'de bir dükkân	4.000	"	(586)
İstanbul'da bir kasap dükkânının aylık kirası	76,5	"	(587)

Buna bazı ücretleri de ekleyerek listeleri tamamlayalım.

Rumeli gümüş madenieri	4	akçe gündelik
Rumeli gümüş madenleri	20	akçe haftalık (on beşinci yüz yılın ikinci yarısı) (588)
İnşaat işçileri	8 ilâ 12	akçe gündelik (on altıncı yüzyılın ortaları) (589)

Büyük kısmı kendi kendine yeterli bir mal ekonomisine dayanan kır kesimiyle aynî ödemelerin ekonomik açıdan incelenmesinde bütün bu bilgiler nispî bir değere sahiptir. Ne var ki, Devlet kayıtlarından çıkarılan elimizdeki

(586) BARKAN Ö.L. «Edirne'deki askeri...»
(587) BARKAN Ö.L. «Ayasofya cam'i ve Eyüp Türbesinin 1489 — 1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XXIII İstanbul 1962—1963
(588) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»
(589) BARKAN Ö.L. «Türk Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XVII, İstanbul 1955—56

bilgilerin tümü hep para değerleriyle ifade edildiği için, bu para birimlerini kafamızda daha somut bir biçimde canlandırabilmemiz yararlı olur.

III — REAYANIN GELİRLERİ

Reayanın gelirlerini değerlendirmek için, her eyalet başına tutulan ve sipahinin her köyden ya da köyde kendine ait olan paydan aldığı vergi tutarı gibi, ilgili hane sayısını da belirten defterlerden yararlanılır. 1431'de Arvanid (Arnavutluk) Sancağı için düzenlenmiş olan ve 1954'de yayımlanan defter (590) önemli olduğu kadar kolayca anlaşılabilir bir kaynak niteliğindedir.

Bu defterde sipahiye ait gelirler sütunu, metinde aksi belirtilmedikçe, çift resminden ve buna eklenmiş olan öşürden meydana gelmektedir. Birinci vergi sabit ve miktarı belli olduğuna göre (tam çift için 25 akçe, bennâk başına 9 akçe, bive ve mücerred başına 6 akçe), geriye kalan da öşür, yani söz konusu durumda elde edilen ürünün sekizde biridir. Bu yolla hem elde edilen ürünü, hem de hane başına net geliri hesaplayabiliriz. (Bk. Tablo III)

Brüt gelir, vergiler düşmeden önceki yıllık toplam geliri içine alır ve kile olarak verilmiştir (1 kile : 25,640 kg). Buradan çift başına ortalama bir yüzölçümüne varabilmek için toprağın verimini saptamağa çalışmak gerekirdi. Günümüz Anadolu'sunun altı iline (Ankara, Niğde, Isparta, Adana, Erzurum, Sıvas) bağlı köylerin tümünde yapılan ortalama hesapları (591) ar başına 135 kg'lık bir verim göstermektedir. Henüz makineleşmenin girmediği ve güb-

(590) İNALCIK H. «Suret.i Defter.i...»

(591) Köy İşleri Bakanlığı Köy Envanterleri İncelemeleri. Adana, Ankara, Erzurum, İsparta, Niğde, Sivas ciltleri. Ankara 1963—1969

TABLO III

ARVANİD SANCAĞINDAKİ AYRI AYRI SİPAHİLERE AİT KÖYLERDE OCAK BAŞINA DÜŞEN GELİR TABLOSU (*)

Hane Sayısı 1.	Mücerred (Bekâr) ve Bive (dul) Sayısı 2.	Sipahi Rantı (akçe olarak) 3.	Çift Resmi (akçe olarak) 4.	Öşür (akçe olarak) 5.	Hane Başına Brüt Gelir (buğday, kile olarak) 6.	Çift (ar olarak) 7.	Kaldırılan ürün (buğday, kile olarak) 8.	Net Gelir (buğday, kile olarak) 9.	Net Gelir (akçe olarak) 10.
56	18	4157	612	3547	59,6	14	11,9	39,4	394
53	8	5217	525	4692	79,8	19	15,9	53,1	531
36	5	2882	354	2528	65,1	16	13,0	43,1	431
35	2	2420	327	2093	56,8	14	11,4	37,4	374
12	2	695	120	575	39,2	10	7,8	25,6	256
30	6	1922	306	1616	44,0	11	8,8	28,8	288
3	6	145	27	118	32,4	8	6,5	20,9	209
11	1	515	105	410	30,7	8	6,1	19,9	199
12	3	811	126	685	46,6	12	9,3	30,6	306
26	3	1544	252	1292	40,7	10	8,1	26,6	266
11	2	598	111	487	36,3	9	7,3	23,6	236
32	4	2260	312	1948	49,6	12	9,9	32,6	326
17	2	1005	165	840	40,4	10	8,1	26,3	263
19	4	1139	195	944	40,6	10	8,1	26,3	263
31	5	1823	309	514	40,0	10	8,0	26,1	261
15	1	1428	141	1287	70,9	18	14,2	46,9	469
25	2	1500	237	1263	41,3	10	8,3	26,9	269
40	1	2656	366	2300	46,9	12	9,4	30,7	307
Hane Başına Ortalamalar					47,8	12		31,4	314

(*)

Bu tablo H. İNALCIK'ın 1954'de Ankara'da basılan Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid isimli kitabına göre düzenlenmiştir.

re kullanımının yetersiz olduğu yerlerde bu verim, ar başına ortalama 100 kg'a kadar düşmektedir. Öte yandan, bu illerde kullanılan ortalama tohum miktarı ar başına 20 kg'dır. Yani Osmanlı yönetmeliklerinde (592) ileri sürülen miktara (çift başına, yani aşağı yukarı 100 ar için 2052 kg) eşittir. Bu da bizi, herhalde fazla bir yanlışa düşmeksizin o çağda ar başına 100 kg'lık (aşağı yukarı 4 kile) bir ürünü ve bire beşlik bir verimi varsaymağa götürür. Yedinci sütundan elde edilen sonuçlar bize, hane başına sahip olunan ortalama toprağın, bir çiftin (ortalama evsafta bir toprak için 100 ar) hatta yarım çiftin alanına erişmekten çok uzak olduğunu gösterir. Bundan da, on beşinci yüzyıl ortalarında İmparatorluğun bu bölgesindeki ortalama köylünün daha çok bennâk kategorisinde olduğu sonucu çıkar (Bu yüzden çift resmi hane başına 9 akçe tabanı üzerinden hesaplanmıştır). Bu köylünün toprağı normal bir çiftin onda birine ya varır ya varmaz.

Nihayet, ocak başına net geliri bulmak için brüt gelirden çift resmi, öşür gibi ertesi yıla ister istemez ayrılması gereken tohumluğu da düşmek gerekir. Bu yolla elde edilen sonuç, buğday miktarı (kile) ve akçe olarak (o çağda 1 kile buğday : 10 akçe) 9 ve 10. sütunlarda gösterilmiştir.

Tablodan çıkan hane başına 31.4 kile buğdaylık ortalama gelir, kişi başına (1 hane : 5 kişi) günde 0.440 kg buğday demeye gelir ki, bu da asgari beslenmeyle atbaşı bir durum olur.

Aynı şekilde on beşinci yüzyıl sonlarında (1479 - 1480) Bulgaristan'daki bazı köyler hakkında elimizde bulunan

(592) Karaman Vilayeti Kanunnamesi 1528, madde 3. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

rakamlar (593), aynı işleme tabi tutulduğunda benzeri sonuçlar verir. Dokuz köyde, hane başına buğday miktarıyla ifade edilen ortalama üretim 77,9 kiledir; bu da, çift resmi öşür ve gelecek yılın tohumluğu çıkarıldıktan sonra 51,8 kile buğday ya da bütün on beşinci yüzyıl boyunca buğday fiyatının hemen aynı kaldığı bilindiğine göre, 518 akçelik bir net gelir eder. O zaman ortalama çift, toprağın tamamının ya da nadas ve münavebeli ekim dolayısıyla üçte birinin kullanılmasına göre, 19 arla 57 ar arasında değişiyor olmalıdır.

On altıncı yüzyıl başında Karaman eyaleti köylüsü işlediği çiftinden yaklaşık olarak 655 akçe değerinde 93,545 kile buğday kaldırır (594), öyleyse 60,5 kile buğday ya da 423 akçe net gelire sahiptir. Aynı çağda bir tam çiftlik sahibi reayanın brüt geliri 900 akçe kadardır, bunun 165 akçesi sipahiye olan vergi borcuna gider (595).

Nihayet, gene on altıncı yüzyıl başında Trabzon eyaletinde, bir sipahinin reayası 609 akçelik brüt gelire sahiptir; bu miktardan vergiler ve gelecek yılın tohumluğu düştükten sonra 400 akçe kadar kalır (596).

Öyleyse yararlanılan bilgilerde görülen farklılıklara rağmen, tüketilebilen gelir olarak hane başına yıda 300 ie 500 akçe ya da kişi başına günde 0,440 ile 0,725 kg buğday arasında değişen karşılaştırmalı bir rakam elde ederiz. Gelir kaynaklarının bu düzeyinde, nakdî olarak ödenecek bazı vergi yükümlülükleri ve bazı malların mü-

(593) MUTAFCIEVA V.P. «De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare» *(Bulgar Ahalinin Oturduğu Topraklarda Feodal Sömürme)*, «Etudes Historiques» Sofya 1960.

(594) BELDICEANU N. «Recherches sur la province...»

(595) BELDICEANU N. «Recherches sur la province...»

(596) GÖKBİLGİN T. «XVI Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi, «Belleten» cilt XXVI, Ankara 1962

badele zorunluluğu olmadıkça, ticarete yönelebilir bir gelirden söz etmek güçtür. Ancak, pazarın ana kesimi sipahinin hizmetinde bulunmak şartıyla çok zayıf bir ticaretleşme söz konusudur.

Yukarıda hesap edip çıkardığımız sonuçlar ne vesileye bağlı vergileri (evlilik harçları, cürüm akçeleri), ne doğrudan doğruya Devlet tarafından toplanan vergileri, yani gayrımüslimlerden alınan cizyeyi, ne de kısa sürede olağanüstü vergi niteliğini kaybedip olağan bir vergiye dönüşen avarizi içerir.

Anadolu ahalisinin % 8'ini, Rumeli ahalisinin % 75'ini ilgilendiren cizye, on altıncı yüzyıl başlarında (1520 - 1530) (597) merkezî idarenin gönderdiği tahsildara, yılda hane başına 50 akçe civarında (598) ödenmek zorundaydı. Bu da, halkın bu kategorisinin net gelirini hane başına yılda 250 ilâ 450 akçeye ya da kişi başına günde 0,370 - 0,655 kg buğdaya düşürür.

On altıncı yüzyıl başlarında ortaya çıkmaya başlayan avarize gelince, reayanın sırtına ağır bir nakdî vergi yükü ekleyerek ve sipahinin eline geçen rantın gitgide daha büyük bir kısmını Devlet hazinesine aktararak vergi sistemi kadar gelirlerin yönetici sınıf üyeleri arasında bölüşülme düzenini de altüst edecektir. Ama bizim konumuz olan çağda hane başına yaklaşık olarak 20 akçe tutan avariz, diğerlerinden farksız, ciddi sonuçları olmayan bir vergidir. Ama yüzyılın sonunda 120 akçeye yükselince bu ciddi sonuçlar belirmeye başlayacaktır.

Ekici reayayla yakınlık gösteren ya da reaya statüsüyle sipahi statüsü arasında kalan diğer kategoriler hakkında elimizdeki bilgiler daha da azdır.

Öşürü ödedikten sonra, ellerinde kalan ürünü mülk

---

(597) BARKAN Ö.L. «Les recensements de la population...»
(598) BARKAN Ö.L. «Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin...»

sahibiyle bölüşmek zorunda olan ortakçılar şüphesiz daha düşük bir gelire sahip olmalılar. Ama on altıncı yüzyıl başlarında bütün Anadolu'da ortakçıların sayısı topu topu 3 bin (faal nüfusun % 0,5'i) (599), Rumeli'de ise 6021'di (faal nüfusun % 2'si) (600) ve yüzyıl sonunda bunlar hepten yok olacaktır.

Bir de ister belli bir zaman için ister sürekli olsun, doğrudan doğruya Devlet'e iş görmek zorunda olan reaya vardı ki, bunlar çok kere tamamen ya da kısmen ücretli işçilere dönüşecektir. Belli dönemlerde Devlet tarafından bayındırlık işlerinde çalıştırılan işçilerle, maden ve tuz ocaklarında sürekli olarak çalışan işçilerin durumu buydu.

Tuz işçilerinin ücreti üretim üzerinden ödeniyordu ve brüt üretim değerinin % 6,6'sı tutuyordu (601). Tuzun fiyatını ise, 1200 dirhemi (3,846 kg) ı 1 akçe (602) olarak biliyoruz ama, bir işçiye düşen üretim miktarı hakkında verilere sahip değiliz. Aynı zamanda ekici olan bu tür reaya üstelik tuzcu sıfatıyla bazı vergilerden de bağışıktı. «Hakana mahsus defterlerde tuzcu olarak belirtilen kimseler devamlı olarak vazifeye bağlanmış oluyorlar, devlet tuzlalarında temin ettikleri için mukabilinde devlete ödemekle mükellef bulundukları bir kısım vergilerden devamlı şekilde muaf kılınıyorlardı. Tuzcular umumiyetle örfi tekalif ve bütün avariz-i divaniyeden muaf ve musellem kılınmışlardı. Bunun dışında diğer reayanın ödemekte olduğu bir kısım vergilerden de indirimler yapıldığı vaki idi.» (603)

---

(599) BARKAN Ö.L. «Türkiye'de servaj...»
(600) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak...»
(601) GÜÇER L. «Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı», «İktisat Fakültesi Mecmuası» Cilt XXIII, İstanbul 1962-63
(602) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»
(603) GÜÇER L. «Osmanlı İmparatorluğunda Tuz...»

Sırbistan'da Novo Brdo gümüş madenine ait kayıtlar sayesinde madende çalışan reayanın iş şartları hakkında biraz daha fazla bilgiye sahibiz (604). «İş süresi sekiz saatti, ama fiilî iş yedi saatti; bir saat işçilerin yolda harcanan zamanı sayılıyordu. Haftalık çalışma süresi 5 gündü, işçiler cumartesi ve pazar günü serbesttiler, 15 gün Noel' de, onbeş gün Paskalya'da olmak üzere yılda iki kere izin hakları vardı. On beşinci yüzyılın ikinci yarısında bunlara ödenen ortalama ücret, gündelik olarak 4 akçe, haftalık olarak 20 akçeydi. Haraca, bazı bölgelerde ise avarize de tabi değildiler. Bu istisnalar karşılığı madenciler, hane başına flori, hububat üzerinden olduğu kadar maden filizi üzerinden de öşr ve ayrıca kal (*) parası ödemek zorundaydı.» (605) Böylece madencilerin yılda 960 akçe bir gelirleri vardı ve tarım alanındaki üretimleri sürdüğü için, bu yolla sağladıkları ürün de buna ekleniyordu. Anlaşılan bu gelir net değildir. Çünkü «maden filizi üzerinden öşr ve kal parası» ücretlerden kesilen bir çeşit vergi olsa gerektir. Avariz bağışıklığı, değeri on altıncı yüzyıl sonunda büsbütün ortaya çıkacak olan önemli bir unsurdur. Haraçtan bağışık tutulmaya gelince, haraç kelimesi burada cizye anlamına kullanılıyor olmalı. O zaman sadece cizye yerini, Sırp krallıklarından miras kalan ve hane başına yılda bir flori (o çağda 45 ilâ 55 akçe) ödemekten ibaret olan «flori» adlı vergiye bırakmış oluyor. Bu da uygulamada cizyeyle aynı meblağa gelir. Gene de madenciler daha büyük ve daha istikrarlı bir gelire sahip olmakla, diğer reayaya oranla üstün ve imtiyazlı bir kategori olarak belirir.

---

(604) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(605) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(*) Alaşım halindeki madenden, eriterek saf maden (som altın, gümüş vb.) elde etme ameliyesi. (Ç.N.)

«Bayındırlık işçileri, emeklerini az çak karşılayan artalama bir ücretle, Devlet hizmetine, adetâ seferber edilmişlerdi. Kamu hizmeti görecek bir binanın veya surların yapılacağı her keresinde, Devletin, işçileri, askerî bir harekât sözkanusu alduğundaki gibi, seferber etmek hakkı ve alışkanlığı vardı. İşçilerin başka yere nakli, ücretleri ve malzemenin satın alınmasının gerektirdiği masraflar, ek bir malî yükümlülük alarak mükelleflere üleştirllir; ya zanaatkârları seferber edilen lanca camiasından ya da bir idarî taksimat biriminin bütün ahalisinden alınırdı. Bir bölgenin veya bütün ülkenin sakinlerine hizmet veya nakit alarak vergi salınırdı; bu, örfi veya alağanüstü denen vergidir.» (606)

Gönül rızasıyla ya da avariz çerçevesi içinde taplanan bu işçiler, çalıştıkları dönem sırasında ücretli işçi alarak kabul edilir. On altıncı yüzyıl artalarında İstanbul'da Süleymaniye Camii'nin inşaatında çalışan işçilere ait kayıtlar, bunların iş şartları hakkında bizi aydınlatır. Böylece anların haftada beş gün, güneşin dağuşundan batışına kadar çalıştıklarını ve 8 akçeyle 12 akçe arasında değişen bir gündelik aldıklarını öğrenmiş bulunuyaruz. Ama işin geçici alduğunu ve emekçinin her zamanki faaliyet alanının uzağında bulunduğunu göz önüne alırsak, bu rakamları yıllık gelire dönüştürmek güç alur. Hem genellikle mecburi bir seferberlik söz kanusu alduğuna göre bu rakamlar herhangi bir «emek barsası» nı değil, alsa alsa İstanbul gibi büyük bir şehirde bir insanın yaşayabilmesi için gerekli alan meblâğı yansıtabilir.

Reayanın çeşitli imtiyazlı kategarileri için hayat şartlarındaki düzelme, Devlet'in alağanüstü ve hatta kimi zaman alağan vergilerle ilgili alarak bunlara bahşettiği bağı-

(606) BARKAN Ö.L. «L'Organisation du travail...»

şıklığın sonucudur. On altıncı yüzyıl başlarında Anadolu'da kütüğe geçmiş 500.139 hanenin 79.105'i, yani tümünün % 15,8'i avarizden bağışıktır (607). Yalnız Biga eyaletinde, 1519 yılında 4195 hanedan 3032'si (% 72,2'si) avarize tabi ve 1163'ü (% 27,8'i) bundan bağışıktır. Avarizden bağışık haneler şu şekilde bölünmüştür :

345	hanesi	vakf-ı selâtine (sultan vakfı) ait,
284	"	vakf-ı ümeraya ait,
77	"	hane-i sipahizade (sipahi oğlu) ya da sipahi-i mâzul (açığa alınmış sipahi),
56	"	hane-i sahibi berat-ı kadim (eski berat sahibi kişiler)
145	"	hane-i yürükân-ı miriliva (imtiyazlı göçebeler),
207	"	hane-i katrancıyan (katran işçisi),
10	"	hane-i doğancıyan (avcı kuş yetlştlricisi),
39	"	hane-i sahibi berat (sipahi) (608).

IV — SİPAHİLERİN GELİRLERİ

Ne var ki, gelirlerde önemli bir değişmenin görülmesi için reaya sınıfından sipahi sınıfına geçmemiz gerekir. 1431'de Arnavutluk'daki Aryurikasrı (bugünkü Argyrokastro ya da Ginokastre) sipahllerinin gelirleri aşağıdaki tabloda verilmiştir (609).

---

(607) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»
(608) Biga Livası Kanunu 1517, madde 15. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»
(609) İNALCIK H. «Suret.i Defter.i...»

	Hane sayısı	Mücerred - bive sayısı	Gelir (Akçe)	Cebelü sayısı	Cebelü başına ortalama gelir
Sancakbeyi	2303	390	219.675	32	
Dizdar	234	45	19.446	3	6.382
	40	2	2.102	1	2.102
	71	12	4.629	2	2.314
	171	14	12.671	5	2.534
	73	9	4.624	1	4.624
	68	11	4.758	2	2.379
	84	—	4.929	2	2.464
	159	26	12.296	4	3.074
	26	1	1.834	1	1.834
	95	12	5.951	3	1.980
	29	1	2.881	2	1.440
	25	6	1.673	1	1.673
	34	1	2.941	2	1.470
	5	17	2.245	2	1.122
	50	3	2.670	1	2.670
	18	—	1.010	1	1.010
	26	2	2.166	1	2.166
	31	—	2.887	2	1.443
	28	2	1.960	1	1.960
	34	2	5.972	2	2.986
	30	1	2.586	2	1.293
	45	4	3.135	2	1.592
	34	3	2.468	1	2.468
	40	1	2.797	1	2.797
	26	1	1.964	1	1.964
	28	—	1.902	1	1.902
	53	—	3.085	2	1.542
	20	—	1.662	1	1.662
	21	—	1.645	1	1.645
Kadı	80	10	5.614	—	—

	Hane sayısı	Mücerred - bive sayısı	Gelir (Akçe)	Cebelü sayısı	Cebelü başına ortalama gelir
	59	1	2.976	1	2.976
2 kişi	51	6	2.536	2	1.268
	36	—	2.572	1	2.572
	20	1	1.638	1	1.638
	13	1	1.061	1	1.061
	21	—	2.085	1	2.085
	27	1	1.697	1	1.697
	21	1	1.311	1	1.311
3 kişi	50	2	2.905	3	968
	27	1	1.901	1	1.901
	19	3	1.466	1	1.466
	27	3	1.581	1	1.581
	14	2	1.067	1	1.067
	36	—	3.044	1	3.044
	32	3	1.836	1	1.836
	35	1	1.768	1	1.768
	25	1	1.566	1	1.566
	23	9	1.240	1	1.240
	19	4	2.030	1	2.030
	29	5	2.244	1	2.244
	26	4	2.239	1	2.239
	25	4	1.971	1	1.971
	29	1	2.006	1	2.006
	18	2	1.111	1	1.111
	23	—	1.569	1	1.569
	25	7	2.113	1	2.113
2 kişi	58	11	4.453	2	2.226
	26	4	2.006	1	2.006
	19	5	1.533	1	1.533
	32	3	2.036	1	2.036
	29	—	1.400	1	1.400

Sancak beyinin hasıyla dizdar ve kadının tımarları dışta tutulunca, 64 sipahi toplam 166.397 akçelik 59 tımarı bölüşürler; bu da sipahi başına ortalama 2.464 akçelik bir gelir eder. Aynı çağda Arnavutluk'un diğer eyaletleri için de benzeri rakamlar bulunur (Sopot eyaletinde sipahi başına 2.839 akçe, Klisura eyaletinde sipahi başına 1686 akçe, Kanına eyaletinde sipahi başına 2.717 akçe) (610). Böylece aynı bölgede bir sipahinin geliri, bir reayanın gelirinden yedi sekiz kat fazladır. Buna karşılık sipahi fiilen her yıl tam teçhizatlı olarak askerî seferlere katılmak ve gelir kaynaklarının tutarına göre belli sayıda cebelüyü de beraberinde götürmek zorundadır. Bir cebelünün bakımını sağlama yükümlülüğünün tabanı o çağda aşağı yukarı 2 bin akçeydi. Yani ikibin akçenin altında bir gelir için sipahinin kendisi orduya katılır. 2 binden 4 bin akçeye kadar yanında bir cebelü, 4 binden 6 bin akçeye kadar iki cebelü, vb. götürür. Bu sınırlar, yukarıdaki tablodan da karşılaştırabileceğimiz gibi, gerçekte çok katı olmaktan uzaktır; ama genellikle uyulan bir ortalama meydana getirirler. Ancak on yedinci yüzyıl başlarında bu taban 5 bin akçeye çıkacaktır (611).

Sipahinin teçhizat masraflarıyla yol masraflarını hesaplamak pek kolay değil. Bir atın 400 akçe (612), bir eğerin 100 ilâ 120 akçe, bir gem takımının 60 ilâ 90 akçe, bir kılıcın 100 akçe ve kılıfının da 40 ilâ 70 akçe (613) olduğu biliniyor. Bu da tam bir teçhizat için toplam olarak 800 ilâ 1000 akçe eder. Yani yıllık gelirin yarısı bir savaşçının teçhizatına gider. Ama bütün bu malzemenin daha uzun ömürlü olduğu açıktır. Yol masraflarına gelince, bunların

(610) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»
(611) AYNÎ ÂLİ EFENDİ «Kanunname-i Âli...»
(612) BARKAN Ö.L. «Edirne askerî...»
(613) MANTRAN R. «Reglements fiscaux...»

hesabının toplanma noktasına kadar olan mesafe için yapılması gerekir. Çünkü bir araya gelip yola düzülmeslnden sonra, ordunun bakımı yol boyunda bulunan köylerdeki reayanın sırtına yüklenir. Sipahinin gelirlerine bir de seferin kazançlı olması halinde talandan hissesine düşecek payı eklemek gerekir. Üstelik incelediğimiz dönemde bu seferler çok kere kazançlı olmaktaydı.

Gerçi gelirler silsilesinde reayanın gelirlerinden sipahinin gelirlerine büyük bir sıçrama görülür ama, askerî sınıfın çeşitli kademeleri arasındaki mesafe daha da göze batıcıdır. Arvanid sancakbeyinin geliri 220 bin akçeyi aşar (614) [Defterin sancakbeyinin haslarıyla ilgili son sayfaları eksiktir]. Bu miktar sıradan bir sipahi gelirinin yüz katıdır. Bunun gibi, Arnavutluk'un yedi eyaletinin subaşılarının ortalama gelirleri 36.947 akçedir. Bu fark on altıncı yüzyıl boyunca temelleşir ve imparatorluğun bundan sonraki evrimini belirler. Fiyatların artması ve paranın değerinin düşmesi karşısında sipahinin gelirleri azalırken ya da donup kalırken, yüksek devlet görevlileri uçsuz bucaksız malikâneler edinirler. Evrim, basit sipahileri reayanın hayat şartlarına doğru itelerken, ümera merkezî bürokrasiyle kaynaşır.

Arvanid Sancağı defterlerinden çıkan ortalamalar, aynı yüzyıl boyunca İmparatorluğun diğer bölgeleri için de geçerlidir. «On beşinci yüzyılın ilk yarısında, [Bulgaristan eyaletine ait] bir defterde rastlanan yirmi altı tımar arasından yalnız birinin geliri 10.324 akçe olarak kayda geçmiştir ve bunlardan çoğunun geliri 2 binle 4 bin akçe arasında değişir.» (615)

Hicri 933 - 934 (1527 - 1528) malî yılı bütçesi (bk. tablo I) bize kişi başına yıllık 5.304 akçelik bir ortalama

(614) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i...»
(615) CVETKOVA B. «L'évolution du régime...»

gelir verir. Ama bu geçerli değildir. Çünkü tımarlar gibi hasları da içine alır. Aynı belgede (616) ayrı kalemde gösterilen kale tımarları gelirleri, kişi başına 1.508 akçeyle gerçeğe daha yakındır. 1530 yılı içinde yalnız Edirne «Kaza»sında, toplam geliri 104.130 akçe olan tımarların 868 sahibi vardır; bu da kişi başına 120 akçelik bir gelir eder (617).

On yedinci yüzyıl başlarında tımarların gerilemesi bütün İmparatorluk topraklarında açıkça ortaya çıkar. Karaman eyaletinde 1600 tımarın toplam geliri 170.175 akçeyken (tımar başına 1060), aynı eyaletin 9 yüksek devlet görevlisi 2.012.000 akçelik bir gelire konarlar. Sivas (3153 tımar için toplam gelir 1.085.619 akçe ya da tımar başına 605 akçeyken, 6 sancak beyinin geliri 1.577.680 akçe), Maraş (2169 tımar için toplam gelir 2.970.800 akçe ya da tımar başına 1374 akçeyken, 5 devlet görevlisinin geliri 1.085.440 akçe) ve Adalar (1680 tımar için toplam gelir 108.400 akçe ya da tımar başına 65 akçeyken, 12 devlet görevlisinin geliri 2.636.500 akçe) eyaletlerinde de durum bunun benzeridir (618). Ayrıca 1462'de bir altın liranın değeri 40 akçeyken, 1611'de 200 akçeye fırladığını da gözden ırak tutmamak gerekir.

Sipahi gibi, tımar kurumunun da daha ilerde inceleyeceğimiz birçok sebepten ileri gelen bu gerilemesi, aynî gelirlerin yavaş yavaş nakdî gelirlere dönüşmesiyle birlikte oldu. Vergilerin mahiyetinin de bir sonucu olarak on beşinci yüzyıl boyunca sipahinin rantı, paradan çok zahireden meydana geliyordu. Aynî olarak ödenen öşür, değerce çiftlik resmini, nakit olarak ödenen diğer vesileye bağlı vergileri geçiyordu. On beşinci yüzyıl boyunca Rumeli'deki

(616) BARKAN Ö.L. «H. 933—934 Mali Yılına Ait...»
(617) GÖKBİLGİN T. «XV ve XVI Asırlarda Edirne...»
(618) AYNÎ ALİ EFENDİ «Kanunname-i Ali...»

serbest tımarlar, rantın % 49.8'ini mal, % 50.2'sini para olarak alıyorlardı. On altıncı yüzyılda bu ikisinin yüzdesi % 40 ile % 60'tı (619). Tımar sahibi gelirlerinin temelini meydana getiren hububat ve diğer besin maddeleri üzerinde Devlet'in yürüttüğü satın alma tekeli, sipahileri hep doğrudan doğruya nakit para edinmeye itti. On altıncı yüzyıl boyunca durumdaki bu gelişme, bunlara öşürün bir kısmını doğrudan nakit olarak isteme imkânını verdi; sistemin dönüşüme uğramasında bu durumun da katkısı oldu.

Buraya kadar, toprağın statüsünü uzun uzun gözden geçirdiğimizde iki sosyal kategori söz konusu oldu. Bir yanda, üretim araçları olmayıp da bir intifa hakkına sahip olan toprak emekçileri, yani reayayla; öte yanda, toprak rantı hakkına sahip ama, buna karşılık bazı yükümlülükleri bulunan «askerî» sınıf. Bunların hepsi de, çoğuna doğrudan doğruya sahip bulunduğu ülke topraklarının hemen hepsi üzerindeki üstün mülkiyet hakkını saklı tutan ve askerî sınıfın yönettiği toprakların çok büyük bir kısmını fiilî denetimi altında bulunduran Devlet'in gözetimindeydi. Öyleyse sipahiler imtiyazlı, sömürücü bir sınıf meydana getirirler ama yönetici bir sınıf olamazlar. Merkezî bürokrasinin dışında bulunurlar ve onunla çelişki, sonunda da zıtlık içindedirler. Bu mücadeleyi «askerî sınıfın yukarı ve aşağı kademeleri arasındaki gelir düzeyi farkları çizer. Siyasal ve ekonomik açıdan anahtar ödevi gören makamlar, ya bürokratlar tarafından ele geçirilip ya da merkezî idarenin çıkarları içinde özümsenirken, ellerindeki imkânların günden güne yok olduğu sipahiler kitlesi, imtiyazlı sınıf olma niteliğini yavaş yavaş yitirir.

---

(619) **MUTAFCIEVA V.P.** «De l'exploitation féodale...»

Osmanlı İmparatorluğunun doruk çağında (on beşinci yüzyılın ikinci yarısı ve aşağı yukarı bütün on altıncı yüzyıl), yönetici sınıfın üçüncü kuşağı tarih sahnesine çıkar. Yönetici sınıfın, kabile yapılarına dayalı ilk oluşumu gazilerden ve Selçuklu modelleri üzerinde temellenmiş bir Devlet'in ulemasından sonra, «kapıkulları» yani Saray köleleri grubudur. Ulemanın, askerî şeflerle mücadelesinde vurucu güç olsun diye yarattığı ama sonradan kendi yaratıcısının aleyhine dönen bu devasa makine, kendi öz dinamizmi kadar ulemanın tehlikeli gücünü kırmak kaygısında olan padişahların da iradesiyle harekete geçip iktidara el koyar.

Böylece, kapıkulları bir sınıf meydana getirmeden uzun zaman önce, titizlikle örgütlenmiş bir mekanizmadan gelen güçlü yapıda bir topluluk olarak belirir.

I — ASKERÎ BÜROKRASİ

Sistemin temeli, köleleri yani Müslüman olmayan kişileri devşirmeye dayanır. Devşirilenlerin bir araya geldikleri ve yetiştirildikleri yere «Acemi ocağı» denir. Burası aynı zamanda kapıkulu örgütündeki altı ocağın ilkidir. Başlangıçta acemiler savaş tutsakları arasından devşirilirdi. «I. Murat harpte alınan erkek esirlerden beşte birini devlet hesabına ve asker ihtiyacına göre almağı kanun yapmıştı.» (620) Bu tutsakların ilkleri, bir akçe gündelikle doğrudan doğruya bu ocağa devşirildi. Ama, tutsakların ellerine geçen ilk fırsatta kaçmaları yüzünden, sonradan bu usulü değiştirmek zorunda kalındı. Yeni sisteme göre, esir alınan Hıristiyan gençleri Anadolu'daki Türk köylülerinin

(620) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilatında...»

yanına yardımcı verilmekteydi. Bunlar Müslüman adet ve geleneklerini öğrendikten, bu yeni hayat tarzına alıştıktan sonra, bir akçe gündelikle Acemi ocağına yazılıyorlardı (621).

Tam Ankara Savaşı'ndan sonra yayılmanın durması ve bunun ardından gelen iç mücadeleler savaş tutsakları dalgasının önünü kesince, Devlet yönetimi, Hıristiyan çocuklarını köylerinden devşirmeyi adet haline getirip kapıkulları kadrosunu doldurmak için doğrudan doğruya içteki Hıristiyan kitlesinden yararlanmağa başladı (622). Osmanlılardan önceki Türk ve İslâm devletlerinde kullanılmayan bir ilkeye göre, Hıristiyan uyrukların çocuklarının da Osmanlı ordusuna alınmasına karar verildi. Böylece askere alınanların yaş haddi kanunla belirtilmişti ve her aileden sadece tek bir çocuk askere alınıyordu. İhtiyaca göre her üç ya da beş yılda bir, kimi zaman daha da büyük zaman aralıklarıyla Devlet, 8 ilâ 10 yaşından 15 ilâ 18 ve hatta -bazen 20 yaşına kadar Hıristiyan çocukları arasından sağlam ve güçlü kuvvetli olanları Acemi ocağı için topluyordu. Başlangıçta Balkanlardaki Hıristiyanlar için konmuş olan bu kanun, on beşinci yüzyıl sonlarına ya da on altıncı yüzyıl başlarına doğru giderek Anadolu'daki Hıristiyan uyrukların çocuklarını da kapsamına aldı (623).

Devşirmeyle görevli subay, kırk Hıristiyan hane başına bir kişi hesabıyla on ilâ yirmi yaş arasındaki çocukları topluyordu. Demek ki taban olarak bayındırlık işlerine işçi, kadırgalara kürekçi devşirilmesi gibi diğer angaryalardaki aynı hane sayısı alınıyordu. Yahudiler, herhalde ticarî alandaki faaliyetlerinin yüzü suyu hürmetine bu işin

(621) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt I
(622) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt I
(623) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilatında...»

dışında bırakılmışlardı. Köylü ailelerinde insanın sayıca fazlalığı, sadece, Devlet yönetiminin tarım siyasetine ters düşen bir durumu yani toprakların daha küçük parçalara bölünmesi durumunu yaratıyordu. Oysa ticarî faaliyetlerde donmuş sınırlar yoktu ve bu faaliyet alanı doyma noktasından hayli uzakta olmalıydı. Böylece Devlet, çeşitli sınıflar arasında sayıca ilişkileri dengelemek amacıyla müdahaleciliğini bir bakıma doğrudan doğruya insan kitlelerini işleme tabi tutacak kadar ileriye götürüyordu. Kanuna göre daha önceden evlenmiş olan gençler (insancıl bir tedbir olarak mı, yoksa vergilendirilmiş bir haneyi kaybetmek korkusuyla mı bilinmez), Türkçe bilenler ya da eskiden İstanbul'a gelmiş olanlar o çağdaki ünlü deyimiyle «yırtık» sayıldıkları için devşirilmezlerdi. Kırk hanelik her kümeden geriye kalan otuz dokuz hane, devşirmenin yol ve giyim masraflarına ayrılan bir meblağı ödemek zorundaydı (624).

Kaçan olursa tanınması kolay olsun diye kırmızı giydirilmiş «sürü», İstanbul'a doğru yola koyuluyordu. Devşirmeler bu şehre vardıklarında bir yerde toplanıyor, kelime-i şahadet getirdikten sonra ilk seçmeye tabi tutuluyorlardı. Zekâları ya da vücut güzellikleriyle aradan sivrilenler Saray için alıkonuluyor, sağlam ve iri yapılılar Bostancı ocağına (Saray'ın bostan bakıcıları; aslında Saray ve eklentilerinin iaşesi, korunması ve bakımıyla meşgul olurlardı) geçiyor, geri kalanlar da belli bir zaman için İmparatorluk içindeki Türk köylülerine kiralanıyordu. Bunu yaparken Anadolu'dan gelen kölelerin Rumeli'ye, Rumeli'den gelenlerin ise Anıdolu'ya gönderilmesine dikkat ediliyordu. Bunlar ne zanaatkârlara, ne şehir halkına, ne de ulemaya ve İstanbul şehri çevresinde oturanlara kiralanırdı. Çünkü şehir hayatıyla yüzgöz olmuş ya da eli bir zanaa-

(624) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilatında...»

ta eren gençlerden orduya da, merkezî idareye de hayır gelmezdi (625). Yönetmelikler doğru düzgün uygulandığı zaman, devşirme işinin kır ekonomisinin ve son tahlilde reaya ailelerinin çıkarlarına uygun olduğunu sanmak yanlış olmaz. Devşirme görevlilerine bir liste hazırlayıp sunan geneliikle köy papazı olurdu ve birçok ana baba kendi çocuklarını gönül rızasıyla bu işe teklif ederlerdi. Böylece, hiç değilse doyurulacak bir boğaz eksilmiş olur, hem de oğulları askerî ya da idarî bir mevkie geldiği zaman ondan nimetler sağlanacağı umudu beslenirdi. Askerî sefer sırasında sınır boylarına doğru harekete geçmiş ordu başkomutanlarının, başvezirlerin doğdukları köye uğrayarak ana babalarının gönlünü yüceltmek için yollarını değiştirdikleri çok olmuştur. Kendi «kâfir» ailesini tanımazlıktan gelip kılıçtan geçiren yeniçeri imgesine gelince, bu, on dokuzuncu yüzyıl romantik milliyetçiliğinin uydurmacası olan efsanenin bir parçasıdır. Oysa on altıncı yüzyıla ait bir kayıtta meselâ şöyle bir bölüme rastlanır: «Hâliya kapum Yeniçerilerinden kulum Hasan kapuma gelip sabıka ben Tepedelen kazasına tabi Toskoş nam karyede sakin kâfirce ismim Lâgalık olup Acemi Oğlanı alındığımda haraç defterinde üzerimde mukayyed olan otuz akçe haraç defterinden ihraç olunmamağın sâl besâl haraç cem'ine varan haraççılar üzerime vaz olunan mezbur haracı anda olan akrabamdan talep ederler, hayfdır deyü bildirdi.» (626) Bu da, bu yeniçerinin doğum yerini ve Hıristiyan olduğu zamanki adını bilmekle kalmayıp köyüyle ilişkilerini devam ettirdiğini, adaleti istemek amacıyla bu ilişkileri padişah önünde bile itiraf etmekten kaçınmadığını gösterir ve sonunda da isteği yerine getirilir.

(625) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilatında...»
(626) Zikreden: UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilatında...»

1550 yıllarına kadar yeniçerilerin evlenmesi yasaktı. Ama bir kere bu izin verilince, bunların çocuklarıyla da meşgul olmak gerekiyordu. Onların da Acemi ocağına kayıtlanmaları kabul edilince yeniçerilik sistemi babadan oğula kalır bir biçime dönüşmüş oluyordu. Bununla birlikte bu kayıt işlemi ancak boş yer olunca yani «devşirme» yle toplananların sayısı istenenin altında kalınca yapılıyordu (627).

Kimlerin askerlik, kimlerinse idarecilik yolunu tutacağı daha devşirmeler İstanbul'a geldiklerinde yapılan ilk seçmeyle belli oluyordu. Bunların birinden öbürüne atlamak, ancak hiyerarşik silsilenin üst basamaklarında mümkündü. Bir de Bostancı ocağına ayrılanlar vardı ki bunların da yolu askerlik mesleğine açılıyordu.

Taşradaki çalışma süreleri dolar dolmaz, devşirmeler yedi sekiz yıllık bir dönem için doğruca Acemi ocağına giriyorlardı. Burada bulundukları sürece bir akçe gündelik alıyorlardı. Bu acemilik ve aynı zamanda hizmet görme dönemiydi. Bu acemi oğlanlar kapıkulu askerî mekanizmasının bakımı ve işleyişi, ordunun iaşesi v.b. ile ilgili çeşitli işler yanında bayındırlık hizmetlerinde de çalışıyordu; İstanbul'da Süleymaniye Camii'nin inşaatıyla ilgili işçi defterlerinde, 2.678.506 iş gününün % 45'ini acemi oğlanların doldurduğu kayıtlıdır (628).

Kuruluş çağında ocak mevcudu sadece 400, daha sonra 500 kişiydi. İki yüz yıl sonra, Kanuni Sultan Süleyman öldüğünde bu rakam 7745'e varıyordu (629).

Öyleyse acemiler biri piyade, biri de süvari olmak üzere iki büyük kategoriye ayrılan kapıkulu askerî siste-

(627) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilatında...»
(628) BARKAN Ö.L. «L'organisation du travail...»
(629) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilatında...»

minin hazırlayıcı nüvesini oluşturmaktaydı. Yeniçeri ocağı, altı piyade ocağının (acemiler dahil) sadece biriydi, ama daha sonra bunların en önemlisi ve bütün sistemin temel taşı olacak, diğer ocaklar ise giderek yardımcı ve tamamlayıcı güçlere dönüşecekti.

Ocağa yeni girmiş bir yeniçeri günde 2 akçe ücret alırdı. Rütbesiz bir askerin alacağı en yüksek ücret, on altıncı yüzyıl ortalarına kadar 5 akçeyi geçemezdi. Ocak mevcudu, bütün on beş ve on altıncı yüzyıllar boyunca (1595 yılına kadar) hemen hemen hiç değişmedi ve 12 bin civarında kaldı. Savaş alanındaki ünleri ve etkinlikleri dikkate alınırsa bu hayli şaşılacak bir rakam olarak gözükür.

Bir yönetici sınıf olan ulemanın teşvikiyle kurulan Yeniçeri ocağı, henüz Ahilerin etkisi altında bulunduğu sırada, Ahi ve Bektaşilerin dinî alışkanlıklarından bazı izleri korudu. Bunlar az çok sulandırılmış ve göçmen Türkmenlerin ilkel mistisizminin yeni şartlarına uydurulmuş, bu yüzden de Şiîlikle yakınlıkları olan bir biçimdeydi. Yeniçeriler tarafından resmî bir kılığa ve belli tören kalıplarına sokulmuş olmakla birlikte, bu inançlarla, rejimin temel dayanağı olan böyle bir kurum arasındaki ilişkiler tam aydınlığa kavuşamamaktadır ve tasavvufçu inanç kalıntılarının, hareketsiz Osmanlı düzeninin muhafızları arasında nasıl olup da sürüp gittiğini açıklamak güçtür. Bununla birlikte, klâsik çağda Yeniçeri ocağında bu etkiler gerçek olmaktan çok biçimci ve göstermelik bir kılığa bürünmüşe benzer.

Ocak «orta» adı verilen 196 bölüğe ayrılmıştı. Buna göre topu topu altmış kadar kişiden meydana gelen her orta içindeki işbölümü, kışla hiyerarşisi ve kendine has gelenekleriyle kendi başına özerk bir birim halinde yaşıyordu. Bu katı hayat tarzının, evlenme yasağıyla birleşti-

ğinde manastırdaki camia hayatını hatırlattığını Avrupalı gözlemciler de belirtiyariardı (630). Her ortanın bir başı olurdu. Birçok orta bazı özel işlerde uzmanlaşmıştı ve bu uzmanlaşma yeniçerilerin yükselme yollarını belirleyen bir hiyerarşi yaratıyordu. Kapıkullarıyla sipahiler arasındaki mücadelede herhangi bir kapıkulunun bir tımar edinmesi imkânına dayanan kesin adım atıldıktan sonra, rütbeli veya rütbesiz bir yeniçeri için iki yükselme yolu vardı. Ya kendi hiyerarşisinde ilerlemek ya da tımara «çıkmak». Bu durumda, her kapıkulu rütbesi belli bir tımar gelirine karşılık sayılıyordu. Bu hükmün tanınmasıyla evlenme izni uygulamada aynı çağa rasladığı için, yeniçeri tımarı da sipahininki gibi mirasla kalır oluyordu. Beş akçelik azami gündeliği alacak hale gelen rütbesiz bir yeniçeri ya ortasında kendine 9 ilâ 12 akçe gündelik getirecek sorumlu bir görevi yüklenebilir ya da yıllık geliri 9.000 akçe olan bir tımara «çıkabilirdi». Bu bilgi iki noktada dikkatimizi çeker. Birincisi yeniçeri ücretiyle (İslâm'daki ay yılı hesabıyla yılda 1770 akçe) eşdeğeri sayılan tımar geliri arasındaki oransızlık : Bu durum, tımarın o çağda tam bir güvenlik ifade etmemesiyle, her dört ayda bir ödenen düzenli bir maaş karşısında aynî rant olarak sağlanabilen kazançların rasgele sayılmasıyla ve bir de sipahinin, yalnız kendi ihtiyaçlarına güç yetirmekle kalmayıp askerî seferlerde hazır bulundurmak zorunda olduğu cebelülere bakması, onları techiz etmesi gerekirken yeniçerilerin yiyecek içeceğinin, kalacak yerlerinin, techizatının devlet tarafından sağlanmasıyla ve üstelik de her yeni padişah tahta çıktığında bunlara bir bahşiş (culûsiyye) dağıtılmasıyla açıklanabilir. Dikkatimizi çeken ikinci nokta, hiyerarşinin en alt

(630) BUSBECK «Ambassades et voyages en Turquie et Amasie» *(Türkiye ve Amasya'da Elçilik Görevim ve Gezilerim)* Paris. 1646

basamağında da bulunsa ocaktan çıkan yenîçerîye, yıllık geliri o çağda seyrek olarak 1500 akçeyi aşan sipahiye oranla daha imkânlı bir yer sağlanmış olmasıdır. Bu da kapıkulunun sipahiye karşı su götürmez üstünlüğünü gösterir.

Yükselme yolu arayan yeniçeri için bir üçüncü yol da, hiyerarşide daha yüksek bir yeri olan ve dolayısıyla daha çok maaş ödenen Kapıkulu Süvarisi ocağına aktarma olmaktı.

Daha sonraki yükselme, bir ortabaşılığı görevine aday olmayı getirir. Sıradan bir ortabaşı günde 24 akçe tutan bir ücret alırdı ve on altıncı yüzyıl sonlarına doğru, yıllık geliri 25 bin akçe olan bir tımara «çıkabilirdi». Gelirini göz önünde tuttuğumuzda, burada bir serbest tımar söz konusu olması gerekir. Yükselme yolu, ortalar hiyerarşisini izleyip sonunda Sekban ortasının başlığına yani «Sekbanbaşılığı» na geliyordu. Sekbanbaşı, günde 70 - 80 akçe tutan maaşı bir yana, göreviyle bağımlı olarak aynı zamanda 20 bin akçelik bir zeamete sahipti. Doğrudan doğruya sancakbeyi rütbesiyle «çıkıyordu». Bu düzeyde iki hiyerarşi arasında bir birleşme meydana geliyor ve kapıkulu taşradaki askerî cihazı kendi eline geçiriyordu.

Ocak'ta kalan Sekbanbaşı Yeniçeri Ağası olabiliyordu. Bu mevki ocağın en yüksek komuta yeri ve imparatorluğun en nüfuzlu Devlet görevlerinden biriydi. Bu yüzden on beşinci yüzyıl sonlarından itibaren Saray, her zaman hiyerarşiyi de saymayıp Yeniçeri Ağası'nı doğrudan doğruya kendi atama yolunu tuttu. Ağa günde 450 akçelik ücretinin dışında 50 bin akçelik bir zeamete sahiptir ve daha da yükselirse Beylerbeyi ya da Kaptan-ı Derya (imparatorluk filosu başkomutanı) olur. Beylerbeyi görevleri de hiyerarşik bir sıraya tabidir; önce Rumeli Beylerbeyliği ondan sonra da Anadolu Beylerbeyliği gelir. Rumeli Beylerbeyi, en alt derecesinden başlayarak vezir ola-

bilir. Böylece, askerlik mesleğinden idarî mesleğe geçiş bu düzeyle gerçekleşiyordu. Bir ağanın doğrudan doğruya vezirliğe geçişi idarî sistemdeki gerilemenin bir belirtisidir.

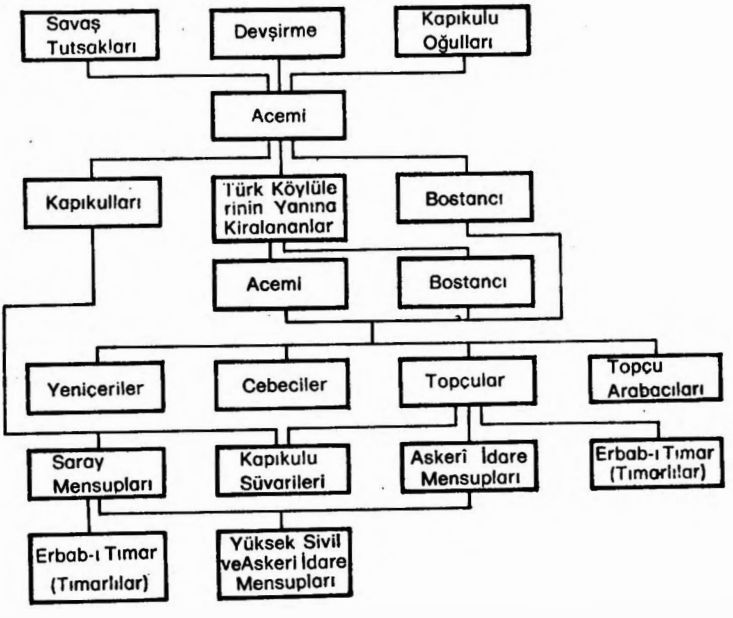
Yeniçerilerin yanı sıra, kapıkulu piyade güçlerinin tamamlayıcısı dört ocak daha vardır: Cebeciler, levazım işiyle görevlidir; askerî malzemenin sağlanması, bakımı ve nakliyesiyle meşgul olurlar. Aşağıda sıralayacağımız ocaklar gibi, cebeci ocağının mevcudu da acemilerden sağlanır. Bunlara, belki de işleri belli bir uzmaniaşma gerektirdiği için, ortalama günde 8 akçe gibi yeniçerilerden daha yüksek bir ücret ödenir. Başları olan Cebecibaşı günde 95 akçelik bir maaş alır. Cebeci ocağının mevcudu on altıncı yüzyıl sonlarına kadar 500 ile 800 arasında değişir.

Topçu Ocağı, 6 ile 8 akçe gündelik alan bin kadar kişiden meydana gelir. Başlarında Topçubaşı vardır ve günde 60 akçe tutan bir maaş alır. Top arabacıları ocağı, topçu malzemesini taşımakla görevlidir. Mevcudu 400 kişi kadardır. Bunlar günde 4 ilâ 6 akçelik bir ücret alırlar. Bir de, daha geç bir dönemde meydana getirilmiş özel bir topçu birliği olan Humbaracı ocağı vardır. Humbaracılar, bir top çeşidi olan humbarayı imal etmekte ve kullanmakta uzmanlaşmıştır.

Kapıkulu Süvarileri hiyerarşide piyadelerden daha yüksek bir mevkideydi. Ama bu fark etkililiklerinden ve siyasal nüfuzlarından çok kökenlerinden geliyordu. Bu ocaktakiler ya Saray'a ayrılan kulların en üst kademeleri içinden ya da yeniçeriler arasından toplanırdı. Toplam mevcutları 5 bin ile 8 bin arasında değişirdi ve altı birliğe ayrılmışlardı. Savaş alanında, padişahın yanında bulundukları yere göre ad alırlardı ve belli bir hiyerarşik sıraya tabiydiler. İlk kategoriyi meydana getiren sipahiler, başlangıçta sivil ve askerî alanda sivrilmiş kişilerin çocuklarından derlenmiş bir birlikti. Daha sonraları bunların ye-

rini kulların alması imparatorluk siyasetini açıkça gösterir. Bunlar günde 15 ile 30 akçe tutarında bir ücret alırlardı ve daha önemlisi barış zamanında bazı vergileri, özellikle cizyeyi toplamakta pek becerikliydiler. Sonra Saray kulları arasından derlenen Silâhtarlar gelir. Nihayet Sağ ve Sol Ulufeciler, bir de Sağ ve Sol Gariplerle kadro tamamlanır.

Bütün bu verileri aşağıdaki tabloda özetleyebiliriz (631).

(631) Kapıkullarıyla ilgili bilgiler UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilâtında...» ve UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt I-II eserlerinden derlenmiştir.

II — İDARÎ BÜROKRASİ

İmparatorluğun çeşitli eyaletlerinden devşirilip İstanbul'a getirilen Hıristiyan çocukları arasından yapılan ilk seçme sırasında zekâsı ve vücut güzelliğiyle sivrilenlerin Saray'daki hizmetler için alıkonduğunu yukarıda gördük. Bunlar burada eğitildikten ve Padişahın her zaman oturduğu sarayda değil de, diğer saraylarda yıllarca hizmet gördükten sonra ikinci bir seçmeye tabi tutulurlardı. Bunlardan bir kısmı eğitim ve hizmetlerine devam etmek üzere Yeni Saray'a (şimdiki Topkapı Sarayı) alınır, geri kalanlar ise Kapıkulu Süvariliği saflarına geçerlerdi. İçoğlan adı verilen (iç kelimesi burda padişahın devamlı olarak oturduğu sarayı belirtir ve bunu, dışta kalan öbür saraylardan ayırır) saray kulları, hiyerarşik sıraya tabi oda ya da koğuş adı verilen bir dizi kuruluş meydana getirirler. Yükselmeleri bir koğuştan ötekine olur. Alt koğuşlardan sipahi ya da silâhtar çıkılır. En son kategori olan has oda (bu koğuş padişahın şahsi hizmetlerine tahsis edilmişti) mensupları ise, ya sarayın çeşitli merasim görevlerinin sorumluları ya da aşağı koğuşların başı olurlar. Bir has oda mensubunun gündeliği 20 akçeydi. Bir çaşnigir (sultanın özel aşçıbaşısı) 40 akçe gündelik alırdı. Has odabaşının gündeliği ise 60 akçeydi. Bunlar ya beylerbeyi çıkarlar ya vezirler silsilesinin en alt basamağından başlayarak yüksek idarî çevreye geçerler, ya da tepeden inme yeniçeri ağası olup kapıkulu askerî teşkilâtının başına getirilirlerdi (632).

Bu örgütlenmenin yanı sıra, Saray'da bir başka köleler hiyerarşisi daha vardı : Hadımlar. Deri renklerine göre Karaağalar ve Akağalar olarak ikiye ayrılan hadımlar padişahın özel dairelerine girebilme imkânları yüzünden çok nüfuzlu bir kategori meydana getirmekteydiler. Zaten beyaz hadımların başı olan Kapı Ağası, Saray içi yönetimi-

(632) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı» Ankara 1945.

nin en yüksek kademesinde bulunuyordu. Gündelik ücreti 90 akçeydi ve vezir rütbesiyle Mısır valisi çıkardı. Diğer ağalar sancakbeyi ve beylerbeyi çıkarlardı. Yani hem sivil hem askerî yüksek idarî mekanizmanın kapıları bunlara açıktı (633).

Böylece kapıkulları birbirinden adamakıllı farklı ve iktidar için çok kere birbiriyle açıkça mücadele halinde iki kategori olarak belirir. Saray idaresi, Padişah'ın çevresinde bulunmanın verdiği kolaylıkla, belli başlı komuta mevkilerini ele geçirerek askerîleri denetim altına almayı başarır. Böylece bir gruptan öteki gruba atlamak, daha çok tek taraflı olarak işler. Aynı şekilde, en yüksek yönetim kademesini meydana getiren ve İmparatorluğun bakanlar kurulu demek olan Divan, esas Saray'dan gelen unsurlardan kurulur. Bu da, yetişmeleri göz önünde tutulduğunda olağandır. Bu konuda, İmparatorluğun başbakanı demek olan Vezir-i âzamların geliş yerlerini incelemek ilgi çekicidir. 1453'de Çandarlı Halil Paşanın kafası vuruldu. Ulemanın üstünlüğüne son veren bu olayla, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1566'da ölümüne kadar Vezir-i âzamlık mevkiinde 24 kişi bulundu. Bunlardan 4'ünün ulema olması (içlerinden biri de Çandarlı'ydı), bu sınıfın nüfuzunun daha tamamen kaybolmadığını gösterir. Zaten ileride de göreceğimiz gibi, bunlar idarî mekanizmanın önemli bir kesimini ellerinde bulundurmaya devam ettiler. Öteki 20 kişi kapıkullarındandı. Ama bunların yalnızca ikisi yeniçeri saflarından çıkmaydı ve Anadolu Beylerbeyiliği'yle Rumeli Beylerbeyiliği görevlerinden geçip vezir olmuşlardı. Geriye kalan 18'i, yani bu 24 vezirin dörtte üçü içoğlanlar arasından çıkmaydı. Üçü beyaz hadımdı ve 15'i koğuş hiyerarşisinden yükselmişti. Bu sonuncuların üçü Saray merasimiyle ilgili yüksek görev kademelerinden vezirliğe gel-

(633) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı»

mişlerdi, üçü Yeniçeri Ağalığı'ndan geçmişlerdi, gerisi de merkezî idareyle yeniden bütünleşmeden önce sancak beyi ve beylerberi «çıkmışlardı». Bu döküm bize çeşitli yükseliş tarzları ve bunların imkân oranı hakkında yeterince aslına uygun bir görüntü verir (634).

Osmanlı yönetiminin en yüksek kademesi, bütün Devlet işlerinde son karar organı olan Divan'dı. İlk zamanlar Padişah'ın başkanlık ettiği bu kurul, on beşinci yüzyıldan sonra Vezir-i âzamın başkanlığında toplanır oldu. Divan üyeleri, kalem teşkilâtlarıyla birlikte Osmanlı Devlet yönetiminin üst kademesini oluşturuyorlardı.

Yönetimin başında, sivil ve askerî mekanizmanın başı sıfatıyla Padişah'ı temsil eden ve her an bütün sistemin işleyişinden ona karşı sorumlu bulunan Vezir-i âzam bulunuyordu. Bunun içindir ki elindeki tam yetkiye rağmen o, padişah önünde kul olma şartlarını sürdürüyordu ve mevkii gibi, serveti ve hayatı da onun iradesine bağlıydı. Vezir-i âzam da, sıradan bir yeniçeri gibi kapıkuluydu; yetenekleri ona, hiyerarşinin bütün basamaklarını tırmanmak imkânını vermiş ve kendinde iktidarın azamisini toplamış olsa bile padişahın elinde bir araç sayılması yönünden basit yeniçeriden bir farkı yoktu. Gerçi Vezir-i âzam on altıncı yüzyılda, diplomatik ilişkilerde Alman imparatorlarına eşit sayılırdı; öylesine bir servete sahipti ki, halk yarı şaka yollu yarı ciddi onun «simyanın (*) sırrına erdiğini» söylerdi. Ama öyleyken Saray'ın padişah bölmesine girdiği her seferinde son duasını yapar ve çıkışında ölümden kıl payı kurtulmuş bir insan gibi ona buna sadaka dağıtırdı. İşte böyle bir görüntü, Osmanlı İmparatorluğunda yönetici sınıfın hem iyinin iyisi, hem de kötünün kötüsü du-

(634) Vezir-i âzamlara ait liste UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt II eserlerine göre düzenlenmiştir.

(*) Her madeni, altına çeviren gizli sihir.

rumunu pek güzel çizer. İdarî sistem hükümdarın bütün uyrukları ve imparatorluğun bütün kaynakları üzerinde mutlak ve sınırsız bir iktidara sahip olacağı şekilde yerine oturtulmuştur. Böylece bütün sistem tek bir kişinin yararına işliyora benzer. Ama bu kişi, hizmetindeki her yönüyle gelişmiş oluşumun öylesine etkisinde, denetiminde ve gözetimindedir ki, insan, sistemden esas yararlananın kim olduğunu sormadan edemez. Gerçekte, bu iki unsur arasında karşılıklı bir etki söz konusudur ve hükümdarla yetkilerinin, kendi sürekliliğini sağlayan sistem için düzenleyici bir unsur olarak belirdiği söylenebilir. İmparatorluğun ve onun sonucu olarak da bürokratik cihazın aşırı merkezîleşmesi, bir yandan daha aklî bir sömürüye imkân verirse de, öbür yandan, kilit mevkileri bunları ellerinde tutanlara nerdeyse sınırsız egemenlik ve servet gasbı imkânları saçan bir hiyerarşi yaratır. Açıktan açığa, sisteme yöneltilip tehlikeli bir duruma meydan verebilecek veya sadece diğer yönetici sınıf üyelerinin çıkarlarına sürekli ve büyük ölçüde halel getirebilecek olan her teşebbüsü, ancak bu hiyerarşinin dışında ve üstünde yer alan bir güç, tasfiye etmek ya da yola getirmek amacıyla cezalandırabilir. Hükümdar böylece özel kişilere ve gruplara karşı astığı astık kestiği kestik davranabilir ama sistemin özüne dokunmaksızın. Elediği unsurların yerine ancak yenilerini getirebilir. Dolayısıyla, bütünü içinde ele alındığında, yönetici sınıf üzerinde gerçek bir iktidara sahip değildir. Öte yandan, özel kişilerin ve fesat sokucu toplulukların etkileri bir yana, devlet memurları aristokrasisi bir bütün olarak padişahı denetimi altında bulundurur ve gerekirse onu alaşağı edip hanedanın meşruluğu ve sistemin sürekliliği ilkesinin katı çerçevesi içinde, yerine bir başkasını getirir.

Hükümdarın ve hükümdarlık yetkilerinin yönetici sı-

nıfın yarattığı bir şey olduğunu, bizzat kendi üyelerinin merkezden kopmacı eğilimlerine karşı bir sakınma yolu olduğunu söylemek, sorunları çok fazla basite indirgemek olurdu. Daha çok, sistemin yerine oturtulması sırasında gelişen diyalektik bir süreç söz konusu olmalı. Aynı yönelim hükümdarla devlet memurları arlstokrasisl arasındaki ilişkilerle ilgili olarak Bizans İmparatorluğu'nda da belirmektedir. Ama Osmanlı İmparatorluğu, hükümdar kadar bürokrasiyi de belli kurallara bağlayıp tecrit ederek bunu daha ileriye götürdü. Osmanlı İmparatorluğunda yönetim cihazı bir sınıf değil, bir gereç olarak bellrir. Soyundan sopundan, sosyal çevresinden binbir dikkatle bağları koparılmış ve üyeleri etkililik derecelerine göre süzgeçten geçirilmiş bir grup, servetleri ele geçirmekte ve merkezileştirmekte kullanılır. Peki ama kimin yararına? İşte bu noktada da, kapıkulları grubunun, gelişip serpllme döneminde belirdiği gibi, ister ulema ister «askerî» ler olsun, bir yönetici sınıf tarafından kendi sınıf çıkarlarına hizmete yarayan bir alet olarak şekiilendirildiğini kabul etmek güçtür. Başlangıçta fiilen ulema tarafından yaratılmış bir mekanizmayla karşı karşıya olsak bile, bu mekanizma hemen bağımsız olarak işlemeğe başlar ve gelir kaynaklarının büyük bir kısmını ele geçirerek bir sınıf olup çıkma yolunda önüne dikilen engelleri kırıp aşmayı becerir. Öyleyse burada, birçok grup arasında diyalektik bir süreç söz konusudur. Ulemanın ümeraya karşı yaratmış olduğu kapıkulları, padişahın elinde ümeraya olduğu kadar ulemaya karşı da bir silâh haline geldikten sonra kendi güçlerinin bilincine varırlar.

Bunların yanı sıra padişahın şahsı da dönüşüme uğrar. Başlangıçta bir klanın içinden bir aile çıkar, aile reisinin şahsında iktidarı ele alır. Bu kişi, yönetim görevini kendi klanındaki ve diğer komşu klanlardaki beyler ara-

sında primus Inter pares (*) olarak yapar. Doğuştan öncelik sisteminin, hatta yaşça büyük olanın önceliği sisteminin yerleşmiş olmaması yüzünden aile içi kavgalar patlak verir ve taht üzerinde hak iddia eden her kişi aile reislerini, aşiret beylerini kendi çevresinde toplamaya çalışırken, bu beyler de aksine merkezden kopmacı her teşebbüsü körüklerler; her klan ve beyler kümesi hükümdarlık ailesinden ayrı bir şehzadeyi padişah olarak tanır. Merkeziyetçi bir iktidardan yana olan ulemaya gelince, sahneye çıkarak taht üzerinde hak iddia edenlerden birinin çevresinde toplanıp diğerlerini bertaraf etmeyi tercih ederler. Bu bertaraf etme, on beşinci yüzyıl ortalarında Fatih Sultan Mehmet tarafından kurumlaştırılır; her padişah erkek kardeşlerini, bunların oğullarını hâlletmek zorundadır. Padişah aynı zamanda kendi oğullarını da eyalet valiliği ünvanıyla Saray'dan uzaklaştırır. Daha sonraları, on altıncı yüzyıl sonlarına doğru onları haremde yapayalnız bir yaşama içine sokar. Padişahlık üzerinde her türlü hak iddiasını ve Saray'a kan bağıyla bağlı her türlü aristokrasiyi bertaraf etmek amacıyla sadece soyu sopu belli olmayan köle kadınlarla evlenir ve kızkardeşleriyle kızlarını kapıkulu olan büyük devlet memurlarıyla evlendirir. Böylece hükümdarlık ailesi ve beylik aristokrasisi düşüncesi silinir. Devlet'in hüküm süren ailenin ortak malı olduğu konusundaki Selçuklular'a ait ilke, tek ve kadir-i mutlak bir kişi yararına ortadan kalkar. Bu tek ve kadir-i mutlak kişi, vezir-i âzamından tutun da ta en alt basamaktaki reayaya kadar hepsi uyrukları, kulları (köleleri) mertebesinde bulunan herhangi bir kimseyle aynı kefeye konup mukayese edilemez.

Akıbetinin saliantıda olması, vezir-i âzamı bütün imkânlarını kullanıp zenginleşmekten alıkoymaz. On altıncı

(*) Eşitler arasında birinci. (Ç.N.)

yüzyılda bu mevkide bulunan bazı devlet görevlilerinin on milyonlarca akçelik servetleri vardı. Vezir-i âzamın geliri görevle bağımlı olup on altıncı yüzyıl ortalarında yılda 1.200.000 akçe getiren bir hasa dayanıyordu. Ama servetinin temelinde, her memur atanmasında aldığı «caize» adıyla resmî nitelik de kazanmış armağanlar olan «küpler» yatıyordu. Emekliye ayrılmış vezir-i âzamlara, yıllık geliri on beşinci yüzyılda 150 bin akçe, on altıncı yüzyılda ise 200 bin ilâ 300 bin akçe olan bir has veriliyordu (635).

Vezir-i âzam Divan'ın başkanıydı. Hem idari işlerden, hem de örfî hukukun uygulanmasından sorumluydu. Bu görevinde ona vezirler yardım ederdi. Bunların sayısı on altıncı yüzyıl boyunca 4 ilâ 7 arasında değişir. Toprakların dağıtımı ve tasarrufu meselelerini Nişancı, malî işleriyse Defterdar yönetirdi. On beşinci yüzyıl sonlarından itibaren kapıkulu saflarından seçilen bu yüksek görevliler, yüzbinlerce akçelik yıllık geliri olan haslarla bedellendirilmişlerdi (636).

Divan, iki «kazasker» ya da «kadıasker» le tamamlanıyordu. Bunlar Rumeli Kazaskeri'yle Anadolu Kazaskeri'ydi. Kazaskerler ulema sınıfından gelmeydi ve kadılardan oluşan idarî hiyerarşinin başlarıydı. Osmanlı İmparatorluğunun resmî, temel yargı sistemi olan dinî yargılama düzeniyle bunlar meşguldü. Böylece, sipahi hiyerarşisi tarafından temsil edilen askerî sınıfın elinde tuttuğu taşra yönetimiyle sivil ve askerî kapıkullarının merkezî yönetiminin yanı sıra, özünde sivil olup ulemanın elinde tuttuğu üçüncü bir yönetim kategorisiyle karşılaşırız.

---

(635) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı» Ankara 1948

(636) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devletinin Merkez...»

I — HİYERARŞİ

Üçüncü hiyerarşinin tabanında kadı vardır. Kadı, İmparatorluktaki her idare bölgesinin hem yargıcı, hem de sivil yöneticisidir. Fetih yoluyla kazanılmış, bu yüzden de askerî sınıfla bağımlı olan hakların yarattığı «örfî» yetki karşısında, Kanunlar'a vukuf ve bunları yorumlama işinin kendisine emanet edildiği ulema sınıfının eline bırakılan «dinî» yetki kadıda somutlaşır.

Bu hiyerarşinin çekirdeği ve ulemanın okuyup yetiştiği yer medresedir. Bu okullar ilköğretimden sonraki öğrenimin hepsini kendi bünyesinde toplar. On altıncı yüzyılın sonunda, bütün imparatorluk topraklarında 120 medrese ve 9 bin medrese öğrencisi vardı (637). Yapılan öğretimin önemine göre bir hiyerarşiye bağlı beş medrese kademesi vardır. Padişah ve hükümdarlık ailesi mensupları tarafından yaptırılan ve imparatorluğa başkentlik etmiş büyük şehirlerde (Bursa, Edirne, İstanbul) bulunan kuruluşlar yüksek öğrenime ayrılmıştı. Resmî sınıflamada medresenin önemi, müderrislerin (öğretmenlerin) günlük ücretleriyle belirlenir. Bütün kademelerden geçilmesi öğrenciler kadar, meslek hayatında bulunan müderrisler için de mecburidir.

Bir çocuk okuma yazma öğrenince ve dinî kurumlara bağlı yerlerde din adamlarınca verilen temel bir din eğitimine dayanan ilk öğrenimini bitirince medresenin ilk kademesine alınır. Buradaki derslerini tamamladıktan ve bitirme belgesini aldıktan sonra bir ileri kademeye geçe-

(637) BONDIER. «Histoire du Sérail et la cour» *(Saray ve Saray Hayatı Tarihi)* zikreden: UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı» Ankara 1965

bilir. Dersler temel olarak dinîdir. Bu derslerde Dinbilim ve Kanunlarla Kutsal Metinler'in yorumlanması öğretilir. Ayrıca Tarih, Coğrafya, Mantık ve Matematik dersleri de verilir. Ama bütün bunlar, Dinbilim'in gölgesine sokulup ortak bir gövdeden filizlenen ikinci derecede bilimler olarak ele alınır.

Medreselerin son kademesi İstanbul'da bulunuyordu. Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan kuruluşa, on altıncı yüzyıl ortalarında Kanuni Sultan Süleyman tarafından yeni kısımlar eklenmişti. Bu kuruluşlar, günümüzdeki yüksek öğrenim kuruluşlarını karşılıyordu. Bu aşamaya gelmiş olan öğrenciler «Danişmend» adını alıyor, barınma ve yiyeceğin parasız olması bir yana (bu, medreselerin bütün kademelerinde aynıydı), günde iki akçelik bir ücret de alıyorlardı.

Bitirme belgesini almış bir danişmendin önünde iki yol vardı : ya müderrislik ya da kadılık mesleği. Bunların ilkinden ikincisine geçmek her zaman için mümkündür. Anadolu'yu ilgilendiren bütün görevler Anadolu Kazaskerliği'nce, Rumeli'yle ilgili olanlar ise Rumeli Kazaskerliği'nce dağıtılır. Adayların belli günlerde (haftada bir defa) İstanbul'da Kazaskerlik merkezlerinde yapılan «içtimalar» a katılması ve yoklama defterlerini imzalaması gerekiyordu. Hiyerarşinin bütün kademeleri için bu toplantılarda bulunmak mecburiydi. Böylece adayın derecesi görevin mahiyetini, dolayısıyla ücretini belirtse bile onun göreve atanması, bu yoklama defterlerinde gösterilen resmî bir bekleme listesine rağmen kazaskerin iyi niyetine bağlıydı. Tıpkı askerî görevlere aday olanların atanmalarının vezir-i âzama, küçük tımar sahiplerinin atanmalarının da beylerbeyine bağlı oluşu gibi. Bu uygulama, İmparatorluk bünyesinde müzmin hale gelen bozulmanın kaynaklarından biriydi.

Danişmend, bekleme süresi bitince 20 akçe gündelikle birinci kademeden medreselere müderris olarak atanıyordu. Sonra, her atamada hep kazaskerlik kapısındaki bekleme sürelerinden geçerek 30, 40 ve 50 akçe gündelikli medreselere yükseliyordu. Bir tür profesörlük diyebileceğimiz ve fazladan sınavlara girmeyi de gerektiren son mertebeye geçiş, 60 akçe gündelikle İstanbul'daki büyük medreselerin yolunu açıyordu.

Müderrislik görevi, çok yüksek bir ücreti olmasa bile çok itibarlıydı ve büyük idarî görevlerin kapısını kolayca aralıyordu. 50 akçe gündelikli müderrisler 300 akçelik kadı, ya da bir eyalete nişancı veya defterdar oluyordu. 60 akçe gündelikli müderrislere gelince, 500 akçelik kadılığa geçiyor ve hiyerarşide sancakbeyinin üstünde sayılıyorlardı. Bu yüzden ve ulemayla kapıkulları arasındaki mücadele çerçevesinde, on altıncı yüzyıl ortalarına doğru bu son iki kademeye atama yapma hakkı, kazaskerlerden alınıp vezir-i âzama verildi.

Kadı, yargılamayı yapan, dinî hukuk hükümlerini uygulayan ve merkezî idarenin buyruklarını yürütme sorumluluğunu taşıyan kişiydi. Bunun yanı sıra belediye başkanlığı ve noterlik görevlerini de yapıyordu. Yani sivil yönetimin bütününü kendi şahsında yoğunlaştırmıştı. Merkezî idarenin temsilcisi sıfatıyla arazi kütüklerinin tutulmasını ve elden geçirilmesini gözetimi altında bulunduruyor, böylece tımar düzeni üzerinde etki sahibi olabiliyordu. Ama toprak rantından gelen servetlerin dolandığı yolun dışında bırakılmıştı. Böylece onun meşru yetkisi, gerçek bir güç halinde olgularda ifadesini bulmuyordu. Sadece askerî sınıfın şu ya da bu üyesi aleyhine raporlar verebiliyor ve bazen onun gözden düşmesine yol açabiliyordu.

Kadı Devlet'ten bir maaş değil de, gördüğü dava ve muameleler üzerinden bazısı yüzdeyle, bazısı maktu ola-

rak bir harç alır. Miras davalarından yüzde 20, ilk olarak evlenenlerden 36 akçe, ikinci olarak evlenenlerden 16 akçe, kütük kaydından 7 akçe, temlik muamelesinden 32 akçe, kütük suretinden 12 akçe, tasdik muamelesinden 12 akçe v.b. harç alır. Yönetilenle devlet memuru arasında paraya dayanan doğrudan bir ilişkinin kurulması sonucu mahalli yöneticinin görev bedelini böyle dolaylı bir yoldan alması, Osmanlı yönetiminin niteliği haline gelecek olan soysuzlaşmanın temelini teşkil eder.

Bu maaşa bağlı olmama durumu, idarenin, kadılıkları bin hane başına günde 10 akçe üzerinden tahminî bir gelire göre belli hiyerarşik bir sıraya koymasına engel değildi. On altıncı yüzyıl ortalarına kadar bütün kadı atanmaları kazaskerlere bağlıyken, daha sonraları müderrislerin atanmasında da olduğu gibi, kazaskerlerin bu yetkisi günlük geliri 150 akçeyi aşmayan kadılıklarla sınırlandı. Geliri bunun üstündeki kadılıkiara atama yetkisi vezir-i âzama bırakıldı.

Kadılık hiyerarşisinin tabanında, günlük geliri 40 ile 150 akçe arasında değişen küçük yerlerin kadılıkiarı bulunuyordu. Bunlar da kendi aralarında bir derecelendirmeye tabiydi. Kadının bir görevdeki hizmet süresi 20 aydı. Bu hizmet süresini tamamlayan kadı, İstanbul'a dönüyor ve yeni bir göreve atanmadan önce kazaskerlik içtimalarına katılıyordu. Bu açığa alınma süresi normal olarak iki yıldı. Yani hizmet süresinden daha fazlaydı. Bu tedbir, görev sırasını bekleyen adayların çokluğu yüzünden alınmış olsa bile, yeterli bir çözüm yolu olmaktan uzaktı. Uzun bekleme süresi kazaskerler nezdinde her türlü baskı ve gizli kapaklı yollara baş vurulmasına imkân hazırlıyordu. Hiç bir ücret alınmayan bu boş kalma döneminin yanı sıra, bir de İstanbul'a yapılacak uzun yolculukla bu büyük şehrin zorunlu kıldığı pahalı yaşamanın mas-

raflarını karşılamak amacıyla kadı, görevinden ayrılmadan önce her türlü yola baş vurup dünyalığını düzmeğe bakıyordu.

Hiyerarşide bundan sonra eyalet ve sancak merkezlerindeki kadılıklar geliyordu. Bunların günlük geliri 300 ilâ 500 akçe arasında değişiyordu. Bunların dağıtımını vezir-i âzam yapıyordu. Bu kadılıkların görev süresi bir yıldı. Kadılar hiyerarşisinin tepesinde Bursa, Edirne kadısı ve nihayet İstanbul kadısı vardı. İstanbul kadısı kazasker oluyordu.

Kazasker (kadıasker) askerî sınıfın kadısıydı. Diğer kadılar, askerî sınıfı ilgilendiren davalara da bakabiliyordu ama, karar verme yetkileri yoktu. Dava dosyasını ve kendi mütalâalarını İstanbul'da kazaskerliğe yolluyorlardı ve bu davalar burada hükme bağlanıyordu. Kazaskerler de aynı şekilde açılmış olan şeriatla ilgili bütün askerî davalara bakmağa yetkiliydiler. Bu görev, fiili olarak ulema sınıfının askerîlerin üstünde yetkiye sahip olduğu tek görevdi. Ama kapıkulu sınıfı, bu sakıncayı etkisiz kılmak için kazaskeri atama hakkını vezir-i âzamın şahsında kendinde saklıyordu.

. Kazaskerlerin doğrudan doğruya hazineden ödenen günde 500 akçelik bir gelirleri vardı. Ama sırf maaş olarak alınan bu meblâğa, onu fersah fersah aşan ek imkânlar da katılıyordu. Yaptıkları her atamada, görevlinin ilk ay aldığı maaşın onda biri bunların hakkıydı. Askerî sınıfın miras işlemlerinden de binde onbeş harç alıyorlardı. Bütün bunlar Rumeli kazaskeri için günde sekiz bin akçe, Anadolu kazaskeri içinse günde onbeş bin akçelik bir gelir demek oluyordu. Hizmet süreleri bir yıldı, ama bunu izleyen bekleme süresinde günde 150 akçelik bir maaş alıyorlardı. Kazaskerlere de emekliliklerinde yüksek dere-

celi kadılar gibi arpalık veriliyordu. Bu, rantının bu kişilere ait olduğu bir araziydi.

İki kazaskerlik vardı. Rumeli kazaskerliği, Anadolu kazaskerliğinden daha önemliydi. Rumeli kazaskerleri daha da yükselince şeyhülislâm oluyordu. Şeyhülislâm'lık, ulema hiyerarşisinin en yüksek derecesiydi.

Şeyhülislâm Dinî Yasa'nın yorumunda en üstün otoriteyi temsil ediyordu ve padişah dahil, İmparatorluk içindeki bütün kişilerin karar ve davranışının meşruluğu hakkında hüküm verebilecek tek kişiydi. «Fetva» denilen bu hüküm, yönetimin geleneksel seyrinde bir değişiklik meydana getirebilecek her önemli fiil için istenmişti. Şeyhülislâm, mütalâasını ancak kendinden sorulduğunda bildirebilirdi. Ama bir vezir-i âzamın aleyhine verilen fetva, ona görevinden el çektirilmesi sonucunu doğururdu ve çok daha önemlisi, bir padişahın görevden el çektirilmesi için fetva zorunlu şarttı.

Bu herkesin korkulu rüyası olan kişi Divan'a dahil değildi ve vezir-i âzam tarafından bekleme dönemindeki kazaskerler arasından seçilirdi. Padişah ve yüksek yönetici çevre üzerindeki nüfuzu ve gücü, ulema sınıfının bu dönemdeki etkinliğini özetler. On altıncı yüzyıl sonlarına doğru Şeyhülislâm'ın önemi daha da artar. Gene bu dönemde ücreti, kazaskerlerin ücretini aşıp günde 600 akçeye varır. Şeyhülislâm'ın protokoldeki sırası vezir-i âzamla aynıdır. Böylece, taşranın askerî hiyerarşisiyle kapıkullarının hem sivil hem askerî olan hiyerarşisi yukarı kademelerde birbirine karışırken, ulema sivil yönetimi ta doruğa kadar hep ayrı kalır. Yönetici sınıfın iki kanadı arasındaki mücadele işte bu dorukta şeflerinin şahsında somutluk kazanır (638).

---

(638) Ulema hiyerarşisiyle ilgili bilgiler UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı»dan alınmıştır.

II — ŞEHİRLER

Ulemanın önemini gösteren bir başka şey de, iki hiyerarşi arasında rastlanan ama sadece tek yönde işleyen sızmalardır. Ulema sınıfına dahil kişiler (vezir-i âzamlar arasında da bu kökenden gelenlere rastladığımıza göre) demek hem en üst düzeyde hem de daha aşağı düzeylerde askerî sınıfa geçebilirler (639). Ama bazı istisnalara rağmen, on altıncı yüzyılda iktidarın yürütülmesi bunların eline bırakılmamıştır. Peki öyleyse, ülke zenginliklerinin gasbedilmesinde onların payı nedir ve bunlar hangi ölçüde imtiyazlı sınıfın bir parçası sayılabilirler?

Reaya kadar sipahileri ve kapıkullarını da resmî metinlere dayanarak tanımlayabilir ve belli bir çerçeve içine oturtabiliriz. Ama ulema için durum böyle değildir. Gerçi ulemayı medresede yaptığı öğrenimle tanımlayabiliriz ama, bu medreselerin mevcudunu sağlayan halk tabakasını bilmedikçe daha fazla aydınlanmış olmayız.

Medreseler şehirlerde bulunmaktaydı ve adayların bunlara kabulü için ilköğretimden geçmiş olmaları gerekiyordu. Bu şartlarda, reaya bu imkânın dışında kalıra benzer. Reayadan biri aklına estiğinde yer değiştiremediğine, aynı zamanda şehre de inemediğine ve köylerde ilköğrenim yapma imkânı istisnai bir durum sayıldığına göre, on altıncı yüzyıl ortalarına kadar reaya çocukları medreselere çok nadir olarak girebiimiş demektir. Bu dönemden sonra kırlardan göç olayı ve bunun sonuçları, medreselerin mevcudundaki tamamen sunî şişkinlikle kendini açığa vurur. Ama bu daha sonra inceleyeceğimiz ayrı bir sorundur.

Bunun gibi, aslında gene kırlara dayalı bir kategori olan sipahiler de medrese mesleğine pek az ilgi duymuş olmalılar. Toprağa bağlı ve gelir kaynaklarını topraktan

(639) UZUNÇARŞILI İ.H, «Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı»

sağlayan bu savaşçı sınıfın da, ulemanın oluşumunda önemli bir yeri olmasa gerek. Kapıkullarına gelince, başlangıçta çoluk çocuk edinme haklarının bulunmaması ve evlenme izni tanındıktan sonra çocuklarının gene aynı sistem içinde sınıflanması, bunları da ulemanın dışında tutar.

Geride bir tek, içinde medreselerin kökleştiği çevre yani şehir çevresi kalır. Osmanlı kanunlarında şehir halkı öteki kategorilerden ayrı olarak anılır ama tanımı yapılmaz. Şehirliler uygulamada, daha önce anlattığımız ve kır halkını ilgilendiren vergilerden (nerde olursa olsun cizye ödeyen gayrimüslimler hariç) bağışıktır. Toprağı ekip biçmemek şartıyla, tımar sisteminin ve onu yöneten örfî hukukun dışında kalırlar. Böylece toprak mülkiyetinin Devlet'in elinde yoğunlaşmasının onlarla bir ilgisi yoktur. Şehirlerdeki araziler ve gayrimenkuller tam mülkiyet halinde tasarruf edilir ve şehirlilerin hayatı Şeriat'a, özel mülkiyet üstünde temellenmiş ve onun gelişip boy vermesine elverişli bir alan sağlayan bu İslâm Yasası'na göre yönetilir. Şeriat'ın bu üstünlüğü ulemanın yönetimde yer almasını kolaylaştırırken, şehirli yurttaşla Devlet arasındaki ilişkilerin hemen hemen tümü, aslında şehirli bir sınıf olan ulemanın temsil ettiği sivil idare çerçevesinde geçer. Demek oluyor ki, Devlet mülkiyetine dayalı ve tımar düzeniyle işlerlik kazanan bir ekonominin yanı sıra, özel mülkiyete dayalı bir şehir ekonomisi gelişir. Bunların ilkindeki imtiyazlı sınıf askerî sınıf, ikincisindeki ise ulemadır. Ama birincisinde her şey katı ve sıkı sıkıya düzenlenmişken, ikincisinin niteliğini sosyal ilişkilerdeki esneklik ve daha büyük ölçüde bir geçirgenlik çizer. Öyle ki, şehirde imtiyazlı bir sınıfla sömürülen bir sınıf arasındaki sınırı bulmak güçtür. Kapıkullarına gelince, bürokrasiden bir sınıfa dönüşmeğe başladıkları andan itibaren bu sistemlerin her ikisine de aynı şekilde nüfuz etmeğe çalışırlar.

On altıncı yüzyılda İmparatorluk hayli kabarık bir şehir nüfusuna sahipti. Arka sayfadaki tabloda derlediğimiz rakamlar, hayli farklılıklar göstermesine rağmen genel bir fikir edinmemizi sağlayabilir (640).

Şehirlerin hepsini içine almayan bu tabloda Afrika topraklarıyla (Kahire, İskenderiye, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir şehirleri) on altıncı yüzyılda Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da ele geçirilen fetih toprakları (Belgrad, Budapeşte v.b.) eksiktir. Ama buraları sınır bölgeleri olup İmparatorlukla tam kaynaşmamış olan yerlerdir. Buna karşılık, geride kalan şehir ağına ve İmparatorluk nüfusuna oranla çok büyük bir şehir olan İstanbul'un tabloda bulunmaması bizi başka kaynaklar aramaya zorlar.

Fetihten hemen önce, İstanbul nüfusu 30 ilâ 40 binin üstünde değildi (641). Fetihten sonra hayli kalabalık bir insan kitlesinin göçerek İstanbul'a yerleşmesi sağlandı. Öyle ki, 1478'de yapılan sayımda çeşitli cemaatlerin nüfusu aşağıdaki rakamlara ulaşmıştı (642).

İstanbul Şehri

Müslüman	8.951	hane
Rum	3.151	"
Yahudi	1.647	"
Tatar	267	"
Ermeni	372	"
Karamanlı	384	"
Çingene	31	"
	14.803	**hane**

Galata Semti

Müslüman	535	hane
Rum	592	"
Latin	332	"
Ermeni	62	"
	1.521	**hane**

(640) BARKAN Ö.L. «Les recensements de la population...»
(641) MANTRAN R. «Reglements fiscaux...»
(642) MANTRAN R. «Reglements fiscaux...»

HANE SAYISI						
Şehirler	1451–1480	1481–1520	1521–1530	1531–1570	1571–1580	1581 sonrası
Halep	—	11.224(1519)	10.342	8.883	8.242	8.430
Şam	—	—	10.423	—	—	7.778
Bursa	—	—	6.351	—	12.852	—
Selanik	1.884(1478)	—	4.863	—	4.630	—
Edirne	—	—	4.061	—	5.480	—
Diyarbakır	—	—	—	3.444(1541)	5.717	—
Ankara	—	—	2.704	—	5.274	—
Atina	—	—	2.297	3.203(1570)	—	—
Kayseri	—	1.870(1500)	2.139	—	—	6.036(1586)
Basra	—	—	—	—	2.879	5.512(1689)
Tokat	2.888(1455) 1.795(1480)	1.142(1520)	1.550	—	2.415	3.858(1646)
Niğbolu	—	1.943(1516)	—	—	2.131	—
Bağdat	—	—	—	—	—	3.872
Trablusşam	—	1.250	—	1.287	—	1.351
Trabzon	—	—	1.285	—	1.952	—
Konya	899(?)	1.114(1518)	1.345	—	2.792	—
Sivas	566(1455)	886(1575)	1.011	—	3.063	—
Saraybosna	—	—	1.024	—	4.270	—
Serez	817	—	1.093	—	1.204	—
Manastır	567	—	845	—	1.076	—
Üsküp	965	—	842	1.252(1546)	1.794	—
Sofya	—	—	709	1.427(1546)	1.477	—

Bu da, toplam olarak aşağı yukarı 80 bin kişilik bir nüfus demektir. Otuz yılda iki katına varan bu nüfus, bundan sonraki yarım yüzyıl içinde beş katına çıkarak Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında yapılan sayımda 400 bini bulur (643). Aynı yüzyılın sonlarında Avrupalı gezginler 700 bin rakamından söz ederler (644). On altıncı yüzyıl boyunca yalnız İmparatorluk içindeki şehirlerde değil, Akdeniz havzasındaki bütün büyük şehir merkezlerinde meydana gelen nüfus artışı göz önüne alınınca bu rakam akla yakın gelir. On altıncı yüzyılda İtalya'nın büyük şehirlerinde nüfus artışı şöyle bir ilerleme gösterir (645) :

Palermo	1501 : 50 bin; 1548 : 80 bin; 1607 : 104 bin
Messina	1501 : 35 bin; 1548 : 50 bin; 1570 : 75 bin; 1607 : 100 bin
Catana	1501 : 14 bin; 1548 : 25 bin; 1570 : 26 bin; 1595 : 28 bin; 1616 : 28 bin
Napoli	1500 : 150 bin; 1547: 245 bin; 1591: 238 bin; 1599 : 275 bin; 1616 : 280 bin
Roma	1592 : 97 bin; 1602 : 93 bin
Floransa	1551 : 59.557; 1562 : 59.216; 1622 : 66.056
Bologna	1581 : 70.661; 1588 : 72.395; 1600 : 62.844
Venedik	1509 : 100 bin civarında; 1563 : 168.627; 1575 : 175 bin; 1586 : 148.640; 1593 : 137 bin; 1600 : 139.459

Demek ki, nüfusu Paris nüfusunun iki, Venedik nüfusun ise beş katı olan İstanbul, bu çağda Avrupa'nın en büyük şehridir.

---

(643) BARKAN Ö.L. «Les recensements de la population...»
(644) BRAUDEL F. «La mediterranée et le monde...»
(645) BRAUDEL F. «La mediterranée et le monde...»

İmparatorluğun büyük şehirlerindeki nüfusu gösteren rakamlara İstanbul'un nüfusunu da katarsak, toplam olarak 700 bin civarında bir şehir nüfusu elde ederiz ki, bu da bütün İmparatorluk nüfusunun % 6'sını meydana getirir. Bu şehir nüfusundan, hele bu şehirlerden çoğunun 2 bin haneyi geçmediğini düşünürsek, tarım sektörüyle ilgili nüfusu düşebiliriz. Tarımla uğraşan şehirler, toprağı işledikleri sürece öşürü ve diğer vergileri ödemekteydiler. Ama bu faaliyeti sürdürüp sürdürmemek onların kendi isteğine bırakılmıştı. Demek ki bunlar reaya için konulmuş şartlara değil de, sadece toprağa bağlı vergilere tabiydi. Geriye kalan ve şehir nüfusunun en büyük kısmını meydana getirmesi gereken ahaliye gelince, bunların başlıca faaliyetleri ticaret ve zanaatdı.

III — TİCARET

A — İlkeler

Ticarî faaliyetlerle ilgili olarak Osmanlı yönetimi, ticareti bir kamu hizmeti gibi gören anlayışı Bizans'tan miras almışa benzer. «Şehrin yeni efendileri hemencecik, eskinin ekonomik görüşlerini ve idari yöntemlerini benimsediler. İmparatorlar şehri Konstantinopolis için gerçek 'restorasyon', İznik'teki Basileusun geri dönüşü değil, Fatih Sultan Mehmet'in şehri ele geçirişi oldu. Osmanlı sultanlarının besin politikası, Bizans İmparatorluğu'nun ihtişamlı çağında güdülen politikanın aynısıydı. İmparatorluğun yeni sahipleri, Osmanlı bayrağı altında, sadece Roma çağına kadar uzanan bir idarî geleneği sürdürdüler. Burada gene, merkezî yönetimin imparatorluk ekonomisi üzerinde bütün ağırlığını duyurduğunu ve başkentin iaşesini sürekli

olarak sağlamak için bütün kaynakları kendi eline geçirdiğini görürüz.» (646)

Öyle gözüküyor ki, İstanbul'un o çağa göre çok önemli olan nüfus ağırlığı, Osmanlı İmparatorluğu ticarî siyasetini çizen sebeplerden en önde geleni olmasa bile bir tanesidir. Tarımın kendi el emeğini bile beslemekten aciz kaldığı bir çağda, nüfusu yarım milyonu aşan bir şehrin iaşesi çok ciddi bir sorun meydana getiriyordu. Bu sorun, şehir halkı açlık tehdidiyle karşı karşıya olduğu zaman, varlığını gizliden gizliye hep sürdüren siyasal güçlüklerin çoğalıp yığılması tehlikesini de içinde taşıyordu. 1581 yılı martında Mısır'dan buğday yükleyip gelen sekiz gemi, şehrin topu topu bir günlük yiyecek ihtiyacını karşılayabiliyordu (647). Ama satın alma tekeli, ulaştırma resimleri, sabit tarifeler gibi her aşamada uygulanan bir müdahale siyaseti besin maddeleriyle de sınırlı kalmaz. Stratejik diye kabul edilen, üstelik hangileri olduğu kesin bir listeyle belirtilmeyen malların denetimi de aynı katı ölçülerde yapılır. Gerisi içinse Devlet gümrük vergilerine, ulaştırma ve pazar resimlerine dayanan sıkı bir yönetmelik uygular.

Bunlardan, bütün ticarî faaliyetlerde kamu çıkarı kavramının üstün tutulduğu sonucu çıkar. Üretimin, ulaştırmanın ve mal mübadelesinin tek amacı Devlet cihazının ya da bu Devlet'in birimleri sayılan kişilerin ihtiyaçlarını karşılamaktır. İmparatorluk'taki ticarî ilişkileri düzene sokan her türlü yönetmeliğin çıkış noktası budur. Dolayısıyla kâr kavramı bu sistemin bir parçası olmaz. Üretici, nakliyeci ve satıcı, işi kendisine bir salma olarak zor yoluyla yaptırılmasa bile, gördüğü hizmetin karşılığında yönetmeliklerde kesin olarak belirtilmiş bir ücrete hak kazanan bir devlet memuru gibi görülür. Ama bütün öteki alanlarda

(646) BRATIANU G.I. «Etudes Byzantines...»
(647) BRAUDEL F. «La mediterranée et le monde...»

olduğu gibi, hatta öteki alanları aşan bir uygulamayla Devlet, hizmetindekilerin ücretini doğrudan doğruya kendi ödemez; malların bedeli üzerinden sabit bir yüzdeyi onlara bırakmayı tercih eder. Daha da ileri giderek kendi vergi ve harçlarından büyük bir kısmını üç yıllığına bunlara kiralar. Bu kiralar çok kere, re'sen paha biçilip kişilerden peşin ödemeler halinde istenen büyük kazançlara ilgilidir.

Bu sistemler çelişkilidir. Çünkü bunlar bir yandan ticarî faaliyeti bir kamu hizmeti düzeyine getirmeyi, yani denetim altında tutulan bir bedelle tüccarı idareye bağlamayı ve bundan giderek de sermaye birikimine girişme yolunda her türlü düşünceyi tasfiye etmeyi denerken; öte yandan, kiralama yolunu kullanmakla bir sermayeyi ve önceden oluşmuş bir ticarî anlayışı varsaymış olurlar. Öyleyse Devlet hem sermayeden, hem de resmen tanımaksızın ve çok serbestçe oluşma imkânlarını vermeksizin ticari zekâdan yararlanır. Böylece kârın resmen tanınmamış olması, bir kere daha meşru olmayan yolların, ihtikârın, kaçakçılığın kurumlaşmasına yol açar. Görevlilerin yürütülen ticarî işlemler üzerinden yüzde payıyla bedellendirilmesi ve kiralamalar, gizli kapaklı yollardan sınırsız servet biriktirme imkânları yaratır.

Böylece özel sermaye birikimi, ancak Devlet cihazının gölgesinde oluşabilir ve onun sayesinde yaşamasını sürdürebilir; kendilerini bu vesayetten kurtarıp merkezî bir idareyle mücadele hallnde dört başı mamur bir sınıf teşkil etmek özel kişilerin ne işine gelir, nè de buna güçleri yeter.

Burada da gene, olayların akışını statik bir görünüm altında ele almayıp sistemin evrimini kavramağa çalışmak gerekir. Osmanlı sosyal düzeni yerine otururken, ticari işlerde de ister istemez bir «devletleştirme» ye yönelmek zorundaydı. Çünkü bu kadar büyük bir oluşumun ihtiyaçlarının karşılanması özel teşebbüsle olamazdı; çünkü

ulema, bir kere iktidardan uzaklaştırıldıktan sonra, servet birikimi konusunda bu kadar önemi olan bir alanda başıboş at koşturamaması, gücünü devam ettirmemesi gerekirdi. Nihayet, bütün düzen yönetici sınıfın yararına işleyecek tarzda oluşturulunca, ticaretin de bu sınıfın denetiminde olması gerekirdi. Ama yönetici sınıfa dahil olmayan bir sınıfın yönetime, dolayısıyla iktidara katılması kabul edildiği andan itibaren bu kategorinin zenginleşme hakkı fiilen tanınmış oldu. O zaman da, bir bakıma düzenin dışında kalabilen, böylece de çok sert yasal kısıtlamalarla bağımlı olmayan bu grup, elindeki imkânları miras yoluyla geçirebilen bir sınıf halinde kolayca oluşabilir ve daha sürekli bir servet birikimi sürecine girebilirdi. Hatta bu sınıf, başlıbaşına bir varlık olarak ortaya çıkamasa, kendine has tam bir bilinç kazanamasa ve iktidarla açıktan açığa mücadeleye giremese bile, elindeki para gücü sayesinde, gitgide sistemin gözeneklerine sızmayı ve merkezî idareye giden yolda servetleri her gün biraz daha kendi elinde toplamayı bildi. Öyle ki, on altıncı yüzyıl ortalarından sonra merkezî idare, tüccarların elinde servet birikimine karşı artık toptan bir mücadeleyi sürdüremez hale gelince, bu idareye mensup tek tek kişiler karşı tarafa kaymağa başladılar. Derken yeniçeriler, sipahiler, yüksek devlet görevlileri, şeklî ve habire tekrarlanan yasaklara rağmen ticarî işlerle uğraşır oldular ve daha çok da eski saflarını terkedip kendilerini tamamen bu işlere verdiler.

B — Uygulamalar

Özel kişilerin, idarenin denetimindeki servet edinme devresine sızmaları, genel anlamda ihale diye adlandırabileceğimiz mukataa sistemiyle özetlenebilir. Her türlü tasarruf düzeyindeki her kazanç kaynağı ihale yoluyla

devredilebilir; bir sipahi timarının hepsini veya bir kısmını ya da sadece toplamaya hakkı olduğu vergileri mukataaya verebilir; subaşı, sancakbeyi evlilik harçlarıyla başkasının arazisine girmiş hayvanlardan ya da kaçak kölelerden alınan ceza paralarıyla ilgili haklarını mukataaya başkasına devredebilir; kapıkulu süvarisi cizye toplama hakkını, vakıf yöneticisi idaresindeki arazinin tümünü ya da bir kısmını kiralayabilir ve bütün bunların üstünde Devlet, gelir kaynaklarından herhangi birini mukataaya verebilir. İhale işi çok kere birinci elde de kalmaz; ihaleci kiraladığı hakların tümünü veya bir kısmını ikraz ve senetlerle başkasına kiralayabilir, bunun sonunda iş bir çok kere el değiştirebilir. Böylece sosyalleşmiş bir Devlet görüntüsünün gerisinde özel çıkarların dalbudak salışına tanık oluruz. Bu özel çıkarlar, bütün ağırlığı belli ki bu işten hiç bir kârı olmayan kategorilere yükleyerek sistemi içten içe kemirir.

«Mirî», yani Devletin gelir kaynakları üzerinden Hazine eliyle verilen mukataalar titiz bir yönetmelikle düzenlenir, «özel» mukaataların işleyişi de aynı ilkelere uydurulmuşa benzer.

Merkezî idare, taşrada bulunan bir gelir kaynağını kirayla birine bırakmak isteyince o yerin kadısına baş vurur. Bundan sağlanmak istenen amaç, önce kadıya bu iş için malî ve ahlâkî yönden yeterli kişilerle ilgili bir rapor düzenletmektir (648); kefilierin adları bulunan ve bu kefiller kadar kadıyı da sorumluluk altına sokan (649) bu rapor, kiracı tayin olununca bir tavsiye mektubu niteliği kazanmaktadır. Kadıya baş vurulmasındaki ikinci amaç da, eyalet kayıtlarına göre, mukataanın tutarını tesbit etmek-

(648) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»
(649) GÖKBİLGİN T. «XV ve XVI. Asırlarda Edirne...»

tir (650). Buradan da kadının ve taliplerle kadı arasında varılabilecek muhtemel her türlü anlaşmanın önemi ortaya çıkar. Mukataa süresi üç yıldır, ama bir yıllık mukataalara da sık sık rastlanır (651). Mukataa konusu işin birden çok talibi çıkarsa, Devlet burayı defterde ileri sürülen meblağı üzerinden arttırmaya koymaktaydı (652). Kiracıya ilk başlarda «amil», daha sonraları ise çeşitli durumlara göre «emin» ya da «mültezim» (653) denmekte ve kendine resmî bir akit belgesi yani berat verilmekteydi (654). Kapı (Devlet dairesi) bu beratın verilmesi dolayısıyla mukataa bedelinin % 1,2'si oranında bir harç alır, buna bu bedelin % 0,20'si oranında «resm-i hesap» la (muhasebe harcı) % 0,25'i oranında «resm-i kitabet» (kalem harcı) eklenir (655). Amiller beratta tespit edilen devrelerde ya doğrudan doğruya Hazine'ye ya da kendilerine belirtilen yerlere düzenli olarak ödeme yapmak zorundaydı (656).

Devlet'in Edirne'de bulunan gelir kaynaklarıyla ilgili mukataaları hakkında, bu kurumu yakından görüp tanımamıza fırsat veren bazı bilgilere sahibiz (657).

Meselâ Edirne şehrindeki at pazarı, esir pazarı ve mezbaha resimlerinden meydana gelen mukataayı inceleyelim.

— «(...) 891'deki (1486) ilk kaydi tetkik ettiğimizde görüyoruz ki, üç seneliğine ve resm-i berat ve resm-i hesap ile birlikte 420.802 akçeye Yahya isminde birisine, her

(650) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»
(651) GÖKBİLGİN T. «XV ve XVI. Asırlarda Edirne...»
(652) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»
(653) GÖKBİLGİN T. «XV ve XVI. Asırlarda Edirne...»
(654) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»
(655) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»
(656) GÖKBİLGİN T. «XV ve XVI. Asırlarda Edirne...»
(657) Aksi belirtilenler dışında, verilen bilgiler GÖKBİLGİN T. «XV ve XVI. Asırlarda Edirne...»den alınmıştır.

ay Edirne'deki kâfir nâibine, harc-ı hassa için, 10.000 akçe ödemek şartıyle, bu mukataa verilmiştir. (...) Yahya borcunu ödiyememiş ve tahvil tamam olduğu vakit, İstanbul zindanında hapsolunmuş, fakat, 16 sene sonra af edilerek serbest bırakılmıştır.

— Bunu müteakip 894'de (1489) aynı mukataayı, aynı müddetle, Mahmud Paşa'nın azadlısı Atmaca, resm-i berat ve resm-i hesab ile birlikte, 406.000 akçeye tutmuş ise de, o da zimmetinde 18.111 akçe kaldığı için, selefi gibi hapse girmiş ve ancak (...) 911'de ilk cuma namazının kılındığı gün, borcu af ve kendisi hapisten ıtlak edilmiştir.

— Bu mukataa, 897'de (1492) bâcdar Ali bin Dur Ali'ye üç seneliğine 320.000 akçeye (ayrıca 3840 akçe resm-ı berat ve 640 akçe resm-i hesab) verilmişken, Yorgi bin Sule adında bir âmilin 10 bin akçe arttırması üzerine, Ali tekrar 20.000 akçe artırarak uhdesine almıya muvaffak olmuştur.

— Üç sene sonra, yani 900'de (1495) ise Angelos bin Yani, bu mukataayı 301.000 akçeye deruhte etmiş, fakat Cafer bin Hamza'nın artırması üzerine karşılıklı artırmaya girişmişler ve nihayet 60 bin akçe fazlası ile Angelos ve arkadaşları mukataa eminî olmuşlardır.

— İki sene sonra Angelos'un ölümü ile mukataa mahlul kalmış ve 903'de (1498) Samoyil Yahudi 5000 akçe artırarak 325.000 akçeye tutmuştur ki, tahvilin son müddeti olan 906 tarihine kadar, bu taahhüdünü, ne hazineye ne de gebran nâibleri olan Şirmerd ve Ahmed beylere tamamen ödeyebilmiştir.

— Bundan sonra 905'de (1500) (...) bu mevzu, Yahuda veled-i Yakub adında birisine yine 325.000 akçeye mukataaya veriliyorsa da,

— 908'de (1503) bu miktar 268.000

— 911'de (1506) 250.000 akçeye düşmektedir.» (658)

Bu mukataalar, İmparatorluk içindeki en önemli mukataalar olmaktan uzaktır. Öyleyken büyük servetlerin çoktan meydana geldiğini varsaymamızı gerektiren hayli yüksek meblağlara dayanmaktadır. O çağdaki diğer mukataaları da araştırırsak amil olarak gene aynı adların ortaya çıktığını görürüz.

Aynı yıl (1489), yukarıda anılan mukataanın yanı sıra meyve ve zahire pazarları resimlerinden meydana gelen mukataa, Şem'hâne (mum imalâthanesi) mukataası ve yol - bâcı (yol parası) mukataası, toplam olarak 1.406.000 akçelik bir bedelle Atmaca adlı kişi tarafından tutulur. Bu Atmaca, ticaret yoluyla zengin olmuş eski bir köle olabileceği gibi, o çağın güçlü kişilerinden biri adına bu işlere giren biri de olabilir. Üç yıllık akit sona erdiğinde Atmaca'nın hâlâ 162.108 akçelik borcu vardır ve bundan ötürü hapse atılır. Aynı şekilde 1486'da at ve köle pazarıyla meyve ve zahire pazarı resimleri Yahya'ya mukataaya verilir. Toplam mukataa bedeli 1.320.820 akçe tutar. O da bu borcun altından kalkamaz. Buna karşılık 1492'de at ve köle pazarı, meyve ve zahire pazarı resimleri mukataalarıyla şem'hane mukataasını tutan Ali bin Dur Ali, toplam 1.300.000 akçelik borcunun hepsini öder.

Bu Müslümanların yanı sıra, 1495'te at ve köle pazarıyla meyve ve zahire pazarı mukataalarını tutan ve bu işi başarıyla sonuçlandıran Angelos bin Yani gibi birçok Hıristiyan ve Yahudi ismine rastlanır. Zahire pazarının amili olarak 1498'de Anton veled-i Angelos'u, 1500'de de Mihal veled-i Angelos'u görürüz. Bu sonuncusu berat süresi dolunca İslâm dinine girmiş, ama bu 266.339 akçelik borcu karşılığı hapsi boylamasına engel olamamıştır. Ayrıca yukarıda adı geçen Atmaca gibi köle soyundan gelmenin

(658) GÖKBİLGİN T. «XV ve XVI Asırlarda Edirne...»

izini taşıyan birçok adla, **bin Abdullah** yani azadlı köleler soyundan gelme kişilere de rastlarız.

Rum ailelerin varlığını sürdürüyor olması, daha önceleri ve aynı sıralarda Avrupalı tüccarlarla olduğu gibi Selçuklu ve Osmanlı ulemasıyla da hemen işbirliğine giren Bizans burjuvazisine ait kalıntıların yaşamağa devam ettiği şeklinde yorumlanabilir. Daha açıkcası, Avrupalı tüccarlarla olan ilişkileri, bunları Osmanlı fethinden sonra da Batılılarla Osmanlılar arasında bir ilişki unsuru olarak ayakta tutmuş olmalıdır. On beşinci yüzyılın ikinci yarısı boyunca, büyük çapta işlerin çevrildiği her yerde Rum isimleri ortaya çıkar ve kimi zaman bunlar arasında tanınmış kişilere de rastlanır. 1472'de Selanik ve civarıyla ilgili bir mukataa, iki yıllığı toplam 4.992.533 akçe karşılığı Paleolog oğlu Yorgi'ye verilir. Ertesi yıl bu kişi borcunun 3.077.843 akçesini ödemeden kaçar. Bu, idareyi aynı mukataayı ertesi yıl 4.800.000 akçe karşılığında Dimitri, Manuel ve Anton'a mukataaya vermekten alakoymaz. Ama bu sefer idare daha akıllanmışa benzer. Çünkü âmiller borçlarını ödeyemeyince tutuklanıp asılırlar. Gümülcine bölgesinde ortalama değeri 1.000.000 akçe olan mukataalar sırayla 1471'de Duka'ya, 1476'da Paleolog (?) oğlu Komnen'e, 1480'de papaz Yorgi oğlu Nikola'ya ve 1483'te Abraham oğlu Sabatay'a verilir. 1482de Samsun ve Sinop şehirleri gümrük resimleri Tebriz'li Ermeni Yakub'a ve Konstantin'e verilir (659). Nihayet İstanbul, Galata, Gelibolu ve Ezine gümrük resimleri 14 milyon akçe, kalem harçiarı (resm-i kitabet) ise 168 bin akçe karşılığında Yakup'a (Ermeni Yakup?), Manuel Paleolog'a, Paleolog Kondroz'a (?), Galyonos oğlu Lefter'e ve Halkokondil oğlu Andrea'ya mukataaya verilir (660).

(659) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»
(660) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

Böylece mukataa sistemi önce «özel» alanda, yanl devlet görevlileri bürokrasisinin dışında büyük servetlerin varolduğunu, sonra da Bizans burjuvazisinden Osmanlı burjuvazisine geçişin, gayri müslim unsurların bir anda tasfiye edilmesiyle meydana gelmediğini gösterir. Bu geçiş, on altıncı yüzyılda servetlerin büyük bir kısmı merkezî idarenin elinde toplandığı ya da tımarlıların üst kategorileri ticarî alana doğru kaydığı zaman olabildi (661).

Ama kimi faaliyet alanlarındaki bu el değiştirme, «İmparatorluktaki bütün tuzlaların sahibi; çok sayıda gümrük resmi mukataalarının âmili; Devlet daireleriyle iş çevirip, bir vezir gibi canı isteyince Rum patriklerini ve metropolitlerini görevinden aldıran; Eflak ve Buğdan eyaletlerinde gelir kaynakları sahibi; üstelik bir sürü köyün efendisi; tek başına yirmi kadırga donatacak güçte biri» (662) olan Mihail Kantakuzen'inki ya da Adaların Yahudi dükü ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk banka müessesesinin kurucusu Yasef Naşi'ninki gibi efsanevî servetlerin meydana gelmesine engel değildir.

Mukataa dev servetlerin meydana gelmesine imkân verse bile gene de güdümlü ekonominin bir parçasıdır ve bu açıdan değerlendirilmesi gerekir. Mukataalar, Devlet tarafından sıkı sıkıya belirlenmiş gümrük ve pazar resimlerine ve harçiara dayanır. Bunda özel teşebbüse hiç bir özgürlük hakkı tanınmamıştır. Bu sistem, «meşru» yolda kolay kazanç imkânları yaratan alanları öngörmediğine göre, servetler gizli kapaklı diyebileceğimiz yollardan teşekkül etse bile çarçabuk dağılıp yok olmakta ve bütünü içinde ele aldığımızda pazarın düzenleyicisi olarak sadece Devlet cihazı kalmaktadır. Öyleyse, o çağdaki ticarî ör-

(661) CVETKOVA B. «L'évolution du regime...»
(662) BRAUDEL F. «La mediterranée et le monde...»

gütlenmenin unsurlarını bulup çıkarmak için bu Devlet cihazına yönelmemiz gerekir.

C — Devlet Denetimi

Devlet, üretilen emtianın satın alınması, nakliyesi ve satılması aşamalarında müdahalede bulunur. Üretimin kendisini de denetimi altında tutup tutmadığını söylemek güçtür. O her şeyden önce toprağın mülkiyetine sahiptir. Bu vasfını ya doğrudan doğruya kullanır ya da iyice tanımlanmış hükümlere göre özel kişilere ve kurumlara bırakır. Bunun da geçici bir süre için olması ilkesi konmuştur. Böylece, çeltik tarlalarında, tuzlalarda ve diğer hükümdarlık haslarında doğrudan doğruya üretici durumundadır. Bu alanlarda üretime, ihtiyaca göre kendisinin yön vermeyi denemesi mümkündür. Ama geride kalan, tımar ya da vakıf olarak başkalarına bırakılmış olan topraklarda ne nitel, ne de nicel hiç bir üretim mecburiyetine rastlanmaz. Üretici Devlet'in yanı sıra bir de tüccar Devletin bulunduğunu ve her birinin kendi yetkilerini koruduğunu söyleyebiliriz. Ama bu sistemin de, belli evsaf ve miktardaki ihtiyaç maddelerini Devlet'e sağlamakla yükümlü olan kişilerden meydana gelen kategorilerle ilgili bir istisnası vardır. Bu yükümlülük, sakinleri bazı stratejik malların (silâhlar, halat v.b.) imalâtında uzmanlaşmış köylerde mirasla geçen bir biçimde olabileceği gibi, Devlet'in ihtiyacı olan koyunları sağlamak ve yetiştirmekle görevli bir kategori teşkil eden «celepkeşan» larda son derece kendine has özellikleriyle görüldüğü üzere, geçici bir süreyle bağımlı da olabilir.

Celepkeşanları, itaatsizliğinin cezası olarak malı mülkü elinden alınmış, ama daha sonra tefecilikle servet yapmış eski bir sipahi olan Hasan Veled-i Mustafa gibi belli bir zenginliğe sahip kişiler ya da çok tüketilen malları ya-

pıp satan diğer zanaatkâr ve tüccarlar arasından **Devlet** seçer (663). Genellikle de bunlar hayvan yetiştiren, sürüleri olan kişilerdir, ama bu özellik ille de gerekli değildir. 1576'da Bulgaristan ve Trakya'da 3473 celepkeşan Bulgar 131.846 koyun vermekle yükümlüyken, 1662 Türk de 57.265 koyun vermek zorundaydı (664). Koyunlar belli yerlere teslim edilir ve parası Devlet'in tespit ettiği sabit bir fiyat üzerinden ödenirdi. «Celepler, başkentin ihtiyacını karşılamak üzere imparatorluk eyaletlerinden İstanbul'a, belirtilen mevsimde ve yazılı olarak tespit edilen miktarda koyun getirsinler; kadıyla muktesip (665) bunları denetlesin. Bütün koyunlar satılınca, muktesip ve kadı, özellikle, istenen bütün koyunları getirdiklerini belirten bir belgeyl kendilerine vererek, celepleri memleketlerine göndersinler.» (666)

Celepkeşan sistemi, bir özel kişiler kategorisinln, Devlet hesabına belli bir ihtiyaç maddesinin üretimi, nakli ve dağıtımıyla uğraştığı ideal bir durumdur. Öbür durumlarda merkezî idare farklı şekillerde davranır. Üretimi zorlamak yerine kendi satın alma tekelini kabul ettirir; Mısır gibi, Eflak ve Buğdan beyliklerinde de üretilen buğdaylar İstanbul'un iaşesine ayrılmıştır. Venedlk nerdeyse sırf Osmanlı ülkesinden gelecek buğdaya bakarken, ihracat yasaklarının konması da. bu tekeller sistemine uyan bir şeydir. Bu tedbir büyük çapta o dönemin siyasî tarihini belirler.

Nakil işi çok kere çeşitli angaryalar blçimini alır, ama

---

(663) CVETKOVA B. «Le service des djelep et le ravitaillement en betail dans l'Empire Ottoman (XV—XVIII siécles)» *(Osmanlı İmparatorluğunda Et İhtiyacının Sağlanması ve Celepkeşanlık, 15—18. Yüzyıl)* Sofya 1960

(664) CVETKOVA B. «Le service des djelep...»

(665) Bir mahaldeki çarşı sorumlusu olan devlet memuru.

(666) MANTRAN R. «Reglements fiscaux...»

tüzükler malların tüketim yerlerine geldikten sonraki kabul şartlarını açıklığa kavuşturmakla yetinir. Buğdayla ilgili bölüm, bu tüzükler hakkında bize açık seçik bir fikir vermektedir :

«Bir müd (*) buğday satın alındığında bu, üç çeşit buğdaydan meydana gelmelidir : 7 kile Tekfurdağ (Tekirdağ) buğdayı, gene 7 kile Ahyoli buğdayı ve 6 kile Selanik buğdayı. Bunun hepsi değirmene yollanır ve öğütüleceği zaman, bir kile buğday değirmen hakkı olarak alınır ve ayrıca bir buçuk şinik (**) fire verir. Sonunda 18 buçuk kile ve yarım şinik kalan buğday öğütülerek tartıya götürülür; kantarda tartıldığında 17 buçuk kile ve yarım şinik gelir (bir kile ağırlıkla hacim arasındaki dara). Değirmene götürülecek tam tamına bir müd buğdayın değeri 376 buçuk akçedir. 20 akçe kayık parası, 2 akçe öğütme parası; 1 akçe kayıktan değirmene, değirmenden kayığa taşıma, gene 1 akçe de kayıktan kantara taşıma parası verilir. Ayrıca 4 akçelik tartı resmi vardır. Bütün bu ödentiler 28 akçe eder. Öyleyse buğday bedeli ve ödentilerin toplam tutarı 404 buçuk akçe olur. Unun kilesinin değeri 24 akçe (İstanbul'da) olduğuna göre, 17 buçuk kile ve yarım şinik buğday 423 akçe eder. Böylece kalan kâr 18 buçuk akçedir.» (667)

Merkezî idare, gümrükler ve pazar yerleri kurarak malların geliş ve satışını denetimi altında tutar.

Gümrük resimleri sadece İmparatorluğa giriş ve çıkışta değil, malların ülke içinde bir vilâyetten ötekine götürülüşünde de alınır. Bu resimler malın cinsine, vilâyetlere ve tüccarların durumuna göre değişir. «Resmi gümrük Müslümanlardan yüzde iki akçe ve haraçgüzar kâfirlerden

---

(667) MANTRAN R. «*Reglements fiscaux...*»
(*) 1 müd = 20 kile = 512 kg.
(**) 1 şinik = 1/4 kile

yüzde dört akçe ve harbiden yüzde beş akçe alınır.» (668) «Haraca tabi olmayan Frenklerden ve diğer kâfirlerden % 5 akçe, haraca bağlı olanlardan ve Müslümanlardan % 4 akçe alınacaktır. Aktarma yapılan mallar da gümrük resmine tabidir. İstanbul'da yoğurt, tavuk, yumurta, ekmek, koyun ve benzeri mallardan gümrük resmi alınmıyacaktır.» (669) Öyleyse İmparatorluğun azınlık uyrukları Müslümanlardan daha çok, ama yabancılardan daha az gümrük resmi öderler. Resimler İstanbul'da, taşraya oranla daha yüksektir ve genellikle besin maddeleri resme tabi tutulmaz.

Çarşılara gelince, Devlet buralarda alınabilecek tedbirlerin azamisini alır. Çarşının yeri, işleyişi, mal yedekleri, fiyatlar, hepsi denetim altındadır. Çarşı, işleyişini yetkililerin belirlediği, alışverişin kesin bir tüzüğe göre yapılmasına izin verildiği, bunun dışında her türlü işlemin yasaklandığı bir mahaldir. «Çarşıdan başka bir yerde kantar tutmak yasaktır.» (670) Pazara getirilen mallar için genellikle bir resim ödenir. «Livâ-i mezbûrin kasabatında kırk akçelikten bir akçe bac alınmak kanun imiş. Tuzdan bac alınmaz zira beğlikten satılır. Ve yağdan ve baldan ve yük ile gelen kepenekden ve heybe ile gelen eshabdan ve sebzevatdan bac alınmaz bunların ma'dasından alınır.» (671) Malların dışında, satış yerleri de baca tabidir. «Şehirde vaki olan ehli muamele dükkânlarından her ayda ikişer

(668) Kanunu Livâ-i Aydın 1528, madde 65. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(669) 1476 yılı İstanbul, Galata, Gelibolu ve Ezine gümrük resimleriyle ilgili berat, bk. BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(670) İstanbul çarşısıyla ilgili tüzük, bk. BELDICEANU «Les actes des prémiers...»

(671) Biga Livası Kanunu 1517, madde 14. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

akçe alına.» (672) Pazarlar ve bunların örgütlenmesi esas şehirlere ait bir unsur teşkil eder: «Köylerde her ne satılsa bac yoktur.» (673)

Çarşı yerinde satışa sunulan her türlü malın fiyatı tüzükle tespit edilmiştir. Bu tespit, ya malın perakende fiyatını belirterek doğrudan doğruya ya da izin verilen azamî kâr haddini belirterek dolaylı yoldan yapılır. «Bakkallar, lâvantacılar, dokumacılar, tuhafiyeciler için kâr hakkı % 10 dur.» (674)

Fiyatların yönetmeliklerle düzenlenmesinin ötesinde, tüzükler malın evsafını da belirler ve her türlü hile hurdayı önlemeğe çalışır. Birinci derecede zaruri mallar için yedek bulundurma mecburiyeti konmuştur. «Her fırıncı iki aylık ya da en azından bir aylık yedek un bulundursun.» (675) Buna karşılık diğer bazı malların satışı sınırlandırılmıştır. «Özel izni olan gayrimüslim satıcılar, şaraplarını kendi mahalleri dışındaki meyhanede satmayacaklardır.» (676)

Her çarşının içinde şekillenen bu işleyişin denetimini «muktesip» yapar. Bu görevi mukataa yoluyla alan muktesip, hem yapılan satışlar üzerinden kendi hakkı olan harçları, hem de cezaları toplar (677). Taahhüde bağlı bir görevli durumunda olan muktesip, bütün amiller gibi Devlet'e olan borcunu ödemenin ve bu işten mümkün olan

(672) Erzurum Vilayeti Kanunu madde 41. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(673) Karaman Vilayeti Kanunnamesi 1528 madde 1 ve İç İl Livası Kanunu 1584 madde 3. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

(674) MANTRAN R. «Reglements fiscaux...»

(675) MANTRAN R. «Reglements fiscaux...»

(676) Gelibolu çarşısıyla ilgili tüzük, bk. BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(677) BARKAN Ö.L. «XV inci Asrın Sonunda Bazı Büyük...»

en fazla kârı elde etmenin yollarını arar. Bunun için de her türlü düzenbazlığa hazırdır. Merkezî idarenin olağanüstü denetçileri tarafından düzenlenen raporlar, titiz ve eksiksiz bir biçimde olması istenen bu işleyişten doğan kötülükleri göz önüne serer. Ekmeğin evsafı hakkında yapılan şikâyetler üzerine, Devlet Bursaya müfettiş gönderir. «Bu durumun gerçekten doğru ve sürekli olup olmadığını öğrenmek için, (müfettiş) şehrin çeşitli yerlerinden ekmek getirtir. Bunların kimisi iyi pişmemiş, kimisi yanmış, kimisinin de ağırlığı noksandır. Bunun sebebi sorulduğunda, ahali, muktesibin adamlarının her Allahın günü, ekmeğin ya pişmemiş, ya çok pişmiş, ya da ağırlığı eksik olduğunu bahane eder, her fırıncıdan 5 akçeden 10 akçeye kadar ceza kestikleri cevabını verir. Muktesibin adamlarının fırıncılardan para almaması yolunda emir gelmiş olmasına rağmen, onlar buna aldırış etmemişler, sus payı olarak ve yolsuz işleri örtbas etmek için para sızdırmağa devam etmişlerdir. Parayı güya ceza olarak almakta, ama işin aslına bakılırsa, karşılığında hileye ve yolsuzluğa göz yummaktaydılar. Bu durum hakkında muktesibe: «Bu baskıdan ve keyfi davranıştan haberin var mı?» diye soru sorulur. O da cevap olarak, yeni geldiğini, durum hakkında bilgisi olmadığını, kendinden önceki muktesipten bu yana görevde bulunan kâtibine ve kâhyasına sorması gerektiğini söyler. Bunlara da: «Bu kimi yanık, kimi pişmemiş, kiminin de ağırlığı eksik ekmekler nedir? Bu işlerin neden gözetimini yapmıyorsunuz?» diye sorulduğunda, «Bu kerelik bizi bağışlayın, bundan böyle gözümüzü dört açıp, bir daha böyle bir şeye meydan vermemeğe çalışacağız» diye cevap verirler. Müfettiş onlara öğütlerde bulunur, şeriat ve kanun dışı işlere müsamaha edilmeyeceğini söyler. Az zaman sonra, yolsuzluklar, hem de daha da beter olarak yeniden baş gösterir. Sorumlular önce durumdan haberdar olmadıklarını söyleyerek inkâr yoluna

saparlar, sonra da aynı sorgu kurulu önünde, «ben işin başına geldiğimde, durum neyse onu sürdürdüm. Benim için asıl mesele, Devlet'e olan borcumu ödeyebilmek. Parayı şuradan ya da buradan edinmişim, bunun pek önemi yok», diyerek, durumu itiraf ederler.» (678) Devlet çıkarının bu şaşırtıcı yorumlanma tarzı gibi, hikâyenin gerisi de Devlet'in sürekli müdahalesinin devlet memuru statüsünün istikrarsızlığıyla birleşince, uygulamada kanun ve resmî tüzüklerde ifadesini bulan düzene nasıl taban tabana zıt bir anarşiye vardığını gösterir.

D — Dış Ticaret

Ticarî faaliyetlerde Devlet'in müdahalesi, başkentin, büyük şehirlerin ve ordunun iaşesiyle ilgili malların önemliliğine paralel olarak artar. Özel sermayenin en büyük kısmının kullanıldığı kumaş, baharat gibi «lüks tüketim malları» ticareti alanında, Devlet'in müdahaleciliği fiili olarak gümrük resimleri ve çarşı harçlarıyla sınırlıdır. Nerdeyse sırf ithalât ve ihracat ekseni çevresinde şekillenen bu ticaret, Doğulu tüccarlar kadar Batılı tüccarlarla da ilişki içinde oluşur ve uluslararası faaliyetlerin, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun dış siyasetini yöneten faaliyetlerin alanına girer.

İthal edilen malları Devlet vergilendirir. «Müslümanlar ve haraca tabi olanlarla Venedikli, Cenovalı, Sakızlı ya da başka yerli gayrimüslim satıcıların getirip sattığı kumaşlardan % 3 akçe gümrük resmi alınacaktır. İthal edilmiş her çeşit kumaşı Bursa'da satan yerli gayrimüslimlerden hiç bir resim alınmayacak, Frenk asıllı gayrimüslimlerden gümrük resmi alınacaktır.» (679) Batılıların üstün-

(678) MANTRAN R. «Reglements fiscaux...»

(679) Bursa gümrüğüyle ilgili tüzük, bk. BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

lüğü ve bağışıklıkları, Bizans siyasetinin mirasçısı durumunda olan Osmanlıların da başını darda bırakır. Osmanlılar birçok kere, girilmiş taahhütleri yeniden gözden ve elden geçirmeyi denerler. «Eskiden deniz yoluyla gelen şeker kamışı, tane karabiber ve zencefilden gümrük alınmazdı. Bundan böyle deniz ya da kara yoluyla gelen bu baharat üzerinden, Müslümanlardan ve haraca tabi olanlardan % 4 akçe, haraca tabi olmayanlardan % 5 akçe, gümrük alınacaktır.» (680) Ama yabancı tüccarlar, yukarıda aktarılan bölümlerden de anlaşılacağı üzere İmparatorluk içinde iyice kök saimışa benzerler. 1478'le 1500 yılları arasındaki Bursa kadılarının tuttukları kütüklerde, şehir çarşısında Latin tüccarlarıyla baharat ve kumaş üzerine ticarî iş çeviren Halepli ve Şamlı tüccarlar vardır. Bu defterlerde Venedikli, Cenovalı ve Floransalı tüccarların Bursa'da yaptıkları büyük çapta ticarî işler de kayıtlıdır. Bu ticarî işlerin büyük bir kesimi üç, altı ya da on iki aylık kredilerle yapılıyordu. Bu kredili işlemler, Batı Avrupa'nın poliçelere dayanan işlemlerine çok benziyordu. İtalyan tüccarları satın alma işlemlerini arada sırada gümüş ya da altın parayla yapsalar bile, çoğu zaman büyük hacimde ülkeye soktukları yünlü kumaşları baharat ve ipeklilerle değiştiriyorlardı (681).

Dış ticaret iki eksen çevresinde oluşuyordu. Doğu - Batı ve Batı - Doğu. Genellikle İranlı ve Suriyeli tüccarların getirdikleri baharat ve ipekliler Anadolu ticaret yolu üzerinden Bursa'ya ulaşıyordu. Devlet, Tokat'da ve Bursa'da çift gümrük uygulayarak bu geçişten mümkün olan en fazla kârı sağlamaya çalışıyordu. Türklerle İranlılar ara-

(680) 1476 yılı İstanbul, Galata, Gelibolu ve Ezine gümrük resimleriyle ilgili berat, bk. BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(681) İNALCIK H. «Bursa XV Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Ait Vesikalar», «Belleten» cilt XXIV, Ankara 1960

sında ardı arkası gelmeyen savaşlarda bunun payı büyük olmuştu (682). Bursa'ya gelen mallara da sıkı bir yönetmelik uygulanıyordu. «İran'dan, Amasya'dan, Rumeli'den ve diğer yerlerden ham ipek ipliği getirenler, bir simsarın (Devlet'in vergi komisyoncusu) izni olmadıkça denklerini açamazlar ve evlerde değil ancak kervansaraylarda konaklayabilirler. Ham ipek ipliğini saklayamazlar, eğiremezler ve gizlice başkasına eğirtemezler.» (683)

Buna karşılık Türk tüccarları inşaat kerestesi, demir, zift gibi yükte ağır, pahada hafif mallarını gönderebiliyorlardı; bu da Doğu ticaret bilânçosunun sürekli açık vermesi demek oluyordu. Bu yüzden Osmanlı yönetimi, Doğu pazarlarını silâh gücüyle fethetme çabalarının yanı sıra, Bursa'da bir ipekli dokuma üretim merkezi kurmaya da çalışıyordu. On beşinci yüzyılın sonlarına doğru bu şehirde 1000'e yakın tezgâh vardı ve günlük ipek ihtiyacı 1500 kg'dan fazlaydı (684)

Bursa'ya gelip işlenen mallar Avrupa'nın yolunu tutuyordu. On beşinci yüzyılın sonlarında Bursa'ya yerleşmiş olan Maringhi adlı Floransalı bir tüccar, Bursa'dan satın alınan ipeklilerden, Floransa'da fardello (*) başına 70 ilâ 80 duka altını kazanç sağladığını yazıyordu (685). Ama Avrupa'da ipek imalâtının gelişmesi ham ipek talebini arttırdıysa da, Bursa'daki tezgâhlara ağır bir darbe indirdi. O güne kadar peşin para ödeyerek mal almak zorunda kalan Batılılar, giderek her türden yünlü kumaş satıcısı ve aşağı yukarı sırf hammadde alıcısı haline geldiler. Osmanlı Sarayı mensupları ve varlıklı sınıf, Avrupa menşeli

(682) İNALCIK H. «Bursa XV Asır Sanayi...»
(683) Bursa ipek ticaretiyle ilgili tüzük, bk. BELDICEANU «Les actes des prémiers...»
(684) İNALCIK H. «Bursa XV Asır Sanayi...»
(685) İNALCIK H. «Bursa XV Asır Sanayi...»
(*) 1 fardello = 307,5 kg.

yünlü kumaşlardan yapılma elbiseler giyiyor ve bunlara talep durmadan artıyordu. 1511 yılında Saray 1476 zira (*) Floransa kumaşı almıştı. 1527 - 1528'de Saray'ın aldığı kumaşın değeri 5.000.000 akçeyi geçiyordu (686). Böylece Bursa'ya gelen yünlü kumaşlar ipekle mübadele ediliyor, oradan da bütün Anadolu'ya yayılıyordu.

Anadolu'dan geçen baharat yolu yavaş yavaş, ama kesenkes gerilediği sırada Maringhi, baharatın pahalılaştığını, artık kâr bırakmadığını ve bu sakıncayı şimdilik giderebilmek için bunların yünlüyle mübadelesinden başka imkân kalmadığını yazıyordu (687).

On beşinci yüzyıldan itibaren uluslararası ticaretten esnaflığa ve zanaatkârlığa bir geçiş ortaya çıkar. Uluslararası işlerle uğraşan büyük tüccarlar doğu ticaretinin gerilemesiyle, servet edinme yolunu iç ticarette aramaya başladılar (688).

IV — ŞEHİRLİ SINIFI

Şehirli sınıfı işte bu şartlar içinde gelişir ve evrime uğrar. Bir yandan uluslararası büyük ticaret gitgide Batılıların nüfuzu altına girerken giderek Devlet'in denetimine geçen iç ticaret de askerî sınıfın servet edindiği bir alan haline gelir. Bundan bir ölçüde, ulemayla askerîlerin iç içe girdiği sonucu çıksa da, bütünü içinde şehirli sınıfı âmillerle şu ya da bu ölçüde taahhüte bağlı diğer memur takımının elinde oyuncak olarak esnaflığa ve yabancı mal-

(686) İNALCIK H. «Bursa XV Asır Sanayi...»
(687) İNACIK H. «Bursa XV Asır Sanayi...»
(688) ÜLGENER S. «XIV üncü Asırdan Beri Esnaf Ahlakı ve Şikâyeti Mucip Bazı Halleri», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XI, İstanbul 1949-50
(*) 1 zira = 67—68 cm.

lar karşısında eli kolu bağlı kalan zanaatkârlığa doğru geriler.

On beşinci yüzyıl ortalarında Bursa'nın ve on altıncı yüzyıl ortalarında Edirne'nin görünümü, bu evrim hakkında bir fikir verebilir. Bursa'ya ait elimizdeki kaynaklar, şehrin kadılarının tereke defterleridir. Bunlarda, Osmanlı örfî hukukunun zorlamalarına karşı Şeriat'ın hukukî temelleri üstünde servetleriyle gayri menkul mallarıyla ve miras sorunlarıyla birlikte bütün bir burjuvazinin evrimleştiğini görürüz (689).

Elimizdeki tereke defterleri miraslarla ilgilidir. Şeriatın hukukî hükümleri ancak malikânelere uygulanabildiği için, bunlarda sözkonusu olan hep tam mülkiyet halindeki mal mülktür. Bunlar üzerindeki hakların uygulanmasından önce, ölenin menkul ve gayrimenkul malları kütüğe geçirilir. Bu malların değer tutarından sırasıyla cenaze masrafları, borçlar, kadıya ait olan veraset harcı (% 2) (690) düşülür ve geriye kalan, eğer vasiyet edilmiş özel hükümler yoksa mirasçılar arasında bölüşülür. Yalnız kadının bu müdahalesi ancak mirasçıların mutlak talebiyle olur. Bunun için de kayıtlardan çıkardığımız rakamların, o çağdaki şehirli kategorilerin durumu üzerine yararlı bilgilerin tümünü bir araya toplayan istatistik bir değeri yoktur.

872 - 873 (1467 - 1468) yıllarına ait on dört aylık def-

(689) İNALCIK H. «XV Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları» «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XV, İstanbul 1953

(690) «Resmi mekâtip binde onyedi. Resmi kısmet-i mevaris binde yirmi akçe.» Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi 1487, madde 24. Zikreden: BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda...» cilt I «Kanunlar»

terden çıkardığımız sınıflamalı tablo bize şu sonuçları verir :

1.000 akçeden az	79 kişi	25.7 %	
1.000 - 5.000 akçe	124 "	40.0 %	84.1 %
5.000 - 10.000 "	57 "	18.4 %	
10.000 - 50.000 "	49 "	12.6 %	
50.000 - 100.000 "	6 "	2.0 %	15.9 %
100.000 akçeden çok	4 "	1.3 %	
TOPLAM	**319 kişi**		

892 - 893 (1487 - 1488) yıllarına ait gene on dört aylık bir dönemi kapsayan defterden çıkarılan aynı tablonun verdiği sonuçlar ise şunlardır :

10.000 akçeden az	359 kişi	88.8 %	88.8 %
10.000 - 30.000 akçe	27 "	7.0 %	
30.000 - 50.000 "	5 "	1.2 %	11.2 %
50.000 den çok	11 "	3.0 %	
TOPLAM	**402 kişi**		

Servetler küçüldükçe kadıya baş vuranların sayısı şüphesiz azaldığı için, bu tablolardan ne servet dağılımı hakkında bir bilgiyi, ne de iki tarih arasında hafif bir yığılımın gözükmesine rağmen servetlerin evrimi üzerine bir bilgiyi bulup çıkarmaya kalkmamız gereksizdir. Ama gene de bu tablolar, askerî sınıfın gelirleriyle oranlarsak büyük servetlerin yokluğunu görmemize elverir.

Varlıkları 50 bin akçeyi aşan zenginlerin ellerindeki servet daha çok nakit paradan meydana gelir. Bunlar genellikle kuyumcular, ipek ipliği, kadife ya da ipekli doku-

ma tüccarları, ihracatçılardır. Kayıtlarda büyük çapta bir alacak mevcudunun bulunması, kredinin bu işleyişteki önemli rolünü gösterir. Orta ve varlıklı sınıftan olanların kendilerine ait evleri vardır. Bu evlerin değeri 2 bin akçeyle 10 bin akçe arasında değişir. Yalnız zenginlerin değil, orta sınıftan olanların da kadınlı erkekli köleleri vardır. Başlıca dokuma işçisi olarak kullanılan bu kölelerin fiyatları 1.500 akçeyle 6 bin akçe arasında oynar. Zaten hayli pahalıya gelen bu köle emeğinin sanayide kullanılması garip görünür. Acaba bu, evsaflı yerli işgücü yokluğunun bir ifadesi değil midir? O çağdaki sınaî faaliyetler hakkındaki bilgimiz, neyin ne olduğunu söyleyemlyeceğimiz kadar azdır.

Devletin sık sık uygulamayı bir alışkanlık haline getirdiği malların müsaderesi olgusu, ifadesini gayrimenkul maliara karşı nispî bir soğuklukta bulurken, akçenin değerindeki birbiri ardısıra düşmeler de, külçe altın ve gümüş, inci, değerli dokumalar halinde bir birikime yol açar.

Bu zengin kişilerin çoğu hoca adıyla anılır. O çağda hoca kelimesi Osmanlılarda büyük tüccar, müteşebbis, patron anlamlarına gelir; bu da tüccarların ulema sınıflarına ait oluşunun ek bir kanıtıdır.

Bir yüzyıl sonra, Edirne hakkında elimizdeki kaynakların daha o zamanki mahiyeti bize değişmeyi gösterir. Artık söz konusu olan kadının değil askerî «kassam» ın tereke defteridir. «Kassam» askerî sınıf içinde kadının yerini tutar ve doğrudan doğruya askerî sınıfın en yüksek yargıcı olan kazaskere bağlıdır. Hem bu kere 1545'ten başlıyarak 68 yıllık bir döneme dayanan ve gene Bursa'daki miraslarla ilgili işlemleri kapsayan bu defterlerde kapıkulları, sipahiler ve basit zanaatkâriar da vardır. «Askerî» kelimesinin kavram alanı genişlemişe ve reayaya oranla anlaşılır hale gelmişe benzer, ya da hiç değilse şu

veya bu yolla Devlet'in bürokratik cihazına dahil olanlar «askerî», yani yönetici sınıftan sayılırlar. Artık bu sırada, çeşitli kategorilerin birbirinin içine girip kavramların birbirine karıştığı, kesinliklerini yitirdiği dönemin kıyısına gelmiş oluruz (691).

Bu kayıtlarda işlem gören 3128 durumun dağılımı şöyledir ;

Kapıkulları (Yeniçeriler)	21.3 %
Tımarlılar (Sipahiler)	43.9 %
Ulema	23.4 %
Saray mensupları	3.7 %
Zanaatkârlar	7.6 %

Bu kişilerin kökenieri hakkındaki öğrendiklerimiz bize yapıların altüst oluşuna ait ilk bilgiyi verir. Aşağıdaki yüzdeler, her kategorideki «Abdullah oğlu» ları yani köle soyundan gelenleri belirtir.

Kapıkulu (Yeniçeriler)	38.8 %
Tımarlılar (Sipahiler)	24.0 %
Ulema	9.4 %
Saray mensupları	40.3 %
Zanaatkârlar	27.0 %

Yeniçerilerin (Kapıkullarının) ancak üçte birinden biraz fazlası kölelerden yani doğrudan doğruya Hıristiyan çocukları arasından devşirilenlerden gelmedir. Gerisi ya kapıkulu çocuklarıdır ve bu da sınıf bilincinin unsurlarından biri olan mirasia geçme sisteminin kurulduğunu gösterir. Ya da daha kötüsü, on altıncı yüzyıl sonundan itibaren alışılagelineceği gibi doğrudan doğruya dışardan

(691) BARKAN Ö.L. «Edirne askeri...»

kişiler ocaklara alınır olmuştur. Buna karşılık tımarlıların (sipahilerin) aşağı yukarı dörtte biri «Abdullah oğlu» dur. Yani kapıkullarından tımar teşkilâtına sızanlardır. Ulema sınıfındaki köle yüzdesi ilk bakışta şaşırtıcıdır, ama saygıdeğer burjuvalar haline gelen ve ulema rütbesine hak kazanan azadlı köleleri de akıldan çıkarmamak gerekir. Saray mensupları konusunda, kapıkullarıyla ilgili görüşlerin aynısı ileri sürülebilir. Zanaatkârlara gelince, bu rakamlar belki de Bursa kütük kayıtlarına geçmiş köle işgücü hakkındaki bilgilerle ilgili olabilir. Çünkü azad edilmiş köleler, daha sonra da serbest zanaatkârlar olarak işlerini devam ettirirler.

Aynı kategorilerin ikâmet yerleri bize çok yararlı bilgiler verir:

	Şehirde	Köylerde	Bilinmiyor
Kapıkulları (Yeniçeriler)	78.8 %	17.7 %	5.5 %
Tımarlılar (Sipahiler)	77.4 %	19.6 %	3.0 %
Ulema	93.1 %	5.4 %	1.5 %
Saray mensupları	87.1 %	10.5 %	1.8 %
Zanaatkârlar	83.7 %	14.4 %	1.9 %

On altıncı yüzyıl ortalarında taşrada kaleye gönderilen kapıkullarının, şehirlerde kalmaları için ellerinde gerekçe varsa, kendileri toprak edinip özel mülkiyetlerinde «çiftlik» ler kurmak istemedikçe köyde kalmaları için resmî hiç bir zorlama yoktur. Aksine, sipahiierin şehirde oturmaları yasaktır. Ama bu yasak bunların dörtte üçünün şehirde kalmalarını engellemez. «Köyler» de, saray mensuplarının bulunuyor olması, bunların emekliye çıkmış olup da kendilerine gelir olarak tımar bağışlanmasıyla açıklanabilir. Ulemayla zanaatkârlara gelince, kanunun kırsal alanda reayayla sipahi arasında hiç bir kategorinin bulunma-

sına cevaz vermediği düşünülürse, bunların nasıl olup da köylere yerleştiklerini açıklamak güçtür. Bütün bunlar, çıkarların ve ekonomilerin birbirine girdiğini ve sistemdeki çözülmenin başladığını göstermeğe yeter.

Sınıflamalı tablolardan, tek tek her kişinin mallarını incelemeye geçersek daha önce edindiğimiz izlenimler somut kanıtlarla açıklık kazanır.

Olayların evrimi başlıca iki hareketle özetlenebilir: Kapıkullarıyla, daha küçük çapta da olsa tımarlıların ticaret ve zanaata el koymaları (692) bir; ulema ve kapıkullarının, tımarların yerini özel mülklerin aldığı kırsal alana el koymaları, iki. Bu sonuncusu en çok, köylüyü kendine ödünç para verenin elinde oyuncak haline getiren tefecilik yoluyla olur. Böylece sağlığında kadılık ve müderrislik görevlerinde bulunmuş olması gereken Mehmet Efendi'nin 134.668 akçe tutan mirasından 42.400 akçesi üç köyden tahsil edilecek olan alacaklarıdır. Müderris Ahmet Efendi'nin de aynı şekilde sekiz köyden 80.000 akçe alacağı vardır.

Hasköy kadısı Mehmet Efendi'nin 227.680 akçe tutarındaki mirasının içinde 40 bin akçe değerinde bir çiftlik, 2 kantar (*) tereyağ ve 105 okka peynir vardır. Aynı şekilde yeniçeri, Abdullah oğlu Mustafa Beşe'nin 132.071 akçelik bir serveti olup bunun içinde 64.420 akçelik değe-

(692) «Şurası açık ki, şehire yerleşen feodal senyör vergi olarak topladığı ve çürüyüp gitme özelliği yüzünden uzun süre işine yaramayan malları şehirde paraya dönüştürmeye can atıyordu.» MUTAFCIEVA V.P. «De l'exploitation féodale...» «Fütuhat devri kapanıp dışarda rant kaynakları tıkandıkça bir kısım vazife ve ulûfe eshabının (bilhassa yeniçeri ve sipahinin) tamamlayıcı bir geçim sahası olarak esnaflığa el atmaları mukadderdi.» ÜLGENER S. «XIV'üncü Asırdan Beri Esnaf...»

(*) 1 kantar = 44 okka: 55.440 kg.

rinde bir çiftlik, 146 koyun, 74 keçi ve 32.000 akçe değerinde bir süthane vardır. Bir başka yeniçeri miras olarak bütün takımlarıyla bir berber dükkânı bırakır; bir üçüncüsü de «ticaret maksadıyla» bulunduğu Venedik'te vefat eder.

Bu dönemin kendine has bir başka özelliği de servetlerin çok daha büyük olmasıdır; bunların aşağı yukarı yüzde 50'si, 100 bin akçenin üstündedir.

Böylece, Osmanlı sisteminin bütün yerleşme süresi içinde, şehirli unsurlar akışkan ve belli tanımlar içine sokulamaz halde kalırlar. Bunların özel durumları, kanunlar tarafından iyice belirlenmiş kategoriler içinde sınıflandırılmalarının imkânsızlığı yüzünden daha çok olumsuz bir görünümdedir. Sistemin dışında ve onunla çelişkili bir sınıfın doğuşu olarak yorumlanan bu olgu, evrimi teşvik edici bir unsur olarak görülebilirdi. Ama bürokrasinin siyasal gücü ve ekonomik nüfuzu uluslararası konjonktürle de birleşip bu evrimi soysuzlaştırır ve on altıncı yüzyıl sonlarında şehirli sınıfı, bürokrasinin parçalanışıyla iyiden iyiye yolunu şaşırmış bir durumda kalır.

SONUÇ

Bütün bu bölüm boyunca, önümüze temelli bir çelişki çıkıyor. Kendini hareketsiz ve ebedi kılmak isteyen, bu iradesini bütün resmî metinlerde açığa vuran, ama uygulamada her şeyin hareket halinde olduğu, dönüşümlere uğradığı ve evrimleştiği bir sistemle karşı karşıya bulunmaktayız. Öyleyse her türlü yasalaştırma ve sınıflandırma teşebbüsü, Osmanlı yönetici sınıfının arzusuna, kendini adamış olduğu amaçlara uygun düşse de, mekân içinde olduğu kadar zaman içinde de hareket halinde olan gerçeğe uygun düşmez. O zaman da, kazanılmış durumlar-

dan, kapalı sistemlerden çok, eğilimlerden, niyetlerden sözetmek gerekir.

Bizans İmparatorluğunun bin yılı aşan bütün tarihi boyunca, evrimleşmekten aciz kalan bir sistemin can çekişmesine, tabandaki kır cemaatleriyle doruktaki bürokratik aristokrasi arasındaki güç birliğinin ayak bağı olduğu feodalizmin kendini pekiştirmedeki güçsüzlüğüne tanık olduk. Ayrı yollardan evrime uğramış iki dünyanın; bir yanda feodal Batı'yla, öte yanda nazari bir modelini vermeğe çalıştığımız bir üretim tarzı yani Asya tipi üretim tarzıyla hep içiçe bulunan Doğu dünyasının karşılaşma noktasında yer alan ülke bu iki sistem arasında bir mücadele sahnesi haline gelir. Batı egemenliğinin, gücünü peklştirip, feodalizmin zaferini sağlayarak onu tamamen kendinden yana çekmeye yöneldiği bir anda, ülke, ister tabanın direnci yüzünden, ister doruktaki çözülme yüzünden ve ister dikkatimizden kaçan bir denge durumu yüzünden olsun, tümüyle İskender'in fethinden sonra dışına çıkmış olduğu Doğu nüfuz bölgesine geçti. Bu geçiş, göçebe ekonomisine dayalı bir üretim tarzını yeni terkedip peşpeşe İranlıların ve İslâmın etkisinde kalmış bir halk eliyle oldu. Türklerin Anadolu'daki ilk çağı, on üçüncü yüzyıldaki ikinci göç dalgasıyla altüst olan bir yerine oturma dönemidir. Osmanlılarla birlikte, eğilimlerin bir ölçüde billurlaşıp sistemin yavaş yavaş yerine oturduğuna tanık oluyoruz. Peki ama, bütün bir bölüm boyunca göz önüne serdiğimiz bu eğilimler ekonomik modellere, özellikle de Asya Tipi Üretim Tarzına acaba ne derece uygundur?

Elimizde nispeten istikrarlı bir veri var: Devlet'e ait toprakların mülkiyeti. Tımarlarla maddi temeline oturmuş feodal bir örgütlenmeyi de içinde gizleyebilir olan bu mülkiyetin varlığı fazlaca mesele edildi. Toprak rantını, sırf feodalizme has bir kıstas olarak gördüğümüz andan iti-

baren A.T.Ü.T.'ün varlığını hemen inkâr edebiliriz, böylece sorun da çözülmüş olur. Ama katı biçimcliikten sıyrılmak, geçici olarak A.T.Ü.T. kelimesi içinde toplanmış olan özelliklerin orjinalliğini kabul etmek istersek işi daha ileriye götürmek gerekir. Toprakların yüzde 51'i doğrudan doğruya Devlet'in idaresinde olduğuna göre, söz konusu olan hukukî bir ham hayâl ya da ölü bir kanun metni değildir Tımar kurumuna gelince, Devlet'in denetim ve müdahale hakları, modern hukuk görüşü içinde bakıldığında ancak gerçek bir mülk sahibine ait olabilecek kadar önemlidir. Bu ikisi bütün toprakların yüzde 88'i eder. Gerisi için Devlet'in üstün mülkiyet hakkı iddiası belli ki sözde kalır ve Güneydoğu Anadolu gibi bölgeler, barındırdıkları «Kürt beylikleri» yle birlikte kabilesel - feodal bir örgütlenmenin bütün kendine has özelliklerini gösterirler. Ama söz konusu olan, egemen üretim tarzını daima, eski çağların kalıntıları ve meselâ on dokuzuncu yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nde köleci bir üretim tarzının varlığı gibi, özel konjonktürlerin sonucu olan durumları dışta tutarak belirlemektir.

Vergi biçiminde elde edilen toprak rantı, yönetici sınıfı meydana getiren bir bürokrasinin elinde toplanır. Bu bürokrasinin birbirine karşı çıkan ve kendi içlerinde mücadele eden kategorilere bölünmüş olması gerçeği, sisteme bir değişiklik getirmez. Çünkü bunların amacı sistemi yıkmak değil, en yüksek mevkii ele geçirerek onu sürekli kılmaktı. Böyle bir mücadelenin yıkım doğuracağı insana olağan ve önceden görülebilir bir şey gibi gelse bile, gene de bu yıkım kendi kendine olmadı. Merkezî idare bu hiyerarşinin en üst kademesini, sipahiler ise aracı kademesini oluşturur, kapıkulu ordusuyla, hukukî - dinî idare de bunlara katılıp sistemi bütünlerler. Osmanlı Devleti A.T.Ü.T. modeline en fazla, işte bu merkezileşme ve bir bürokrasinin yaratılması konusunda yaklaşır. Ama pare-

lellik de bu noktada durur. A.T.Ü.T. genellikle, üretimin, ancak maddi kaynaklara, emek gücüne ve istediği gibi karar alma yetkisine sahip bir örgütlenmenin gerçekleştirebileceği büyük bayındırlık işlerine ihtiyaç gösterdiği yerlerde belirir, haklılık ve süreklilik kazanır. Yani merkezî bürokrasi bir zorunluluktan doğar ve onun varlığını sürdüren şey, kötüye bile kullansa işte bu büyük bayındırlık işlerini yapma ve bakımını sağlama zorunluluğudur.

Bizans Devleti'nde olduğu gibi Osmanlı Devletinde de büyük şehirlerin iaşesi; ordunun, irtibat yolları ve araçlarının bakımı gibi, ancak bir imparatorluğun gerektirdiği işleri yüklenme merkezî bir cihazın varlığını haklı gösterebilir. Ama aslında burada bir kısır döngü söz konusudur. Osmanlı bürokrasisi kendi varlığını, kendi yapıp yarattığı şeyleri sürdürme zorunluluğuyla doğrular. Toprakların devletleştirilmesi yukarıdan alınma bir karardır; bu karar iktidarı, dolayısıyla zenginlikleri merkezîleştirmek, ümerayı, bir yandan imtiyazlar verirken öte yandan da sıkı sıkıya denetim altında tutabilmek kaygısından başka bir şeye dayanmaz. Gene de bir sorumluluk duygusunu, miras alınmış bir ülkeyi, bir imparatorluğu sürdürme yükümlülüğünü; Fatih Sultan Mehmet'in şahsında açıklığa kavuşan böylesine bir duyguyu varsayabiliriz. Bizans bütün siyasal, sosyal ve kültürel düzeniyle Batı'nın baskısına dayanamaz hale girmişken, Osmanlılar gelip nöbeti devralırlar. Bunlar, bir yandan beraberlerinde getirdikleri yeni etnik unsur ve kültür dağarcığını mevcut yapıya katarken öte yandan hem seleflerine, hem de kendi öz gelenekleri kadar geçtikleri yol boyunca benimsedikleri gelenekiere uygun, hasımlarına ise ters düşen bir mahiyete bürünerek düşmana karşı durmağa çalışırlar. Ama ne olursa olsun Osmanlı toplum düzeni, tepeden inme, iç ve dış yağma yoluyla zenginlikierin birikiminde en mükemmel araç olduğu kadar, Avrupa'nın meydan okumasına karşı da en

mükemmel cevap olarak görülen bir bütün halinde belirir.

Bu izlenimleri, somut verilerle tamamlamak için Devlet'in giriştiği bayındırlık işlerine ayırdığı payı bilmemize yarayacak giderler listesini sağlamamız gerekir. H. 933-934 (1527-1528) yılı bütçesi bu konuda değerli bir belgedir (693).

Bu malî yılda İmparatorluğun itibarî gelirleri (yani yalnız eline geçen değil de tımarlara, vakıflara ve diğer mülklere «terkedilmiş» olan gelirler de dahil) 537.929.006 akçe tutar (694). Giderleri ise aşağıdaki tabloda sıralanmıştır.

I — Rumeli, Anadolu, Karaman, Zülkadiriye ve Rum vilâyetleri gelirlerinden yapılan harcamalar:

1.	Padişaha tahsis edilen	3.476.452	akçe
2.	Kapıkulu masrafları	65.887.940	"
3.	Tımar ve haslara bırakılan gelir	152.164.838	"
4.	Kale birliklerinin maaşları	40.134.662	"
5.	Kale tımarlarına düşen gelir	13.891.535	"
6.	İmar ve şehircilik giderleri	19.236.292	"
7.	Armağan ve sadakalar	3.005.544	"
8.	Kumaş alımı için	4.934.127	"
9.	Hükümdarlık mutfağı giderleri	2.379.505	"
10.	Hükümdarlık ahırları giderleri	5.640.000	"
11.	Yeniçerilerin giyim giderleri	2.955.348	"
12.	Silâh masrafları için kapıkullarına dağıtılan	855.120	"
13.	Teşrifat elbiselerinin dikilip hazırlanmasına giden	70.909	"

(693) BARKAN Ö.L. «H. 933—934 (1527—1528) Mali Yılına...»
(694) Bu rakamların dağılımı için bk. Tablo I.

14.	Topçuluk harcamaları	339.838	"
15.	Sekbanlara dağıtılan ekmek parası	517.421	"
16.	Padişah otağları	124.456	"
17.	Cami hademelerine ve cizye toplayıcılarına dağıtılan	390.828	"
18.	Hükümdarlık haslarını yönetmekle görevlendirilenlerin, tahsildarların, şeyhlerin ve zaviyelerin başında bulunanların ücreti	1.094.849	"
19.	İzvornik, Karlı-ili ve Karadağlı sancaklarındaki doğancıların yıllık ücreti	650.434	"
20.	Bazı hükümdarlık binalarının onarılması ve Tuna nehri üzerinde gemi inşaası için	3.057.722	"
21.	Kastamonu bakır madeninin işletilmesi için	1.326.930	"
	TOPLAM	**322.134.755**	**akçe**

II — Mısır, Halep ve Şam Vilâyetleri gelirlerinden yapılan harcamalar:

1.	Mısır'da memurların maaşı	5.105.000	akçe
2.	Ordu maaşları	783.928	"
3.	Gönüllü Çerkez süvarilerine	10.211.192	"
4.	Kale birliklerinin maaşları	8.088.172	"
5.	Kale tımariarına düşen gelir	669.054	"
6.	Halep ve Şam vilâyetlerindeki has ve tımariara terkedilen	19.169.296	"
7.	Kâbe'ye gönderilen	4.286.478	"
8.	Mısır'dan satın alınan şeker	500.000	"

9.	Barut ve ikmal parası	1.200.000	"
10.	Teşrifat elbiseleri için	154.369	"
11.	İlâç yapmakta kullanılan bitkilerin satın alınması için	300.000	"
12.	Kira (icar) giderleri	56.826	"
13.	Cidde'ye yapılan harcamalar	619.476	"
14.	Nil'in taşması yüzünden ekilemeyen topraklar (uğranan zarar)	10.000.000	"
	TOPLAM	**61.143.787**	**akçe**

III — Diyarbakır vilâyeti gelirlerinde yapılan harcamalar:

1.	(?)	176.644	akçe
2.	Köle maaşları (kapıkulu ?)	1.816.020	"
3.	Kale birliklerinin maaşları	3.801.948	"
4.	Teşrifat elbise ve otağıarı	23.500	"
5.	Has ve tımarlara terkedilen	14.291.670	"
	TOPLAM	**20.109.782**	**akçe**

Bu liste ancak ordu ve saray için yapılan harcamaları içerir. «İmar ve şehircilik giderleri» gibi başlıklar bile, kısmen hükümdarlık binalarıyla kale ve surların yapım ve onarımıyla ilgili olsa gerektir. Öyleyse doğrudan doğruya bayındırlık hizmetlerine yapılan harcamalar fiilen mevcut değildir. Büyük şehirlerin iaşesi ve ordunun işlerliği için zorunlu bütün altyapı yani yollar, yiyecek, içecek, ikmal malzemesi angarya yoluyla sağlanıp oluşturulmaktaydı. Geriye büyük hayır tesisleri, hastaneler, tımarhaneler, hatta medreseler kalır. Ama gerçekte bunlar, hepsi vakıflara bağlı olduğuna, vakıflar da hatta bizzat padişahların ve

hükümdarlık ailesi mensuplarının kurdukları bile, her türlü Devlet yönetiminin dışında özel kuruluşlar olduğuna göre özel tesislerdir. Böylece, bütün «sosyal» kesimle Devletin bizzat meşgul olmak istediği bu ülkede kamu hizmetleri özel teşebbüse bağlıdır. Üstelik bu paradoks tek paradoks da değildir.

Sulama işleri genellikle A.T.Ü.T.'ün mihenk taşı sayılır. Üretimin hemen hemen sırf tarım alanına inhisar ettiği bu ülkelerde sulama, en önde gelen ve bu üretim tarzını doğrulayan kamu hizmeti olarak görülür. Osmanlı İmparatorluğu bütünü içinde, suya dayalı bir ekonomik faaliyetler toplumu olarak sayılmasa bile, gene de suyla ilgili işlerin kaçınılmaz olduğu bölgeleri vardır. Bazı kayıtlarda bu işlerden söz edilir ama, sadece özel işletmeler olarak. «Kayıtlara göre Eskişehir civarında, Sakarya nehri birçok yolları bozmuştur. Bu hali gören Vezir-i âzam Mehmed Paşa ile tevki-i Feridun Ahmet bey müştereken bu mıntıkanın imar ve tanzimini üzerlerine almak istemektedirler. Fakat teşebbüsün başarılması ve devamlı bir şekilde muhafaza edilebilmesi için devamlı bir gelir kaynağı, bir vakıf bulmak lâzım gelmektedir. Şöyle bir finansman projeleri vardır: Sakarya nehrinden bir miktar su ifraz idüb bir azim bend bağlayub kendü paralarile tuli 17.000 zirâ harkı kazdurub bir kısım araziyi sulamak ve bu suretle 75 müd çeltik tohum ekilecek bir yer kazanarak pirinç ziraatine hazırlamak. Bu sahanın mahsulü o civardaki köprü ve yolların tamirine ve kervansaraya sarfedilecek bu sudan köylü halk da istifade etmek ister ve bu su ile kendi toprakları üzerinde pirinç ve pamuk yetiştirmeye kalkarlarsa, bu iş için köylüye vakıf canibinden tohum çıkarıldıktan sonra baki kalan mahsulün nısfını hark ve bend sahibi olan vakfa vereceklerdir. Köylü kendi elinde kalan diğer nısıfla mahsül öşürünü sahib-i arz olan sipahiye verdikten sonra geriye kalan kendisinin olacak-

tır.» (695) Bu örnek, Osmanlı hukuk mevzuatının hiç de yabancısı olmadığı ve caiz gördüğü biçimlere iyiden iyiye bürünüp aslında Devlet'in yapması gereken sulama işlerinin bedelini köylüye ödettirerek, bu işten aşırı kârlar sağlamayı becerebilen bir özel teşebbüs işletmesinin nasıl meydana getirildiğini çok iyi gösteriyor. Köylünün ödediği öşürü Devlet'in kamu hizmetlerini yerine getirmekte kullanmadığının maddi kanıtı, aynı köylünün bir de su harcı ödemesiyle verilmiş oluyor.

Böylece Osmanlı toplumunda A.T.Ü.T., daha çok yönetici sınıfın bilinçli ya da bilinçsiz ortaya attığı ve kabul ettirmeye çalıştığı bir amaç olarak belirir. Uygulamayla kanun, yönetici sınıfın emelleriyle yaşanan gerçek arasında ortaya çıkan ayrılık işte bundan ileri gelir. Sonuç olarak da o kadar arzulanan istikrar yerine, bütün sistemi daha tamamlanmadan altüst eden hızlı bir evrim ortaya çıkar.

---

(695) BARKAN Ö.L. «Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu...» Aynı şekilde, Konya vilâyetinde de sulamayla ilgili bir vergi sözkonusudur. «Konya'da su harcıyla (mirabiye) ilgili kanun-u kadim şöyledir: 'Bir dönüm bağlıktan 30 akçe ve yardımcı harcı (sağırdane) olarak 2 akçe vergi alınır. Her sulama için dönüm başına 8 akçe, sulamanın bir yardımcı (sağırd) kullanılarak yapıldığı durumlarda bu yardımcıya da 2 akçe verilir. Ekilmemiş, çorak arazi sulandığında dönüm başına 4 akçe alınır. Bir dönümde dört ark vardır. Hububat ekili arazinin sulanmasında, dönüm başına 4 akçe alınır.» BELDİCEANU N. «Recherches sur la province...» Osmanlı fethinden önce kurulmuş kamu tesislerine ve o zamandan kalma bir mevzuata kadar uzandığı belli olan bu kanun, sulamanın ek bir vergi konusu olduğunu açıkça gösteriyorsa da, bu vergiden kimlerin yararlandığını ve dolayısıyla bu tesisler üzerinde kimlerin hak sahibi olduğunu belirtmiyor.

7

Yapıların Çözülüşü

1453'de İstanbul'un alınışı, bir yandan Osmanlı İmparatorluğunu Akdeniz'in başlıca güçlerinden biri durumuna sokarken öte yandan eskiden Bizans'ın elinde bulunan toprakları yeniden Doğu'nun ekonomik ve kültürel düzenine bağlar. Ne var ki bu durum devrimci bir unsur teşkil etmez. Küçük Asya ve Balkanlar'da süregiden düzen, tamamen Avrupa'nın egemenliğine ve sömürgeliğine düştü düşecekken, son bir atılımla Doğu'dan gelen yeni güçleri adeta yardımına çağırır ya da onlara kucak açar. Ama bu,

aslında yapıları alt üst etmek için değil, eski sistemi yeniden kurmak hatta onu mükemmelliğe ulaştırmayı denemek içindir. Osmanlılar baştan kaybedilmiş bir savaşta nöbeti devralırlar. On altıncı yüzyıla rastlayan doruk dönemi, aslında daha on ikinci yüzyılda başlayan süreci geciktiren bir moladan başka şey değildir. Bütün bu bölümü F. Braudel'in şu satırlarıyla özetleyebiliriz : «Ekonomik ve kültürel bakımdan, iki dünya arasındaki farklar on altıncı yüzyılda sadece daha kesin çizgileriyle su yüzüne çıkar ve aynı zamanda, bu iki dünyanın birbirine göre olan karşılıklı değerleri tamamen tersine döner. On üçüncü yüzyıldan itibaren Doğu, bir zamanlar (Roma ve Bizans zamanında) kendinde barındırdığı üstünlükleri birer birer kaybeder. Maddi uygarlığın ve tekniğin incelikleri, banka, altın ve gümüş kaynakları... On altıncı yüzyılda Atlantik'in bulunması bir zamanlar «Hint» zenginliklerinin tek kabzımalı olan Doğu'nun bu eski imtiyazını ortadan kaldıran tamamen yeni, ekonomik bir dramla bozgununu tamamlar. O zamandan sonra teknik ve sanayideki ilerlemenin kökten değişimlere uğrattığı Batı'yla, oradan gelen paranın kendiliğinden değerinin arttığı ve daha büyük bir alım gücü kazandığı bu yıpranmış, değerini yitirmiş dünya arasındaki hayat düzeyi farkı her geçen gün biraz daha artar.» (696)

AKDENİZ EKONOMİSİ

On beş ve on altıncı yüzyıllar boyunca Akdeniz'in bir yandan doğusuyla güneyi, öte yandan kuzeyiyle batısı arasında mücadele son kertesine varır. Ama burada, ortak olmasa bile en azından birbirini tamamlayan kendine has özelliklere sahip ve yeni bir güç karşısında, (yani sırtını Atlantik'e dayamış Avrupa'nın gücü karşısında) bütünün-

(696) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

de ekonomik buhrana sürüklenmiş bir dünyanın iki bölgesi arasındaki üstünlük mücadelesi söz konusudur. Demek ki kavga, Akdeniz'in önemini kaybedip buradaki mal dolaşımı azaldığı anda yoğunlaşır. Belki de kavganın en önemli sebeplerinden biri budur. «Akdeniz'in islah edilmiş ovalarını Kuzey Avrupa'nın tarıma elverişli hale getirilmiş ormanlıklarıyla karşılaştırabiliriz. Ama her karşılaştırma gibi bu da bir yerde durur. Ormanlık bölgelerde açılmış tarım alanlarında, bir başka çağda Amerika'da da görüleceği gibi yepyeni şehirlerle daha serbest ve daha hür bir dünya doğdu. (...) Daha sonralarının Amerikası gibi Kuzey'de de verimli bir toprak yaratabilmek için bir balta, bir el yetiyordu. Akdeniz'deyse zenginle güçlünün bir araya gelmesi gerekliydi. On altıncı yüzyılda Mısır'ın, Mezopotamya'nın hür köylülerle iskân edilmiş olması mümkün müdür? İspanya'da Sekamos'lardan Regadios'lara —çorak topraklardan sulanır hale getirilmiş topraklara— her geçişte hür köylüden, tam deyimiyle köle köylüye geçildiğini de görürüz. İspanyollar zaten bütün bu dev sulama tesislerini, ülke Araplardan geri alındıktan sonra Müslümanlardan miras almışlardı. Bu tesisler onlara hiç bozulmamış olarak ve üstelik işleyişlerini sürdürmek için gerekli fellah insan gücüyle birlikte kaldı. (...) Bu bize, Akdeniz dünyasındaki ovalar için genel kural haline gelmiş gibi gözükmektedir. Buraların zenginiyle yoksulu arasında büyük bir uçurum vardır; zenginler çok zengindir, yoksullar ise çok yoksul.» (697) Öyleyse, Akdeniz havzasında kır ekonomisinden doğan kendine has ortak özellikler, kendi aralarında karşılaştırmaya elverişli ama Batı Avrupa'ya ters düşen durumlar yaratır. Bütün kıyılar boyunca, kendine yeterli mal ekonomisine dayanan özerk kırsal birimlere rastlanır. «Kastilya ülkesi, Philippe II'nin buyruğuyla 1575

(697) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

de ve 1577'de uygulanmış dikkate değer araştırmalar olan Relaciones Topograficas'da da görüldüğü gibi, bu dar sınırlı ekonomilere ait bol örnekler taşır. Buradaki köyler için yaşamak, ürettiğini yemek ve komşu köyden zeytinyağ, şarap, güherçile almaktan ibarettir. Her kasabanın da hemen her alanda faaliyet gösteren, kasaba ve dolaylarının —yani dar bir bölgenin— ihtiyacını karşılayacak maddeleri imal eden bir zanaatkârlar topluluğu vardır. Bu mal ekonomisine yakın olan komşu ülkelerde altın ve gümüş para ortaya çıkınca da büyük bir satın alma gücü kazanır. 1558'de bir Venedikli, Sardunya'da hayatın İtalya'dakinden dört ya da beş kat daha ucuz olduğunu yazar. Balkanlar gibi büyük çapta kendi ürünleriyle, salamura ve kurutulmuş yiyecekleriyle geçinen kendi yağıyla kavrulan ülkelerde, fiyatlardaki düşüklüğün genel olduğu açık ve kesin bir gerçektir. 1555 yılı yazında Busbec, Belgrad için şöyle yazar: «Burada bütün fiyatlar çok düşük. Önünüze tam kırk kişiyi doyurmaya yetecek balık getirseler, topu topu yarım taler ödüyorsunuz. (...)» (698)

Böylece Batı Akdeniz'de büyük ticarete, mal ve sermaye mübadelesine dayanan bir ekonomi, büyük çapta kendine yeterli bir kır ekonomisi üzerine aşılanmış olur. Ticaret siteleri, birinci sistemin üstüne atılmış fakat onunla bağlantısını kuramamış bir ağın ilmiklerini meydana getirir. Zaten bu sitelerin bulundukları ülkenin iç yöreleriyle yeterli bir ulaşım kurma imkânına sahip olmamaları yüzünden dışa açılmak zorunda kaldıklarını görmemiş miydik? Bu çekişme sürüp gidemeyecek ve özellikle Kuzey'deki mutlak hükümdarlıkların meydana getirdiği büyük organik bütünlüğe karşı duramayacaktı.

Akdeniz'de ticaret iki düzeyde oluşur. İlki, günlük ia-

(698) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

şe maddeleriyle ve en çok da hububatla ilgilidir. Bu ticaret, Akdeniz havzası ülkeleri arasında küçük çapta bir ticaret halinde oluşur. Bu maddeleri sağlayan başlıca ülkeler Osmanlı İmparatorluğu ve İspanya'dır. İkincisi, büyük çaptaki lüks madde, baharat ve şal ticaretidir. Akdeniz siteleri bu ticaretin hem uğrak yeri, hem de tüketim merkezleridir. Çok daha fazla sermaye, hem de özel sermaye isteyen bu ticaret, Roma çağından beri fiilen aynı yol üzerinden devam eder ve hep aynı sorunu yani değerli madenlerin sürekli olarak Doğu'ya akışı sorununu ortaya çıkarır. «Hiç bir şey Akdeniz dünyasındaki değerli madenlerin dolaşımı kadar basit değildir; değerli madenler nereden gelirse gelsin, bir kere Akdeniz dünyasının hayatına girdi mi Doğu'ya doğru sürekli bir akışı beslemek zorundadır. Akdeniz ticareti Karadeniz'de, Suriye'de ya da Mısır'da daima ve daima açık vermiştir. Hatta bu değerli madenler kaybının Roma İmparatorluğunda çözülüşe yol açtığını ileri sürenler bile oldu. Kabaca baktığımızda Akdeniz, zaten hiç bir zaman ihtiyacını karşılayacak miktarda sahip olmadığı değerli madenieri toplayan bir makine olarak gözükür. Bunları binbir zahmetle biriktirir ve sonunda Hindistan'a, Çin'e, Güneydoğu Asya adalarına yedirir. Daha önceleri olduğu gibi on altıncı yüzyılda da, Doğu'nun eşiğini atlar atlamaz değerli madenlerin satın alma gücü Hıristiyan ülkelerindekinden daha yüksektir. Hatta on yedinci yüzyıl ortalarında bile Tavernier şunları yazacaktır : «Doğu'dan parayı geri getirmek adeti pek yoktu, onun yerine bu para iyi kâr bırakacak ticaret mallarının satın alımında kullanılıyordu. Antonio Serra'ya göre 1613 yıllarına doğru Venedik, Doğu'ya hâlâ her yıl beş milyon liradan fazla madeni para ihraç ediyordu. Bu durum elinde yedek olarak değerli maden biriktirme yollarını aramasına engel değildi. Daha da olmazsa, değerli maden eksiğini kumaş, incik boncuk, ayna, hurda ve bakırla ka-

patmağa çalışıyordu.» (699) Böylece uluslararası ticaretin ihtiyaçları Batı dünyasının evriminde temel olan iki zorunluluk doğurur : Sermaye birikimi ve sanayinin gelişimi.

Daha Ortaçağ'dan itibaren Akdeniz dünyası için ilk eldeki altın kaynağı Kuzey Afrika'dır. Sudan'dan ve yukarı Nijer'den gelen toz altını kervanlar Büyük Sahra'dan geçirip Mağrip krallıklarına ulaştırırlar. Ama ancak 1000 yılından sonra o güne kadar Mağrip lehine işleyen ticaret dengesi tersine döner ve Sudan'dan gelen altının bir kısmı Akdeniz dünyasına akar olur (700). İtalyan ticareti de zaten bu çağda açılmaya başlar. Ama bu dolaşım, ancak on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda önemli bir hale gelir. Kuzey Afrika hâlâ sarı maden ihtiyacının karşılayıcısı, yani bütün Akdeniz dünyasının işletici gücüdür. On beşinci yüzyılda bu yöreden Kuzey Afrika'ya bir Hıristiyan tüccar akını olur. Bu, tüccarların barışçı yoldan Sahra vahalarına ve Nijer nehrine kadar sızmalarını gerçekleştiren köklü bir akındır. Hıristiyanların satışa sunabildiği ve Kuzey Afrika pazarlarında görülen ne kadar mal varsa dokumalar, hurda, tapon eşya, hepsi büyük Sahra'yı aşar. Yüzyıl ilerledikçe bu sızıp yerleşme hareketi daha da yoğunlaşır. Mağrip siyasal açıdan tutarsız olduğu ve bir direnç gösterecek gücü bulunmadığı ölçüde bu akıma daha hazır hale gelir (701).

Bu durum yalnızca, Avrupa'nın geri kalan kısmını kendi ekonomik iktidarları altına alıp Mağrip kıyılarına giren Akdeniz ülkelerine imkân sağlar. Akdeniz ülkesi olmayıp Afrika yolunun çok yakınında bulunan kıyı ülkesi Portekiz buna tepki gösterir. «Afrika'dan gelen altının azalması, Portekiz'in, Afrika'nın Atlantik'e bakan kıyıları boyunca gösterdiği faaliyetin gelişmesi sonucunda oldu. Büyük ır-

(699) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(700) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(701) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

mak ağızlarında köle, altın ve fildişi, cafcaflı ama daima kötü evsaflı dokumalarla yüzükler, bilezikler ya da bakır leğenlerle mübadele ediliyordu. Bu serüvenler, bu trampalar ve bu ilişkiler sayesinde, Sudan'dan gelen altının büyük bir kısmı yol değiştirip düzenli bir şekilde Güney'e akmağa başladı. Buna, Okyanus yararına altına el konulması demek pek de yanlış olmaz. Atiantik kıyısındaki küçük imparatorluk, Afrika altın ticaretinin can damarlarına, Portekizli bir tarih güncesi yazarının deyimiyle «neşteri vurduktan» sonra, bu damarların Okyanus'tan başka bir yeri besleyememesi olağandı. Tarihçiler on beşinci yüzyılda çok canlı bir hayatı olan Akdeniz'de gitgide büyüyen bir altın açlığının duyulduğunu belirtirler ve hatta bunu coğrafî keşiflerin sebebi olarak görürler. İtalyan ekonomisini sıkıntıya sokan para buhranının sonuçları ve yarattığı düzensizlikler onbeşinci yüzyıl sonlarına kadar geliştikçe gelişecektir. Öyleyse, bu uzun dönem —1470 - 1540 yılları arası— Akdeniz dünyasında zaruri değerli maden ihtiyacının karşılanmasında büyük güçlüklerin doğduğu bir çağ olacaktır. Sudan'dan altın ithalâtının kesilmesiyle, Amerika'dan altın ve gümüş gelmesi arasındaki süre ezbere kestirip atılamayacak kadar uzun oldu.» (702) Böylece Atiantik'in uluslararası ticarete açılmasının sonuçları, önce Akdeniz dünyasını besleyen altın kaynaklarının kökünün kuruması ve ticaretin bizzat bu dünyanın eline geçişinden sonra da Amerikan altınıyla birlikte enflasyonun gelmesi oldu.

OSMANLILARIN AKDENİZ TİCARETİNE KATILMASI

Demek ki Osmanlılar İstanbul'u aldıktan sonra mevcut ekonomik durum karşısında, Bizans ticaretinin miras-

(702) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

çısı ve Akdeniz'in büyük gücü haline geldiler. Zaten on beşinci yüzyılın ikinci yarısı büyük güçlerin ortaya çıkmasının damgasını taşır. «Çok dayanıksız, çok dar çerçeveli olan site devleti, hiç bir yerde, o günün siyasal görevlerinin üstesinden gelecek güçte görünmüyordu. Yok olup gideceği besbelliydi, buna mahkûmdu : 1453'te İstanbul'un alınışı. 1472'de Barcelona'nın düşüşü, 1492'de Gırnata'nın akibeti bunun en çarpıcı delilleri oldu. Şehir devletinin hasmı olan yüzölçümü büyük ve insan kaynağı zengin ülke devleti, modern savaşın devasa masraflarını karşılayabilecek tek devlet biçimi olarak beliriyordu. Bu tür devletlerin hepsi ilk güçlerini boş topraklarda, Akdeniz kıyılarından uzakta ve şehir engellerine seyrek rastlandığı yoksul alanlarda geliştirmişlerdi.» (703) Dolayısıyla, 1450'den 1550'ye varan yüzyıl içinde, Akdeniz alanında birbirini tamamlayan iki olayla karşı karşıya kalırız : Çok uzun bir süreden beri çözülmüşlük içinde bulunan Bizans İmparatorluğu kurumlarının yerini yeni bir gücün alışı ve Avrupa prekapitalizminin Akdeniz sitelerince temsil olunan ilk kuşağının Kuzey'deki büyük oluşumlar önünde gerilemesi. Bunun sonucu, hemen hemen bir yüzyıl devam eden bir boşluk oldu. Osmanlı İmparatorluğu Akdeniz dünyasına bir güç olarak katılırken işte bu boşluğu kullanmayı bildi. «Doğu Akdeniz'de, eskiden duyulan ilginin kaybolmasına ve ardından Türklerin, büyük bir güçlüğe uğramadan yayılıp yerleşebildikleri bir bölge doğmasına sebep olan şey, muhakkak ki büyük coğrafî keşiflerdir.» (704)

I — OSMANLI YAYILIŞI

Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılması, çok kere İmpa-

(703) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(704) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

ratorluk ekonomisinin vazgeçilmez unsuru sayılan yağma ve çapul ihtiyacından doğma bir zorunluluk olarak gösterilir. Bu öne doğru kaçış devasalığını bir kere kaybedince de, gerileme ister istemez başlayacaktır. Gerçeği vermekte pek güdük kalan bir açıklama yolu. Önceleri çapul, hazineyi beslemekte ve sipahilerin gelir kaynağını arttırmakta belli bir katkıda bulunsa da, tabanını tesadüfe ve istikrarsız kaynaklara dayatmayacak kadar gelişmiş bir biçimde beliren sistemin ekonomik çarkları yönünden tamamen ikinci derecede bir rol oynar. Gelirlerin, harcamaları 135 milyon akçe aştığı H. 933 - 934 (1527 - 1528) malî yılına ait bütçede (705) ne çapul söz konusudur ne de haraç. Yağmanın, batı sınırboylarındaki akıncılar gibi bazı kategoriler için, başlıca olmasa bile önemli bir gelir kaynağı olduğu ve İmparatorluğun bunların baskısı kadar davranışları yüzünden de yayılma savaşlarına sürüklendiği bir gerçektir. Ama İmparatorluk ya büyümeye ya da yok olmağa mahkûmmuş gibi bir görünüm verebiliyorsa, bu olgunun sebepleri, zenginlikleri doğrudan doğruya gaspetmek gibi ilkel ekonomilere has bir eğilimden çok daha karmaşık olmalıdır.

Balkanlar'daki fetihlerle Doğu'daki fetihler arasında yani Hıristiyan dünyası üzerinde yürütülen fetihlerle Müslüman devletlere karşı yapılan seferler arasında daha baştan beri zorunlu olarak ortaya çıkan bir fark vardır. Balkanlar'da, Osmanlı İmparatorluğuyla Germen İmparatorluğu arasında bir sürü tampon devletin doldurduğu bir boşluğun doğmuş olduğunu görürüz. «Latin» lerin bu boşluğu işgal etmek arzusu; daha çok öncelerden Haçlıların Yunanistan'a, Anjou'ların Macarlstan'a yerleşmeleriyle başlayan bu arzu, Osmanlıların buna karşılık vermeleri için stratejik bir zorunluluk doğurur. «Latinleşmiş» yani batılı

(705) Bk. Tablo I ve Sayfa 352—354.

çıkariara yardakçılık eden «komprador» ve feodal eğilimli bir yönetici sınıfla serf durumuna getirilmeye çalışılan halk arasında bir çelişki doğar. Halk bu mücadelesini bir katolik - ortodoks dini çatışma görünümü arkasında yürütür ve malından mülkünden olan askerî aristokrasinin alt kademelerinden yardım görür. Ayrıca, on beşinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük ölçüde yavaşlamış gibi görünse bile, köklü gazi ailelerine bağlı, Kuzey'e doğru bir yayılmayı zorunlu kılan Türkler'den gelme bir baskı söz konusudur. Nihayet buna Balkanların bir buğday ambarı oluşuyla, Sırbistan'daki gümüş madeni yataklarının önemini eklemek gerekir. Bunlar Osmanlılar için hayatî birer çıkar kaynağıydı.

Öyleyse Balkanlar'da fetihçi güçlerin çıkarları, istilâya uğrayanların çıkarlarıyla (hiç değilse kısmen) uygun düşmüşe benzer. Doğu içinse durum aynı değildir. Toprak statüsünün kamu mallarının teşkiline, dolayısıyla tımarların ortaya çıkmasına engel olduğu ve bölge sakinlerinin dininin köleleştirilmeye imkân vermediği Doğu'da sefer açmakta gazilerin hiç bir çıkarı yoktur. Zaten savaşçı unsurların Doğuya açılan seferlere karşı gösterdikleri isteksizlik, bu dinî görünüş altında kendini açığa vurur. Osmanlılarla İran arasındaki ticarî üstünlük kavgasını yürütebilmek için, her iki tarafın şiîlik uğruna ya da şiîliğe karşı dini duyguları coşturup kızıştırmaları gerekmişti. Dolayısıyla Doğu'daki ve Güney'deki Müslüman devletlere karşı girişilen seferleri, toprak ilhakı ve yağma gibi basit bir ihtiyaçtan çok uluslararası ekonominin zorunlulukları doğurmuştur. Buna karşılık Doğulu komşular, özellikle de İran Batılı tüccarlarla girişilen ilişkilerde Osmanlı İmparatorluğunu yersiz ve fazladan bir aracı olarak görmekte ve mücadeleyi bu yönde yürütmekteydi.

Bu şema, bütün şemalar gibi hayli kısa da olsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî tarihinin kavranmasında eni

konu tutarlı bir çerçeveyi göz önüne serer ve İmparatorluğun Doğusuyla Batısı arasındaki gelişme dengesizliğini açıklar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, Batı'nın ekonomik ve siyasî yayılmasına karşı büyük çapta bir tepki olarak oluştuğunu kabul ettiğimiz andan itibaren, İmparatorluğun dışta ve hatta içte sürdürdüğü mücadelelerin gerekçesi olarak bu sorun gösterilebilir.

Devlet on dördüncü yüzyılda daha doğuş halindeyken, Batı'nın ekonomik gücüyle bütünlük içinde gözükür, on beşinci yüzyıl başlarında ise iktidarda bulunan ulema sınıfıyla ekonomik bağımlılık yoluna girmişe benzer. Bu bakımdan, taşıdığı özel anlamdan dolayı İstanbul'un alınmasıyla başlatılan Fatih Sultan Mehmet çağı, Batı kapitalizmi ve onun ülke içindeki temsilcilerine karşı bilinçli bir mücadele çağı olarak belirir.

II — TİCARET YOLLARININ DENETİMİ

1453'ün biraz öncesine kadar Osmanlıların fethettikleri topraklar Doğu ticaretinin (*) büyük bir kısmını ele geçirmeye yeterli değildi. Anadolu'nun kuzeyindeki yol Tebriz'den başlayıp ya Rum Pontus İmparatorluğu topraklarından geçip Trabzon limanına varıyor ya da Candaroğlu Beyliğine ait topraklardan geçip Sinop limanına erişiyordu. Buralardan deniz yoluyla devam ediyor, Cenovalıların elinde bulunan Amasra'da muhtemel bir ikmalden sonra Konstantinopolis'te sona eriyordu. Konstantinopolis de aynı şekilde, Cenovalıların elindeki bir diğer liman olan Kefe üstünden gelen Kırım yolunun son durağıydı. Konstantinopo-

(*) Fransızcası «Levant». Buradaki «doğu» kelimesi Doğu Akdeniz'i daha doğrusu Osmanlı dünyasını ifade eder.

lis'ten çıkan mallar yetersiz Osmanlı donanmasının korumakta güçsüz kaldığı boğazlardan ve Venedik ya da Cenova uyruğundaki bir sürü senyörlüklerin elinde bulunan Ege takım adalarından geçerek Akdeniz'in batısına doğru yollanıyordu. Güney yoluna gelince, Karamanoğulları topraklarından geçip bu beyliğin veya bu beyliğin uyruğunda bulunan diğer oluşumların elinde tuttuğu limanlara açılıyordu. Tamamı Osmanlı toprakları içinde kalan ve Bursa'da son bulan Doğu - Batı yolu her zaman için faaliyet halindeydi ama, diğer iki yolun varlığı Osmanlılar için büyük bir eksiklik ve onlara karşı kullanılan bir baskı aracı meydana getiriyordu. Fatih Sultan Mehmet fiilen bütün saltanatını bu yol şebekesinin işleyişini bozmak ve onu kendi yararına kullanmak yolunda harcadı. Fatih Sultan Mehmet 1451'de tahta çıktığında, Osmanlı Devleti Venediklilerle olan anlaşmaları yenilemek zorunda kaldı (706). Ama bu, iki yıl sonra Konstantinopolis'in alınmasıyla sonuçlanan hazırlıklara engel olmadı. Şehrin alınışı, Karadeniz'e açılan yolu kapamasıyla Batılıların çıkarlarına önemli bir darbe indirdi. 1454'de Venediklilerle anlaşma gene yenilendi ama, şartlar artık aynı değildi. «Venedik Cumhuriyeti'nin İstanbul'da eskiden de olduğu gibi Venedik kolonisini idare etmek ve uyruklarını kendi yurttaşlık hukuku konusunda yargılamakla yükümlü bir balyos (*) bulundurmasına izin verilmiştir. Bu balyosun yönetimindeki koloniye ne toplu mülkiyet halinde yerler verilmesi ne de özel bir mahalle tahsis edilmesi söz konusu değildir. Ancak Venedik uyrukluların başkentte veya Türk imparatorluğunun başka bir

(706) HEYD W. «Histoire du commerce du «Levant au Moyen, Age» (Orta Çağda Doğu Ticareti Tarihi) cilt II, Paris 1923.

(*) Eskiden Osmanlı İmparatorluğunda Frenk devletleri (özellikle de Venedik) elçilerine veya elçiliklerine verilen isim. Ancak bunların yetkileri metinden de anlaşılacağı gibi şimdikinden farklı özelliklerdeydi (Ç.N.)

yerinde yerleşip köle edinebileceklerini ve ölünce vasiyet bırakabileceklerini ayrıca söylemeğe lüzum yoktur. Ülkeye mal ithalât ve ihracatı için gümrük resmi yüzde iki olarak tespit edilmiştir. Çubuk ve para halinde gümüş bunun dışında bırakılmış olup gümrük resminden bağışıktır. Ama Venedikliler, ülkeye getirmiş oldukları para halinde bulunmayan bütün gümüşü ve gümüş para parçalarını basılmak üzere padişahın kasasına yatırmakla yükümlü olacaklardır.» (707) Böylece, tam bir gümrük bağışıklığından yararlanarak yüzyıllardır bey gibi yaşayan Venedikliler, artık gümrük ödemek alışkanlığını kazanmak zorundaydılar.

İstanbul alınınca, Osmanlılar boğazlardan geçen büyük ticaret yollarını her türlü yabancı unsurdan sistemli bir şekilde temizlemeye koyuldular. 1460 - 1461 yılları arasında Cenovalıların elindeki Amasra limanının iç yöreleriyle birlikte Çandaroğlulara ait olan Sinop limanının ve Rum Pontus İmparatorluğunun hesapları görüldü. Ege denizindeki adalara karşı girişilen harekâtın yanı sıra doğu ticaret şebekesini çözen bütün bu ilhaklar Venedikliler için aman bilmez bir durum yarattı ve onları on altı yıl süren bir savaşa itti. Bu durumun, aynı şekilde sıkboğaz ettiği İran da Venediklilerle ittifaka girdi. Ama sürdürdüğü askerî harekât sonunda Osmanlı Devleti, Kırım'ı Cenova kolonilerinden arındırıp mevcut Moğol Hanlığı'na himayesini kabul ettirerek Karadeniz'i piri pak etmeyi, Karamanoğlu Beyliğini ve ona bağlı oluşumları tasfiye ederek Güney yolunu açmayı ve Anadolu'nun Akdeniz kıyılarını boşaltmayı, İranlıları yenip geri püskürtmeyi, böylece de Doğu Anadolu'daki yolları arındırmayı başardı. Ayrıca kara seferleri yoluyla kazanılan Arnavutluk, Bosna, Hersek, Dalmaçya kıyıları bir yana, Venediklilerin Ege denizindeki en önemli üslerini ele geçirmişlerdi. Konstantinopolis'in dü-

(707) HEYD W. «Histoire du commerce...» cilt II.

şüşünden sonraki çeyrek yüzyıl içinde, Doğu ticaretinin kilit noktaları Osmanlıların eline geçmiş bulunuyordu. Böyleyken 1479 antlaşmasının Venedikli tüccarların haklarını yeniden tanımakla kalmayıp pekiştirdiğini, böylece daha sonraları on altıncı yüzyıl kapitülasyonlarında geliştirilecek olan unsurları yarattığını görmek ilgi çekicidir:

«[Venedikli] kişiler ve tüccarlar, kara ve deniz yoluyla padişahlık mülkünün her istedikleri yerine gelebilecekler ve bütün malları, araç gereçleri ve gemileriyle güven içinde ve her türlü zarar ziyandan bağışık olacaklar. Aynı şekilde onlar da ülkelerinde bize bu kolaylıkları gösterecekler. (...) Venedik uyruğundaki bir kişi, ülkeme dahil bir yerde borçlanır ya da başka bir şeyle suçlanırsa, bundan diğer Venediklilere hiç bir zarar gelmeyecektir. Venedik Dukalığı da bizim uyruklarımıza aynı şekilde davranacaktır. Eğer bir Venedikli ülkemin herhangi bir yerinde vasiyet bırakmadan ölürse, malları ve ticarî işleri Venedik Dukalığı da bizim uyruklarımıza aynı şekilde davyoksa, Venedik hükümetinden bu konuda bir resmi belge gelinceye kadar bunlar oradaki Venediklilere teslim edilsin. Böyle olsun. Haşmetli dükalık, eskiden de olduğu gibi İstanbul'da Venediklilerin işlerini kendi örfüne göre yönetip yargılayabilecek bir balyos (ailesiyle birlikte) bulundurmak hakkına ve iznine sahip olsun. Zikredilen bu balyos her yıl ticaretten sağladığı kâr üzerinden padişahlık hazinesine armağan olarak 10 bin duka altını sunsun.»(708) Antlaşmadaki son derece önemli bir şart da, bir Osmanlı savaş gemisinin saldırısına uğrayan her geminin, Saint - Marc bayrağını çektiği takdirde korunacağını bildiriyordu. Yani Venedik, Osmanlı karasuları içindeki bütün Batı ticaretini kendi himayesi altına alıyordu (709).

---

(708) MİRMİROĞLU V. «Fatih Sultan Mehmet II Devrine Ait Tarihî Vesikalar» İstanbul 1945

(709) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt II, Ankara 1961.

Öyleyse, Doğu ticaretinin geçit noktalarını elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu aslında sadece geçiş ve çeşitli gümrük resimlerini kendine saklayarak mal ticaretini Batılı kişilere, gemilere ve sermayelere bırakmak zorunluluğunu duyuyordu. Uluslararası bir ticaretin görevlerini yüklenecek güçte yerli bir burjuvazi var olmadıkça siyasî kudret somut sonuçlar elde edemiyordu ve savaş meydanlarında yenilen Batılılar ekonomik baskılarını her zaman için korumayı beceriyorlardı.

III — İÇTEKİ TEPKİLER

Bu dönem boyunca İmparatorluğun ekonomik durumu pek parlak değildi. İstanbul'un alınışından hemen önceki dönemle yüzyıl sonu arasında fiyatlar iki katına yükselmişti. 1432'de bir kile buğdayın fiyatı on akçeydi ve bir baş koyun da aynı şekilde 10 akçe ediyordu. Daha 1466'da buğdayın kilesi, aynı bölgede 20 akçeye fırlamıştı ve 1480 de bir baş koyun 20 akçeydi (710). Osmanlı parasına gelince, Fatih Sultan Mehmed'in otuz yıllık saltanatı boyunca tam beş kere devalüasyona uğramış ve sikke halindeki akçe 1,052 gr gümüşten 0,751 gr gümüşe düşerek değerinin dörtte birinden fazlasını kaybetmişti (711). Düzenli aralıklarla yapılagelen bu devalüasyonlar (1451 - 52; 1460 - 61; 1470 - 71; 1475 - 76; 1481 - 82) daha çok hazineyi besleyen bir çare olarak görülüyordu. Tedavülden çekilen akçeler eritiliyor ve yeni kur üzerinden basılıp yeniden piyasaya sürülüyordu. Aradaki fark hazineye kalıyordu. «100 dirhem 285, 283 ya da 281 akçeye satın alınır ve 100 dirhemden

(710) İNALCIK H. «Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid» Ankara 1954.

(711) BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

330 akçe tutarında sikke basılır.» (712) «Tedavülden çekilen akçelerle ticarî işlemlerde bulunmak yasaktır. Bunlar (yüz dirhemi) 285 akçeden darphaneye satılacaktır.» (713) «Yasakçı (müfettiş) denkleri ve kervansaray odalarını denetir, yasak sikkeleri müsadere eder ve ceza verir. Tedavülden çekilmiş sikke bulundurmak kalpazanlık olarak mütalâa edilir.» (714) «Tedavülden kalkmış eski akçeler müsadere olunur. Kalpazanlar asılmak suretiyle idam edilir.» (715) Bu sistem hazineye 800 bin altın lira getirmesine getirirdi (716) ama bunun ticarî işlemlerin tabanı olarak akçenin inanılırlığını hangi yolda etkiledlğinl tahmin etmek güç olmasa gerek. Böylece müzminleşmiş değerli maden darlığının da ayrıca çekici hale getirdiği yabancı para, İmparatorluğu baskına uğratır ve ticarî işlemleri yönetir.

Yabancı ekonomik güce karşı mücadele ülke içinde tezelden yankılar uyandırır. Konstantinopolis'in düşüşü, ülke içinde Batılı ekonomik çıkariara bağlı bir yönetici sınıf olarak ulemanın düşüşünü de ifade eder. Çandarlı Halil Paşaya, ulema aristokrasisinin temsilcisi Çandarlı ailesinin bu son ve en parlak üyesine yöneltilen, Konstantinopolis'i ele geçirmekten kaçınması karşılığı Bizanslılardan rüşvet aldığı suçlaması, tamamiyle doğru olduğunu ka-

(712) Gümüş satın alınması ve Anadolu ve Rumeli'deki darphanelerde para basımıyla ilgili 1470—1471 tarihli berat, zikreden: BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(713) Tedavülden kaldırılan akçelerin değişmesiyle ilgili 1470-1471 tarihli ferman, zikreden: BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(714) Tedavülden çekilen akçelerle ilgili tüzük, zikreden: BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(715) Madeni para, tedavülden kalkmış akçeler ve kalp akçelerle ilgili tüzük, zikreden: BELDICEANU N. «Les actes des prémiers...»

(716) BELIN M. «Essais sur l'histoire économique...»

bül etmesek bile hayli anlamlıdır. Ulemanın yerinden edilmesi Batının ekonomik egemenliğine karşı mücadeleyi mümkün kılar ve temsilcilerinin İmparatorluğun komuta mevkiine yükselmesiyle Kapıkulu sisteminin son şeklini alması, bu kategorinin ülke üzerindeki başarısını sağlar. İşte bu dönem boyunca kapıkulları orduda olduğu kadar idarî mekanizmada da sistemin öncelikli unsuru haline gelip dolayısıyla kendi güçlerinin bilincine varırlar. Fatih Sultan Mehmet öldüğünde yerine kimin geçeceğini belirleyen onların etkisidir. Buna karşılık, fiyatların yükselmesiyle askerî tımarlar sınıfının durumu güçleşmeye başlar. Ama Anadolu'da ortaya çıkan ilk çalkalanmaların sebepleri çok daha derinlerdedir.

Bütün on dördüncü ve on beşinci yüzyıllar boyunca Türk göçebelerinin ister ikna ister kaba güç yoluyla olsun dönüşüme uğraması hep yürürlüktedir. Osmanlı yönetimi imtiyazlar verip Anadolu'daki nüfus fazlasını Rumeliye aktararak göçebe ekonomisi içinde yaşamaya alışık insanı idarî çarkların işleyişine boyun eğen bir birime dönüştürmeyi başarır. Anadolu beyliklerinin ilk olarak on dördüncü yüzyıl sonunda tasfiye edilmesinden sonra, on beşinci yüzyıl başlarında Timurlenk'in yeni baştan ihya etmesi ve bunların kısa bir süre varlığını sürdürmesi Osmanlılara miras aldıkları insan malzemesini kolayca kalıba sokma imkânını verdi. Ama aynı yüzyılın yarısı aşıldıktan sonra Osmanlı düzeni, açıktan açığa düşmanca yollara baş vurmasa bile, direnen toplulukları hiç çatışmasız özümseyemeyecek kadar katılaştı. Öte yandan bu çağa kadar Osmanlı egemenliği dışında kalan Türkmen oluşumları, yöneticileri tasfiye edildikten sonra bile direnme nüveleri yaratacak kadar billurlaştılar.

Bu oluşumlar arasında Karamanoğlu Beyliği en eski ve yapısını en mükemmelleştirmiş olanıydı. Bu beylik kendini Anadolu Selçuklularının mirasçısı olarak sunuyor ve

onlarınkinin benzeri kurumları sürdürüyordu. İktidarını İran'dan Akdeniz'e giden ticaret yolları üzerindeki aracı durumuyla ve topraklarıyla sağlayan bir yönetici sınıf, mübadele, vergiler, askerî seferler gibi bazı benzeşme noktalarını bir yana bırakırsak, bağımsız bir göçebe hayatı yaşayan kabile oluşumlarıyla üst üste düşüyordu. Eski sosyal ve ekonomik düzeni kendilerinde somutlaştıran Karamanoğulları bunu var güçleriyle Osmanlı sisteminin karşısına dikiyorlardı. Bu çatışmanın sonucu önceden kolayca kestirilebilirdi. Ama göçebe ve yarı göçebe Türkmenler, kendilerini daha uyruklaştırıcı bir sistemi benimsetmeye yanaşmamaları yüzünden Osmanlı egemenliğini kabule yönelen Balkan halklarının tersine, gene aynı gerekçeyle bu egemenliğe boyun eğmeyi reddediyordu. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu daha çok Türk olmayan unsurlar için koruyucu bir kılıf haline geliyor ve Devletle Anadolu'nun Türk ahalisi arasındaki ilişkiler, faal bir düşmanlığa dönüşerek soysuzlaşmadığında bile gerginliğini hep koruyordu.

Fatih Sultan Mehmet 1481'de ölüp de yüksek idarî çevrelerin kararsızlığa düşmesi kısa bir dalgalanmaya yol açınca, ordu iki şehzade arasında bölünür. Yeniçeriler ayaklanıp İstanbul'u ele geçirirler, yağmaya girişerek karşı taraf önderlerinin kellelerini isterler ve istediklerini de elde ederler. Bu, kapıkulu iktidarının ve özel olarak da yeniçerilerin çıkarlarını zorla kabul ettirmelerinin ilk örneğidir. Ama kendi adayları II. Bayezid İstanbul'da tahta çıkarken, Anadolu'da kardeşi Cem Sultan'ın çevresinde toplanırlar. Sipahiler ve son Karamanoğlu beyiyle birlikte Karamanlı göçebe aşiretleri, hatta Bursa gibi şehirler ondan yanadır. Mücadelenin özü aynı derecede meşru iki adayın yaptığı hazırlıklarda veya vaadlerde değil onların etrafında billurlaşan kesin bir muhalefetin meydana gelmesinde bulunur. İstanbul'u, dolayısıyla bütün idarî ve askerî ciha-

zı elinde bulunduran Bayezid bir yıl süren bir mücadeleden sonra ayaklanmayı bastırmayı başardı. Ama merkezle Anadolu eyaletleri arasındaki kopukluk iyice su yüzüne çıkmıştı. Bundan böyle çalkalanma ve ayaklanmalar için her bahane işe yarayacaktı.

O devirde Kuzey Afrika altın yolunun Atlantik'e doğru çevrilmesi, Türkiye'ye kadar bütün Akdeniz dünyasında kendini hissettirmeğe başlar. Müzmin bir dert olan değerli maden kıtlığı ciddileşir. Osmanlı tüccarları aracı rolü oynayadursun, Batılıların getirdikleri altın sadece İranlıların hatta doğrudan doğruya ticarî işlemlere girmek için İmparatorluk pazarlarına gelmiş olan Hintlilerin eline geçer. Devlet kadılara altının ülke dışına çıkarılmasını yasaklayan ve Doğu'dan ithal edilen malların ancak diğer mallarla mübadele edileceğini buyuran fermanlar yollar (717). Ülkedeki sınaî ve ticarî faaliyetlerin böylesine bir mübadelenin gerektirdiği mal miktarını ve evsafını sağlayamadığı andan itibaren, bu tür bir yönetmelik yararsızdı ve işler olmaktan uzaktı. Gelen kervanlar altın yüklü olarak hep Doğu'ya doğru yeniden yola düzülüyordu. Üstelik değerli madenleri gitgide azalan Akdeniz'li tüccarlar kendi sanayilerini geliştirmeyi başarmışlardı ve Türkiye pazarını kendi mallarıyla, özellikle de yünlü ve pamuklu kumaşlarla baskına uğratmaya başlıyorlardı. Bunun yanı sıra, akçenin ikide bir değerinin düşürülmesi siyaseti timar kurumunu feci halde etkiliyordu. Para dolaşımının tamamen dışında kalan reaya nakdi vergilerini ödemek için tedavülden kalkmamış sikke bulmak zorundaydı; bu da hazine temsilcileri ve aracılarla girişilen şu ya da bu ölçüde yolsuzluklara yol açıyor ve bunlardan devamlı olarak zararlı çıkan reayanın kendisi oluyordu. Sipahiye gelince, nakdi yıllık gelirinin satın alma gücü sürekli olarak düşüyordu.

(717) AKDAĞ M. «Celâlî İsyanları» Ankara 1964.

IV — ON ALTINCI YÜZYIL BAŞLARINDAKİ OLAYLAR

Bununla birlikte Batı Sudan altını Mağrib'e gidecek yerde yolunu Atlantik'e doğru çevirmiş bile olsa, bunun bir kısmı da Doğu Sudan yoluyla Mısır'a akıyordu. Böylece Mısır, Akdeniz ülkeleri arasında Afrika altınından yararlanan tek ülke oluyordu (718). Bu ekonomik üstünlük, Kızıldeniz yoluyla Mısır'dan geçen Doğu deniz ticaret yolunun önemini pekiştirir. Akdeniz'deki güçlerin bu ülkeye duydukları ilginin artması bu yüzdendir. Venedik bu yoldaki siyasetini anlaşmalara dayatmaya yöneltirse de, Osmanlı İmparatorluğu savaş yolunu tutar. Türklerle Memlûklu Devleti arasında beş yıl (1485 - 1490) süren bir çatışma hiç bir sonuç vermeden sona erer. Aynı şekilde değerli maden sıkıntısı çeken ve Osmanlılara karşı Mısır'ı savunmakta büyük çıkarı olan Venedikliler de İmparatorluk pazarlarındaki yerini kaybetmek üzeredir. «İstanbul Venediklilerle Floransalılar arasında amansız bir hasımlığın sahnelenme yeriydi ve ticarî alandaki bu hasımlık iki cumhuriyet arasındaki siyasal zıtlığa sıkı sıkıya bağlıydı. (...) Floransalılar Bursa'yla olan ilişkilerini sağlam kazığa bağlayarak buradan daha kolay baharat, pamuk ve mum edinmekte Venediklilerden iki misli bir üstünlüğe sahip oldular. Venedikliler ancak peşin parayla tahıl alabilirken, Floransalılar, aldıkları mallar karşılığı kumaşları için kendilerine bir pazar açma imkânını sağladılar.» (719) Venedik'in ekonomik ve siyasal baskısına karşı denge kurmak isteyen Osmanlı ticareti en belâlı hasımların eline düşmekte ve Avrupa'nın üretimi için bir pazar haline gelmeye başlamaktaydı. 1469'da Türkiye'de Floransalıların 50

(718) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(719) HEYD W. «Histoire du commerce...»

ticarethanesi vardı. 1483'de II. Bayezid Floransa'ya bir elçi gönderir ve Floransa'yla İstanbul arasında ticarî seferlerin yeniden başlamasını ister. Floransa'dan yılda elli bin parça yünlü kumaş almayı taahhüt eder ve bunları o güne kadar ödenen gümrük vergisinden bağışık tutmağa razı olur (720). «(...) Avrupa'da imal edilen maddeler, Toskana ipeklileri ve yünlüleri, Ancona üzerinden Ragusa pazarına gelmekte ve oradan ülke içine yayılmaktaydı. Bu pazara, aynı şekilde İtalyan yarımadasının çeşitli yerlerinde Türkiye için imal edilen mallar da geliyordu.» (721) Türk pazarı için Avrupa'da imal edilen mallar, yabancı konak yerlerinden başlayarak yabancı tüccarlar tarafından ülke içine sokuluyordu. Osmanlı İmparatorluğu topraklarını genişletmesine rağmen Avrupa ekonomik egemenliğinin yapıları yerine oturma yolundaydı.

Floransa diplomasisi amaçlarına daha kolay yoldan ermek için Osmanlıları Venedik'e karşı savaşa iter (722). Osmanlıların savaş alanlarındaki birçok başarısını ve Venedik'in Yunanistan'daki bütün müstahkem mevkiilerinin ele geçirilmesini beraberinde getiren üç yıllık savaş, toprak kazançlarını onaylasa bile Osmanlı sarayını, bir Venedik balyosunun bütün yetkileriyle birlikte İstanbul'da bulunmasını (723) ve akçenin Venedik duka altını karşısında yeniden ayarlanmasını bir kere daha kabul etmek zorunda bırakan bir anlaşmayla sona erer. Böylece 1 duka altının değeri 50 akçeden 54 akçeye yükselir (724). Ekonomik üstünlük bir kere daha askerî güçten yakasını sıyırır

(720) HEYD W. «Histoire du commerce...»
(721) HEYD W. «Histoire du commerce...»
(722) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi»
(723) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi»
(724) FISHER S.N. «The foreign relations of Turkey 1481—1512» *(Türkiyenin 1481—1512 Yılları Arasında Dış İlişkileri)* Urbana (Illinois) 1948.

ve daha önce Manuel Komnen tarafından denenen, bir Devleti bir diğerine karşı oynama eğilimi II. Bayezid çağında da bütün felaketli sonuçlarıyla birlikte aynı şekilde biter: Venedikliler kadar Floransalılar da ülkeye bir kat daha yerleşirler. «1507'de İstanbul'da, ticarî işlemleri yıllık olarak 500 ilâ 600 bin düka altınlık bir rakama varan (32 milyon akçeyi aşan bu rakam hemen hemen on altıncı yüzyıl başlarında Anadolu eyaletindeki bütün tımarların geliri kadardır) altmış - yetmiş Floransalı tüccar vardır.» (725) Ertesi yıl ise (1508) İmparatorluk'ta Fransız ticaretine kolaylıklar sağlayan bir fermanın varlığına tanık oluyoruz (726). Artık, Akdeniz sitelerinin ötesinde Avrupa'nın büyük kıta devletleri de yarışa girerler.

Dış sorunlara başka iç sorunlar da eklenir. Üretimle uluslararası ticaret arasında mahalli aracı bir burjuvazinin varlığı zorunlu olup çıkınca, yabancı tüccarların gücü ulema sınıfının bir ölçüde yeniden hamle yapması sonucunu getirir. II. Bayezid çağı bu konuda Fatih Sultan Mehmet çağına bir tepki teşkil eder ve bir Çandarlı'nın yeniden vezir-i âzamlık mevkiine geldiğini görürüz. Bu durum, kaçınılmaz olarak ve daha önceden alışık olduğumuz şekilde, toprağı özel ellerde mülkleştirme eğilimini getirir. Fatih Sultan Mehmet devletleştirmeyi mümkün olan en uç noktasına kadar götürmüş, hatta vakıfları bile müsadere edip tımar haline getirmişken, halefinin zamanında toprakların özel mülkiyetinin tek hukukî kalıbı olan vakıfların yeni baştan ülkeyi kapladığına tanık oluruz (727). Va-

(725) HEYD W. «Histoire du commerce...»

(726) NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes internationaux de l'Empire Ottoman 1300—1789» *(1300—1789 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Yaptığı Uluslararası Anlaşmaların Derlemesi)* Paris 1897.

(727) İNALCIK H. «Bursa Şeriye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları» Belleten cilt XI, 1947

kıf sisteminin mirasla kalırlık niteliğini de göz önüne alırsak, bunun sonucu tımar topraklarının sayıları gittikçe artan zilyedler yararına azalmasıdır. Bu da sipahilerin yoksullaşmasında ek bir sebep teşkil eder.

Aynı sıralarda bir veba salgınıyla birlikte gelen kıtlık 1494'den 1503 yılına kadar sürer. Ekmeğin fiyatı on iki misline fırlar 1488'de 800 dirhemi bir akçeyken, 50 - 60 dirhemi bir akçeye alınır hale gelir (728). Sipahilerin hoşnutsuzluğuna ve Orta Anadolu'daki göçebe aşiretlerin düzene uyma bunalımına eklenen halkın öfkesi, çıkış yolunu salt batınî bir dinî duyguda bulur. Bu da, İran'daki Sofiler ya da Safeyîler Devletinde kurumlaşan tarikat tarafından yeniden yürürlüğe konan mehdici Şiîlik olur. İran'la Anadolu Türkmenleri arasında kimi zaman tasavvufçu, kimi zamansa mehdici hareketlerle ilgili ilişkiler her zaman için canlılığını koruyordu ve Türkiye'nin tam bir buhran içinde bulunduğu bir çağda, Şah İsmail dinî iktidarını siyasal iktidara dönüştürmeyi başardığı zaman, bu buhranın yol açtığı gerginliğin sonucu olan «kurtuluş umudu» Şah'ın şahsında ve Safevi Devleti'nde somutlaşmıştı.

1510 yılına doğru, Saray'ın tarihî günce yazarları (vaka-i nüvisler) tarafından İran casusu sayılan şeyhlerin çevresinde toplanan ve çoğunluğu aşiretlerle bu şeyhlerin müridlerinden meydana gelen isyancı güçler özellikle şehirlere saldırdılar. Başlıca amaçları yağma da olsa Şah İsmail adına cihadda bulunduklarını ileri sürdüklerine göre, siyasal bir hedefleri de vardır. 1511 yılı ilkbaharında 10 bin kişilik bir isyancılar ordusu Karamanoğlu Beyliğinde bulunan şehirlere saldırıp kadılarla ulemadan kişileri kılıçtan geçirdi. Niyet açıkça ortadadır. Bunların üzerine gönderilen Osmanlı ordusu yeniçeriler kadar Anadolu sipahilerinden de meydana getirilmişti. Sefer açıldığı sıra-

(728) BELIN M. «Essais sur l'histoire économique...»

da Karaman vilâyetinin sipahiileri ordu saflarında yer almadılar. Yapılan savaş belli bir tarafın galebesiyle sonuçlanmadı. Ama önderleri öldürülen isyancılar, Doğu'ya doğru çekilip Tebriz'le Anadolu arasında sefer yapan ticaret kervanlarını soymaya koyuldular. Oysa her şeyden önce uluslararası ticaretin bir savunucusu olan Şah, böyle bir şeye izin veremezdi. O zaman da bu isyancılardan arda kalan baş belâsı unsurları İranlılar tasfiye ettiler (729).

Ama İmparatorluk daha önce II. Bayezid'in dört oğlu arasındaki taht kavgasıyla sarsıntıya uğrar. Kararı bir kere daha yeniçeriler verir ve Yavuz Sultan Selim'I tahta geçirirler. Kardeşleri Anadolu'ya sığınıp ayaklananların başına geçerler. Bu hareketler 1514 yılına kadar sürer ama, kişisel tutkulara alet olup soysuzlaşırlar ve merkezî idarenin düzenli güçlerine karşı koyamayıp sönüp giderler. Bastırma hareketi korkunçtur. Vaka-i nüvisler 40 bin «mezhep sapkını» nın kafasının vurulduğunu ya da hapse atıldığını söylerler (730)

Anadolu'daki bu ilk büyük isyan hareketi, özellikle Osmanlı sistemiyle ancak kısmen kaynaşabilmiş göçebe aşiretlerle ilgili gibi görünür. Bastırma hareketinin büyük çapta oluşu, reayanın da isyana katıldığını ya da en azından bunu yüreklendirdiğini varsaymamıza imkân verse bile, tam anlamıyla reaya dediğimiz kategorinin tepkisinin ne olduğunu bilemiyoruz. Gerçek olan şu ki, bu olaylar, halk yığınları kadar Anadolu'daki mahalli aristokrasinin de merkezî idare karşısındaki yabancılaşmasına bir çıkış noktası sağlamış olsa bile, asıl patlamanın olabilmesi ve bütünün çözülmeye uğrayabilmesi için yüzyılın sonunu beklemek gerekecektir.

Görünüşte Osmanlıları Doğu'ya iten şey bu olayların

(729) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi»
(730) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi»

yarattığı tepkidir. Fakat Yavuz Sultan Selim'in saltanatı sırasında (1512 - 1520) girişilen askerî harekâta temel sebep ekonomik alanda aslan payını kapma kavgasıdır. Bu kavganın hedefi Doğu Anadolu ticaret yolunun denetimi ve Suriye'yle Mısır'ın ele geçirilmesidir. Yavuz Sultan Selim tarafından girişilen ilk askerî sefer, ordunun birçok kere karşı çıkmasına rağmen Bursa'ya gelen tahıl ve ipek kervanlarının çıkış noktası olup bir kilit yeri durumunda bulunan Tebriz'e ulaşana kadar sürdürülür. Bu seferin en değerli ganimeti, Osmanlıların İstanbul'a sürdükleri bin kadar zanaatkâr ve esnaf ailesidir. Ekonomik sorunu düzene sokmakta işte gene köklü bir çözüm yolu (!) (731).

Memlûklara karşı açılan seferin bu dönemdeki en önemli sefer olduğu su götürmez. Şam ve Halep gibi Suriye'nin büyük konaklama şehirlerini, Süveyş'le Aden'e kadar bütün Kızıldeniz kıyı şeridini, Sudan ve Habeşistan altın yolunu denetimlerinde bulundurmakla, Mısır'ın bu hakimleri on altıncı yüzyıl başında Akdeniz ekonomisi içinde en belirleyici role sahiptiler. Osmanlılar Memlûklara ait toprakların bütününü ilhak ederek Kırım'dan Süveyş'e kadar Doğu ticaret yollarının hepsini denetimleri altına alırlar. Batı'ya giden yol böylece kesilmiş olur. Bundan böyle her mal, yolda müdahaleye uğrayıp Osmanlı hazinesi yararına vergilendirilebilecektir.

Mısır'ın alınmasını Akdeniz ticareti için öldürücü bir darbe gibi görmek gelenek haline gelmiştir: Ticaret yollarının tümünün, ticarete karşı bir siyaseti sürdüren bir oluşum tarafından ele geçirilmesi bu alandaki bütün faaliyetleri yok edecektir... Kötü niyetliliği besbelli olan bu deliller özellikle on dokuzuncu yüzyıl boyunca, serbest rekabet siyasetini taçlandırmak ve Osmanlı İmparatorluğunun bu siyasete katılmasını haklı göstermek için işlenmiş,

(731) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi»

geliştirilmiştir. Söylenenlerin tersine bütün ticaret yollarını ve konaklama yerlerini denetiminde bulunduran bir Devlet'in varoluşu ticareti daha çok teşvik eder. Cengiz Han'ın fetihlerinden sonra kurulan ve Doğu ticaretinin altın çağı olan Pax Mongolica (Moğol Barış Düzeni) buna örnektir. Ticaretin gelişmesini engelleyebilecek bir ticarî anlayış ya da «uygarlık» yokluğuna gelince, yine tam tersine Osmanlıların ortaya koyduğu düzende, Bizans çağında, laçkalaşmış Moğol ve Türkmen beylikleri arasında istediği gibi at oynatmağa alışmış Batılı tüccarların keyfiliğine önemli ölçüde ket vuran son derece titiz bir sistem söz konusudur. Kısacası, bütün bu bahaneler Devlet'in duruma el koymağa kalkıştığı her keresinde liberalizmin kopardığı ebedi ve ezeli yaygaralarla sızlanmalardır.

AKDENİZ TİCARETİNİN YOL DEĞİŞTİRMESİ

I — YOLLARIN AÇILMASI İÇİN MÜCADELELER

Akdeniz ticaretinin gerilemesi bir olguysa da, bu olgu öyle Mısır'ın alınmasını izleyen 10 - 20 yıl içinde meydana gelmedi. Braudel'in de gösterdiği gibi, on beşinci yüzyıl sonunda Portekiziiierin Afrika altınının yolunu değiştirmeleriyle başlamış olan buhran, iniş çıkışlarla bütün on altıncı yüzyıl boyunca sürdü. Fakat işlerin tam kesat hale gelmesi, gene de nispî olarak ancak on yedinci yüzyılda oldu. Nihayet büyük coğrafi keşiflere ve ticaretin Atlantik'e doğru yol değiştirmesine sebep olan şey Osmanlıların yaptığı fetihler olmayıp gerçek bunun tam aksidir. Osmanlıların askerî seferleri öne doğru bir kaçış ve ticarî seyrüseferin, daima daha uzaklara kaçan nakdî ve aynî zengin-

liklerin ardından umutsuzca bir koşuş, bir kovalamacaydı. Bu kovalama Türkleri bir yandan Fas'a, öte yandan Hint Okyanusu'na kadar götürdü. Büyük coğrafi keşiflere gelince, bunlar önce Atlantik ya da İberik yarımadası ülkelerinin yani Portekiz ve İspanya'nın, sonra da İngiltere ve Hollanda'nın, özellikle İtalya'daki ama aynı zamanda Fransa'daki (Marsilya, Toulon) ve İspanya'daki (Barcelona) mutlak güce sahip Akdeniz sitelerine karşı tepkilerinin bir ürünüdür. Portekizlilerin Batı Afrika'da en faal oldukları bir çağda Osmanlıların etkinlik alanı Ege Denizi'nin kuzeyini aşmıyordu ve Portekizlilerin giriştiği işlerden ağır zarar görenler İtalyanlardı. Osmanlılar ancak sonuçlara katlandılar. Yavuz Sultan Selim 1517'de Kahire'ye girdiğinde atı olan çoktan Üsküdarı geçmişti. 1515'de Albuquerque'nin Hürmüz adasını alması, Doğu ticaretinin bizzat kaynaklarında Avrupa denetiminin kuruluşunu ve Batılıların askerî üstünlükleri göz önünde bulundurulursa Asya'da sömürgeciliğin başlangıcını ifade eder.

Zaten Mısır'ın fethi, daha önceki durumda önemli değişiklikler meydana getirmez. Mısır yönetici sınıfı, Kahire yerine İstanbul'a bağlanarak olduğu gibi yerinde kalır. Böylece, sipahiler gibi Osmanlı aristokrasisi ve kapıkulları da bu fetihten doğrudan doğruya bir pay çıkaramazlar. Venediklilerle olan ticarî anlaşmalara gelince, Osmanlılar bunları da yenilerler. Devlet'in bu işteki başlıca kârı, İstanbul'daki zahire ihtiyacının Mısır buğdayıyla karşılanması ve Habeşistan altınının denetiminden ibarettir. Osmanlı altın sikkeleri artık tamamen Mısır'da basılır (732).

Osmanlıların Mısır'a, Portekizlilerin ise Hint Okyanusu'na yerleşmeleri gibi kesin iki olaydan sonra, Akdeniz ve çevresinde durum gitgide kutuplaşmalara yönelir. Bir yanda Preveze ile İnebahtı deniz savaşlarıyla (1538 ve

(732) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

1571) üstünlüğünü Akdeniz'in hemen hemen bütününe yayan Osmanlı İmparatorluğu; öte yanda Avusturya'dan İspanya'ya kadar yayılan Habsburg'lar hanedanı Portekiz'i yavaş yavaş ortadan siler ve 1580'de de onu kendi içinde eritir. Bu durumda çatışma Akdeniz'den taşar. Osmanlıların artık en önde gelen düşmanı Şariken ve onun yerine geçecek olanlardır. Türkler, büyük doğu ticaret yollarından durmadan ötelere kaçan serabın ardına düşerierken bütün cephelerde fiilen onlara karşı dövüşürler. Akdeniz'in eski güçlerine gelince, siyasal olarak tarih sahnesinden silinerek hem Osmanlı buğdayına hem de İspanyol altınına bağımlılık içinde, bu siyasal mücadelenin aracıları ve duruma göre iki taraftan birinin müttefiki haline gelirler.

Savaş üç cephede gelişti. Kuzeydeki ilk cephenin temel siyasal ve psikolojik bir amacı vardı. Osmanlılar Macaristan İmparatorluğu'nu ortadan kaldırdıktan sonra savaşı düşman topraklarına kaydırdılar. Viyana kuşatmasının başarısızlığını Avusturya ve Bavyera içlerine yapılan akınlar izledi. Gitgide gösterişe ve gözdağı verme hareketlerine dökülen bu savaşlar pahalı ve yorucu hale geliyordu. Ordu ilkbahar başında büyük bir ihtişamla yola düzülüyor, yaz sonunda Avusturya'ya varıyor ve birkaç küçük çatışmadan, en fazla birkaç müstahkem mevkiyi ele geçirdikten sonra dönüş yolculuğu başlıyordu. Bir buçuk yüzyıl boyunca elde tutulan toprakların Devlet hazinesine önemli bir katkısı olmuşa da benzemez. Tersine, bunların Osmanlı düzeniyle bir türlü bütünleşememiş ve ona devamlı sıkıntı kaynağı olmuş gibi bir görüntüsü vardır.

İkinci cephe Akdeniz cephesiydi ve bu cephenin ekonomik olduğu kadar siyasal bir amacı da vardı. Osmanlılar, Akdeniz'de donanmalarının üstünlüğünü sağlamaya çabalarken, belli başlı Batılı güçlere ait kıyı şeridi ve bu

şerit boyunca seyreden ticarî kafileleri de bağımlılıkları altına alabiliyorlardı. Öte yandan Cezayir'in, daha sonra Libya'nın ele geçirilmesi ve Tunus'un İmparatorluk bünyesi içinde himayeye alınmasıyla bu ülkelere açılacak olan bir köprübaşı tutarken, Batı Akdeniz'de bir üs kurmayı ve eski Batı Afrika altın yolunu Mağrib'e doğru çevirmeyi deniyorlardı.

Hedefin çok önemli olduğu üçüncü cephe, Hint Okyanusu ve dolaylarında gelişir ve amacı Doğu pazarının denetimini kaynağında sağlayabilmektir. Harekât sahasını başkentten ayıran o çağa göre çok büyük mesafe yüzünden, girişilen seferler zaman ve mekân içinde çok dağınıktır ama, bunlar kaçan zenginlikleri kovalama mücadeleleri içinde en anlamlı olanlarıdır.

Mücadele üç unsur çevresinde döner durur: Buğday, lüks madde (baharat, kumaş) ticareti ve değerli madenler (altınla gümüş). Osmanlılar bunlardan ilkini ellerinde tutarlar; ikincisini iyi ya da kötü denetimleri altında tutmayı denerler; üçüncüsü ise büyük çapta ellerinden kaçar.

Mısır'ın ele geçirilmesinden ve bu ülkede barışın sağlanmasından sonra çabalar iki yöne ve iki düzeye yöneltilir. Doğu ticaretini Mısır'dan geçecek şekilde yeni baştan kurumlaştırmak için Hint Okyanusu'nu denetim altına alma ve Atlantik Okyanusu'ndan başlayıp Akdeniz ülkelerine dağılan zenginlikerin talanı için Akdeniz'i denetim altında bulundurma. 1516'da Cezayir'de kurulan korsan devleti, 1533'te Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanıp bu devletin başında bulunan Barbaros Hayrettin'e de kaptan-ı deryalık verildi. Barbaros Hayrettin Paşa'nın komutasındaki donanma, Preveze'de kazandığı zaferle bundan sonraki otuz yıl için Akdeniz havzasında Osmanlı İmparatorluğunun üstünlüğünü sağlamış oldu. Fakat İtalyan site devletlerinin bulunduğu konum yüzünden durum bulanıklığını sürdürdü. Ticaretin Atlantik'e yönelmesinden en çok kayba

uğrayan ve dolayısıyla Kuzey Afrika ticaret yolunun eski hallne getirilmesi çabasında Osmanlıların nesnel müttefiki durumunda bulunan bu devletler, aynı zamanda Akdeniz'in talanından en çok zarar gören oluşumlardı. Böylece Türkiye'yle bu ülkeler arasındaki siyaset hep ayrıntıya inen bir görünüm taşır. 1521'de Venedik'le olan kapitülasyonlar yenilenir. Venedikliler İmparatorluk limanlarına istedikleri gibi girip çıkıp iş görebilirler; kendi davalarına kendileri bakıp miras işlerini kendileri düzenlerler (733). Ragusa ve Floransa'yla da anlaşmalar imzalanır (734).

Habsburg'ların kuşattığı Akdeniz'in kapalı çemberini yarıp çıkma ihtiyacı Osmanlıları, aynı düşmanla başı iyice dertte olan Fransızlara yöneltir. 1535'de Fransızlarla, Avrupa'yla gelecekteki ilişkilerin temelini teşkil edecek ilk kapitülasyonlar imzalanır. «İşbu adları geçen [Osmanlı İmparatorluğu ve Fransa] hükümdarlarının has ve haraca bağlı uyrukları, her ülkenin birinden diğerine, karşılıklı olarak deniz ya da kara yoluyla, satışı yasak olmayan her türlü malı eskiden beri adet olan olağan resim ve vergileri ödeyerek getirip götürebilecek, satın alıp satabilecek ve takas edebileceklerdir. Şöyle ki, Türkler majeste kralın ülkesinde, Fransız yurttaşları gibi ödemede bulunacak ve Fransızlar da haşmetlü Osmanlı padişahının ülkesinde Türklerle aynı ödemeye tabi olacaklar, bunun dışında hiç bir resim ve vergi ödemeye ve angaryaya zorlanamayacaklardır. Majeste kralın hiç bir uyruğu haşmetlü padişahın ülkesinde sürekli olarak on yıl kalmadıkça, haraç, avariz ödemeyecek ve ödemeye zorlanmayacaktır.» (735) Anlaşma metninde bu kadar açık seçik görülen «karşılıklı»lık niteliği, malların akımı ve tüccarların büyük çoğunluğu-

(733) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi»
(734) NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes...»
(735) NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes...»

nun milliyeti göz önüne alınınca uygulama içinde sözde kalır ve ayrıca yabancı uyruklardan alınan vergilere de bağışıklık konduğuna göre, iki kat imtiyazlı bir kategori yaratılmış olur.

Portekiziiierin Hürmüz adasını alması, Basra körfezini kapamış, Suriye ticaret yolu kadar Anadolu ticaret yolunu da kesmişti. Bu da öne doğru bir baskıya ve yeni bir Türk - İran savaşına yol açtı. Osmanlı ordusunun Bağdat'ı ele geçirdiği, Basra üzerinde himaye kurarak doğrudan doğruya Basra körfezine çıktığı çağda, Süveyş'te hazırlanmış olan bir donanma da Aden'i alıp Yemen'in fethine girişiyor ve Portekiz'in Hindistan'daki öncü mevkii durumunda olan Diu'yu kuşatmağa gidiyordu. Hindistan'a yapılan sefer yarı yarıya başarısızlıkla bitse bile, Osmanlıların Hint Okyanusunda varlıklarını duyurmalarının önemli sonuçları oldu. Önce, bu harekâttan zarar gören başlıca iki ülke, Portekiz'le İran birbirine yaklaşmak ihtiyacını duydular ve bu yaklaşma sonunda Portekiziiler Basra körfezi yolunu büyük çapta açmak zorunda kaldılar; bu da Akdeniz ticaretinin yeniden canlanması sonucunu doğurdu. Sonra da, Portekiz'in kendi satın alma tekeline gebe bırakıp mallarını yok pahasına kapattığı Hint devletleri Akdeniz ülkeleri arasında rekabetin kurulmasından büyük hoşnutluk duydular. Böylece Osmanlıların bütün Kızıldeniz'i denetimlerine geçirmelerini sağlayan askerî çabaları ve Venediklilerin ticarî faaliyetleriyle yüzyılın ortalarına doğru ticaret yeniden canlanır. Süveyş'teki Türk donanmasını yok etmekten ve onun Hint Okyanusuna açılmasını engellemekten aciz kalan Portekizliler, sonunda bu donanmanın varlığını kabul durumunda kaldılar. Aynı zamanda Okyanuslarda da İspanyollar tarafından hırpalandılar. «Akdeniz'i yeni baştan çok büyük çapta bir karabiber ticareti kapladı ve bu ticaret şüphesiz o güne kadarkilerin en büyük çapta olanıydı. Artık Doğu ticareti refaha kavuş-

muştu. Kimi Basra Körfezi'nden, kimi Kızıldeniz'den gelen birçok kervan Yakın Doğu'da yol alıyordu. Venedikil tüccarların Halep'e ve Kahire'ye gelişleri, bu iç pazarlar ve buradaki sermaye sahipleri ile kervancılık işleri için bir refah durumu, bunlardan da öte Arap tüccarlarının Hindistan'la güneydoğu Asya adalarından yüklü olarak mal satın almaları demek oluyordu. Akdeniz dünyası servetlerine yeniden kavuştu. Karabiberin büyük farkla baş sırayı aldığı baharat ticaretiyle ilgili olarak, 1554'le 1564 yılları arasında yılda 20 bin ilâ 40 bin kentallık bir mal akımı söz konusudur. Bundan şu sonucu çıkarabiliriz: Baharat ve karabiber Kızıldeniz'den bu dönemde geçtiği kadar hiç geçmemiştir. Roma'daki Portekiz büyükelçisi 1560 yılında edindiği istihbarat raporlarına dayanarak İskenderiye'ye gelen muazzam karabiber ve baharata rağmen bunların çok azının Lizbon'a varmasına şaşmamak gerektiği sonucunu çıkarıyordu.» (736)

Bu çağda Osmanlı parası ilk defa yükselme gösterir. II. Bayezid çağından beri 55 akçe üzerinden hesap gören florl 1561'de 50 akçeye düşer (737). Ama büyük para buhranı yaklaşmaktadır.

II — AMERİKAN ALTININ GELİŞİ

Portekiziiierin uyguladığı mübadele yollarıyla kazanılan Afrika altını, on altıncı yüzyıl başlarından itibaren fetihler yoluyla ya da yerli halkı zorla çalıştırarak ve sırf İspanyoiiarın denetimi altında elde edilen Amerikan altın ve gümüşü önünde geriler. Kendine has sınaî ve ticarî faaliyetleri bulunmayan bir ülkeye muazzam miktarda gelen bu

(736) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(737) BELIN M. «Essais sur l'histoire économique...»

altın, mal karşılığı hemenceclk başka tarafa yönelir ve miktarının fazlalığı yüzünden fiyatların yükselmesine ve enflâsyonlara sebep olur. Yüzyıl başlarında, Akdeniz ticaretindeki gerileme ve Osmanlılara bağlı korsanlık faaliyetleri, altını çevrelendiğl havzadan uzaklaştırıp kuzeye doğru yöneltir. «On altıncı yüzyılın ilk yarısı boyunca İspanya çıkışlı madenler Anvers'e doğru yola düzülür. O yüzyılda şu olay herkesin bildiği bir şeydir : 1551 yılı ilkbaharında Venedikli elçiler Dukalığa, Hollanda'da yüzde onbeş kârla, Peru altınından 800 bin duka altınının basılacağını haber verirler. Hollanda bunun karşılığında İspanya'ya barut ve top malzemesi verecektir. Amerika madenleri Anvers'te mola verdikten sonra Almanya, kuzey Avrupa ve Britanya adaları yönünde yeniden dağılıma uğrar.» (738)

Bu arada Akdeniz havzası içinde para darlığı devam etmektedir. 1552'de Cezayir Türkleri Ovargla'ya kadar inip Afrika altınının karadan geçen eski yolunu yeniden canlandırmayı denerler ama önemli bir sonuç alamazlar (739). «Dinaro de contado, yanl nakit para Felemenk yolunu takip ettikçe Akdeniz dünyasını yetersiz ve hayli kötü bir şekilde besleyebilecektir. 1566'da Cenova'da para darlığı başlar. Napoli'de ve Venedik balyosunun 1561 yılı mayısında 'molta stretteza del denaro' dan (*) söz ettiği İstanbul'da da para darlığı baş gösterir.» (740)

Demek ki, 1560'la 1570 arasındaki yıllarda çeşitli olaylar ortak bir hedefe yönelir ve para yolunda bir değişime yol açarlar. Hollanda'da ayaklanmaların başlaması ve İngiitere'nin yarışa girmesi Anvers yolunu zarara uğratırken, Akdeniz ticaretinin yeniden canlanması yarışı bu yola çe-

---

(738) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(739) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(740) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(*) [İtalyanca] Aşırı para darlığı.

ker. Ekonomik ilginin Atlantik'e çevrilmesinin yol açtığı nispî boşluk bir Osmanlı üstünlüğü için meydanı serbest bırakırsa da, yüzyılın ikinci yarısındaki ekonomik rönesans, bu üstünlüğe gösterilen müsamahayı yok eder. 1570'de, İspanya'nın yönlendirdiği büyük ittifak işte bu durumdan doğdu ve Akdeniz'de Türk kudreti için sonun başlangıcı demek olan İnebahtı bozgunuyla sonuçlandı. «1570 yıllarıyla yeni bir durum kendini kabul ettirdi; İspanya bahriyesi, Akdeniz'deki büyük donanmaları için parayı geçmişten farklı olarak senet halinde verme yolunu tutmak zorunda kaldı. 1578'lerde Loredo - Anvers yolunun benzeri olan yeni bir değerli maden yolu çoktan yapılmıştı. Bu kere yol, batı Akdeniz'de Barcelona'yla Cenova arasında işliyordu. Bu yeni yolun kesin olarak hangi tarihte hizmete girdiğini bilemiyoruz. Herhalde Akdeniz'de Türklere karşı girişilen büyük savaşın başlangıcına tekabül eden hayli nazik 1570 yıllarıyla birlikte açılmış olmalı. İspanyol sermayesinin İtalya'ya doğru kayması mantıkî olarak bununla açıklanabilir.» (741)

Yeni para yolu İtalya'da durmaz : Cenova, kuzey doğrultusundaki altın ve senet hareketlerinin düzenleyici istasyonu haline gelir. Ayrıca denize açılan bütün bir alanda, oradan oraya sıçrayan bir İspanyol parası akını olur. Fiyatların yükselmesi ve enflasyon bu akımı yakından izler. «Bununla her yerde fiyatlar çorap söküğü gibi birbiri ardından yükselmeğe başlar. Amerika'dan değerli madenlerin geliş eğrisiyle, fiyat eğrisi arasında bütün on altıncı yüzyıl boyunca üst üste düşüş, sanki mihanikî bir bağ birini ötekine bağlıyormuşcasına açık ve belirgindir.» (742) Fiyatlardaki bu artış, önce paraların sürekli olarak itibarının düşmesini yani değer kaybını getirir, sonra da bu

(741) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(742) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

durum «ardında çok kere daha ağırdan ücretlere yansıyan bir iz brrakır. Bu hayli büyük bir gecikmeyle olur ve bazen ücretlerde hiç bir artma olmaz.» (743)

1580'de Cezayir şehrinde, piyasada İspanyol paraları çok revaçtaydı. Öyle ki, Türkiye'ye en çok gönderilen mallardan biri de, dolu kasalar halinde İspanyol realleri (*) idi (744). Böylece enflâsyon Türkiye'ye gelir. Ekonomik durum daha önceden de kötüye gitme eğilimindeydi. 1564'de bütçe ilk defa 6,5 milyon akçelik bir gider fazlasıyla (745) açık verdi ve Kanunî Sultan Süleyman çağında karşılığı 50 akçe olarak donmuş olan flori 1574'de 60 akçeye yükseldi (746). Ama son darbe, Osmanlılarla Portekizlilerin ilerlemesi arasında sıkışıp durumu en önce kötüye giden ve parasının değerini yüzde 50 düşüren İran'dan gelir (747). Böylece rekabete karşı koymanın imkânsızlığı önünde ve bir yandan giderler artarken, öte yandan gelirlerin azalmasının yarattığı çaresizlikle Osmanlı idaresi de işi oluruna bırakır. 1584'le 1587 arasındaki üç yıl içinde flori 60 akçeden 120 akçeye fırlar. Devalüasyon oranı yüzde 100 dür. Ama iş bununla kalmaz, yüzyılın sonlarına doğru durum gittikçe ağırlaşmaya devam eder (748).

III — AKDENİZ YOLLARININ GERİLEMESİ

Hollanda ile İngiltere'nin harekete geçmesi ve eski ticaret yollarının yeniden işlerlik kazanmasıyla düzeni bozulan İspanya'nın Akdeniz'de giriştiği bu kaba, siyasî oldu-

(743) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(744) BRAUDEL F. «La Mediterranée el le monde...»
(745) BELIN M. «Essais sur l'histoire économique...»
(746) BELDICEANU N. «La crise monetaire...»
(747) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(748) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(*) Real: Çeyrek peseta değerinde eski İspanyol parası (Ç.N.)

ğu kadar ekonomik müdahale, bir kere daha doğu ticaretinin hızının kesilmesi sonucunu doğurur. «Doğunun ticarî faaliyetleri ne Suriye yönünde, ne de Mısır yönünde kesintiye uğramaz. Ama şu da inkâr edilemez ki, Portekiz'in yaptığı karabiber ticareti Akdeniz pazarını iyiyen iyiye kaplar. 1579'da Christobal de Salazar, II. Philippe'e: 'İskenderiye'de ticarî faaliyetler, özellikle de baharat ticareti durdu. Çünkü baharat yolu artık kullanılmaz oldu' diye yazar.» (749)

1580 yılında Portekiz, İspanya İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelir ve bu tarihten itibaren II. Philippe'nin Doğu ticaretini hâlâ besleyen boşlukları kapatması, böylece hem Türklerin hem de Venediklilerin servet yollarını kendi yararına köreiterek bir taşla iki kuş vurmak istemesi mantıkî olur. Philippe 1585'de Venedik'e, Portekiz karabiberi için yeni bir satış antiaşması teklif eder. Venedik senatosu sözcüleri «İspanya'yla oyuna girmeğe razı olmanın, o güne kadar Venedik Cumhuriyeti'ni yaşatan ve yaşatmakta devam eden Doğu ticaretini yıkmağa ortaklık etmek anlamına geldiğini, bunun da Doğu ticaretiyle ilgili olup halkın büyük bir kısmının geçimini sağlayan ipekçilik ve yüncülük zanaatlarına hissedilir bir darbe teşkil edeceğini» ifade ederler. Ama öte yandan da şu gerçeği dile getirirler: «Baharatı yalnız bizim Suriye ve İskenderiye'den gelen gemilerimiz taşımıyor; kendi tüketimi için bizzat Doğu'nun, özellikle de İstanbul'un baharata ihtiyacı olduğunu, Venedik'e Lizbon'dan gelen karabiber ve baharatın bu ihtiyacı karşılamakta kullanıldığını öğreniyoruz.» (750)

Fakat Akdeniz ticareti hâlâ direnir. «İtalya, Philippe I adıyla Lizbon'un tüccar kralı haline gelmiş Philippe II'nin

(749) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(750) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

şartlarına uymayı sistemli bir şekilde reddetmişse bunun, ihtiyacını ya da hiç değilse bir kısım ihtiyacını Mısır ve Suriye yollarından karşılama imkânına yeniden kavuştuğu için olduğu düşünülemez mi? Zaten, Atlantik Okyanusu üzerindeki dolaşımın dara girmesi, nasıl olur da ikinci bir kere Yakın Doğu'daki kestirme yollara yeniden bir faaliyet getirmezdi? (...) Eski baharat yollarının bir rolü olmuşsa, bu Atlantik'in, imkânları hepten yok etmese bile tekin olmayan bir yol haline gelmesindendi. Bu şekilde 1582 yılından 1602 yılına kadar, kimisi de ancak iyi havada olmak üzere, Hint seferi yapan otuz sekiz gemi, su yolları ve diğer teknik arızalar yüzünden telef oldu. Böylece, Venedik gemilerine biçtiğimiz değere göre, tam 20 milyon altın ziyan edildi.» (751) Eski yolların yeniden canlanmasına bir başka sebep de, Atlantik yoluyla gelen karabiberin yüksek fiyatlı oluşudur. Venedik'in Doğu yoluyla sağladığı karabiber daha ucuzdu. O zaman da müşteriler yeniden Venedik pazarına yöneldiler.

Eski baharat yollarının bu yeniden canlanışı, Doğu'ya doğru bir yönelişe yol açar. Bu yöneliş Türklerle İranlılar arasında savaş alanında kesin sonuçlara varmayan ama ekonomik ve sosyal alanda felâketli sonuçlar getiren, sayısı hayli kabarık bir dizi savaşı ve Hint Okyanusu'nda Doğu Afrika kıyıları boyunca girişilen harekâtı beraberinde getirir. Ama ilk safhası 1590'da sona eren savaşın tepkileri, o yüzyıl sonlarında en işlek yol olan Halep yolunda ve pazarında kendini duyurur.

«1599 yılında Venedik ticareti, bir buçuk milyon altın gibi hatırı sayılır bir rakama ulaşır. Bütün Hıristiyan dünyası için bu rakam üç milyon civarındadır; bunun yarım milyonu Fransızlara ya da gemilerine zambaklı bayrak (*)

(751) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

(*) O çağda Fransa Krallığı'nın arması.. (Ç.N.)

çekmiş tüccarlara aittir. Aynı yıl Venedikliler, fırtınalı mücadelelerden sonra Mısır'da birçok imtiyaz elde ederler. Deri mübadele etme özgürlüğüyle, üstü kapalı geçilerek de olsa Girit adasının bütün iaşesini sağlayan Dimyat ve Reşit'ten serbestçe buğday kaçakçılığı yapma imkânı bunlara dahildir. Uzak Doğu'yla Akdeniz arasındaki ticaretin kesin çöküntü tarihlerini tam olarak 1600 yılından daha sonralarda aramak gerektiği sonucuna varacağız. Okyanus yolunun zaferi, bu kaçınılmaz zafer, bir anda sağlanmış olmaktan uzaktır. (...) Bununla birlikte şu da kesindir ki, Hollandalılar Hint Okyanusu'nu toptan ele geçirinceye kadar, Yakın Doğu baharat ticaretine açık kalmıştır. Hollandalılar Hint Okyanusu'na ilk olarak 1596 yılında sızdılar ve 1625 yılında buranın hâkimi oldular. Bu tarihten itibaren istilâcı çabalarını Amerika'ya kaydırdılar. Bu 1625 tarihi dolaylarında, belki biraz daha erken veya biraz daha geç, Doğu ticareti hiç bir kurtuluş çaresi kalmaksızın sekteye uğramış olur.» (752)

Böylece Akdeniz yolu Mısır'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilişinden bir yüzyıl sonrasına kadar, hem de kimi refah dönemleriyle birlikte önemini korumayı becerir. Buhran dönemleri gibi bu refah dönemleri de Akdeniz ticaretini yıkıntıya uğratan şeyin Türklerin varlığı değil, Atlantik'in rekabeti olduğunu gösterir. Tersine ne devlet olarak, ne de özel kişiler olarak Osmanlıların bu ticaretten yarar sağlayamadıkları apaçıktır. Bütün on altıncı yüzyıl boyunca, Doğu ticaretini fiilen elinde tutan Avrupalı ticarî güçlere haklar bağışlanmıştır. Bu konuda da Akdeniz devletleri yerlerini Batı Avrupalı güçlere bırakırlar. 1535'den sonra imtiyazlı ulus olarak Venedik'in yerini Fransa alır. Bu ülkenin rolü 1569 tarihli krallık mektuplarında açıklığa kavuşur. «Mektubumuzda daha yukarıda bulunan ve yazılan

(752) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

her şey gibi, Venedikllilere verilen ve yenilenen kapitülasyon da, Fransızlar yararına tanınsın ve tanınmış olarak kalsın (...) isteriz.» (753) Öteki ülkelere ait gemilerin Fransa bayrağını çekmeleri halinde İmparatorluk sularına gelmesine izin verilir. Bu, Doğu Akdeniz ticaretinde Fransa'ya ait bir tekelin varlığı anlamına gelir. Venedikliler bu tekele tepki gösterirler ve istisna hakkını elde etmeyi başarırlar. «Ticaret sadece bir ulusun tekeline bırakıldığı zaman, bu ulustan tüccarların getirip ülkeye soktukları mallara canlarının istediği fiyatı koyduğu anlaşılınca, saray padişahın bu ticareti Avrupa'nın birçok ulusu arasında paylaştırmanın sağlayacağı yararı (...) görüp de, François I'le padişah arasında yapılan anlaşma veya kapitülasyona istediği kadar aykırı düşsün, böyle bir yola yönelmekten geri durmazsa buna şaşmamak gerekir.» (754)

Yüzyılın sonlarına doğru Akdeniz'e girmekte olan İngilizler de Doğu'nun iskelelerinde bir büyükelçi ve konsoloslar bulundurma hakkını elde etmeyi başarırlar (755). Öyle ki, 1604 yılında Fransa'yla kapitülasyonlar yenilenirken, Venedikliler gibi İngilizleri de dışta bırakmak zorunluluğu doğar. «Venedikliler ve İngilizler dışta kalmak üzere, İspanyollar, Portekizliler, Katalanyalılar, Ragusalılar, Cenovalılar, Anconalılar, Floransalılar ve genel olarak hangileri olursa olsun, diğer bütün uluslar memleketimize ancak Fransa bayrağını kulanma iznini alarak ve bu bayrağın güvenliği altında serbestçe ticaret yapmağa gelebilirler.»

---

(753) 18 Ekim 1569 tarihli krallık mektubu, Madde 16. zikreden: NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes...»

(754) 1665 yılında Osmanlı padişahı nezdinde elçi sıfatıyla İstanbul'a giden La Haye senyörü Vantelay'e kralın talimat olarak verdiği yazı, bk: DUPARC P. «Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France» *(Fransa büyükelçi ve Elçilerine Verilen Talimatlar Derlemesi)*, C.N.R.S. Paris 1969.

(755) DUPARC P. «Recueil des instructions...»

(756) Böylece, eskiden beri aynı durumda bulunan Venedik bir yana, on yedinci yüzyıl başlarında Akdeniz ticaretini denetiminde bulunduranlar Fransızlarla onları izleyen İngilizlerdir.

Değerli maden kıtlığı ve Akdeniz'deki lüks madde ticaretinin geçirdiği değişmeler Batılı devletler için bir meydan okuma vesilesi yaratır. Bunun çözümü, Avrupa için yeni bir çağın başlangıcını ifade eder: Sanayileşme çağı. Ta Roma'dan beri Akdeniz ticaretinin felâketini teşkil eden sermayelerin Doğu'ya kaçma olgusu, on beşinci yüzyıl sonunda Mağrip altınının kökünün kazınmasıyla doruk noktasına varınca, İtalyan siteleri bu duruma bir çare bulmak zorunda kaldılar; bu da sanayinin gelişmesine yönelmekti. «Floransa'da, Venedik'te savunma hiç şüphe yok ki sınaî yoldan oldu. Venedik, kaybını karşılamak için büyük bir sınaî limana dönüştü. (...) Venedik'te yüksek evsaflı yün kumaş imalâtı için verilen rakamlar, 1516 yılında 1.305 parçadan 1550 yılında 12.492 parçaya, 1580 yılında 21.387 parçaya, 1603 yılında 21.977 parçaya yükselir.» (757) İhracata yönelik bu sanayi yüzyıl sonlarına doğru öylesine önemli bir hale gelir ki, İspanya kralı Philippe II, 1585'de Doğu ticaretinin tümüne el koyma tehdidinde bulunduğu vakit, Venedik senatosu üyeleri baharatın gelme imkânlarının ortadan kalkması kadar, «Doğu ticaretiyle ilgili olup halkın büyük bir kısmının geçimini sağlayan ipekçilik ve yüncülük zanaatlarına bir darbe teşkil ettiğinden» (758) de yakınıp sızlanırlar. Büyükelçi de Noailles Fransa kralı Charles IX'a kaleme aldığı yazıda «Majestelerinin uyruklarının, özellikle de Provenceli ve Languedoclu olanların burada

(756) 1604 Kapitülasyonları madde 4, zikreden: NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes...»
(757) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(758) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

sürekli olarak yaptıkları ticaretin iyice yerleşmesi ve muhafaza edilmesi» zaruretl üzerinde durur ve bunu ispat için şöylece devam eder: «Bu ticaret müteveffa kral Henri ve zatıâlinizin saltanatları sırasında öylesine gelişmiştir ki, bugün ülkenizde bunun getirdiği elverişli imkânlar ve kârdan yararianamayan çok az yer kalmıştır. Bu, hem tıbbi müstahzarat, baharat, ipek, yün, mazı, mum, halı ve deri, ham keçe, pamuk, sakız, şap, çini ve mercan hem de çeşitli hububat için böyledir. Uyruklarınız bunlara karşılık yünlüler, kumaşlar, kanaviçe bezl, kalay ve kuyumculukta kullanılan çeşitli maddeler getirmektedir.» (759)

Osmaniiiara gelince, Saray'ın daha 1527 - 1528 yıllarında 5 milyon akçelik yünlü kumaş aldığını biliyoruz (760). Kanunî Sultan Süleyman'ın 1566'da ölmesinden sonra, «sırtına pamukludan başkasını geçirmemiş olan ihtiyar padişahın yasakladığı İpekli, gümüş ve altın işlemeli kumaşlar birdenbire yeniden ortaya çıkar. Yüzyılın sonuna yaklaşırken İstanbul'da şaşaalı şölenler, âlemler birbirini kovalar. İspanya'yla hemen hemen aynı zamanda Türkiye'nin de, hem de böyle bir çarçur'un, bilgeilk yolunda yürümesi gereken bir ülkenin uyduğu kurallar ve zorunlu tasarruf anlayışıyla o derece zıt düştüğü bir anda, bir altın çağın girdabı ve âlemleri içine dalıp gittiğini görmek şaşırtıcı değil mi?» (761)

Batıdaki bu sanayileşme el emeğine ihtiyaç duyar ve şehirlere doğru bir göçü doğurur. On altıncı yüzyıl boyun-

---

(759) 1572 yılında büyükelçi de Noailles'ın Fransa kralı Charles IX'a gönderdiği yazı, zikreden: TESTA L. «Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères depuis 1536» *(Osmanlı Sarayı'nın 1536 Yılından İtibaren Yabancı Güçlerle Yaptığı Antlaşmalar Derlemesi)* Paris, 11 cilt, 1865 ve sonrakiler.

(760) İNALCIK H. «Bursa XV Asır Sanayi ve Ticaret...»

(761) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

ca İtalya şehirlerinin nüfusu iki katına çıkar (762). Ülke içinde önemli bir uzantısı olmaksızın daha önceden dışa çevrilmiş şehirlerin sayısının çoğalması önemli, çok kere de üzücü sonuçları olan beslenme sorunları yaratır. «Nakliyenin ağır aksaklığı ve pahalı oluşu, öte yandan kaldırılan ürün miktarındaki şaşırtıcı değişkenlik yüzünden en küçük bir iskân bölgesi bile yılın her mevsiminde, her ayında açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalır ve insan nüfusundaki en ufak bir fazlalık onu bunaltır, dara sokar.» (763) Böylece lüks madde ticaretiyle, baskısı daha çok duyulduğuna göre en az onun kadar önemli bir başka mal akımı yani buğday ticareti üst üste düşer. Buğdayın en büyük alıcıları şehirler ve site devletleri, satıcıları ise kıta devletleridir. Bu da sonuncuların ilkleri üzerinde siyasal baskı kurmasına yol açar.

On altıncı yüzyılda Fransa, Akdeniz'e buğday sağlamakta daha önce sahip olduğu rolü kaybeder. İki büyük buğday tüccarı ülke kalmıştır: Türkiye ile İspanya. Malî durum, Türk buğdayının İspanyol buğdayından daha ucuza gelmesini sağlar. Böylece akım Doğu'dan Batı'ya yönelir. Ama Osmanlılar devamlı olarak kendi şehirlerini, özellikle de bütün Akdeniz havzasının en büyük iskân merkezi olan İstanbul'u beslemek gibi çok ciddi bir durumla karşı karşıya kalırlar. Birçok kere tekrarlanan buğday ihracatı yasağı bu yüzdendir. Ama Batı altını ve baskılar karşısında bu tedbir etkisiz kalmaya mahkûmdur. Nitekim hemen her şey gizli olarak rüşvetle ya da korsanlık faaliyetleriyle sınırdan geçer. Bu korsanlık faaliyetleri, düzeni daha beter bozar. «Feci olan, beslenme durumunun on altıncı yüzyılda önemli derecede bozulmuş olmasıdır. Nüfus Akdeniz'in hemen her yerinde deniz yoluyla sağlanan

(762) Bk. sayfa 321.
(763) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

kaynakların besleyemeyeceği kadar çoğalmıştır. Yüzyılın sonlarında kıtlıklar her yeri korkunç şekilde kasıp kavurur ve her yerde buğday fiyatları hatırı sayılır düzeylere varır. Bütün Akdeniz ekonomisi felce uğrar. Çünkü zararını karşılayıp telâfi edebilecek ancak birkaç tedbir getirilebilir. Zaten hiç bir zaman mükemmelleşemeyen bu mekanizma sonunda allak bullak olur.» (764)

Bu durumun giderilme yollarının esası Batı'yla Doğu arasında oluşur. Çünkü Doğu daha az nüfusa sahiptir ve ihraç edilebilecek tahıl bakımından daha zengindir. Hizmetinde üç büyük tahıl ambarı vardır : Mısır; Tesalya, Makedonya, Trakya ve Bulgaristan ovaları ile Romanya'daki (Eflak ve Buğdan) büyük ovalar, İstanbul, yüzyılın sonlarına doğru asıl Romanya'daki ovalara yönelmişe benzer. Bunlar diğer bütün Karadeniz ülkeleri gibi Akdeniz'deki dolaşımın dışında kalır. Çünkü İstanbul'un koca gövdesi buralardan gelen ihtiyaç maddelerinin yolunu keser. Öyleyse İspanya'da, Valencia'da, Cenova'da, Roma'da yenen buğday, Mısır ya da Ege'den gelen buğdaydır. Golos'tan olduğu gibi, İskenderiye'den, Selanik'ten, Valona'dan, Preveze'den, Santa Maura (*) adalarından padişahın ifadesiyle, Batı'ya gitmek üzere gemilere Türk buğdayı yüklenir. 1562'de Ragusalılara Valona'dan alınacak 1600 salme (**) civarında buğday için çıkış izni veren bir padişah iradesi vesilesiyle, bunun Valide Sultan'ın özel malı olduğunu öğreniyoruz. Fakat resmî yoldan yapılan ticaret, Türk buğdayını yasak dönemde bile Batı'ya doğru boşaltmaktan geri durmayan faal bir karaborsanın yanında hayli az kalır (765). «Venedik, 1570'den 1573 yılına kadar Osmanlı İm-

(764) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

(765) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

(*) Santa Maura = Aya Mavara adası, bugünkü Kefalonia (Ç.N.)

(**) 1 salme = 9 kile = 231 kg; böylece 1600 salme aşağı yukarı 370 ton eder. (Ç.N.)

paratorluğuyla savaşa girip de Doğu'dan mal sağlayacağı kaynaklardan mahrum bir hale gelince, Batı'nın laşesini sağlamakta Türk pazarına düşen ağırlığın kısmen hem de hayli eziyetli olarak yeniden Batı'nın omuzları üstüne yıkıldığını görürüz. 1573'den sonra mübadeleler şüphesiz yeniden canlılık kazandı. Ama bir süre sonra Doğu, isteyerek veya istemeyerek Batı'nın gitgide büyüyen açlığının gerektirdiği buğdayı Venedik ve Messina yönünde sağlamaya yetmeyecektir. Şüphesiz Doğu'da da insan sayısı artmakta ve orada da kıtlıklar şiddetle kapıyı çalmaktadır. İstanbul'da son hasatın kaldırılmasından sonra başlayan kıtlık, 1589 yılı ocak ayında şehir üzerinde ağırlığını duyurmaya başlar ve sonra da olmayacak bir şekilde Selanik'te patlak verir, kıtlık dolayısıyla bu şehre fazlaca yüklenilmiş ve hububatı elinden çekilmiştir. Açlık, baharda koca başşehri yeniden avucuna alınca bu da yetmemiştir. Yazın ise kıtlık, veba ve ayaklanmalar bir araya gelir. Ertesi yıl salgın hastalık öylesine yaygın ve sıkıntı öylesine korkunçtur ki, iyi ürün alma umutlarına rağmen Venediklilerin buğday talebinde bulundukları ve 50 bin steralık (*) bir vaat kopardıkları öğrenilince halk alaylı bir dille atıp tutmağa başlar. Kalabalık şehrin laşesi bir süre sağlanır hale gelirse de, birkaç yıl sonra işler gene sarpa sarar.» (766) «14 Mayıs 1595 günlü bir rapor, Saray'a karşı beyliklerde (Eflak ve Buğdan) çıkan ayaklanmadan sonra hayatın pahalılaştığını gösterir.» (767) Yüzyıl ortalarında arpanın kilesi 5 akçeyken 80 akçe, etin okkası (**) 1 akçeyken 16 akçe oldu (768). «1600 yılında, herhalde Eflak ve

---

(766) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(767) BELDICEANU N. «La crise monetaire...»
(768) BELDICEANU N. «La crise monetaire...»
(*) Stera = 1 metrekübe eşit bir hacim ölçüsü (Ç.N.)
(**) Okka = 1.283 kg. (Ç.N.)

Buğdan'da hasatın kötü olması sonucu başkent yeniden ekmeksiz kalır. Et de kıttır ve odun akıl almayacak derecede pahalanır. Bütün bunlar Tuna yoluyla mal gelişinin durmasından sonra olur. 1601 yılı şubatında durum kötülüğünü korur ve bütün kıtlık yıllarında olduğu gibi veba ortalığı kasıp kavurur.» (769)

Beslenme sorunu her yerde ve özellikle büyük şehirlerde gitgide ağırlaşırken bir yandan da, ekâbir takımına yapılan iltimaslar ve Hazine'nin malî ihtiyaçları ya da sadece Avrupa'ya karşı ekonomik bağımlılık durumu yüzünden Batı'ya buğday kaçırma işi devam eder. Ve 1604 yılında bütün Anadolu'yu sarsıntıya uğratan korkunç kıtlığa rağmen, katı yasaklar terkedilmeye ve değiştirilmeye başlanır. «Kullarımızdan satın alınmış buğdayla yüklü Fransız gemilerine, taşıdıkları mal yasaklanmış da olsa el konulmasın ve tüccarlarla gemiciler esir edilmesin. Bunu men ediyoruz. Ancak yaptıkları işi unutmasınlar ve bir daha buna tevessül etmesinler diye buğday müsadere edilmiş olarak kalacaktır.» (770)

Böylece ülkenin hem zenginliği, hem de Avrupa üzerinde ekonomik ve siyasal baskı aracı olan buğday ticareti, ülkeye fazla bir şey getirmediği gibi şehirleri açlıktan korumayı bile başaramaz.

Çoğalan ve şehirlerde yığılan nüfus fazlası toplum düzenini yalnız kuru kalabalığıyla değil, aynı zamanda ve özellikle akışkanlığıyla da bozar. Ticarî akımlar yanında bir de insan akınları meydana gelir ve bu akınlar Batı'dan Doğu'ya yönelir.

Bu hareketlilik ilki demografik, ikincisi ise ekonomik

(769) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(770) 20 mayıs 1604 tarihli Kapitülasyonlar, madde 14, zikreden: NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes...»

olan iki sebepten ötürü meydana gelir. Akdeniz dünyasının tümünü etkileyen nüfus çoğalmasına rağmen Doğu, Batı'dan hep daha az kalabalıktır ve yayılması bazen toprak aramaktan çok insan arama anlamına gelir. Türkler gibi Arapların da başlangıçta göçebe oluşları kişi başına daha büyük bir toprak parçasını, dolayısıyla Batı'ya doğru itilişte ve fetihlerde katkısı bulunan bir mekân açlığını gerektirir. Ama İslâm devletlerinin İspanya'da olduğu gibi Balkanlar'da da tarıma dayalı oluşumlar haline dönüşmesi bir insan unsuru sorunu doğurur. Zaten bu insan unsurunun eksikliği Bizans sisteminin de kendine has özelliklerinden biriydi. Bundan şu sonuca varabiliriz: İslâm ülkesi de olsa Hıristiyan ülkesi de olsa Doğu, ister göç etmiş olsun ister fetih yoluyla sağlansın, insana Batı'da olduğundan daha iyi davranır. «İslâmiyet müsamahalıdır, çünkü çöl insan yönünden yoksuldur, çünkü daima insana ihtiyacı vardır, insanları bulunca onları oldukları gibi kabul etmekten memnundur. Hıristiyan dünyası ise başka yolları kullanır. (...) İster Sicilya'da, ister İspanya'da, isterse daha sonraları Balkanlar'da olsun çok uzun süre içinde ve kendiliğinden Müslüman olmuş yerleri yeniden ele geçirince, onun buraları yeniden kazanma şekli çok kere müsamahasızlığın etkisi altında kaba, sert ve kıyıcı olur. Sayının kanunudur bunu böyle yapan. Hıristiyanların yeniden fetihlerinin gerisinde hep kolon yığınlarının arzuları ve yönetici sınıf siyasetinin bunlara benimsettiği sinsi baskılar vardır. Önüne geçilmez bir doğa kanununun gereğiymiş gibi, sayılarıyla müsamahasızlığı doğuran işte bu kolonlardır» (771)

Bütün on altıncı yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğuna iki tür insan katılır; fetih sonucu İmparatorluk uyruğu haline gelenler ve ülkeye göçenler. İlk durumda, da-

(771) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

ha ileri bir sömürü düzeyinden daha az ileri bir sömürü düzeyine geçen topluluklaria karşı karşıya gelinir ve bazen bütünüyle bölgenin ekonomik durumu gerilese bile, bölge sakinlerinin hayatının daha fazla güçleştiği söylenemez. «Senyörlük zamanında adanın [Kıbrıs'ın] zenginliği, bağlar, pamuk tarım işletmeleri ve şeker kamışı tarlalarıydı. Bu sonunculardaüretim çok ama çok düşüktü. Zenginlik ama hangi zenginlik? Cenovalı ve Venedikil bir aristokrasinin zenginliği. Zenginlik, ama hiç de adanın yerli halkının Ortodoks Yunanlıların zenginliği değil. Zaten Türk fethi adada sosyal bir devrime yol açar. Bir ingiliz denizcisi bunu 1595 yılına ait ilgi çekici bir görgü tanıklığıyla nakleder. Kıbrıslı bir tüccar kendisine, eski Cenovalı ve Venedikli senyörlerin artık in cih top oynayan harabeye dönmüş saraylarını göstererek, adanın hikâyesini anlatmıştı. 1571 yılında bu senyörlerin, köylülerine yaptıkları akla gelmedik zorbalıklarının adil cezası olarak boyunları vurulmuştu. Peki daha sonra ne oldu? Venediklilerin gidişini, ham pamuğun, pamuk ipliğinin ihracatındaki bir düşüş ve bağların verimsizleşmesi izledi. Bu durum öylesine belirlidir ki, Venedik, şarap imalâtında kullanılan ve adada artık işe yaramaz hale gelmiş pahalı tulumları tüccarlarına gerisin geriye satın aldırtabilecektir. İş buraya varınca herkes Kıbrıs'ın gerilemesinden söz eder. Ama kimse çıkıp da —asıl bilinmek istenen de budur— Türk egemenliğinin, ada sakinlerinin hayat düzeyinde bir düşme ifade ettiğini söyleyemez.» (772)

Böylece yüzyılın sonunda sistem çözülmeye uğramadan önce, Osmanlı idaresi Adaların ve Balkanların Ortodoks halkları arasında kendine daha çok müttefikler bulur. «Yunan ruhban sınıfı hiç şaşmamacasına, Venedik'in ve genel olarak Batılıların en ısrarlı hasımları safında yer al-

(772) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

dı. Oysa, bu sınıfın üyeleri İstanbul'daki padişaha karşı bir ayaklanmanın hazırlandığı her keresinde, zihinleri sükûnete davet etmek ve Rumların hayatını idame ettirmelerinin bu sükûnete bağlı olduğunu açıklamak amacıyla hep araya girmişlerdir.» (773)

Fetih yoluyla uyruk kılınan yığınlar reaya statüsünde düzenle bütünleşmişlerse de, Batı'daki insan fazlasından meydana gelen göçmenler için durum aynı değildir. «(...)Kalabalık saflar halinde Hıristiyan dünyasından İslâm dünyasına girmek için itişip kakışırlar. İslâm dünyası serüven ve kâr imkânlarına açık görüntüsüyle bunları kendine çeker ve karşılığını öder, çünkü onlara ihtiyacı vardır. O çağda yaşamış bir yazarın ifadesiyle, bunların yüzbinlercesi Türkiye'ye göçerler ve bu, sadece bu ülkeye gelip kendi dinlerinden dönmeye can attıkları için olmaz. Osmanlı sultanının zanaatkârlara, dokumacılara, gemi inşaatı uzmanlarına, usta denizcilere, top dökümcülerine, bir devletin temel gücü olan 'hırdavat' işçilerine (maden işçileri kastediliyor) ihtiyacı vardır. Montchrestien 'Türkler ve diğer birçok uluslar bu durumu çok iyi bilirler ve bunları bir kere ele geçirince bir daha koyvermezler' diye yazar. Belki de tam bilincine vararak değil ama Türkler kapıları açık tutarlar, Hıristiyanlar ise tersine kaparlar. Sayıların ürünü olan Hıristiyan müsamahasızlığı insanları çağırmaz; iter, olmazsa kovalar ve onun kendi alanından kovup attığı herkes —1492'nin Yahudileri, on altıncı yüzyılın ve 1609'un İspanya Berberîleri— elbette gönüllüler topluluğuna eklenir. Hepsi de herkes için yer ve imkânlar bahşeden İslâm ülkesinin yolunu tutar.» (774)

Böyle olunca, bütünleşme düzeyiyle ilgili olarak iki ayrı kategori belirlenebilir. Başka ülkelerden yığın halinde

(773) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(774) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

kapı dışarı edilmiş etnik topluluklar özellikle de İspanyol Yahudileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun uyruğu olup çıkarlar. Bunlar zanaat ve ticaretle uğraştıklarından şehir halkının önde gelen unsurları arasına girerler. Bunun yanı sıra, Batı uyruklular «Doğu'nun İskeleleri» nde konsoloslar yönetiminde bulunan ve kapitülasyonlarla sağlanmış imtiyaziara sahip sömürgeleşmiş merkezlere yerleşirler ve uluslararası büyük ticaretle uğraşırlar. Yavaş yavaş likleri ikincilere bağımlı hale gelir ve yerli ya da «İmparatorluk uyruğuna geçmiş» azınlıklar, imtiyazlı Batılı azınlıkların sömürü düzenini sürdürüp kökleştirirler.

«1492'de İspanya'dan kovulan Yahudiler, İstanbul ve Selanik'te yokluğu hissedilen ne varsa hepsinin ticaretini çekip çevirmenin sağlayacağı çıkarı hemencecik anladılar. Böylece hurdacı dükkânlarını, Latin, Yunan veya İbrani harfleriyle basım yapan ilk matbaaları açtılar, simli dokuma imalâthanelerini kurdular. Rivayete göre Kanunî Sultan Süleyman'ın ordusunu vurucu sahra topçusuyla donatan ilk muharrik top kundağını da onlar yaptılar.» (775) Daha sonraları, yerli azınlıkların doğrudan doğruya büyük ticarete atıldıkları ve Akdeniz'in eski güçlerinin ayağını kaydırıp onların yerini aldıkları da görülür. «İmparatorluğun büyük tüccarları denebilecek olanların, Ragusalıların, Venediklilerin, Cenovalıların hemencecik ve hızla gerilemeleri bir şeylerin ifadesidir. On beşinci yüzyılın sonlarında İmparatorluğa göçen İberik yarımadası Yahudileri Kahire'de, İskenderiye'de, Halep'te, Trablusşam'da, Suriye'de, Selanik'te ve İstanbul'da büyük ticarî mevkileri yavaş yavaş ele geçirirler. Venedikliler birçok kere Venedik mallarını alıp başkalarına satan Yahudilerin kötü niyetlerinden yakınmamışlar mıdır? Zaten bir süre sonra, bunlar ikinci el mesleğiyle de yetinmez olurlar, Ragusalılar ve Vene-

(775) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

diklilerle doğrudan doğruya rekabete girerler. Yahudilere Ermeniler de katılır ve onlarla yarışa başlarlar. Bunlar, on yedinci yüzyılda gemiler kiralayıp Batı'ya gidecek olan Şah Abbas'ın (*) ticarî yayılmasının simsarları haline geleceklerdir. İtalyan tüccarlardan meydana gelen ve bir zamanlar bütün Akdeniz'in hâkimi olan zengin burjuvazinin halefleri işte bunlardır.» (776) Bu şekilde sömürge mekanizması ülkeye temeline kadar nüfuz eder. Eğer sömürü on dokuzuncu yüzyılda en üst düzeyine varmamışsa bu, İmparatorluğun direnç derecesinden çok, Avrupa'daki sınaî ve kapitalist gelişim derecesine bağlıdır.

Böylece, uzun süre bir altın çağ gibi düşünülen coğrafî yayılma, diyebiliriz ki ekonomik bir bozgunla birlikte yürür. İşte sistemin sarsılış ve çözülüşünü dış görünüşüyle hayli parlak gibi görünen dış siyasal durum kadar, bu bozgunun ışığı altında da incelemek gerekir.

BUHRANIN İLK BAŞLARI

I — DEVLET HAZİNESİ VE DEVLET MEMURLARININ BOZULUP YOZLAŞMASI

Sözünü ettiğimiz ekonomik durumun doğrudan sonuçları, bir yandan malî buhran öte yandan yönetici sınıfın kendini yeni sömürü biçimlerine uydurup bunlarla bütünleşmesi olur.

1527 yılında Devlet'in haricî hazinesinin (esas imparatorluğa bağlı beylikler tarafından ödenilen yıllık vergilerle ve savaş yağmasıyla beslenip Saray'ın özel giderle-

(776) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(*) İran Şahı 1. Abbas (Ç.N.)

rine tahsis edilen dahilî hazinesinin karşıtı olarak, **kamu** giderlerine tahsis edilmiş bulunan hazine) gerçek **gelirleri** 277.244.782 akçe ve giderleri 200.126.393 akçedir (777). Aynı yıl florinin değeri 55 akçedir (778). 1564 yılında **gelirler** 183.098.000 akçeye düşer ve bütçe ilk olarak 6.569.000 akçelik bir açık verir (779). Bundan sonraki yıllar bir düzelme meydana gelir ama 1584 devalüasyonu florlyl 60 akçeden 120 akçeye yükseltir. Gelirlerin o günün akçesiyle topu topu 293.400.000 akçeye vardığı 1592 yılında ise, devet hazinesinin açığı 70.000.000 akçeye çıkar. O dönemde, kamu giderlerinin eksiğini kapamak üzere ilk defa dahilî hazineden haricî hazineye aktarma yapılır (780). Ama akçe düştükçe düşer, flori 220 akçeye kadar yükselir. 1598'de haricî hazine gibi, dahilî hazine de sıfırı tüketir. Tek çözüm, akçeler biraz daha geçerlik kazansın diye Saray'ın gümüş takımlarını darphaneye eritilmeye göndermektir. Böylece flori 180 akçeye düşer. 120 akçeye düşürmek için 1600 yılında ikinci bir ameliye gerekecektir (781). Ama bu uzun sürmez, 1611 yılında flori gene 200 akçedir (782).

Bir yandan hazine suyunu çekerken, öte yandan vezir-i âzamlardan başlayarak büyük devlet memurlarının yüklerini iyice tuttuklarına tanık oluruz. İktidarın bu mutlak olduğu kadar geçici sahipleri, bürokratik silsilelerin yüksek kademelerine tırmanmayı sağlayacak anahtarları yani servet biriktirmedeki bu tek ve gerçek kaynağı ellerinde tutarlar. Üstelik bunlar büyük siyasal ve ekonomik teşebbüslere, uzun vadede siyasal ve ekonomik bakımdan

(777) BARKAN Ö.L. «H. 933—34 (1527—28) Mali Yılına...»
(778) BELDICEANU N. «La crise monetaire...»
(779) BELIN M. «Essais sur l'histoire économique...»
(780) BELIN M. «Essais sur l'histoire economique...»
(781) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt III.
(782) BELDICEANU N. «La crise monetaire...»

felâketli sonuçlar getirecek bile olsa birçok kârlı savaş harekâtına, bazı hasımların işine yarayacak barışlara, kendilerine diğerlerinin zararına haklar bahşeden kapitülasyonlara, v.b. yeşil ışık yakmakta pek ustadırlar.

Bu yüzdendir ki, üç sultana vezir-i âzamlık eden ve on altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en göze çarpan şahsiyetlerinden biri olan Sokullu Mehmet Paşa «Devlet katında mevkilere aday olanların sunduğu devamlı armağanlardan meydana gelen hadsiz hesapsız bir gelire sahiptir. Gerlach şöyle yazar : 'Mehmet Paşa altından ve değerli taşlardan müteşekkil akıl almayacak bir servete sahiptir. (...) Kim yüksek bir mevkie konmak isterse, ona yüzlerce, binlerce duka altınlık armağanlar sunmak ya da ayağına atlar, oğlanlar taşımak zorundadır'.» (783)

Böyle olunca insan bazen «bir kadırganın yıllık masrafının inşaat masrafı kadar, yani 1560'larda 6 bin duka altını tuttuğunu» (784) bildiği zaman, 100 ya da 200 kadırgayla, bin bir tantana koparark Akdeniz'e açılmanın amacı nedir diye sorar. «Bu amaç olsa olsa basit bir yağma hareketi değil midir? Herkes sandığını doldurur. Sandıklar dolunca da tekrar Doğu'nun yolu tutulur. Dönüşten hemen sonra ısrarla yayılan ama doğru olup olmadığının araştırılması imkânsız rivayetlerde de belirtildiği gibi, İspanyollardan ya da Cenovalılardan alınan büyük rüşvetler sonucu seferler yarıda kesilir.» (785) 1552 yılında Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasının seferden pek erken dönüşü, 1553 yılında ise, tersine sefere geç çıkışı üzerine, işte böyle rivayetler dolaşır. Bu sefere geç çıkma işinde Germen İmparatorluğu tarafından satın alınan Vezir Rüstem Paşa'nın da parmağı olabilir. «1554 yılında da,

(783) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(784) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(785) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

Turgut Reis sefere çok geç çıkar ve Napoli kıyılarını şöyle bir dolaştıktan sonra hemencecik gerisin geriye Doğu'nun yolunu tutar. Fransa'nın adamları bunu ihanet sayarak karşı çıkarlar ve Kaptan-ı Derya'yı görevinden uzaklaştırmağa çabalarlar.» (786)

Bu ithamlar sonraları daha açık seçik hale gelir. 1580 yılında, Fransa'nın İstanbul büyükelçisi De Germigny, Henri III'e şunları bildirir: «Müteveffa Mehmet Paşa (Sokullu Mehmet Paşa kastediliyor), bendeniz büyükelçi olarak bu Saray'a gelmeden önce, mösyö Mariglian'ın (İspanya'nın Osmanlı Sarayı nezdindeki büyükelçisi), barışı ve İspanya kralının işlerini kolaylaştırması amacıyla kendisine vadetmiş olduğu ellibin duka altın liralık armağan karşısında yelkenleri suya indirmişti. Daha sonra, elçi bu işe kendi sultanına gördüğü hizmetten daha büyük bir hırsla sarılan Ahmet Paşa'ya da ayrıca otuz bin duka altını vaatte bulunmuş olsa gerektir.» Sonra da muhatabına şunları yazarak devam eder: «Mümkünse Berthier, şöyle hareket edilmeli. Kral, Yeniçeri Ağası İbrahim Paşa'yla, padişahın donanma komutanı Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa'ya Paris kumaşlarından pay ayırmayı unutmamalarını krallık meclisi üyeleriyle hazine bakanına buyursun.» (787) Öyle görülüyor ki İmparatorluğun ileri gelenleri bir yandan nüfuzlarını en çok pey sürene satmakta, öte yandan da kendilerini uluslararası ticarete kaptırmaktaydı. Hazinenin tek avuntusu, ecelleriyle öldükten ya da hâlledildikten sonra büyük devlet görevlilerinin maliarına el konulabilmesiydi. «Böylece Türk devleti kendi memurlarının mallarının yağmasına katılır.» (788)

---

(786) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

(787) Saray'a iletilmek üzere M. de Germigny tarafından 5 eylül 1580 de katip Berthier'ye verilen talimat. Zikreden TES. TA L. «Recueil des traités...»

(788) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

II — ZANAAT ALANINDA BUHRAN

Doruktan başlayan bu yozlaşma, bütün devlet memurları bünyesine yayılır ve sistemi içten içe kemirir. Bunun yanı sıra ekonomik buhran kurumlardaki çözülme sürecini başlatır.

Avrupa'yla Osmanlı İmparatorluğu arasında bağımlılık ekonomisi ilişkilerinin kurulması yani hammadde ihracatıyla işlenmiş madde ithalâtı, ticaret kadar zanaatı da etkiler. Ticaret Batı'ya açılan iskelelere ve buralarla işbirliği halindeki ülke azınlıklarına bağlanınca, zanaatkârlık iki misli etki altında kalır hale düşer. Ülkedeki zanaat üretimi hem evsaf, hem miktar ve hem de fiyatlar bakımından tutucu bir siyaset izlemekte devam eden Devlet'in denetimindedir. 1582'de İstanbul kadısına yazılan bir buyrukta, kumaş fiyatları yirmi yıl öncekiyle aynı olarak tespit edilmiştir (789). Ama paranın değerindeki düşüş bir yana, hammaddeler yüzünden fiyatları bu düzeyde tutmak imkânsız hale gelmiştir. Avrupalılar büyük miktarlarla pamuk, deri, mum satın alırlar ve bu hammaddeler ülkedeki zanaatkârlar için arandı mı bulunamayan nadir nesneler olup çıkar. Batılı tüccarlar sahip oldukları altın miktarından dolayı fiyatları yükseltebilirlerse de, imalât ve satış fiyatı şartlarıyla bağlı olan Türk zanaatkârları aynı yolu izleyemezler. 1567 yılında Devlet, Ege bölgesi dokumacılarına 150.000 parça civarında yelken bezi ısmarladığı zaman, zanaatkârlar Avrupalı tüccarların ipliği toptan satın almış olmaları yüzünden bu kadar miktar mal teslim etmelerinin imkânsız olduğu cevabını verirler (790). Yani satın alış fiyatlarıyla satış fiyatları arasında sıkışıp kalan zanaatkârlar, hammadde sağlayamadıkları gibi Batı'dan

(789) CEZAR M. «Osmanlı Tarihinde Leventler» İstanbul 1965.
(790) AKDAĞ M. «Celâlî İsyanları»

gelen ucuz mamul maddelerle de rekabete giremezler. Devlet her zamanki gibi hammaddelerin ihracatını yasaklayarak tepki gösterir. Ham pamuk, pamuk ipliği, kurşun, balmumu, koyun postu, deri, tabaklanmış postlar, içyağ, zift yasak listesindedir. Ama sorunu etkilemeyen bu tedbirler sonuçsuz kalır; her şey kanuna aykırı ve gayri meşru yollardan olacağına varır (791).

III — TIMAR KURUMUNUN GERİLEMESİ

Ekonomik keşmekeş, şehir çevresinin dışında, doğrudan doğruya düzenin büyük kurumlarını yani tımar ve kapıkulu kurumlarını etkileyecek biçimde yayılır.

Tımar kurumu bir yandan hem demografik hem de ekonomik evrimin saldırısına uğrar, öte yandan ise merkezî idarenin kayıtsızlığına olduğu kadar sömürüsüne de boyun eğmek zorunda kalır.

Akdeniz havzasının geri kalan kısmında olduğu gibi Anadolu'da da bütün on altıncı yüzyıl boyunca nüfus artar. Diyarbakır vilâyetinin nüfusu 1528'le 1548 yılı arasında % 64 oranında bir artma gösterir. Daha güneyde Şam için bu oran % 63'tür ve Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından (1520) yüzyıl sonlarına kadar ülkenin tümünde ortalama % 60 lık bir nüfus artışı var sayılır (792). Bu artış tımar kurumu üzerinde çifte bir etki gösterir : Hem reaya düzeyinde, hem de sipahiler düzeyinde. On beşinci yüzyıl boyunca reayanın elindeki ortalama toprağın bir çiftin hayli altında olduğunu daha önce görmüştük (793). On altıncı yüzyılda ise şartlar ister istemez iyice kötüye gitti ve

(791) AKDAĞ M. «Celâlî İsyanları.»
(792) CEZAR M. «Leventler»
(793) Bk. tablo III.

bunun bir topraksız köylüler yığını doğmasında katkısı oldu.

Ama çift topraklarındaki bölünüp küçülmenin yanı sıra, aynı demografik sebepler yüzünden tımarlarda da bir parçalanıp bölünmeye tanık oluruz. Bu da giderek sipahi sınıfının yoksullaşmasını getirir. Mali sistemin mahiyetiyle tamamlanan bir yoksullaşma.

On beşinci yüzyılın ortalarında, florinin 40 akçe ettiği bir dönemde tespit edilen olağan vergiler, flori 120 akçeye yükseldiğinde de aynı kaldı. Böylece rantının aşağı yukarı % 50 kadarını nakdî olarak alan sipahi, bir de topraklarının daralması sonucu, gelirinde bir düşmeyle karşı karşıya bulunuyordu. Sipahiye felâket getiren bu durum doğrudan doğruya Devlet tarafından toplanan olağanüstü vergiler yüzünden reaya için de öyle sanıldığı gibi elverişli değildi.

1516 yılında Mısır seferine hazırlanan Devlet, ordunun erzak ikmali için olağanüstü bir vergi toplar; nüzül resmi denen (794) bu vergi hane başına 20 akçe tutar. Kanunî Sultan Süleyman çağında bu vergiler olağanüstü olmaktan gitgide çıkar, örneğin avariz böyledir. 1521 yılında Ege kıyılarını korsanlıktan korumaya tahsis edilen donanmanın masrafları için, bu kıyılardaki halk 30 akçelik bir avariz öder. 1537 yılında Balıkesir sancağındaki haneler, kadırga kürekçilerinin geçim masrafına hane başına 50 akçeyle «katılırlar». Buna bir de vergi toplayıcısı kadıyla sancakbeyi arasında bölüşülen % 20'lik bir «hizmet akçesi» eklenir. Böylece ödenen vergi tutarı 60 akçeye varır. 1564'de Trabzon sancağı aynı amaçla hane başına 66 akçe (hizmet akçesiyle birlikte 80 akçe) öder. 1592 yılında yani devalüasyondan sonra, avarız tutarı Balıkesir Sancağı için her şey dahil 160 akçe, 1593 yılında ise An-

(794) Bk. sayfa 236

kara sancağı için 250 akçedir. On yedinci yüzyıl başlarında ise bu tutarlar 400 ilâ 500 akçe arasında bir oynama gösterir. Üstelik enflasyonist duruma ve akçenin geçerliğinin hemen hemen hiçe inmesine bağlı olarak diğer güçlükler de gelip üst üste eklenir. Akçenin değeri sürekli olarak düşürülüp buna paralel olarak da ağırlığı ve kıratıyla oynanır olunca, Devlet kendi resmi parasıyla yapılan ödemeleri kabul etmez; ödemelerin flori yani altın parayla ve ancak gerektiğinde, o da bozulmamış akçeyle olmak şartıyla yapılmasını ister. Bu ise altınla ödemede bulunmaktan daha da güçtür. Altın liraya duyulan talep, florinin karaborsada itibarî değerinin çok üstünde bir fiyatla işlem görmesi sonucunu doğurur. Buna karşılık Devlet, zaten kendi zorladığı altınla ödemelerde floriyi resmi kurun altında bir değerle kabul eder. Yani 120 akçe olduğu dönemde, Devlet floriyl 118 akçeden alır ve farkını hazineye ödenecek bir resim olarak görür. Bu resmî ya da para borsasının sonucu olan dolaplara, bir de tahsildarla yüksek devlet memurlarının kişisel oyunları gibi, köylünün hemen hemen her zaman borç almak zorunda olduğu bu paradan sağlanan faiz de eklenirse, yukarıda tespit edilenin hayli üstünde meblağlara varılır (795).

Böylece, Bulgaristan'da Tırnova kazası için 1592 yılında toplanan vergi ve harçlar tutarının, o bölgedeki tahıl üretiminin % 82,7'sine ulaştığı hesaplanmıştı. Bu tutar 1593 yılında o bölgedeki tahıl üretimiyle eşitleniyor, 1597 yılında ise onu hissedilir derecede aşıyordu (796).

İşte bu şekilde, doğrudan doğruya merkezî idare tarafından toplanan vergiler bir yandan sipahileri, öte yandan da reayayı yıkıma sürükleyerek tımar sisteminde iki kanaldan gedikler açar. Bütün on altıncı yüzyıl boyunca

(795) AKDAĞ M. «Celâlî İsyanları»
(796) MUTAFCIEVA V.P. «De l'exploitation féodale...»

taprak rantının yani ülkenin başlıca zenginliğinin taşra yönetiminden yani tımarlılar sınıfından merkezî idareye, kapıkulları sınıfına el değiştirdiğine tanık oluruz. Buna paralel olarak iki olgu ortaya çıkar: Tımarlılardan, giderek de sipahi ordusundan kapıkulu ordusu lehine yüz çevrilmesi, bir de, toprağın giderek doğrudan doğruya kapıkulları tarafından ele geçirilmesi.

IV — SİPAHİLERİN GERİLEMESİ

Bitmez tükenmez savaşlara sürüklenen Osmanlı İmparatorluğu için sipahiler ordusunun gitgide daha ele avuca sığmaz bir araç haline geldiği bir gerçektir. Kabile örgütlenmesinin bir kalıntısı olan ve kısmen onun tarafından kabul ettirilen bu sistem, Avrupa'nın büyük oluşumlarıyla hep göğüs göğüse gelmeye hazır tutulan bir imparatorluk ordusunun gereklilikleriyle zor bağdaşabiliyordu. Her yıl daha uzağa kayan askerî harekât alanları karşısında, yurdun dört köşesinden gelen güçlerin bir araya toplanması gitgide zorlaşıyordu. Ama asıl büyük engel, yeni tekniklerle ve hele yeni silâhlarla sürekli talim yapabilme imkânsızlığından doğuyordu. Ancak kışlada her an silâh başına çağrılmaya hazır bir ordu buna imkân sağlayabilirdi. Osmanlıların savaş meydanlarındaki ve müstahkem mevki kuşatmalarındaki başarıları, ağır topçuyu büyük ölçüde kullanmalarına bağlı olduğu gibi on altıncı yüzyıldan itibaren Avrupa'da da ateşli silâhların piyade birlikleri içinde yaygınlaşmış olması dengeyi çok kere Batılılardan yana kaydırıyordu. Osmanlılar bazı yeniçeri birliklerini tüfekle donatarak aynı yolu izledilerse de, sipahiler ve diğer yardımcı güçler için bu mümkün olamamaktaydı. Nitekim, Avusturya üzerine yapılan akınlar sırasında bütün akıncı birlikleri kendilerinden sayıca çok daha az ama tüfeklerle donatılmış Alman güçleri tarafından imha edilince, Os-

manlı devlet yetkilileri ilk fırsatta bu işi halletmeye karar verdiler. «(...) Birisi Rüstem Paşaya, İranlılara karşı sefere çıkarken bu tüfeklerden tedarik ederek iki yüz kadar süvariyi ateşli tüfeklerle techiz edip düşmana dehşet salmasını bu suretle ağır zayiat verdirmesini tavsiye etmişti. Rüstem Paşa bu tavsiyeyi tuttu. Silâhlı süvari müfrezesini techiz etti. Kendilerine güzelce talim yaptırdı. Süvariler bu silâhlarla yarım gün kadar yolculuk yapınca tüfeklerin işe yaramayacağı anlaşıldı. Her saat tüfeklerden bir parça kırılıyor, düşüyor, kayboluyordu. Tüfekleri tamir edecek de pek az kimse vardı. Bu suretle tüfeklerin ekserisi işe yaramaz bir hale geldi. Askerler bu silâhı taşımak istemiyorlardı. Bu tüfekler, Türklerin çok önem verdikleri temizlik hissini de rencide ediyor, elleri pislenip üniformaları kirleniyordu. İki yandan sarkan torbaları ve barut kapları ile bu askerler arkadaşlarının diline düşüyordu. Onlarla alay ediyorlardı. Bu silâhlı süvarilere eczacı diyorlardı. Nihayet başa çıkamadılar. Rüstem Paşa'ya şikâyette bulundular. Kırılmış ve bozulmuş tüfeklerini gösterdiler. Düşmanla karşılaşınca bunlardan ne hayır gelir dediler. Bu tüfeklerden kendilerini kurtarmasını ve alıştıkları silâhlarını geri vermesini paşadan rica ettiler. Rüstem vaziyeti iyice mütalâa ve mülahaza ettikten sonra 'pekalâ' dedi. Onlar da eski ok ve yaylarına kavuştular.» (797)

Bir sosyal sınıfın anlayış biçimi ve buna ek olarak pratik sorunlar, tımarlı birliklerin modernleşmesini engelledi. Yeniçeriler ilerlemenin ve etkinliğin uç noktasındayken, sipahilerin eskiye dönüklüğü bunun zıddını yaratıyordu. Böylece toprak rantının doğrudan doğruya devlet eliyle kaldırılması, her şeyden önce bu aykırılığın ayan beyan kılınmasıydı ve bu maddî kaynakların çok büyük bir kısmı durmadan büyüyen kapıkulları kitlesinin maaşlarını öde-

(797) BUSBECK «Ambassade et voyages...»

mekte kullanılıyordu. 1526 - 1563 yıllarında maaşlı ordunun tümü 41.479 kişiydi ve bunlar yılda 122.300.000 akçe tutarında maaş alıyordu. 1546 yılında bu rakamlar 48.316 kişi ve 126.400.000 akçeye; 1588 - 1589 yılında 64.425 kişi ve 178.200.000 akçeye; 1595 yılında 81.870 kişi ve 251.000.000 akçeye; 1609 yılında 91.203 kişi ve 310.833.000 akçeye ulaştı (798). Bu sayılarda, üzerinde durulmağa değer iki husus vardır. Birincisi, paranın devalüasyonunu göz önüne aldığımızda, maaşlar kişi sayısıyla aynı oranda artmıyormuş gibi geliyorsa da kapıkullarının tımarlara el koyma olayı hayli ileri bir düzeye varmış olduğundan alınan ücreti tek bu maaştan ibaret saymamak gerekir. İkincisi, kapıkulu mevcudundaki bu şişkinliği sadece maaşlı (ulufeli) orduyu pekiştirmek isteğiyle ifade etmek çok yetersiz kalır. Aslında bu, sistemi çözülmeye götürecek olan ve daha ilerde sözünü edeceğimiz yabancı unsurların kapıkulu bünyesine girdiğini gösterir.

Askerî küçük kır aristokrasisinin gerilemesi ve kapıkulunun denetimine giren Devlet tarafından da yüzüstü bırakılması toprak düzenine amansız bir darbe vurur. Çünkü gerçekte sipahiler sistemde ikili bir rol oynamaktaydılar : Mahalli yöneticilik ve savaşçılık. İkincisinin battal olması, sstemin sürmesi için gerekli olan ilkini de yok olmağa götürür. Böylece de, toprak ve toprağa bağlı reaya en güçlü olan için tatlı bir av haline gelir.

V — TOPRAĞIN GASPEDİLMESİ

Toprağın gaspedilmesi birbirinden farklı iki kategori halinde belirir. Biri tımarın biçimini ya da görünümünü korur, öteki ise onu toptan dönüşüme uğratır. İkinci kategoriyi kendi içinde ayrıca iki tipe ayırabiliriz; tımarın,

(798) BELIN M. «Essais sur l'histoire économique...»

malikâne ve özellikle vakıf gibi sistem içinde bilinen ve kabul edilmiş olan mülkiyet biçimlerine dönüşümü, bir de tamamen yeni mülkiyet biçimlerine girişi.

Birinci tip, resmî ya da resmîleştirilmiş yollardan oluşur. Çok kere hükümdar büyük devlet görevlilerinden birine, genellikle de vezir-i âzamına tam mülkiyet halinde toprak bağışlar. Müsaderesini ve Devlet'e dönüşünü önlemek için bu gibi topraklar vakfa dönüştürülür. Bazen hükümdarın Devlet'e ait bir toprağın vakıf haline getirilmesine doğrudan doğruya izin verdiği de olur. Bu vakıf türü Şeriat'a göre «gayri sahih» sayılsa bile, gene de diğer vakıflar kadar fiilî ve temellidir (799). Bu arazi temliklerinden devlete gelen zararın on yedinci yüzyıl ortalarında 40 - 50 bin kişilik bir ordunun yıllık ulufesine eşit olduğu söylenir (800). Bu tarzda bırakılan topraklar çok kere padişah haslarına (havass-ı hümayun) aittir. Doğrudan doğruya veya vakıf aracılığıyla bunlardan yararlananlar ise, ya Devlet'i yolarak ya da uluslararası büyük ticaret yoluyla zenginleşmiş yüksek devlet görevlileri ve onların soyu sopudur. Büyük yükümlülüklerin hâlâ birinci kuşaktan kapıkullarına yani sarayda ya da kışlada yetiştirilmiş kullara düştüğü böyle bir çağda, bunların soyundan gelenler hem idarî görevlerle hem de ticaretle meşgul olan ulema kategorisiyle bütünleşir. İşte genel olarak bu ulema kategorisi, tımarların yukarıda andığımız ikinci tip değişikliğe uğramasından yani «çiftlik» haline dönüşmesinden yararlanan başlıca unsurlardan biri haline gelir. Çeşitli mertebelerde yararlanıcıları bulunan tımar düzeninin, basit ve saf tam mülkiyet halinde bir tarım işletmeciliğine dönüşmesi demek olan «çiftlik», tefecilik sorununa bağlıdır. Onun için «çiftlik» düzeninin yararlanıcılarını, diğer kategoriler

(799) CEZAR M. «Leventler»
(800) KOÇİ BEY'e atıf yapan CEZAR M. «Leventler»

hepten dışarıda tutulmasa bile, asıl nakit para sahipleri arasında yani ulema ve ulufeli ordu mensupları içinde aramak gerekir. Vergilendirmenin on altıncı yüzyılın ikinci yarısında aldığı mahiyet, çiftlik resminin ilkbaharda ödenmesi gibi reayaya pek de uygun düşmeyen diğer adetlerle ve bu yüzyıl boyunca daha da ciddi bir durum alan müzmin para darlığıyla birleşince tefeciliği kaçınılmaz hale soktu. Dinî mevzuat en çok % 15'lik bir faiz haddine izin verirken, bu hiç bir zaman % 30'un altına düşmemiş, uygulamada ortalama % 60 olmuştur (801). Yüzyılın sonlarına doğru faiz haddi yükseldikçe yükselir. 1602 yılında Tokat'ta ayda % 30 faizle borç para veren yeniçerilerden hatta acemi oğlanlardan söz edilir.

Tefecilik iki yolla uygulanır: Birincisi borç para vererek, ikincisi tarımsal üretimi hasattan önce satın alarak. 1565 yılında Mora sancakbeyine gönderilen bir buyrukta, ürünü önceden satın alıp sonra reayaya yeniden satan, bu yolla birkaç yılda % 1000 kâr sağlayanlardan söz edilir (802).

O çağa ait metinler ulema arasında sık sık kadılardan ve müderrislerden söz eder. Bu işi yapan diğerleri ise, bu işte uzmanlaşmış sıradan tüccar ve zanaatkârlardır. Kapıkullarına gelince, onların bu alana atılışları, taşrada gözükmeye başlamalarıyla aynı tarihte yani 1559'dan sonra olur.

Reayanın bir yıldan ötekine zincirleme borçlanma durumu, giderek tefecinin avucu içine düşmesine sebep olur; tımar kurumunun gevşekliği de tımar toprağının özel mülkleşmesine ve çiftliğe dönüşmesine imkân verir. Ayrıca birçok reayaya ait olan bir arazi parçası bir tek kişinin

(801) AKDAĞ M. «Celalî İsyanları»
(802) AKDAĞ M. «Celâlî İsyanları»

elinde yoğunlaştığı zaman, bu reayadan bir kısmının işletme açısından işe yaramaz hale geleceği, bunun sonunda da kovulup topraksızların saflarını sayıca çoğaltacağı besbellidir.

Tımarın bu köklü dönüşümünden ayrı olarak bir de biçimin az ya da çok bozularak varlığını sürdürdüğü birçok durumlar vardır. Burada söz konusu olan, reayanın durumu hep aynı temeller üzerinde yönetilir kalırken, tımarın varlık sebebi olan sipahinin ortadan kalkışıdır. En işlerlik kazanan durum, tımarların yeniçerilere ya da askerlikle uzak yakın hiç bir ilişkisi olmayan kişilere verilmesidir. Bunun yanı sıra idarî cihazda yüksek mevki sahibi kişiler, genellikle de bu alanın çok yakınında yer alan sancakbeyleriyle beylerbeyleri, birçok toprak biriminden bir arada yararlanmak amacıyla tımarları sipahilikle hiç bir ilgisi olmayan ve zaten bu durumdan yararlanmayan itibarî kişilere bırakırlar. «Beylerbeyiler ve sancakbeylerinde ve vüzera ağalarında ve müteferrika ve çavuş ve küttab zümrelerinde ve dilsiz ve cüce taifeslnde ve nüdemai padişahide ve bölük halkının ekâbirinde nice tımar ve zeametler olub kimi hizmetkârları üzerine ve kimi azadsız kulları üzerine berat ettirmişlerdir. Nâm, ademlerlnln, mahsulûn kendileri yeyüb, içlerinde adem vardır ki yirmi otuz, belki kırk elli miktarı zeamet ve tımarı bu tarık ile alub, mahsulün kendüler ekledüb sefer-i humayun vâkl oldukça yoklamada mevcut olsun deyü bir iki bin akçe harçlık verüb, cübbe ve cevşan yerine aba, kebe glydürüb, blrer semerli beygir ile sefere gönderüb, kendiler evlerinde zevk-ü safa ve seyr-ü sohbette olub âlem harab olsa aynlerine almazlar, ve iyazen billah dünyayı düşman alsa sefer nedir bilmezler.» (803)

---

(808) KOÇÎ BEY «Risale», atıf yapan CEZAR M. «Leventler»

Bu durum yalnız sipahileri değil reayayı da etkiler. Çünkü tımar görünüşte aynı bile kalsa, hemen hemen hiç bir zaman doğrudan doğruya sipahi tarafından yönetilmez; toprağı gaspeden yüksek devlet görevlileriyle köylü arasına mültezimler girer. Bu aracılar arttıkça reaya için durum daha da güçleşir. Öte yandan Devlet denetimi hemen hemen tamamen yok olduğu için reayanın hepten sömürülmesine hiç bir şey engel olamaz.

Böylece Osmanlılarda on altıncı yüzyıl, sistemin dengesini çözüntüye uğratırken çelişkilerini ayan beyan hale getirir. Bu çelişkiler, ifadesini bütün bu dönem boyunca esas Anadolu'da ortaya çıkan birbirine zıt kümelerde bulur. Sömürenlerle sömürülenler belirlenir. İlkleri hem kendi aralarında hem de ikincilerle mücadele halindeyken, bu ikinciler yani sömürülenler, ne yapıp ne ettiklerini bilmeden körü körüne çırpınır dururlar. Bu büyük parçalanış, tarihin kapılarını hem yüzyılın hem de onunla birlikte İmparatorluğun ihtişamının ve Batı egemenliğine karşı çıkışın en son umutlarının üzerine kapar.

VI — HALKTAN GELEN İLK TEPKİLER

Sömürücü kategoriler üç küme çevresinde kutuplaşır: ulema ve genel olarak taşra şehir burjuvazisi; eyalet yönetiminin yüksek kademesi ve kapıkulu ordusu. Birinci kümenin başında, servetleri gibi görevlerini de güçlerini arttırmakta kullanabilecek olan kadı ve müderrisler bulunur. Ulema sınıfının koruyucuları ve genellikle şehirli olmaları yüzünden, bunlar sancakbeyleri ve subaşılarla sürekli bir karşıtlık içindedir. Sancakbeylerinin sancağın askerî komutanına, subaşıların ise şehrin idarecisi olarak kadının sivil yetki alanına bağımlı bulunmaları normaldir. Ama kişisel çıkarlar için mücadele edildiği böyle bir çağ-

da, asıl önemli olan askerî sınıftan olanlardır. Kadıların başkente gönderdiği raporlar bunlara ait şikâyetlerle doludur. Ama onlar kadılara karşı kaba güce bile baş vurmakta tereddüt etmezler. Taşraya gelen ve her üç ayda bir verilen maaşları sayesinde ellerinde nakit para bulunan yeniçerilere gelince, bunlar ticarete ve tefeciliğe atılarak sömürücülerin üçüncü kanadını oluştururlar.

Bu çağdaş şartların aleyhine işlediği kategoriler, tabii ki reaya ve sıradan sipahilerdir. Tımarın yıkılmağa yüz tutması en çok bu iki kategoriye zarar verir.

Tımar kurumunun gerilemesine yol açan sebepler bir topraksız reaya kitlesi, yani toprağa bağlanıp kalmak gibi bir mecburiyeti olmayan hareketli bir kitle yaratır. Bu kitleye bir de, vergilerini ödemeye gücü olmayan, açlık, eşkiyanın ya da devlet memurlarının çapulculuğu gibi çeşitli sebeplerden ötürü toprağını terketmek zorunda kalan «çift bozan» ları da eklemek gerekir (804).

Topraktan bu kopuşun asıl sebepleri, kır cemaati çerçevesi içinde beliren durumlardan ileri gelir. İtilim halinde ve bir yerde tutunup durulamayan bir hareketlilik, köyde kısmen ya da toptan bir çözülmeyi doğurur. Bunda, on dokuzuncu yüzyıl Batı Avrupa'sında sanayileşmeye bağlı olarak ortaya çıkan kırlardan göç olayında olduğu gibi dıştaki bir çekim merkezi de söz konusu değildir.

Düzenden kopan ve onun tarafından özümlenemez hale gelen bu kitle, her şeyi kendine çekecek ve en sonunda bütünü yıkacak olan bir çığın ilk nüvesini meydana getirir. Yüzyıl başındaki Şiîlik hareketi, göçebe aşiretlerle Orta ve Doğu Anadolu'da Osmanlıların ele geçirdiği eski beyliklerin askerî aristokrasisinden gelen bir tepkiye dayansa bile, düzeni yerinden sarsan bir unsur oldu. II. Bayezid'in oğulları padişah olan kardeşlerine karşı ayakla-

(804) «Çift bozan» ya da «Leventlik» harçları için bk. sayfa 217

nırken, bu unsurdan yararlanmanın yolunu aradılar. Şehzade Ahmet, aşiret unsurlarından başka, Şîîlikle ilgili karışıklıklar sırasında topraklarından olan köylülerden toplanmış beş yüz ücretli askerden oluşan bir ordu meydana getirdi (805). Taht kavgası veren bu güçlerin kırılmasından sonra, ayrılıkçı her unsurun imhasının yanı sıra Devlet bunları yeniden kazanmayı da dener. Yavuz Sultan Selim isyancı ordunun içinden üç bin kişiyi, Mısır seferinde yararlanmak üzere askere alır (806). Ama yüzyıl sona ermeden önce bu teşebbüsün arkası gelmiş midir bilinmez.

Yavuz Sultan Selim'in aldığı köklü tedbirler Mısır seferi süresince durumu dizginlemeğe yeterlidir. Ama ertesi yıl yani 1518'de mehdici iddialar ileri süren Amasyalı Şiî bir sipahinin elebaşılık ettiği bir ayaklanmayla kargaşalıklar yeniden başlar (807). Bu kısa süreli ve o zamanın resmî tarihi güncesine göre o kadar da önemli olmayan ayaklanma, çağındaki kargaşalık sebeplerinin kendine has özelliklerini içinde taşımasıyla ilgi çekicidir. Üstelik ayaklanmaya baş çeken sipahinin adı olan Celâl, daha sonraları merkezî iktidara karşı mücadele veren herkesin ortak adı haline geldiğine göre, bu olgu halkın gözünden de kaçmamışa benzer. Bundan sonra benzeri hareketler «Celâli» adını alacaktır.

Türkmen aristokrasisine mensup olanların baş çektiği, Orta ve Doğu Anadolu aşiretlerince beslenen ayaklanma hareketleri, yüzyılın ikinci on yılı boyunca aralıksız devam eder. Bunların dinî ve tabir caizse millî bir nitelikleri vardır. Daha sonra bunların özümsenmesi gerçekleşir. Ama kötü gidişata, özellikle Şiîler ya da Türkmenlerde değil, bütün Anadolu halkı üzerinde etkisini duyuran bir çe-

(805) CEZAR M. «Leventler»
(806) CEZAR M. «Leventler»
(807) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt II, Ankara 1964.

ki düzen verme söz konusudur. Böylece Şiî ve Türkmen sorunu Anadolu halkının genel sorunları içinde eritildikten sonra, bütün ülke yüzeyinde bir kaynaşma başlar.

Yukarıda saydığımız sebeplerin, bütün on altıncı yüzyıl boyunca giderek ağırlaşması, genellikle «levend» diye adlandırılan topraksızlar ve çiftbozanlar yığınını büyütmeye yarar. Aynı olgular, baş döndürücü bir hız alan nüfus hareketleri, ekonomik buhran, bütün Akdeniz alanında kendini açığa vururken benzeri tepkiler doğar. İşsiz güçsüz yığınlar, yağmacılar, eşkiyalar bütün Akdeniz dünyasında kol gezer. «Bir gün haydutlar güpe gündüz Regglo şehrine daldılar. Top da getirdiler. Evin birisinin kapısına dayandılar, kırıp içeri girdiler, hane halkını öldürdüler. Şehrin valisinin eli kolu bağlı kaldı; şehir halkından kimse emrine uyup da, onun yardımına koşmadı.» (808) Ama Batı Avrupa'nın ekonomik durumu, bu yığınları büyük çapta mas etmeğe imkân verir; Türkiye içinse durum aynı değildir. Ekonomik alandan başka kapıkullarının devşirilmesindeki özellik dolayısıyla, askerî alan da bu yığınlara kapalıdır. Böylece bu unsurlar bir defa düzenin dışına çıkınca, yapıların katılığı ve onları kabul etmedeki yetersizliği yüzünden hep dışta tutulurlar. Dolayısıyla baskılar bütün üzerinde oluşur, bu yüzden de direnç daha büyük olur. Fakat çöküş anı geldiğinde, her şey birden mahvolup gider.

Aynı şekilde taşra askerî arlstokrasisi bünyesinde, sıradan sipahilerle hiyerarşinin yüksek kademeleri arasındaki kopukluk, birincileri yoksulluğa, ikincileri ise feodalleşmeğe götürür. Mensuplarının topraklarına göz diken, zorla el koyan merkezî idare tarafından sürekli zarara sokulup yüzüstü bırakılan sipahiler, reayanın başına geçip kendilerini çapulculuğa ve eşkiyalığa verirler. Öte yanda kendi durumlarını kabul ettirmenin yollarını arayan ve oto-

(808) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

ritelerini yerleştirmek için sürekli olarak kaba güce baş vurmak zorunluluğunu duyan sancakbeyleri ve beylerbeyleri, kendilerine ait ordular oluşturmaya başlarlar. Artık her askerî eyalet yöneticisinin kendi «kapı» sı vardır. Bu «kapı» nın unsurları leventler arasından devşirilir. Bunlar prensip olarak ücretli askerlerdir ama aslında civardaki köy ve kasabalarda yaptıkları çapulla yaşarlar. Kendi hesabına ya da bir güçlünün hesabına ve onun himayesinde çapulculuk yapamayan levendler, Batı'ya, Marmara ve Trakya bölgesine göçerler. Buralarda büyük devlet arazileri gibi, ilk gaziler döneminden kalma ya da daha yakın zamanda meydana getirilmiş özel malikânelerin de el emeğine ihtiyacı vardır. Ama bu talep sınırlıdır ve bundan arta kalan insan fazlası Rumeli'ye geçip orada eşkiyalık yapma alışkanlığını kazanır. Devlet idaresi bir kıtadan ötekine geçmeyi yasaklayarak buna tepki gösterir. Büyük bir halk kitlesinin şehirlere, özellikle İstanbul, Bursa ve Edirne'ye göçtükleri su götürmez. Bunlar şehir merkezindeki kervansaraylara yığışırlar, daha sonraları da ilk kenar mahalleleri oluştururlar. «Haslar kadısına hüküm ki: Rumeli ve Andolu'dan bazı reaya yerlerin ve çiftlerin koyup, bir tarik ile mahruse-i İstanbul'a gelüb, kimi İstanbul'da ve kimi Hazret-i Eyyub ve Kasımpaşa'da derya kenarlarını mesken edinüb, yerleri hali kalub, eğer sipahiye ve eğer mal-ı mîrîye ol ecilden zarar müretteb olduğundan maada mahruse-i mezburenin kadimi sakinlerinin maişetleri bâbında müzayekaya sebep oldukları ecilden, ol makule beş yıldan beru gelüb ev bina edüb temekkün edenlerden her mahalde ne miktar vardır? Mülk ve vakıf ne miktar yazılıp, bilmek lâzım olmağın, ve minbaad anın gibi yalılarda emr-i şerifim olmadan ev bina olunmasına rızay-ı şerifim olmamağın, dergâh-ı muallam çavuşlarından Mahmud mubaşir tayin olunub buyurdum ki; vusul buldukta bu babda bizzat mukayyed olub taht-ı kazandan derya kenarlarında

vaki olan mahallâtı kenare çıkınca ve Kasımpaşa'daki mahallâtı yoklayub teftiş edüb göresin (...).» (809) İstanbul'a göçen reayayla ilgili bu ferman sonunda, kadıya şehre yerleşeli beş yıldan daha az zaman olanları memleketlerine geri göndermesini buyurur.

Çapulculuk şehirlerde de devam eder. 24 şubat 1574' de İstanbul'da bir ev yağmalanır ve sakinleri öldürülür. Yetkililer failleri bulamazlar ama, bunu yapsa yapsa levendler yapar deyip bunlara karşı şiddetli bir yıldırma hareketine girişirler. Aralarından bir kalemde sekiz yüz kişinin boynunu vururlar (810). Ama bütün bu şiddet tedbirleri, belli ki hiç bir sonuç getirmez. Sürekli göç ve devasa bir şehrin iaşesinin, halkı boşalmış ve yeterince dizgin altına da alınamayan kırlardan sağlanması sorunlar yaratır hale gelir. Bunun yanı sıra başkentin, tükettiği gıda maddelerini kırların sırtından çıkarması daha fazla sayıda göçmeni kendine doğru çeker.

Kısa vadeli zorlu ihtiyaçların yön verdiği bu hedefsiz, körükörüne baskıların yanı sıra, öze inen başka baskılar da vardır. Bunlar etkilerini emin kazanç kaynakları demek olan yerleşik kurumlar üzerinde duyururlar. Bu kurumlar kapıkulu ordusu ve ulema idarî çevresidir.

Kapıkulu mensupları, kapıkulu sınıfı olmanın bilincine erdikleri, siyasal ve ekonomik güçleri onları ülke ekonomisinin bütün alanlarını fethetmeğe yönelttiği çağda, bu bünyeye girmeyi engelleyen setleri yıkabilmek amacıyla dıştan içe doğru ters bir etki işlerlik kazanır.

1558 yılında şehzade Bayezid, çevresinde kaynayıp köpüren sınırsız enerji kaynağını, babasına karşı girişeceği bir ayaklanma hareketine yöneltmeyi ondan bu yolda

---

(809) İstanbul'a gelen çift bozan reaya ile ilgili 27 safer 975 (2 eylül 1567) tarihli ferman, zikreden: CEZAR M. «Leventler»

(810) CEZAR M. «Leventler»

yararlanabilmeyi düşünür. Leventlerden, sipahilerden ve göçebe aşiretlerden ücretli bir ordu kurar ve onlara zaferden sonra hepsini yeniçeri ocaklarına yazdıracağı vaadinde bulunur. Şehzade Bayezid, Anadolu için büyük bir umut kaynağı olur ve onun bozgunuyla bu son umudun da silinip gittiği görülür. Bundan sonra Anadolu'yu ayaklanmaya itecek olan umut değil umutsuzluk olacaktır.

Osmanlı devlet idaresine gelince, Bayezid'in ayaklanmasından sonra o da Anadolu'nun kendine karşı duyduğu düşmanlığın derecesini ve düzenin olduğu gibi devamında çıkarı bulunan tek sınıfın kapıkulları olduğunu görür. Ertesi yıl, o güne kadar İstanbul'da kalmak zorunda bırakılan yeniçeriler düzeni sağlamak üzere taşraya gönderilirler. Bundan böyle satranç tahtası üzerinde bütün taşlar yerli yerindedir.

AYAKLANMALAR VE SİSTEMİN ÇÖZÜLÜŞÜ

I — SUHTE (*) AYAKLANMALARI

İlk hareketler reayanın ulemaya karşı giriştiği taarruza bağlı olan bir çeşit öğrenci (suhte) ayaklanmasıyla başlar. Ulemalığa medrese eğitiminden geçerek varıldığını, mearesel erinse düzenin şartları içinde, fiilen ancak şehir halkına açık olduğunu görmüştük. Ama, çok büyük çapta bir reaya kitlesi yerinden kopup boşta dolaşmağa koyulunca, bunlardan bir kısmının, buraların ilerisi için vadettiği parlak gelişme imkânlarını ve kalacak yer, yemek, hatta daha yukarı kademelerde ücret verilmesi gibi ilk anda sağladığı rahatlıkları görüp medreseleri doldurmaları doğaldır.

(*) Medrese öğrencisi (Ç.N.)

Belli ki, medreselerdeki mevcudun giderek artması, bunları tamamen işlemez hale getirdi ve taşra medreselerinden İstanbul'un büyük medreselerine geçiş hemen hemen imkânsız olup çıktı. Bunun sonucu, gelişme imkânları tıkalı, olduğu yerde sayan ve giderek şehir kuruluşu için bir yük haline gelen bir suhte kitlesinin doğması oldu. 1550 yıllarına doğru suhteler, sadece bazı taşkınlıkları ve şehirdeki eşraf evlerinden geleneksel ianenin toplandığı sıralar gösterdikleri ısrarla dikkatleri üzerlerine çekmektedirler. Suhte toplulukları kendi aralarında münakaşa çıkarmakta ve arada bir bu çekişmeler kanlı bıçaklı kavgalara dönüşmekteydi (811). Ne var ki 1559 yıllarına doğru bunlar, iki üç yüz kişilik çeteler halinde kendi aralarında toparlanmaya ve hatta devletin asayiş güçlerine karşı çıkmaya başlarlar. Çok kere levendlerle birlikte hareket ederler. Ama bunların eylemi daha siyasaldır ve hemen hemen sadece zenginleri, devlet görevlilerini, özellikle de vergi toplama yetkisine sahip olanları hedef alırlar. Bu, Anadolu ayaklanmaları içinde sosyal bir endişeyi su yüzüne çıkaran tek harekettir. Kadılar merkeze yolladıkları raporlarda, idareyi suhtelerin kurbanı olan «zavallı ahali» nin kaderine acındırmak yollarını ararlar. Ama aralarındaki ilişkilere dikkat edilince asıl gerçek ortaya çıkar. Nitekim Sinop kadısının anlattığına göre, suhteler tarafından bir köyde yapılan çapulda köy hocasıyla iki yeniçeri hapsedilip soyulur; bir başka yerde de suhteler oranın «maruf kişileri» ni ayaklarından ağaçlara astıktan sonra soygun yaparlar (812).

Bu hareketler zenginlerin yüreğine korku salmakta gecikmez. Bunlar da kadılarla elbirliği yaparak levend ol-

(811) AKDAĞ M. «Celâlî İsyanları»

(812) AKDAĞ M. «Celâlî Karışıklıklarının Başlaması», Erzurum 1962.

sun olmasın, reayadan adam toplayıp mahallî milis güçleri kurarlar. Bunların başına da tımarlarını kaybetmiş sipahileri geçirirler (813). Bu teşebbüsün iki sürekli sonucu oldu. Birincisi, ulemanın denetimindeki güç ümera'nın işine gelmediği için bu sonuncular, aşırı hükümet düşmanlığı gösteren suhtelerin tarafını da tutamayınca levendleri desteklemeye başladılar. İkincisi, yaptıkları iş fazla kazanç getirmeyen bu milis güçleri, hedeflerinden kolayca sapıp kendileri de köyleri yağmalamaya koyuldular. Böylece yüzyılın ikinci yarısının başlarında köylerini bırakıp gelmiş olan reayalardan, kimisi serbest levend çeteleri halinde, kimisi softalar içinde, kimisi güçlü bir yöneticinin kapısında toplanıyordu. Kimisi de bir Anadolu kasabasının mahalli milis güçleri arasında kümelenip başka yerlere saldırıyordu. Bütün bunlar sonuç olarak kaçaklar yığınının daha da artmasına katkıda bulunuyorlardı.

Yüzyılın üçüncü çeyreği boyunca, kargaşalığın ağır basan unsuru suhtelerdir. Bunların hareketi, kadıların karaçalmalarına rağmen gözden kaçmayan belirgin bir halk hareketi niteliğine bürünür. 1568'de, tereyağ ve kürk yüklü olarak Kefe'den gelen bir gemi Sinop civarında karaya oturur. O yörenin köylüleri hemen yağmaya girişirler. Kadı onlara engel olmak, malları geri almak için üzerlerine kuvvet yollar. Bu kuvvetler her zaman olduğu gibi, reayayı hapse tıkmaya ve mallarını yağmalamaya koyulur. İşte tam bu anda suhteler işe müdahale eder ve mahpusları koyverirler. Bütün Sivas halkı önünde kadı ve maiyetine hakaret ederler. Ahali de açık açık onları onaylar (814).

Bu tür olaylara o çağa ait bütün belgelerde rastlanır ve her bölgede, özellikle suhtelerin talan ettiği zenginler

---

(813) CEZAR M. «Leventler»
(814) AKDAĞ M. «Celâlî Karışıklıklarının...»

göçmeye hazırlanırken (815) halk öğrencilerin yanını tutar, onları gizler, yiyecek ve içeceklerini sağlar (816). Bu da, her vesilede yetkililerin şiddetli bastırma hareketlerine yol açar.

II. Selim'in saltanat yıllarına rastlayan bütün bu dönem, kapıkulu sınıfının en önde gelen temsilcisi Sokullu Mehmet Paşa'nın kişiliğinin damgasını taşır. Demek ki bu çağda ağır basan kapıkullarının çıkarıdır. Bunların taşraya el koymaları olgusu sonunda tamamlanır. Buna karşı çıkan herkes, ister sipahi, ister reaya, ister suhte olsun merhametsizce ezilir. Devlet idaresi hiç bir reform tedbiri almaz. Sadece şiddet ve bastırma hareketlerini uygular. Ama kaynaşmanın sebepleri devam ettiği ve her geçen gün daha da ağırlaştığı için, hareketler söneceği yerde gitgide daha da alevlenir. III. Murat'ın tahta çıkışı bu siyasete bir tepki ifadesini taşır. Padişahın gerisinde bir ulema nüvesi oluşur ve kapıkullarının gücüne karşı koyar. Bu yeni siyasetin iki yansıması olur. Birincisi kapıkulu ocaklarının Müslümanlara açılmasıdır. Bunun ilk andaki sonucu, kapıkulu mevcudunun dolayısıyla da bütçenin ölçüyü taşıracak derecede artması; uzun vadedeki sonucu ise kurumun çözülmesi olur. İkincisi, taşrada reformcu bir siyaset güdülmesidir.

Reformlar, medreselerde üst kademelere yükselme, özellikle de taşra medreselerinden başkent medreselerine geçme sırasındaki kötüye kullanmaları ortadan kaldırmaya dayanıyordu. Öğretim düzeninin içinde bir buhran söz konusu olup da işlerlik kazandırıldığı takdirde etkili olabilecek bu tedbirler, son tahlilde sadece üç büyük şehirdeki öğrencileri ilgilendiriyordu. Medresenin daha çok o andaki bir geçim aracı haline geldiği Anadolu'nun geri

(815) AKDAĞ M. «Celâlî Karışıklıklarının...»
(816) AKDAĞ M. «Celâlî Karışıklıklarının...»

kalan kısmında ise, kaynaşma hiç bir değişikliğe uğramadan devam etti. Suhteler, kadılar gibi sipahiiere de saldırıyor, bunlardan 60 altından 100 altına kadar haraç istiyorlardı. Aynı çağda, Kefe'den gelip mallarını Sinop'a boşaltan Polonyalı bir tüccar topluluğu, Amasya'ya gitmekteyken baskına uğrar. Saldıranlar kimseyi sağ bırakmaz. Üstlerinde bulunan on bin altın lirayla, bir o kadar gümüş lira ve malları çalınır. Devletin yaptığı kovuşturma sonunda baskını yapmış olan suhteler tutuklanır. Ama şu da öğrenilir ki, soygunu asıl düzenleyen ve ganimetten yararlananlar suhteler değil, suhtelerln müderrisi ile bir sipahi subayı ve gümrük memurunun kardeşidir. Kervanın yerini bunlar tespit etmiş ve suhteleri yönetmişlerdir. Sonunda öğrencilerin başı vurulursa da devlet görevlileri sadece malları tazmin etmekle cezalandırılır. İşte böylece, büyük devlet memurları Anadolu'da başıboş gezen yığınları kullanarak zengin olmak için her türlü imkânı bulablliyorlardı.

Sonunda Osmanlı hükümeti (Divan) suhtelerin temsilcilerini İstanbul'a davet etmek ve soruna onlarla birlikte bir çözüm aramak zorunda kaldı. Bu görüşmenin sonucu 1579 tarihli karardır. Bu karar bir genel af getiriyor ve eşkiya takibi yetkisi vererek suhte topluluklarını bir bakıma kabul etmiş oluyordu. Aslında bu karar medrese hiyerarşisi içinde yükselmeyi ekmek elden su gölden bir rahatlık olarak gören önderlerinin şahsında, hareketi yozlaştırmak ve kendine çekmek demektl.

Bundan sonra, bu kendine çekme işinin meyvesini, gerçekte öğrencileri umeraya karşı kullanmayı becerebilen kadılar toplar. O zaman da «askerî» devlet memurlarının öldürülmeleri birbirini kovalar, ortalığın durulması hayal olarak kalır. Gerçekleşen tek şey, suhte çetelerinin ulema sınıfının davası uğruna çalışmaya başlamasıdır. Ça-

bucak çileden çıkan hükümet, getirdiği aftan caymakta gecikmez ve bastırma hareketi bütün şiddetiyle yeniden başlar. Ortalığı kırıp geçiren açlık ve aşırı vergilendirme, aynı zamanda levendlerin saflarını kalabalıklaştıran yeni bir göç dalgası getirir. O çağdaki suhte akını o dereceye varır ki, köylüler suhte gibi giyinir olurlar. Ama ulemanın suhteleri kendi tarafına çekmesi, bunlarla köylüler arasındaki karşılıklı yardımlaşmayı kesinlikle koparıp atar ve köylülerin köylerine girmelerini engellemek için suhtelerle dövüşmeye başladıkları görülür. Genellikle öğrencilerin ahlâkî yapılarını suçlamakta ifadesini bulan bu karşı çıkış, bir bakıma aydınlara da bir tepki olarak belirir. Ahlâksızlık iddiası günümüze kadar köylülerin başlıca şikâyeti, onları sömürenlerin ise temel propaganda konusu olmakta devam etmiştir.

Artık büyük silâhlı çeteler halinde oradan oraya dolaşan öğrencilere karşı koymakta çok kere aciz kalan umera, köylülerle suhteler arasında doğan bu karşıtlıktan yararlanarak levendler arasından çok sayıda asker toplar ve bunları kendi kapısına bağlı kişisel güçler haline getirir.

Devlet bu kere de medreseye kayıtlı her öğrenci için bir kefil gösterilmesine karar verir ve köyüne dönüp toprağı işleyecek olan suhteler için af vaadinde bulunur. Kadıların ve müderrislerin gösterdiği himaye sayesinde suhteler kefil bulmakta zorluk çekmezler. Hükümetin af teklifine gelince, buna, nice yılını medresede geçirmiş kişilerin toprağa dönmesinin imkânsızlığını belirtip meseleyi çalışma alanlarına getirerek cevap verirler.

İran'la yapılan 1581 - 1582 savaşı orduyu Anadolu'dan uzaklaştırarak suhte hareketinin doruğuna ulaşmasına yol açmıştı. Sancakbeyleri acizliğe düşmekte ve bunların emrine verilen sipahiler suhtelere karşı dövüşmeye yanaş-

mamaktaydı. Suhteler, köylülerden çalıp çırparak zengin olanları cezalandırmak, bölgelerinin malını mülkünü yağmalamak amacıyla işi şehirlere saldırmaya kadar götürüyorlardı. Vergi tahsildarlarına saldırılıyor, toplanan vergiler yağmalanıyor, hapse atılan köylüler serbest bırakılıyordu. Devletin düzeni sağlamak üzere gönderdiği özel görevliler şehrin çarşısı ortasında öldürülmüş, hiç bir asayiş kuvveti ortaya çıkma cüretini gösterememişti. Ümeranın, köylere karşı girişilmiş hırsızlık ve yağma seferlerinden başka bir şey olmayan düzeni sağlama harekâtı ise, kadıların hemen başkente yetiştirdikleri sert tepkilere yol açıyordu.

Böylece 1582 yılı ağustosunda hükümet 1579 kararını yeniden ele almak zorunda kaldı. Yeni bir af ilân edildi. Suhtelerin temsilcilerine, bunlarla ilgili bütün meselelerde yorum ve yargı yetkisi tanındı. Bunlardan daha önemlisi, idarî cihaz içinde meslek edinemeyenlere tımarlar vaat edildi. Böylece çalışma alanları sorunu bir çözüm bulmuş olmaktaydı. Devletin siyaseti, öğrencilerle askerî idare arasında her türlü sürtüşme konusundan kaçınmak hedefini güdüyordu. Bu yüzden öğrenci temsilcilerine büyük yetkiler verilmiş, bunlarla ilgili işlere umeranın karışması yasak edilmişti (1584 tarihli karar).

Ama bu tedbirler meselenin özüne dokunamıyordu. Bu özde yatan şey, her yıl biraz daha çoğalıp kalabalıklaşarak tımar sisteminin içinden kopup gelen başıboş yığınlardı. Böylece devlet idaresinin aldığı her karar, isyancıların cesaretlerini artırmaktan başka bir işe yaramıyordu ve her karardan sonra kargaşalıklar iyiden iyiye kızışıyordu. 1584 yılında da böyle oldu. Umera mensupları özel ordularıyla, sipahilerin ve reayanın da desteklediği suhtelere karşı meydan savaşları vermekteydi. Reaya, bu mücadeleler sırasında eline düşen devlet memurları ve zengin

toprak sahiplerini sistemli bir şekilde kırıp geçiriyordu. Devlet bir kere daha, her yörede başlarına eski sipahileri vererek milis güçleri kurmayı denedi. Yeni mahallî ordu-ların kurulması, suhtelerin müşteri çevresinin bir kısmını bunlara çekti. Özellikle, durumdan dehşete kapılmış zengin ulemayla işbirliğine giren kadılar, suhteleri terketmeye başlayıp ümeraya karşı mücadelelerinde milisleri kendilerinden yana çekmeye çalıştılar. Bu durum karşısında çileden çıkan suhteler kadılara karşı açıktan açığa harekete geçip mahkemelere saldırdılar. Bu da kadıların onların davasından toptan yüz çevirmelerine ve suhtelerin güçlerinin gerilemesine yol açtı. 1587 yılından sonra suhte hareketleri böylece zayıflar. Hareketten arda kalanlar levendlerle birleşir. Levendler ise, bazen peşine düşülecek öğrenci kalmayınca civar köyleri soyup soğana çeviren mahalli milis güçlerinde, bazen bir ümeranın, ulema düşmanı soyguncu özel kuvvetleri içinde, bazen de kendi başlarına fark gözetmeden her yere saldırarak tarih sahnesinde görünmeğe başlarlar.

II — REAYA AYAKLANMALARI

Bu çağda tımarların çözülmesi çok ilerlemişti. Bir yandan reayanın kaçışı hızlanırken, öte yandan kapıkullarının taşraya gelişleri toprakların gaspına yol açıyordu. Durum küçük sipahiler için hiç iç açıcı değildi ve İran savaşlarıyla birlikte daha da ağırlaşacaktı. Küçük tımar sahipleri, sefer masraflarını yüklenecek durumda olmadıkları, üstelik de dönüşte hem tımarlarının, hem de yanlarındaki reayanın yerinde yeller eseceğini kesinlikle bildikleri için savaşa katılmakta tereddüt gösteriyorlardı. Aynı şekilde devlet idaresi, ordunun gidişiyle birlikte Anadolu'da düzen denen şeyin görüntüsünün bile korunamayacağından ciddi olarak endişe duymaktaydı. Sonunda bir kısım

sipahiyi geride bırakıp böylece mahalli milis güçlerini pekiştirmeye karar verdi. Bunun sonucu şu oldu: Milis güçleri ödemeler konusunda önceden tedbir alınmamış leventlerden derlenip sipahi kuvvetleri de destek güç olarak resmen geri planda bırakılınca, asker kaçağı sipahilerle suhteler 1578 yılında ordunun yola çıkışından itibaren ülkede temizliğe giriştiler!

Bunun yanı sıra, halkın merkezî idarenin memurlarına karşı aldığı tavır, edilgen aşamadan etken aşamaya geçmekteydi. Bir bakıma mahalli idareyi temsil eden ve Devlet bürokrasisini elinde bulunduran askerî sınıfın açık düşmanı durumunda olan kadılar, halktan gelen hareketlere yardımcı oluyor ve bunları örtbas ediyorlardı. 1581 yılında Menteşe ahalisi, başkentten o bölgedeki hükümdarlık haslarının gelirini toplamak üzere özel olarak gönderilen görevliyi öldürüp toplanan vergiyi yağma etmişlerdi. Meseleyi soruşturmak için gelen sancakbeyi de kovalanmış, kadı onun şehre girmesini yasak etmişti. Orduya karşı da suikastlar birbirini kovalıyor, birçok kere yeniçeri birlikleri tam mevcuduyla köylüler tarafından imha ediliyordu. İstanbul'u İran sınırına bağlayan stratejik yol gitgide güvenliğini yitiriyordu.

Devlet idaresiyle ümera bu olaylara aynı şiddetle tepki göstermekteydi. Sancakbeyleri, malyetlerinde sayıları çok kere iki yüz kişiye varan özel kuvvetleriyle isyancı çetelerin peşine düşecekleri yerde, kaçaklara yardım ettikleri bahanesiyle köylere saldırıyorlar, her yanı yağmalayıp köy halkına işkence ediyorlardı. Bu çapullar, mahallî milis güçleri gibi sancakbeyi «kapısı»ndaki ücretleri düzenli ödenemeyen insanlar için de geçim vasıtasıydı, doğrudan doğruya başlarında bulunana düşen pay da cabası.

Bir bakıma resmen tanınmış bu levent çetelerinin başında şu ya da bu sebepten ötürü tımarlarından olmuş es-

ki sipahiler vardı. Sancakbeyleri emirlerindeki birlikleri başına getirmek için bunları topluyorlardı. Böylelerine sekbanbaşı (sekban, ümeranın topladığı levendlere verilen isimdi) ve bölükbaşı deniyordu. Ulemaya gelince, onlar da milisierin başına geçirmek için gene bunlara yöneliyordu. Çok kere kendi hesabına çalışan bu sipahi başları kendilerine, yüzyılın başında ayaklanan sipahi Celâl'den gelen adla «Celâlî» diyorlardı. Celâlî adına ilk defa 1580 yıllarında, sadece otuz-kırk kişiyle sınırlı topluluklaria ilgili olarak rastlanır.

Celâlîlerin giderek suhtelerin yerini alması, bir bakıma ümeranın kadılar üzerinde zaferi olarak anlaşılabilir. Gene de bu açıklama sorunu kesinlikle aydınlığa kavuşturamaz. Çünkü ümeranın zenginliği Celâlîlerin de boy hedefi olup çıkmaktaydı. Ama şu daha kesin ve açıktır ki, bu andan itibaren ayaklanmalar halkçı niteliğini yitirir ve Anadolu'da kol gezen çeteler eskisi gibi levendlerden de oluşsa, hedefleri açık ve belli bir sınıfa, belli bir kategoriye yönelmiş değildir. Fark gözetmeksizin yalnız yakıp yıkmayı ve yağmayı amaç edinirler. Çünkü aç ve kırıp geçiriimiş bir ülkede geçimini sağlamanın, varlığını sürdürmenin tek yolu budur.

1584 yılında, devlet idaresinin her türlü suhte hareketinin bastırılması yolunda verdiği emir ortalığı daha da kızıştırdı. Sancakbeylerlnin himayesinde oluşan bütün çeteler suhte avına çıkmakta ve bu bahaneyle bütün çevredeki köyleri kırıp geçirmekteydiler. Kadılar buna karşı koymak için ahaliyi sllâhlandırıyordu ama bu kadılara bağlı olan mills güçleri de rahat durmayınca halk kime güveneceğini artık bilemiyor ve çok kere aralarında ant içtikten sonra, ak mı kara mı demeden bütün yetkililere saldıran, askerî komutanı öldürüp hem kadının, hem de sancakbeyinin makamlarını yerle bir eden Tarsuslular gibi meseleyi kesip atıyordu.

Bu işlere bulaşan sadece sancakbeylerl de değildi. Karaman beylerbeyl sancakları dolaşıp her köyden para istiyordu ve vellahtın lalası olan Manlsa valisi, suhteleri takip bahanesiyle çeteleri Orta Anadolu içlerine kadar soyguna gönderiyordu.

Kırlarda girişilen bu temizlik, bir tedhiş yaratarak ümerayla çetelerinin hakim durumda olduğu nispî bir durulma getiriyordu. Bu geçici dönem, Avusturya'ya karşı savaş ilânı tarihi olan 1593 yılına kadar sürdü. Bu tarihte, İran savaşları sırasında ortaya çıkan tepki daha büyük çapta tekrar etti. Çünkü ne sipahiler, ne ümera, ne kapıkulları Avusturya seferi gibi uzun bir sefere katılmak uğruna işlerini güçlerini bırakmak niyetinde değildi.

Kapıkulları orduya katılmak üzere toplanıyordu ama hemen İstanbul'a yönelecek yerde yollarda, şehirlerde ve köylerde oyalanıyor, savaş salması olarak mal ve insan topluyorlardı. Sipahiiere gelince, hükümet, gelirlerini 6 bin akçeden daha az olarak beyan edenlerin sefere katılmamalarına izin vermişti. Ama öte yandan, sefere katılmayanların mallarının müsadere edileceğini belirten bir kararname yayınlanmıştı. Bu tedblr de işleri yoluna koyacak cinsten değildi. Yola çıkmak zorunda olan sancakbeyleri ve beylerbeyleri, gerilerinde mümkün olduğu kadar güçlü bir sekban ordusu bırakmaya çalışıyorlardı. Buna paralel olarak kadılar mllls güçlerini, genellikle de reayayı silâhlandırıyordu.

1594 yılında, kısa süren bu sefer boyunca olaylar olağanüstü boyutlar almadı. Ama ertesi yıl, otuz yıldan sonra ilk defa bizzat padlşahın yöneteceği bir sefer hazırlanıyordu. Yeni hükümdar böyle olağanüstü bir seferin Anadolu'da uyandıracağı yankıları seziyor, ona göre tedbirler alıyordu. Anadolu'ya, sefere katılmak zorunda olanların yerine olağanüstü beylerbeyleri gönderiliyor, «Adalet ferma-

nı» adlı bir hükümdarlık fermanıyla askerî sınıfın yaptığı haksızlıklar kabul ediliyor ve reayaya kendini savunmak amacıyla silâhlanma izni veriliyordu. Böylece bu ferman halka zorunlu mazareti sağlamış oluyordu ve silâhlı karşı koyma, daha ordu yola çıkmadan başlıyordu. Aynı şekilde Doğu'daki aşiretler de ayrılık hareketleri içinde çalkalanıyordu. Olağanüstü beylerbeylerine gelince, bunlara da ötekiler kadar kötü gözle bakılıyor, idarî merkezlere girmeleri kadılar ve halk tarafından men ediliyordu.

Silâh altına çağrılmaya karşı askerî sınıfın gösterdiği muhalefet, bu kere daha büyük ve daha köklü oldu. Sipahiler ve kapıkulları sefere katılmazlarsa başlarına ne geleceğini ve yerlerini bırakınca ortaya nelerin çıkabileceğini bildiklerinden, hiç değilse yağmadan ilk yararlananlardan olmak için gecikmeden Celâlîlerle birleşmeyi tercih ediyorlardı. Aynı şekilde, her türlü verginin soygunla kayıtsız şartsız aynı şey demek olduğu kanısı, sonunda kendini kamuoyuna kabul ettirmişti ve bu kamuoyu her vergi talebine silâhla karşı koyacaktı. Böylece devlet idaresi, savaş giderlerini karşılamak amacıyla yeniden avariz istemeye kalktığında karşı koyuş tam bir oybirliğiyle oldu ve elde edilen tek sonuç da leventlerin saflarını çoğaltan yeni bir kaçaklar dalgasıydı.

III — CELÂLÎLER

Bu tarihe kadar iki üç yüz kişiyi komutalarında bulunduran Celâlî başları artık çok büyük çetelere sahipti ve reayanın gitgide büyüyen muhalefeti hem onları bir araya gelmeye teşvik etmekte, hem de ümeranın teminatını sağlamaktaydı. Ümera mensupları bununla da kalmıyor, ellerinde bulunan güçlerle Celâlî olup çıkıyorlardı. Konya'da ayaklanan eski Habeşistan beylerbeyi böyleydi. Eskiden levendken sekban, sonra bölükbaşı olan ve daha sonra

da kapıkulu sipahliğine giren ve ünü imparatorluk sınırlarını aşarak «l'ecrivain» (*) adıyla tanındığı Avrupa'ya ulaşan meşhur Karayazıcı onunla birleşmeğe gelmişti.

Bu kişilerin tarih sahnesine çıkışı muhtemelen 1598 yılı yazına rastlar. Ertesi yıl ise, emirlerinde bütün Karaman eyaletini yağma etmekte olan yirmi bin insan vardır. Sayıları bu kadara varınca küçük köyleri soymak yetmiyordu, şehirlere de saldırmak zorundaydılar. Şehirlerin haraca bağlanması, zengin ulemaya büyük zararlar getirdi. Bunlar İstanbul'a şikâyete gittiler. Divan, bunların şikâyetl üzerine Celâlîlere karşı bir ordu göndermeğe karar verdi. Merkezî idare ilk defa durumun vehametini kabul ediyor ve kendi ülkesinin içinde, hatta Anadolu'nun göbeğinde kendi uyruklarına karşı resmen sefer açıyordu. Hükümdarlık ordusu yaklaşınca, Karayazıcı Urfa'yı alıp kuvvetleriyle şehrin kalesine kapandı. 1599'da şehrin kuşatılması hiç bir sonuç vermeyince, 1600 yılında sefer yeniden açıldı. Hükümdarlık ordusu yalnız hiç bir başarı kazanmamakla kalmamış, İstanbul'a gelen raporlara göre bölgeyi bizzat Celâlîlerden daha beter dehşete salmayı da başarmıştı. Bunun üzerine ordu geri çağrıldı ve Karayazıcı'ya Amasya sancakbeyliği verildi. Ertesi yıl da, suhte ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilip aynı payeyle Çorum'a nakledildl. Karayazıcı hakkında, sefere çıktıktan sonra eşkiyayı takip edeceği yerde köylere ve şehirlere saldırdığını belirten şikâyetler gelmeğe başladı. Bu sefer onun üzerine merkezden düzenli bir ordu gönderildi. Fakat şikâyetler hemen yön değiştirdi. Çünkü düzenli ordu etrafı ondan fazla kırıp geçirmeye başlamıştı. Yeni bir emirle ordu geri çağrıldı. Bundan sonra da Celâlîler daha fazlasıyla yeniden işe giriştiler. Bunlara karşı, biri İstanbul'dan diğeri Bağdat'tan iki ordunun harekete geçmesi

(*) Yazar, yazıcı (Ç.N.)

emredildi. Karayazıcı ilkini yenip Güney'e doğru çekildi. Daha sonra ikinci orduyla karşılaşan Celâlîler 20 bin ölü verdiler. Samsun dağlarına sığınan Karayazıcı o kış içinde öldü. Bir yılın yazı ve güzü içinde geçen bütün bu olaylar, ülkede hüküm süren başıbozukluğu ve devlet idaresinin durumunu gösterir.

Ünlü Celâlî Karayazıcı'nın çıkardığı ayaklanmalar, o dönemde Anadolu'nun ekonomik yapısını ve sosyal kurumlarını tamir edilmez bir şekilde zedeleyen en göze çarpan olaylardan biri olarak gözükse bile, bu konudaki tek örnek değildir. Aynı çağda, Karayazıcı ayaklanmasına yol açmış olan büyük sallantıdan yararlanıp aynı tarzda hareket eden irili ufaklı topluluklar bütün ülkeyi kargaşalığa sürüklüyordu. Yalnız Ankara sancağında, sancakbeyinin kâhyası, subaşıları ve bir eşkiya çeteler kuruyor ve her biri kendi hesabına ülkeyi soyuyordu. Hamid (Antalya) sancağında eski sancakbeyi, 600 atlıyla bizzat kendisi eşkiyaya çıkıp her köy ve kasabadan 6 bin akçeden 36 bin akçeye kadar para istediği sıralarda iki sipahiyle üç sipahi çavuşu bin kişilik bir çete kurmayı becermişlerdi. Ayrıca güneyde Antalya dolaylarında başka bir sipahi 400 kişiyle ayaklanıyor, bir Celâlî de leventlerden oluşmuş çetesiyle Alanya üzerine akın yapıyor ve kadıyla şehrin zenginlerini öldürüp ölülerini yakıyordu. İçel'in doğusunda ise, altı - yedi yüz kişilik topluluklar halinde ortalığı kırıp geçirenler suhtelerdi. Aynı olaylar, feodal - kabilesel sistemin kendi iç birliğini, dolayısıyla da düzeni koruduğu Doğu bölgesi dışında bütün Anadolu'da tekrarlanıyordu.

Karayazıcı'nın ölümü harekete bir değişiklik getirmedi. Kardeşi ve halefi Deli Hasan, ilkbahardan önce Tokat'ta kışlamakta olan devlet kuvvetlerine saldırmağa karar verdi. Saldırı sonunda, ordunun sığındığı kale dışında bütün şehir yakılıp yıkıldı. Bu ordunun büyük bir kısmı da

leventlerden oluştuğu için, bunlar askerden kaçıp Celâlîlerle birleştiler. Kale de düşmekte gecikmedi. Artık hükümdarlık ordusu diye bir şey kalmamıştı. 30 bin kişilik güçlü Celâlî kuvvetleri batıya yöneldiler. Ama Karayazıcı'nın yerini kimin alacağı konusu mesele haline gelip bu kadar kalabalığın işaesini sağlama güçlükleri de bir türlü sonuca bağlanamayınca saflarda bir çözülme patlak verdi. Kuvvetlerden bir kısmı Amasya'yı yağmalamak için olduğu yerde kaldı, diğer bir kısmı Kastamonu'ya yönelip şehri birkaç kere yakıp yıktı. Bazıları da dört bir yana dağıldı.

Dağılmayan ana kuvvetin batıya doğru ilerlemesi genel bir kaçışmaya (kaçguna) yol açtı. Varlıklı aileler İstanbul'un yolunu tutarken, köylüler dağlarda yurt edinmek için köyleri boşaltıyorlardı. Ailelerini buralara yerleştiren erkekler, günlük ihtiyaçlarını sağlamak için dönüp Celâlîlerle birleşiyorlardı. Bu arada Deli Hasan, Çorum'u geçmiş Ankara'ya gelmekteydi. Şehir 9.600.000 akçelik bir fidye ödeyerek felâketten sıyrılmayı becerdi. Celâlîler yollarına devam ederek Kütahya önlerine geldiler. Merkezden gönderilen yeni bir ordu bu şehirde mahsur kalırken, Osmanlı Hükümeti heyecan içinde Bursa savunmasını örgütlemekteydi. Aynı sırada İstanbul'da kapıkulu sipahisi ayaklanıyor, yeniçerilerin teminatıyla, vezir-i âzam'ın ve durumdan sorumlu saydıkları diğer yetkililerin kellelerini istiyorlardı. Ne var ki, her şeyin bitip mahvolmuş gibi gözüktüğü bir anda Deli Hasan; mahiyeti bilinmeyen bir gerekçeyle İstanbul'a temsilciler gönderiyor ve af edilerek bir devlet görevi verilmesini diliyordu. Osmanlı Hükümeti bu dileği derhal kabul etti ve Deli Hasan'a Bosna beylerbeyliği, yardımcılarından yedisine de Rumeli'de sancakbeylikleri verildi. Üstelik dört yüz Celâlî bölükbaşısı kapıkulu sipahiliğine yazıldı ve bir af fermanı yayınlandı. Deli Hasan on bin adamıyla denizi geçip Belgrad'da Avusturya'ya sefer yapan imparatorluk ordusuyla birleşti. Avusturya'da bunlar sa-

vaş emrine uymayı ve siper kazmayı reddederek keşmekeşe düştüler ve Avusturyalılar tarafından kılıçtan geçirildiler. Deli Hasan'a gelince, Belgrad'a döndüğünde başı vuruldu.

Karayazıcı gibi Deli Hasan'ın tasfiyesi de işleri yoluna koymaya yetmemişti. Deli Hasan'dan kopmuş olan çeteler Anadolu'da yeni baştan harekete geçmişlerdi. 1603 yılı haziranında bunlar Ankara'yı ele geçirerek yakıp yıktılar. Sadece Ankara sancağı, 1603 yılı yazı boyunca çeşitli çeteler tarafından tam dört kere yağmalandı. Kastamonu ikinci kere ateşe verildi. Kütahya sancağına ait bir bucaktan çete seçtikten sonra, sancak kadısı uğranan zarar ziyanı yerinde görüp tespit etmek istedliğinde, bütün o yörede bilgi toplayabilmek için hâlâ içinde oturulan sadece on köy bulur. Osmanlı idaresi Kütahya'yı, Celâlîlere beylerbeyliği payeleri dağıtmadan kurtaramaz.

Şehirlerde mahsur durumda bulunan bazı kuvvetler dışında bütün Anadolu tamamiyle İstanbul'dan kopmuş durumdadır. İstanbul'dan gönderilen güçler kendilerini bir kaleden ötekine zor atıyorlardı. Fakat onlar da bir yandan Anadolu'nun yağmasına katılmaktan geri durmuyorlardı. Böylece kaleler içinde kapanıp kalan beyler, her vesilede sekbanlarını gönderip civarı yağmalatıyorlardı.

1603 yılı sonlarında ülke tam bir başıbozukluk içindeydi. Kargaşalıklar, kolayca umulacağı gibi açlığı da beraberinde getiriyordu. Bu döneme tarihçiler «Büyük Kaçgun» adını verirler. Bütün köyler boşalır, köylüler verimli ama ayak altındaki toprakları terkedip çorak dağlık bölgelere sığınırlar. Anadolu, orada burada başıboş gezen işsiz güçsüz insanlarla dolar. On yedinci yüzyıl başlarında kadılar tarafından tutulmuş pek az sayıdaki tutanak, bu değişmeyi gösterir. Ankara'nın bir bucağında 38 köyden, içinde in-

san yaşayan ancak 5 köy, başka bir bucaktaki 80 köyden de 10 tanesi kalmıştır. Devlet idaresi ortalama bir hesapla Anadolu nüfusunun üçte ikisinin kaçtığını ya da ortadan kaybolduğunu görür ve avariz ödeyen hanelerin üçte bire inmesine boyun eğer. Arta kalanların bir kısmı dağlara sığınırken, diğerleri de şehirlere iner. Bu çağda şehir kalelerinin büyütülmesi yolunda kadılardan gelen acil talepler görürüz. Bütün bu keşmekeşin sonucu, açlık ve fiyatların ateş pahasına fırlamasıdır. 1595 yılında buğdayın kilesi İç Anadolu'da 20 akçe, kıyı bölgelerinde ise 40 akçedir. 1603 yılında 50 akçeye, 1604 yılında ise 90 akçeye yükselir. 1605 yılında bir koyun 200 akçeye satılıyordu ve 1607 yılında İç Anadolu'da 1 akçeye ancak 35 dirhem ekmek yani 110 gr. ekmek alınabiliyordu; oysa on altıncı yüzyıl ortalarında aynı paranın karşılığı 2,5 kg. ekmekti (817).

Bu olaylar 1610 yılına kadar aynı minval üzere devam etti. Temizlenen Celâlîlerin yerine, bazıları Karayazıcı kadar ün yapan yenileri çıkıyordu. 1607'de Canbolatoğlu'nun çevresinde 40 bin adamı, ertesi yıl Kalenderoğlu'nun ise 30 bin adamı vardı (818) ve bu dalga Anadolu'da insan malzemesinin tümü tükenene kadar yayılarak devam etti. Ancak 1610 yılından sonra, hareket insan kaynaklarının yokluğu yüzünden zaafa düşünce, Devlet öldürücü darbeyi indirebildi. O zaman büyük seferler düzenlendi, her şey ateşe ve kana boğuldu. Tarihî günce yazarları 60 ilâ 100 bin arasında Celâlînin öldürüldüğünden söz ederler. Hareket gücünü yitirir, tükenir ve son nefesini verir. Fakat gene de en azından bir yüzyıl boyunca son hareketler ve çırpınmalar sürecek, ama Anadolu kendi yıkıntıları üzerinde bir kere daha asla toptan başkaldıramayacaktır.

---

(817) Celâlîler hakkında bütün bilgiler AKDAĞ M. «Celâlî Karışıklıklarının Başlaması» isimli eserinden alınmıştır.

(818) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt III.

SONUÇ

Bu hareketlerin bütününe belli bir etiket yapıştırmak, ne mümkün ne de arzulanan bir şeydir. Katılanların yüzde doksandokuzu sömürülen reaya sınıfından bile gelmiş olsa, güdülen hedefler bu sınıfın egemenliğine yönelmişe benzemediğlne göre, bir halk hareketinden söz etmek, gerçeği fazlaca şemalaştırmak ve özünü bozmak olurdu. Ama olayların sonucu olan bazı unsurları ortaya koyabiliriz.

Birincisi, Anadolu'daki patlama iç (nüfus hareketlerinde artma, yönetici sınıfın üç kategorisi arasındaki mücadele) ve dış (uluslararası ticaretin altüst oluşu, Batı'nın malî gücü ve imalâthanelerle birlikte egemen bir ekonominin kurulmasının başlaması), çelişkilerin sonucu olarak belirir. Katı, sağlam ve çok iyi yapılaşmış sistem, uzun bir süre tepkileri baskı altında tutmayı başarır. Öyle ki sonunda, güdümlü, belli bir hedefe yönelik ve bir taşmayla değil de, fark gözetmeden her şeyi silip süpüren bir patlamayla karşı karşıya kalınır. Bazı baskılara gelen tepkiyle ağır ağır olgunlaşan bir harekete değil, sabrın taştığı ve bireyin de, türün de yaşamasını sürdürmesi doğrudan doğruya tehlikeye girdiği an, bireysel olduğu kadar sosyal düzeyde doğan bir kopukluğa, bir bozuşmaya tanık oluruz. Dolayısıyla tepkiler kendini çok kere günlük ihtiyaçlar içinde, geçim derdi düzeyinde açığa vurur ve bu şartlar altında biraz daha geleceğe dönük uzun vadeli her yöneliş kavranamayan bir şey olarak gözükür.

İkincisi, bütün bu olaylar boyunca iki akım kendini açığa vurur. Artık ihtiyaçlara cevap veremeyen bir sistemin kadrosundan kurtulmuş yığınların baskısı, kendini zenginlikleri elinde tutan imtiyazlı sınıflara ait kurumlar üzerinde duyurur. Medreseler, taşra askerî sınıfı ve kapıkul-

ları bunların istilâsına uğrar. Aynı şekilde, bu kurumların üyeleri tarafından da, bu harekete ters yönde bir yeniden kendine çekme hareketi yürütülür; insanları ve servetleri yeniden kendine çekme...

Bunlar bizi sistemin temel yapılarıyla ilgili üçüncü bir gözleme götürür. Yönetici sınıf ilke olarak bütün ülke zenginliklerinin, malın mülkün tek sahibi olan hükümdarın emrindeki bir memurlar topluluğundan başka bir şey değildir. Fakat aynı zamanda sistemin, üretim araçlarının özel tasarrufu doğrultusunda evrimleşmesinde nesnel çıkarı olan tek unsur odur. Sistemin doruğuyla tabanının, yani hükümdarla reayanın çıkarıysa tam tersine düzenin korunmasındadır. Olaylar da işte bu tarzda gelişir. Kaba çizgileriyle şöyle bir özet yapabiliriz. Devlet memurları sınıfının, reayanın yaptığı üretimden kaldırdığı payların artmasıyla maddileşen merkezden kopmacı gücü, tabandaki bu sınıfın yıkıntıya uğramasına, altüst olmasına yol açar. Her ayaklanma hareketinin, padişahın değil de aracılarının otoritesine karşı çıktığını gözlemek ilgi çekicidir. Hükümdarla halk arasındaki ortak çıkar, adalet fermanlarında ve kapıkulu ocaklarına kabul şartlarında açıkça görülür. Ama temel birimlerin yani tımarların yıkılışı somut hale gelip de aristokrasinin alt tabakasını, yani sipahileri de kendisiyle birlikte felâkete sürükleyince, askerî ve sivil büyük memurlar sınıfı gibi tüccarlar da toprak alanına sızarlar ve özel mülkleşme başlar.

Bütün bunların bellibaşlı iki sonucu olur. Osmanlı düzenini meydana getiren bütün kurumlar, on dokuzuncu yüzyıla kadar biçim olarak varlıklarını sürdürseler bile, on yedinci yüzyıl başlarında yok olur giderler. Bunların yerine yeni yapıların yavaş yavaş olgunlaşması işlerlik kazanmaya başlar. Evrimin iki klasik eğilimi, kırlarda feodalizm,

şehirlerde kapitalizm belirir. Yönetici sınıfın üç ayrı kategorisi birbirine karışıp birbiri içinde erir ve bu karışım içinden yeni unsurlar ortaya çıkar. Ama bir başka seferkinden farklı olarak bu yeni oluşma tek başına değil de Batı'daki kapitalist üretim tarzının gitgide daha belirleyici duruma giren etkisi altında meydana gelecektir.

8

Evrimleşme Teşebbüsleri

Bundan önceki bölümde, Osmanlı düzeninde merkezden kopmacı güçlerin ortaya çıkışını gördük. Mevcut üretim tarzının altüst olmasında çıkarı bulunan kategoriler yani burjuvazinin nüvesi ulemayla, feodalierin nüvesi ümera hükümdara ve reayaya karşı harekete geçerler ve kaba güce dayanan bir muhalefeti sürdürerek evrimi kendi yararlarına yönlendirmeyi denerler. Sistemin yatay ekseni güçlenirken (819) dikey eksen dönüşüme uğrar ve zayıflar. Dorukta hükümdar, şahsiyetiyle bir varlık olmaktan

(819) Sayfa 104'deki şemaya bakınız.

fiilen çıkar. Bir sembol, daha doğrusu iktidara göz diken çeşitli kanatlar arasındaki mücadelelerde bir denge noktası haline gelir. Tabanda, sistemin hücresi demek olan kırsal cemaat çözülmeye uğrar ve ya her türlü ilişkiden mümkün mertebe uzakta kapalı bir mal ekonomisi içine gömülüp kıt kanaat hayatını sürdürür, ya da çiftliklerde, büyük şehirlerde ve ümera «kapılarında» proletaryanın ilk çekirdeklerini oluşturur.

Ötekilerle birlikte kendi de çözülmeye uğrayan merkezî bürokrasiye gelince, diğer kategorilerle karışır ve giderek yeniden bir iç içe erime olayı ortaya çıkar.

Bu diyalektik süreç içinde iç çelişkilerin rolü, görmezden gelinemeyecek kadar önemlidir. Ama bu süreç bütününde daima daha geniş alanlı bir birimin parçasıdır ve asıl uzun vadede sistemin evrimini belirleyen dıştan gelen etkiler olmuştur. Çözülüşten sonra da aynı şeklde iç zıtlıklar kendilerine bir yol tutturup giderken, Batı kapitalizminin gelişimi hep olayların akışını şartlandıran belirleyici bir etken olarak kalır. İşte bu yüzdendir ki Osmanlı İmparatorluğundaki evrim sürecinin hızlanma ya da yavaşlama sebeplerini tümüyle olmasa bile dış baskıların o günkü yoğunluğunda aramak gerekir.

Osmanlı düzeninin yıkılışını izleyen iki yüzyıl yani kabaca on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar, aynı zamanda Batıda kapitalist üretim tarzının doğuşuna tanık olduğumuz yüzyıllardır. Avrupa kapitalizminin çocukluk hastalıkları ve ekonomik ağırlık merkezinin Batı Avrupa'ya doğru kaymasıyla Akdeniz dünyasında doğan boşluk, kendi özel sorunlarıyla ve Venedik ya da İran gibi aynı durumdaki eski düşmanlarıyla karşı karşıya bulunan Türkiye'ye aşağı yukarı bir yüzyıl süren bir soluk alma fırsatı verir. Oysa onun ardından gelen yüzyılın yani on sekizinci yüzyılın niteliğini çizen şey, esas Doğu Avrupa'dan, Rusya ve Avustur-

ya daha sonra da Prusya'dan başlayan hareketin sonucunda Türkiye aleyhine gelişen ve ekonomik alandan çok coğrafî alanda bir yayılma siyasetidir. Bu dönemde Batı'yla Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler aynı temeller üzerinde kalmıştır. Ancak Mısır seferinden yani Türkiye'nin ilk defa modern çağın sömürgeci savaşlarıyla karşı karşıya kaldığı Napolyon döneminden sonradır ki, bu ilişkiler değişikliğe uğrar. Çünkü kapitalist sistemin dışında kalan ve daha önceleri özellikle ucuz hammadde üreticisi olmaları açısından ele alınan ülkelere, bu çağdan sonra tüketici gözüyle yani Avrupa mallarının pazarları gözüyle bakılmaya başlanır. On dokuzuncu yüzyılın sömürgecilik çağını başlatan da işte bu görüş tarzıdır.

Onun için bu bölümde on dokuzuncu yüzyıl başlarına, daha kesin bir tarih vermek istersek Türk sınırlarının Avrupa maliarına açıldığı 1838 yılına kadar süren geçiş dönemini ele alacağız.

İÇ ÇELİŞKİLER

Bu dönemde ülke içi durumu, sosyal sınıfların evrimi ve sosyo - ekonomik düzenin fiilen dönüşüme uğramasıyla niteleyebiliriz. Bu dönüşümün hareket noktası ise daima yönetici sınıfın klasik dönemdeki üç kategorisi yani kapıkulları, ulema ve ümera olmuştur.

I — BÜROKRASİNİN EVRİMİ

A — Kapıkullarının Çözülüşü

On altıncı yüzyılda kapıkulları, ümera ve ulemadan sonra yönetici sınıfın üçüncü kuşağını meydana getirirler. Tamamen sunî yoldan yaratılmış bürokratik oluşum, veraset ilkesini kabul ettirmeye çalışarak ve ulemayla ümera-

nın ellerindeki servet kaynaklarına (ilkininkl ticaret, ikincisininki toprak) el atararak bir sınıf haline gelmenin mücadelesini verir. On altıncı yüzyılın ortalarından itibaren yavaş yavaş amaçlarına erişir. Devlet askerî kişilerin evlenmesine bir kere izin verdikten sonra, onların çoluk çocuğu için de tedbirler almak zorunda kalır. Bunlar ocaklara kayıtlanır. Büyük devlet memurlarının oğulları ise, genellikle Saray'ın okulu olan Enderun'a alınır. Bu merkezî bürokrasi, Devletin toprak üzerindeki üstün mülkiyet hakkını ve vergi kaynaklarını denetlemesine imkân verecek biçimde iktidarı elinde tutarken, aynı zamanda her çeşit baskıyı yürütme gücüne sahiptir ve bunu yapmaktan da geri kalmaz. Devlet'i kendi şahsında somutlaştırdığı andan itibaren de egemen sınıfın diğer hizipleriyle çelişkiye düşer ve öteki kategoriler derhal Devlet'e düşman kesilirler. Bu da kapıkullarına bütün alanlarda meşru yoldan nöbeti devralma imkânını verir. On altıncı yüzyıl başlarından itibaren tımarlar yeniçerilere ihsan edilir ve sarayın yüksek memurları ümeranın elinde bulunan mevkileri ele geçirir Yüzyılın ortalarına varıldığında kapıkulu piyade ve süvari güçlerinin (yeniçerilerin ve kapıkulu sipahilerinin) tümü, bir yandan ulûfelerini almaya ve ocaklarda hizmet görmeğe devam ederken, öte yandan Anadolu ve Rumeli'ye dağılarak Devlet için artık bir ayakbağı haline gelmiş olan sipahilerin yerlerine fiilen geçerler. Uygulamada maaşları Devlet hazinesinden ödenen tek oluşum oldukları için, ellerindeki küçük sermayeyle ülke ekonomisinin bütün alanlarına kıyısından köşesinden el koymağa başlarlar. Başlangıçta tefecilik ve ticaretle uğraşırken, az sonra arazi sahibi haline gelirler.

Ama bu açılıp yayılma aynı zamanda bir çözülüşü de ifade eder. Yeniçerilerin askerî seferlere katılma payı gitgide düşer ve bu, Devlet'i onların mevcudunu arttırmak zorunda bırakır. Öte yandan kapıkullarının yürüttüğü bas-

kı da ağırlığını son anda gene reayanın sırtında duyurur ve karşı baskıya yol açar. Kapıkulluğuna yazılma biricik servet kaynağı kapısı haline gelir ve bu yüzden ocaklar her yandan güçlü bir baskıya uğrar. Yüzyılın sonlarına doğru ocak kuralları aşılır ve yığınla kişi yeniçeri ocağına yazılır: reayası, leventi, Celâlîsi, sipahisi.. İdare hepsini ocaklara kabul ederek tehlikeli kişi ve hareketlerden yakayı sıyırmanın yolunu onları yatıştıran bu kolay ve acil çarede bulur. Zaten Anadolu'daki durum dolayısıyla mesele haline gelen Hıristiyan çocukların «devşirilmesi» işi, yavaş yavaş yürümez olur. Her kategoriden insanlar ocaklara toplanır, uzun ve sistemli eğitimin yerini de kısa süreli bir talim devresi alır. «Bugün buraları mevcudsuz bırakmamak için, yeniçeriliğin bozulmadan kalmasını sağlayan bu adeti (eski devşirme geleneğini) bir yana bırakmışlar. Bunun yerine Asya'dan da, başka ülkelerden de sürüyle serseri toplayıp altı aylık bir talimden sonra hepsini yeniçeri yapıp çıkıyorlar.» (820)

Bu olgular çeşitli ocakların mevcutlarında da yansır. On beşinci yüzyıl başlarından beri sabit tutulan (12 ilâ 13 bin) yeniçeri mevcudu 1595'de 26.600'e, 1597'de 30.000'e, 1598'de 35.000'e, 1609'da 37.627'ye fırlar. Bu artış Anadolu'daki büyük Celâlî dönemine ilişkindir. Aynı sürede kapıkulu sipahisinin mevcudu da 11 binden 20 bine yükselir. On yedinci yüzyılda Köprülülerin vezir-i âzamlık ettiği çağda, yeniçeri sayısı 30 bin civarında dondurulur. Ama

(820) SAINT MAURICE, A. de «La Cour Ottomane ou l'interprète de la porte qui explique toutes les charges et les fonctions des officiers du Serail du Grand Seigneur, de la milice, de la réligion de Mahomet et de la loy des Turcs» *(Osmanlı Sarayı ya da Padişahın Saray Erkânının, Milis Gücünün, Muhammet Dininin ve Türklerin Kanunlarının Bütün İşlev ve Görevlerini Açıklayarak Bab-ı Ali'nin [Osmanlı Devlet İdaresinin] Yorumlanması)*, Paris 1673.

Viyana bozgununu izleyen savaşlar sırasında bunların miktarı gene hızla artar ve Karlofça anlaşmasından hemen sonra, yani 1702 yılında 93.389 kişiyi bulur. Ardından, yani 1706 yılında mevcutta bir düşme olup sayıları 21.818'e inerse de, 1727'de tekrar 81 bine yükselir. İkinci bir temizlik yüzyılın geri kalan kısmında bunların sayısını 35 bine düşürür.

Nihayet on dokuzuncu yüzyıl başlarında, imha edilmelerinden önce yeniçeri ocakları 64 bin kişilik bir mevcuda sahiptiler (821). Ne var ki, yenlçerilerin sayıları çoğaldıkça stratejik rolleri azalmıştır. Sayılarının ancak 12 bin kişiyi bulduğu çağda kazandıkları zaferlerin daha sonra değil aynılarını kazanmak, bunların uzağından bile geçememişlerdir. Buna karşılık siyasal rolleriyle Devlet cihazı üzerine yaptıkları baskı sayıları oranında artar. Yeniçerilerin mevcudundaki her önemli artış, ardından büyük bir buhranı getirir ve buhran atlatılınca da yeniçeri sayısı azaltılır. On altıncı yüzyılın bitiminden on yedinci yüzyıl başlarına kadar süren kargaşalık sonunda padişahın tahttan indirilip halledildiği ilk yeniçeri isyanıyla sonuçlanır. Sonra araya bir istikrar dönemi girer. 1702 yılını «Edirne Meselesi» ve II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi izler. Bu olaydan sonra yeniçerilerin sayısı olay öncesindeki mevcudun dörtte birine indirilir. 1727 yılı 1730 ayaklanmasının, 1804 yılıysa 1806 ve 1808 ayaklanmalarının ilk adımlarıdır. 1730 ayaklanmasının ardından yeniçeri mevcudunda azaltma yapılır. Diğer iki ayaklanmadan sonra da, yani 1826 yılında ocakların hepsi imha edilip kaldırılır.

Yeniçeri ocaklarındaki çözülme ve halk kategorilerine açılma bunların yönetici sınıftan tecrit edilmeleri sonucunu doğurur. Ocaklardan en yüksek idarî görevlere giden hiyerarşik yol uygulamada kapanmıştır. 1578 - 1790 yılları

(821) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devlet Teşkilâtında...»

arasında sadrazamlık mevkiinde bulunan 120 kişinin yalnızca dokuzu yeniçeri saflarından gelmedir (822). Enderun büyük devlet memurlarının çıktığı bir kaynak haline gelir. Gerçi orada da devşirme düzeni bir yana atılmıştır ama, adaylar genellikle varlıklı kategoriler arasından seçilir ve bunlar çok daha önemli bir yetişme devresinden geçerler. Böylece devlet idaresi bu dönem içinde hemen hemen sırf saraydan yetişmelerin bir idaresi haline gelir. Bunlar yeniçeri ordusuna, İstanbul'da olduğu kadar büyük taşra yarak askerî cihaza da kanca atarlar. Bu, Osmanlı askerî cihazını yıkıma götürmesi bir yana çok daha önemli sonuçlar da doğurur. Kapıkulu ordusu (gerçi kelimeyi dar anlamıyla alırsak kapıkulu olmaktan gitgide çıkan bu ordudan yeniçeriler diye söz etmek daha doğru olur, bunların eylemi pek çok kere diğer ocakların ve kapıkulu sipahilerinin eylemlerini de içinde barındırır) iktidarın dışına itilmiştir. Ama yeniçeriler isteklerini kaba güçle kabul ettirebilecek araçlara sahiptir ve aynı zamanda, aşağı tabakalara yakın bir sınıf haline gelmeye yönelmişlerdir. Yeniçeri ordusuna, İstanbul'da olduğu kadar büyük taşra şehirlerindeki halk yığınları arasında da insan toplanır. Bu ordu aynı zamanda zanaatkârlık ve ticaretle uğraşır. Büyük tüccarlar ya da büyük mülk sahipleri arasında kendine yer yapmış bazı istisnalar dışında, bu ordunun büyük bir çoğunluğu şehir orta sınıfının önemli bir kısmını oluşturur. Ama bu sınıf kendinde daima söz hakkı gören ve bu hakkı kullanmaktan kaçınmayan, eli silâhlı bir orta sınıftır. Aldıkları ücrete gelince, paranın değerini kaybetmesi yüzünden durmadan düşer. Florinin 40 akçe ettiği bir çağda 2 akçe olan gündelik ücretleri, flori 400 akçeye yük-

(822) Sadrazamların biyografileri için bk. UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt III b ve IV b.

seldiğinde ancak 8 ilâ 10 akçe arası bir düzeye varır (823). Aynı çağda bir inşaat ustası 50 akçe, basit bir amele ise 24 akçe gündelik almaktadır (824). Bu durumda, yeniçerilerin düzenden yararlananlar olmaya devam edip etmedikleri sorulabilir. Açıkça görülen bir şey varsa, on yedinci yüzyıldan itibaren yeniçeriler, bir önceki yüzyılda da sipahilerde olduğu gibi yönetici sınıf için işe yaramaz hale gelir. Ancak, başkentteki güçlü durumlarından dolayı bunların yerlerinden edilmesi çok daha güçtür.

Böylece birbirine ters görünen iki terimi aynı olgu için kullanmamıza izin verilirse, aynı anda hem devrimci, hem de gerici bir kategoriyle karşı karşıya kalırız. Yeniçeriler, devletin ekonomik güdümlülüğünün (tek amacı zenginlikleri büyük devlet memurlarının elinde tekelleştirmek olan bu güdümlülüğün) sürekli dara soktuğu bir halk sınıfı oluşturdukları, üstelik bu sömürünün bilincinde oldukları ve bu duruma bir değişiklik getirmek amacıyla silâha sarıldıkları için devrimcidirler. Yeniçerilerin elebaşılık ettiği ve İstanbul ahalisinin günlerce duruma hakim olduğu sokak ayaklanmalarıyla en azından dört padişah ve on kadar sadrazam alaşağı edilmiştir. Ama bu ayaklanmaların sonunda daima bir padişahın yerine bir başka padişah, büyük devlet erkânının yerine gene aynı kesimden yenileri geçirilmiştir. Vergilerin indirilmesi, yeniçeri üst kademelerinin ücretleri üzerinde anlaşmaya varılması ya da diğer elverişli imkânlar ve bağışıklıkların sağlanması hoşnutluk yaratmışsa da, hedefler daha uzağa gidememiştir. Ancak bu durum, ayaklanma hareketlerinin hep uzağı görme gücünden yoksun olduğu için değil, bu hareketlere hakim

(823) Ücretler için bk. UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devlet Teşkilâtında...» ve fiyatlar için bk, BELIN M. «Essais sur l'histoire économique...»

(824) REFİK AHMET «Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı» İstanbul 1933.

olan görüşlerin nesnel mahiyetleri gereği gerici olması yüzündendir. Bayraklaştırdıkları ülkü on altıncı yüzyıla aittir, yani «Kanuni Sultan Süleyman» çağıdır. Bu sadece, o dönemde durumun gerçekten de en mükemmel sayılabileceğinden değil, o çağın özellikle idealleştirilmesinden ileri gelir. Osmanlı yönetici sınıfı on beşinci ve on altıncı yüzyıllar boyunca bir «Asya Tipi Üretim Tarzı» sistemini yerine oturtmağa çalışmış, ama ona hiç bir zaman en mükemmel denebilecek bir işlerlik kazandıramadan başarısızlığa uğramıştı. Ne var ki, bireyin sömürülmesinin en az şekillendiği bir sınıflı toplum olarak beliren bu sistem, daha sonraki her türlü değişime yani her türlü evrime karşı sömürülen sınıfta aşırı bir tereddüte yol açar. Onun içindir ki toplum yapısındaki bir değişimde çıkarı olan kategoriler, böyle bir değişime yol açmayı becerdiklerinde, dolayısıyla yığınların sömürülmesinde daha akılcı bir düzeye eriştiklerinde, bu yığınlar geriye dönüş arzusunu dile getirerek ayaklanırlar ve gerici olarak görülürler. Konumuzla ilgili olan bu durumda da, kuşaklar yenileştikçe o eski dönem daha çok idealleşir ve gerçekle pek ilgisi bulunmayan bir altın çağa dönüşür (825).

Yeniçeri isyanlarından çoğunun, yönetici sınıfa mensup kümeler veya kişiler tarafından oynandığı ya da kendi yanlarına çekildiği ve bu hareketlerin onların özel amaçlarına alet edildiği bir gerçektir. Ama hareketin gerici rolünü belirleyen bu olgu değildir. Eğer yığınlar, bilinçli ya da bilinçsiz bir geriye dönüş özlemi duymasalardı, bu kadar kolay alet edilemezlerdi. Oysa buna ters doğrultuda bir düşünceye onları çekmek daima son derece zor olmuştur. Üstelik on sekizinci yüzyıl sonlarına ve on dokuzuncu yüzyıl başlarına doğru Osmanlı burjuvazisi, en azından önde giden ilerici kanadı, Batı'daki gelişme biçimlerini taklit et-

(825) Bk. İkinci Bölüm.

me isteği içinde gücünü daha sağlam kılmak ve yabancılarla rekabet edebilmek için ilerici hale gelirken, isyanlar aksine dinî bir milliyetçilik kisvesine bürünerek her türlü yeniliğe karşı çıkar. Böylece her yenilik yukardan gelir ve zor yoluyla kabul ettirilir.

Ama bu gericiler kendilerinin de bilmediği devrimci veçhelerini çok kere ister istemez meydana vururlar. Nitekim, İstanbul'da inşa edilen Fransız modası birkaç düzine sarayla bunların bahçelerinin yanı sıra ilk matbaayı da yerle bir ettikleri (üstelik, bunlar da ayaklanma ortamını yaratan durumun birer ürünü olduklarına göre böyle olması akla uygundu) için tarihçilerin iğrenç bir olay olarak gördükleri 1730 ayaklanması, padişahı ve divan üyelerini alaşağı edip yerlerine yenilerini getirmekle görevinin bitmiş olduğunu kabul etmez. Ayaklanmanın yeniçeri - zanaatkârlardan ve İstanbul'un küçük ticaret erbabından meydana gelen elebaşıları, bir genel karargâh, yani bir bakıma bir karşı hükümet teşkil edip aldıkları kararları zor yoluyla idareye kabul ettirirler. İki ay kadar süren bu devrimci durum, sonunda ticarî faaliyetlerini sürdürmek için düzenin kurulmasını arzulayan şehir orta sınıfının büyük çapta düşmanlığını üzerine çeker ve yöneticiler tarafından bastırılır. Bu ayaklanmada başkaldıranlar, idarenin başında bulunan kişileri değiştirmenin bir çözüm yolu getirmediğini ve bu durumun «istediğin kadar değiştir, gene de aynı şey» (826) olduğunu kavrayarak ileriye bir adım atmış gözükürler.

1808'de başkaldıranlar, feodallerin sırabaşı ve Sened-i İttifak'ın yaratıcısı (827) olan sadrazamı tasfiye ettikten sonra padişahın tahttan indirilmesini istemek üzere Sa-

(826) 1730 Ayaklanması için bk. AKTEPE M. «Patrona İsyanı» İstanbul 1932.

(827) Bk. Daha ilerde sayfa 485.

ray'a yöneldiklerinde bir adım daha atmış oldular. II. Mahmut, padişahlığın tek varisini ortadan kaldırarak tahtını sağlama almanın kesin çaresini bulduğunu sanmıştı. Böylece ilk defa hanedanın devamıyla ilgili bir mesele ortaya çıkıyordu. Ama kimi şahıslar «padişah da hepimiz gibi bir insan değil mi, ha o olmuş ha bu, ne farkeder» diye düşünmeye ve muhtemel adayların kimler olabileceği üzerine hesaplar kurmaya başladılar (828). Bazı fikirlerin, ağır ağır ve dolambaçlı yollardan da olsa, hiç bir teorik ve ideolojik hazırlık olmaksızın kendine bir mecra açtığını görmek özellikle ilgi çekicidir. Bu tehlikeli fikirlerin ulema tarafından ustaca yolundan saptırıldığı 1808 ayaklanmasının ise, İmparatorluğun yıkılışından önceki son yeniçeri ve aynı zamanda son halk ayaklanması olduğunu tespit etmek de onun kadar ilgi çekicidir.

Kısacası bütün bunların ötesinde, resmî tarihierin gerici damgasını vurdukları şeyin ne olduğunu anlamaya çalışmak için az çok rizikolu varsayımiara dayanmak zorunda kalırız. Gene de, gericiliğin örgü ve işleyişi üzerine bir araştırma, yapılması gerekli bir iş olarak kalmaktadır ve bunun yapılması ülkenin tarihini olduğu kadar bugününü de açık seçik görmek için mutlak gereklidir.

B — Ulemanın Yükselişi

Kapıkullarının düşüşüne paralel olarak ulemanın iktidar yolunda yükselişine tanık oluruz. Bu yeniden yükselişin başlangıç tarihi de aynı şekilde on altıncı yüzyıl sonlarına rastlar. On altıncı yüzyılda kapıkullarını iktidara götürürken, ulemayı sivil idareye ve ticarî faaliyetlere iterek kurulan dengenin, özellikle ilklerinin (kapıkullarının), ikin-

(828) Zikreden KARAL E.Z. «Osmanlı Tarihi» cilt V (UZUNÇARŞILI.'nın tarihinin devamı)

cilerin (ulemanın) alanına el uzatmaları yüzünden bozulduğu andan itibaren eğilimlerde bir tersine dönüş ortaya çıktı. Kapıkulları ticarî faaliyetlere el koyarken, ulema da iktidara taarruza geçmekteydi. Ayrıca ulemanın egemen sınıf içinde, veraset hakkı idarî müdahalelerden hemen hemen tümüyle bağışık tek kategori olduğunu da unutmamalıyız. Miras konusundaki bu büyük teminatın, ulemanın daha yüksek kültür düzeyiyle de birleşince, istikrarlı servetiere dayandığı ölçüde yerli yerine oturan bir sınıf bilincinin doğmasında büyük payı oluyordu.

Ulemanın iktidar taarruzu iki cephede yürütüldü. İlki, taşradaki şehirlerde ve mahalli düzeyde, ikincisiyse, başkentte devlet idaresi düzeyinde. Mahalli burjuvazinin, yani küçük zanaatkârlar kadar şehir tüccarlarının da önderi durumunda bulunan kadılar kendilerini ümera ve silâhlı çetelerinin saldırılarına karşı hem şehirlerin hem kırların koruyucusu olarak tanıtmayı bildiler. Kapıkullarına gelince, ocakların çözülmesinden sonra ya şehirlere yerleşip mahalli burjuvaziyle kaynaştılar ve böylece hukuken bağımsız bile gözükseler fiilen kadıların denetim ve himayesi altına girdiler, ya da Celâlîlerle iç içe girip (Celâlîler ocaklara yazılırken, yeniçeriler de Celâlî oluyorlardı) ulemanın düşmanlığını haklı çıkardılar. Üstelik, tımar kurumuna indirilen darbe, ümeranın yani son tahlilde tımar hiyerarşisinin başlarından başka şey olmayan sancakbeylerinin, beylerbeyilerin ve diğerlerinin iktidarını temelinden sarstı. Bu arada kadıların sivil idaresi gözden düşmesine rağmen, gene de geçerli tek güç olarak kalmıştı ve kırlarda girişilecek yeni sömürü, işte bu şehirli nüvelerin çevresinde örgütlenecekti.

Ulema, devlet idaresi düzeyindeki taarruzunu dorukta yani saray çevrelerinde ve hükümdarın şahsında yürütür. İlerleme değil de gerilememe, kazanılmış değerleri kaybetmeme söz konusu oldukça, gitgide daha belirli hale gelen

tutuculuk eğilimlerinin ve hastalıklı bir irileşmenin sonucu, sistemin bünyesinde meydana gelen hastalığın yol açtığı nefes tıkanıklığı, kapalı saray çevrelerinde sahneye konan daha incelikli, daha ustalıklı bir denge siyasetini gerektirir. Böyle bir siyasette de ulemanın, yetişme tarzı gereği muhakkak ki söyliyecek sözü vardır. Dinî otoritenin yorumunun, devlet yönetiminde bir karar mahiyetini kazandığı böyle bir çağda ulema üstünlüğü yeniden ele alır.

Üstünlüğün yeniden kazanılması iki önemli mevkiin birinci plana geçişi ve kurumlaşmasıyla kendini açığa vurur. Bunlar sultanin lalalığı (hocalığı) ve şeyhülislâmlık mevkileridir. Lalalık kurumu on beşinci yüzyılda doğmuş olmasına rağmen, ancak on altıncı yüzyılda önemli bir yer kazanır; şeyhülislâmlık ise ulema hiyerarşisinin başında yer alır ve on altıncı yüzyılın sonunda vezir-i âzamlıkla aynı düzeydedir (829).

Ulemanın güçlenişi, daha Kanunî Sultan Süleyman döneminde henüz babaları sağken şehzadeler arasında ortaya çıkan mücadelelerde kendini belli eder. Bu kavgalar sırasında ulema saray entrikalarında boy göstermeye elverişli bir ortam bulur. II. Selim'in tahta çıkışı ulemalar için de bir zafer mahiyetindedir. Ama aynı sırada sadrazam Sokullu Mehmet Paşayla kapıkulu iktidarı da doruğuna yükselmiş durumdadır ve II. Selim'in saltanat dönemi bu iki kategori arasındaki mücadelelerle doludur. 1574 yılında III. Murat'ın tahta çıkışı, 1579'da öldürülecek olan Sokullu Mehmet Paşa ve onunla birlikte kapıkulları için gerilemenin başlangıcı demek olur. Aynı 1574 yılında alınan önemli bir kararla, şimdiye kadar sadrazamın yetki alanında bulunan müderris ve yüksek dereceli kadıları atama hakkı şeyhülislâma verilir. Kazaskerin atanmasına gelince, eskiden sadrazamın padişaha tekiifte bulunmasıyla

(829) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı»

gerçekleşen bu atanma da sadrazama danışılması şartı saklı tutularak şeyhülislâmın yetki alanına girecektir. Bu danışma işi, kısa bir zaman sonra sadece bir formalite şekline gelir. Öte yandan, nasıl sadrazamın bir şeyhülislâmın atanmasında etkisi olabiliyorsa, bunun tersi de gitgide geçerlik kazanır (830). Şeyhülislâm eski Rumeli kazaskerleri, Rumeli kazaskerleri de eski Anadolu kazaskerleri arasından seçildiği ve bu durum tabana kadar böyle devam edip gittiği için yani ulema hiyerarşisi son derece sıkı kurallara bağlı olduğu için, sadrazamın bu konudaki tercih hakkı sınırlıydı. Oysa karşı tarafın tercih imkânı çok daha fazlaydı.

Böylece iki başlı bir yönetim şekli doğuyordu. Üstelik şeyhülislâm hiç bir zaman divan üyesi olmadığına göre, bu ikisi arasında üst düzeyde bağlantı da yoktu. Bunun içindir ki bu iki yönetici bünye arasındaki zıtlık İmparatorluğun evrim sürecinde önemli unsurlardan birini teşkil eder.

Ama ulema gurubu, devlet idaresindeki kademelere paralel hiyerarşisi bütün bir sistem kurmakla da yetinmez. Bunun yanı sıra, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda yavaş yavaş bütün önemli mevkilere sızarak devlet idaresinin bütününü masseder. Bu dönem boyunca sadrazamlık mevkiinde bulunan kişilere bir göz atmak bu konuda bize ilgi çekici bilgiler verir (831). 1579'la (Sokullu Mehmet Paşa'nın ölüm yılı) 1800 yılı arasındaki sadrazamların toplam sayısı 122'dir. Bunlardan 11'i on altıncı yüzyıl sonunda, 54'ü on yedinci yüzyıl, 57'si ise on sekizinci yüzyıl boyunca görevde bulunmuştur. Bu 122 kişinin 46'sı, yani % 38'i soyca Türk değildi. Oysa 1453 - 1579 yılları arasında

(830) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı»
(831) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt III b ve IV b.

bunların oranı % 83'tü (832). Bu sayının söz konusu üç yüzyıla göre dağılımı 7, 27, 12 ya da yüzde olarak aynı sırayla % 64, % 50 ve % 21'dir. Demek ki Türk olmayan unsurlarda giderek bir düşme söz konusudur. Üstelik 1579'dan daha önceki dönemde bu yüzdeyi meydana getiren kişilerin istisnasız hepsi «devşirme» yken, şimdi karşımızdakilerin büyük bir kısmı Arnavut ve Bosnalılar, yani büyük çapta İslâmiyeti kabul etmiş halklardan olup ille de devşirme olması gerekmeyen kişilerdir.

On beşinci ve on altıncı yüzyıldaki sadrazamların % 75'i Enderundan yani Saray'dan çıkmadır. Bu oran on altıncı yüzyıl sonu için de aynı derecede yüksektir (% 82). Ama on yedinci yüzyılda % 52'ye, on sekizinci yüzyılda da % 16'ya düşer. Bundan da saray çerçevesi içinde yetişen devlet görevlilerinin sayısında hissedilir bir azalma olduğu sonucu çıkar. Buna karşılık yaptığımız sayımda yeni bir kategori ortaya çıkar: Büyük memur ailelerinden gelenler ya da sadece bürokratik aristokrasinin çevresinde yetişip onun tarafından mevki sahibi haline getirilenler. Bu durumda olanların sayısı on altıncı yüzyılda 1, on yedinci yüzyılda 15, en önemli kategoriyi temsil ettikleri su götürmez olan on sekizinci yüzyılda ise 24'dür. Bunun yanı sıra iki kategori daha ortaya çıkar: Bunlar sayıları yukarıdaki yüzyıllara göre sırasıyla 1, 6 ve 11 olan ulemayla, ilk olarak on sekizinci yüzyılda görülen ve sayıları 8 olan tüccar ya da tüccar çocuklarıdır (833).

Bütün bunlardan çıkarılabilecek üç önemli sonuç vardır:

---

(832) Bk. sayfa 303'deki şema.

(833) Bu rakamları toplayıp sonuçlara varmak imkânı yoktur. Çünkü birçok husus birden çok kalemde gösterilmiştir. (Mesela Enderun'dan yetişen tüccar çocukları, bir büyüğün kapısında yetişmiş ulema v.s. gibi.)

● Yüksek bürokrasi, kapalı niteliğini kaybeder (devşirme geleneğinin bozulması ve Enderun'un yok olmağa yüz tutması).

● Durum ve haklarını kendinden sonra gelenlere bırakabilen (hem kendi soyundan gelenlere, hem de himayesine aldıklarına) bir sınıf haline gelir.

● Giderek burjuvazinin eline geçer.

C — Hükümdarlık İktidarının Gerilemesi

Yönetici sınıfın uğradığı dönüşüme bu genel bakışı tamamlamak için, bir de değişmenin üçüncü unsurundan, yani kapıkullarının gerilemesi ve ulemanın yükselişinden sonra hükümdarlık iktidarında meydana gelen farklılıklardan kısaca söz etmek gerekir.

Hükümdarlık yetkilerinde resmen hiç bir değişiklik olmaz; değişen tek bir şey tahtın veraset biçimidir. Fatih Sultan Mehmet'in hem tahta kimin geçeceği meselesini cevapsız bırakan hem de padişahlığını ilân edenin kendi çocukları ve torunları dışında hanedan allesinin diğer fertlerini hâlletmesine cevaz veren mevzuatından sonra; tahtın boşaldığı her keresinde bütün yolların kullanıldığı mücadeleler ortaya çıkar. Kendilerini, daha genç yaşlarında saltanatla ölüm arasında bir tercih yapmakla karşı karşıya bırakan bu geleneğe göre, sancakbeyi olarak taşraya gönderilen şehzadeler, aralarından birinin ister istemez kesin zaferiyle sonuçlanacak bir çatışma patlak verene kadar hem babalarına hem de birbirlerine karşı tertiplere girişmekten geri durmazlar. Bu mücadeleler aynı zamanda yönetici sınıfın çeşitli kümelerinin kendi isteklerini gerçekleştirmeyi vaat eden adayı desteklemeleri için bir bahane haline gelir. Bu zıtlaşmalar içinde, merkezî idarenin

yeniçerilerce desteklenmekte olan taht adayı, halk arasında daha çok tanınıp da timarlıların ya da aşiret reisleri gibi daha da eski unsurların yakınlığını kazanmayı deneyen şehzadelere her seferinde kendini kabul ettirmeyi başarır. Ama Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatı uzun sürüp de saray entrikalarına ve ulemanın siyaset alanındaki ince oyunlarına imkân hazırlayınca, taht kavgasında üstün gelen onların tuttuğu aday oldu. Yeni padişahın yalnız büyük oğlu taşra yöneticiliğine gönderilip verasette büyük oğlun ayrıcalığı esası fiilen konduğuna göre, bu olay daha o zamandan bir değişime yol açar. Böylece II. Selim'in diğer beş oğlu İstanbul'daki Saray'da sessiz sedasız ölümlerini bekleyeceklerdir ve kardeşleri III. Murat'ın tahta çıkışıyla, bekledikleri başlarına gelecektir (834). Nihayet bu yolla veraset işlerinde düzen kurulmuş olur. Ama Anadolu'nun o çağda içten içe kaynaşmakta olan eyaletlerinin birinde yetişmiş bir veliahtın kafasında iylce şekillenmiş bir bağımsızlık anlayışını yaratabilen düzen bazuklukları ve III. Murat'ın halefi III. Mehmet'i, erkek kardeşlerinden on dokuzunu öldürtmek zorunda bıraktıracak kadar çok sayıda çocuğa sahip olması gibi sıkıcı olaylar, ulemanın duruma gitgide daha fazla el koyma arzusunu sekteye uğratır. Böylece fırsat doğar doğmaz konulan sistem değişir. 1605 yılında III. Mehmet öldüğünde büyük oğlu I. Ahmet ancak on üç yaşındaydı ve hükümdarlık ailesinden sadece onun canlı bırakılması hanedanın devamını tehlikeye sokabilecek bir durum olarak görüldü. Ondan bir küçük erkek kardeşi Mustafa, Saraydaki dairelerden birinde gözaltına alınarak diğer erkek kardeşler hâlledildi. Ama I. Ahmet de 1617 yılında daha yirmiyedi yaşındayken ölünce,

(834) Osmanlıların soy kütüğü için bk. ALDERSON A.D. «The structure of Ottoman Dynasty» *(Osmanlı Hanedanının Yapısı)* Oxford 1956.

yöneticiler on beş yıldır hapis hayatı yaşayan bir akıl hastasıyla on üç yaşında bir çocuk (II. Osman) arasında tercih yapmak zorunda kaldılar. Önce ilkini seçtiler. Ama birkaç ay sonra fikir değiştirdiler. Gelgelelim adım bir kere atılmış, veraset sistemi değişmişti. Bundan böyle en büyük oğul değil de, ailenin en yaşlı erkek üyesi tahta geçer oldu ve bu sistem hanedanın sonuna kadar titizlikle korundu. Bu durum, yenilikten çok kaynaklara bir dönüş olarak da görülebilir. Çünkü aynı veraset sistemi Oğuzların kabile örgütlenmelerinde de vardır ve Osmanlı hanedanının kurucusu olan Osman Bey'in amcasının öldürülmesi üzerine tahta çıkışı, bu ilkenin çiğnenmesiyle olur (835). Üstelik o çağda, çözülme sürecine bir tepki olarak doğan sistemin köklü bir biçimde tutucu olma eğilimi böyle bir kurumlaşmaya uygun düşmüş olabilir. Ama unutmamak gerekir ki, kendini savunma gücünden yoksun bir hükümdarın yaratılması nesnel olarak ulemanın işine yaradı ve buna geçmişten bir örnek aramak olsa olsa gerekli bir bahaneydi.

Böylece taht çok kere kardeşten kardeşe geçtikçe, taht varislerinin bir saray dairesinde daha çok ömür çürüttükleri «kafes» sistemi başlar. Siyasal faaliyetlerle de pek ilgisi olmayan bu varislerden pek çoğu hayallerini gerçekleştirebilecekleri günü bekleye bekleye kırkını hatta ellisini aştıktan sonra tahta kavuşurlar. İstisnalara gelince, bunlar ya IV. Murat gibi atılgan, sert ama pek fazla ileriye gitmeyen hareketlerle kendilerini sınırlarlar ya da en göze çarpan örneklerini vermekle yetinirsek, Genç Osman ve III. Selim gibi daha ileriye gitmeyi denerler ama yönetici sınıf tarafından bertaraf edilirler.

Böylece yönetici sınıf kendi de dönüşüme uğrarken, hükümdarlık gücünü tasfiye etmeyi başarır. Yönetici kad-

(835) ALDERSON A.D. «The structure of...»

ro, bütün çıkarı başa saldırarak sistemi alaşağı etmek olan doğuş halindeki burjuvaziye bir çeşit kılıflık eden ulemanın eline geçtiği andan itibaren bu durum çok tabiidir. Ama daha az tabii olan, bu fiilî tasfiyenin önemli bir değişime yol açmaması ve her şeyin, hiyerarşinin doruğundaki sınırsız ve mutlak kudretin yerini sahici gücünden fiilen soyulmuş bir sembole bırakması sanki hiç bir sonuç getirmemiş gibi gelişmiş olmasıdır. Bu terslik, iç dinamizme ait her unsurun mevcut yapılar tarafından özümlenmesi olgusu kavranmadıkça anlaşılamaz. Bu demektir ki, mevcut sistem işlerliğini de kaybetse, sırf bir biçim olarak da kalsa, edinilmiş servetleri korumanın en iyi yolunu sağladığı sürece varlığını devam ettirir. İşte bu durumdan dolayı, piramidin faal siyasal hayattan açıkça elenmiş olan doruğu, sistemin asıl işleyişi içinde zorunlu bir unsur oluşu yüzünden, çevresinde çeşitli çıkarların belli bir düzene girdiği ve birbiriyle mücadele ettiği bir denge noktası olarak bütün önemini muhafaza eder. Bu yüzden sistemin çatısı daha kolay bir sömürüye imkân verdiği için özenle korunur, ama bir türlü çürüyüp yok olmayan bu iskelet, daha köklü bir değişimin gelmesine engel olur. Sistemin evrimleşmesindeki dram, büyük çapta bu noktada toplanır. Daha sonra emperyalizm de ilk aşamasında, içi iyiden iyiye boşalmış bu kalıbı ele geçirecek ve onu keyfine göre şekillendirip kendi gücünü sağlama almada bir araç olarak kullanacaktır. On dokuzuncu yüzyıldaki «tepeden inme» reformculuk ve Batılılaşma işte budur.

Böylece yönetici sınıf dönüşüme uğrar ve birbirine karşıt iki akım belirir. Merkezî bürokrasi mensupları, temsil ettikleri sistemi içten içe kemiren feodalizm ve kapitalizm teşebbüslerine faal olarak katılırken bu teşebbüsler de, belli kişisel bir başarı aşamasına varır varmaz bürokratik sistemle bütünleşerek doğuş halindeki bu iki üretim tarzından birine ya da ötekine yönelen bir evrimi engel-

ler. «Osmanlı egemen sınıfı, elinde bulunan topraktan gelme kapitali büyük tarımsal işletmelere yatırmıyordu. Bu paralar daha çok çeşitli devlet gelirlerinin ve tekellerinin satın alınmasına veya şehirde mülk edinmeye ayrılıyordu. Egemen sınıfın eylem ve eğilimleri, ilk planda mümkün olduğu kadar yüksek gelirler elde etmeyi amaç ediniyordu. Osmanlı egemen sınıfı için ilk maddî imkân kaynağı devletin kendisiydi. Bu sınıf devlet mekanizmasına gittikçe daha sıkı bağlarla bağlanmak istiyor, bunun sonucunda da gittikçe güç kazanan bir bürokrasi doğuyor ve egemen sınıfı ekonomik hayatın gelişmesine en yabancı sınıf haline sokuyordu.» (836)

Demek ki Osmanlı bürokrasisi her türlü evrime ket vuran gerici bir sınıf olarak belirir. Bundan sonraki bölümlerde böylesine bir evrimden yana olarak doğan grupları ve eğilimleri ortaya koymaya ve feodal eğilimlerle kapitalist eğilimleri birbirinden ayırarak açıklamalarımızı biraz olsun basite indirgeyecek bir şekilde olguları şemalaştırmaya çalışacağız.

II — FEODAL TEŞEBBÜSLER

On altıncı yüzyıl sonlarında düzenin bürokratik cihazının çözülüşüne paralel olarak tabanın yani tarımsal kır cemaatinin de yıkılışına tanık oluruz. 1603 - 1610 yılları arasındaki «büyük kaçgun» la doruk noktasına varan ve 1610 yılındaki bastırma hareketiyle soluğu kesilmeye başlayan Celâlî ayaklanmaları, kır cemaatlerinin varlığına ke-

(836) TODOROV N. «Sur quelques aspects de passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires Balkaniques de l'Empire Ottoman» *(Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlardaki Topraklarında Feodalizmden Kapitalizme Geçişin Bazı Veçheleri Üzerine)* Zikreden SENCER O. «Türkiye'de İşçi Sınıfı» İstanbul 1969

sin bir darbe indirir. Boşaltılıp gidilen köylerin nasıl issizlaştığını, o çağın belgelerinde ortaya çıkan şekliyle bundan önceki bölümün sonlarında sunmuştuk (837). Türkiye'de köylerin kökenleri üzerine yapılan az sayıdaki araştırmalardan biri, Eskişehir yöresinde şimdiki iskân merkezlerinde % 58'inin, onsekizinci yüzyıl ortalarından daha sonra kurulmuş olduğunu gösterir (838). Öyleyse eski kırsal cemaatlerin çoğu ya dağılıp sonra da güvenlik endişesiyle, çoğu kere tarımda hiç bir verimlilik umudu olmayan dağlık, bataklık yerlere yeniden yerleşmişler ya da hepten çözülüp şehirde lumpen proletaryanın, özel mülk olan çiftliklerde de marabaların sayılarını çoğaltmışlar, bazen levend olup eyalet yöneticilerinin çevresini almışlar daha da olmazsa eşkiya olup çıkmışlardır.

Sipahilerin ortadan kalkmasıyla meydana gelen bu altüst oluş, üretim ilişkilerinde köklü değişiklikler meydana getirir. Devlet'e bir orduyla düzenli bir gelir sağlayan eski sistem artık ortadan kalkınca, merkezî idare mevcut güçlerin suyuna giderek kendini yeni duruma uydurmağa çalışır. Sipahi işe yaramaz hale gelip reaya da dizginlerinden boşanınca, Devlet elindeki toprakları kiraya (iltizama) vermek için yeni zenginlerden yani yeniçerilerden ve elinde nakit para bulunan bir kısım ulemadan yararlanır. Böylece Devlet, vergi yükümlülerinin peşine düşme ve yapılan mukaveleyi daha kârlı kılmak için, arzu ettikleri takdirde bu yükümlülerden bir kat daha vergi sızdırma işini mültezimlere (iltizamları kiralayanlara) bırakarak kendine daimi ve sağlam gelirler sağlar. Ayrıca, doğuş halindeki özel teşebbüsü ve yeni sermayeleri de, az çok kendi denetiminde bulunan yatırım alanlarına doğru yöneltir.

---

(837) Bk. sayfa 441

(838) TUNÇDİLEK N. «Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Bir Bakış» «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt II, İstanbul 1940.

Böylece on yedinci yüzyıl başlarında toprak tasarrufunun ve artık - değerin yeni biçimleri ortaya çıkar : Bunların ilki sancakbeyleriyle beylerbeyilere ait olup sıradan sipahinin zararına büyüyüp gelişen ve yüksek devlet görevlilerinin sahip olduğu güç ve itibar sayesinde korunan ama daima resmi görevle bağlı kalan büyük malikânelerdir. İkincisi ise ulema ve kapıkullarının reaya zararına gelişen tefecilik faaliyetleri sonucu fiili özel mülkler halinde meydana gelen çiftlikler ve son olarak da mültezimlerin kendi yerlerini zaman ve mekân içinde sağlamlaştırma çabalarıyla atbaşı giden iltizam arazileridir. Durmadan birbirleriyle yarışan bu üç kategori arasında konulmuş hiç bir kesin sınır yoktur. Öte yandan, toprak mevzuatı on altıncı yüzyıldaki mevzuatla tıpatıp aynı kalırken, fiilî yeni durumların ortaya çıkabilmesi söz konusudur. Hatta iltizam bile klasik mukataa sisteminin yaygınlaşmasından başka bir şey değildir.

A — Birinci Kuşak : Ümera

1610 yılındaki ilk büyük bastırma hareketini izleyen nispî durulmadan sonra belirmeye başlayan bu yeni durumda, güç, eyaletlerdeki askerî yöneticilerin elindedir. Celâlî hareketlerinden ve bunları izleyen çözülmeden en çok yararlananlar bunlar olmuştur. Kapılarında yüzlerce, kimi zaman binlerce levend beslerler ve malından mülkünden olmuş sipahiilerin tımariarını kendi ellerinde toplarlar. Askerî bir örgütlenmenin basit üstleri olan bu kişiler, örgütlenmenin hakimi durumuna gelirler ve Devlet onlarla uzlaşmak zorunda kalır.

Kapıkullarını sipahiilerin yerine geçirmeyi düşünen merkezî idarenin, sipahiilerin gerilemesinde büyük payı olmuştur. Ama kapıkullarının da hızla çözülüşü merkezî idareyi başka çareler aramaya yöneltir. Zaten sipahi toprak-

larının ümeranın elinde yoğunlaşması, mantıkî olarak ümeranın orduya daha önceki tımar teşkilâtının sağladığı asker sayısına eşit sayıda asker verme zorunluluğunu doğurur. Böylece cebelü düzeninden sekban düzenine yani savaş durumunda hükümdarlık ordusuna verilen beye ait kişisel ordu düzenine geçilir. Bir piramit meydana getiren daha önceki örgütlenme biçimi, tek bir kişinin yararına ortadan silinir ve bu kişi, yeni düzenin tek sorumlusu dolayısıyla da tek yararlanıcısı haline gelir (839).

Ne var ki, tımar düzeni gene de resmî olarak varlığını sürdürür. 1630 yılına doğru tımarların sayısı 7 - 8 bin olarak hesaplanmıştır (840). Ama Devlet Celâlîler döneminin büyük çözülüşünden sonra, sistemden tamamen kopan yardımcı müsellem güçleri ve büyük bir keşmekeş içinde yıkılmaya yüz tutan ortak mülkiyetli tımarları ve onları yaşatan bağışıklıkları ilga etmek zorunda kaldığı gibi, sipahilerden arda kalanların yerine de kendi güçlerini geçirmeyi tercih etmişti. Böylece ateşli silâhları hor görüp bunları omuzuna vurmayı aşağılatıcı bir iş sayan eski sipahiler, şimdi cepheye ve imparatorluğun müstahkem mevkilerine ağır top, mühimmat ve erzak taşıyorlardı (841). Tımar gelirlerindeki düşme yetmiyormuş gibi, Devlet on yedinci yüzyılın ortalarına doğru bu gelirin yarısına doğrudan vergi olarak el koymağa karar verir (842). Aslında Devlet, tımar zilyedlerinin göreceği hizmet fiilen geçersiz hale gelince bundan doğan açığı kısmen de olsa kapatmak istemişti. Alınması zorunlu da olsa bu karar kurum

---

(839) Bu yeni düzen, doğrudan doğruya, beyin adamları tarafından toplanan bir dizi yeni nakdi vergi doğurur.

(840) AKDAĞ M. «Tımar Sisteminin Bozuluşu» «Dil.Tarih Coğrafya Dergisi» cilt III, No: 4

(841) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt III b.

(842) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt III b.

için öldürücü bir darbe teşkil eder. Fakat bütün bunlar gene de tımarın hukukî varlığını 1839 yılına ve hatta daha sonralara kadar sürdürmesine engel olmaz (843).

Bunun yanı sıra, sahipsiz tımarlar kimi zaman ümera tarafından zaptedilmekte, kimi zaman da Devlet tarafından iltizama verilmekteydi. Çok kere de, yok olmaya yüz tutmuş sipahiler soyunun son temsilcileri topraklarını beye bırakıp onun himayesine girmeyi tercih ediyorlardı (844). Böyle bir durumda kişiyle kişi arasındaki bir ilişki söz konusudur ve bu o çağda görülen tek feodal belirti de değildir. Ümeranın ve bunlara ait mülkün evrimi, oluşum halindeki bir feodalizmin bütün kendine has özelliklerine sahiptir. Bunlar giderek, ister tımarların başına vekâleten başkalarını getirmek suretiyle (845), ister sipahilerin doğrudan doğruya onların himayelerine girmeyi kabul etmeleriyle ya da Devlet'in iltizama verdiği toprakların mültezimliğini sağlamalarıyle olsun (846), yönetmekle görevli bulundukları toprakları doğrudan doğruya kendi tasarruflarına geçirmeyi becerirler. İltizam yoluyla toprağın tasarrufunu elde etme işlemi başkalarını kullanarak olduğu gibi kendi adına da olabiliyordu. Bu son durumda ümera mensupları çok kere iltizam olarak tasarruflarına geçirdikleri toprakları küçük parçalara bölerek tekrar başkalarına kiralıyorlar ve birçok kere tekrarlanabilen bu oyun, bütün yükü reayanın sırtına binen kârların sağlanması sonucunu doğuruyordu. İster doğrudan, ister dolaylı yoldan olsun

(843) CİN H. «Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü» Ankara 1969.

(844) KOÇİ BEY «Risale» İstanbul 1939 ve ANHEGGER R. «Hezarfen Hüseyin Efendinin Osmanlı Teşkilâtına Dair Mülahazaları»

(845) KOÇİ BEY «Risale» zikreden: CEZAR M. «Leventler» İstanbul 1965.

(846) AKDAĞ M. «Tımar Sisteminin...»

reaya her halükârda ümeraya bağımlıydı ve kolayca serfliğe doğru evrimleşebiliyordu. 1618 yılına ait bir belgeden, Sofya idarî bölgesinde bir köy olan Jiter'de köylülerin, cizyelerini ödemek amacıyla serdar Mustafa Bey'den 1.000 akçe faizle 50 bin akçe borç para aldıklarını öğreniyoruz (847). Aynı zamanda ümeranın malî gücünü de ispatlayan bu tür olaylar çoğaldıkça serfleşme süreci hızlanabilirdi.

Ama feodal bir egemenliğin yerleşmesi için bu gücün varlığını sürdürmesi, ayrıca hem fiilen hem de hukukî olarak kurumlaşması gerekirdi. Ümeranın ya da kapıkullarının oğulları olan merkezî idarece atanmış taşra yöneticilerinin tek amacı, İstanbul'un denetiminden yakayı kurtarmak ve bulunduğu bölgede kökleşmekti. Bir feodalitenin kurulması için gerekli olan bu şartlar, daha bağlangıçta üstesinden gelinemeyeceği besbelli olan engellerle karşılaştı.

Başkente akan artık - değerin yolunu kendi çıkarları doğrultusunda değiştirecek olan feodal unsurların yükselişi, merkezî bürokrasi için nefessiz kalıp ölmek demek olurdu. Zaten taşrada yönetici görevlerini elde edenler bu aynı bürokrasiye mensup kişilerdi. Böyle bir göreve atanma, başkentin denetiminden ve husumetinden uzakta kalarak zenginliklerin gasbında daha büyük imkânlar ifade ediyordu ve bu imkânlar tımar teşkilâtının ortadan silinmesiyle daha çok önem kazanıyordu. Bu yüzden bu gibi görevler adamakıllı yüksek ücretlerle satılıyordu. Atanma yapıldıktan sonra gelirler üzerinde her türlü denetimin ve

(847) CVETKOVA B.A. «L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVI éme jusqu, au milieu du XVIII éme siécle» *(Onaltıncı Yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Feodal Rejiminin Evrimi)* «Etudes Historiques» Sof. ya 1960.

vergi talebinin mesele haline geleceğini bilen merkezî idare alacağını baştan almak istiyordu. Öyleyse eyaletlerin fiilen kiraya verilmesi gibi, Abbasilerin «ikta» sıyla benzerliği olan ve onunla aynı evrimi izleyebilen bir durum söz konusuydu. Ama yönetici bir kere atandıktan sonra, İstanbul'daki bürokrat takım için rantları kendine çekmenin tek yolu onu görevinden almak ve vilâyeti en fazla pey sürene yeniden satmaktı. Bu işlemler bürokrasinin başlıca zenginleşme kaynağı haline geldiği ölçüde, daha sık tekrarlanır oluyordu. Her altı ayda bir valiler değişiyor, bunların kimisi de daha atandığı vilâyetin yolunu tutarken görevden alındığını öğreniyor, böylece yaptığı masrafları bile çıkaramıyordu. Atandıkları yere gidip yerleşebilenler de, geri çağrılmadan önce mümkün olan en fazla çıkarı sağlamaya çabalıyorlardı (848).

Bu şartlar altında yöneticilerin, atandıkları bölgede kökleşmeye ve durumlarının yarattığı imkânlardan kendilerini merkezden bağımsız kılacak kadar bolca faydalanmaya zamanları kalmıyordu. Üstelik, atandıkları yere varır varmaz mahallî ya da daha önceden toprağa yerleşmiş unsurlarla mücadele etmek durumundaydılar; bunlar, hiç yoktan çiftlikler edinen yeniçeriler, tefecilik yapan kadılar ve mültezim durumundaki ulema sınıfı mensuplarıydı. On yedinci yüzyıl başlarında bu kategoriler arasında en güçlü durumda olan kapıkulları, beylerin düşmanlığını en fazla üstlerine çekenler oluyordu. Yükselişi daha ağır ama toprağa sıkı sıkıya kök saldığı ve merkezî idare tarafından daha az sıkboğaz edildiği için daha emin yolda olan mahallî eşraf ise çıkarlarını yöneticilerin çıkarlarıyla uzlaştırmayı ve halkı daha iyi sömürebilmek için onlarla bütünleşmeyi başardı.

Kısacası, dışarda merkezî bürokrasiye, içerde de ka-

(848) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt III a.

pıkullarına ve her biri kendi düzeyinde toprak rantından pay koparmanın yollarını arayan mahallî unsurlara karşı mücadele vermek zorunda olan yöneticiye ayaklanmaktan başka çözüm yolu kalmıyordu. Ancak, fiilî bir durumu çözüm noktasına ulaştırmak amacıyla önceden hazırlanmış ve geliştirilmiş değil de, genellikle bir görevden alınma kararına ya da aman bilmez iç baskılara karşı duyulan umutsuzluğun doğurduğu bir davranış söz konusu olduğu içindir ki, sadece olayların akışının zorunlu kıldığı hareketlerle karşı karşıya kalırız. Güçleri ve sonuçları ne olursa olsun vali isyanları Anadolu'daki anarşinin ikinci dönemini teşkil eder.

İlk defa kapıkullarını tasfiye etmeyi düşünen Genç Osman (II. Osman), 1622 yılında onlar tarafından tahtından alaşağı edilip öldürülür. Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk defa vuku bulan bu olay, Anadolu'da genç sultanın öcünü almak bahanesiyle yeniçerileri olduğu kadar merkezî idareyi de hedef alan bir dizi vali ayaklanmasının başlamasına yol açtı. Trablusşam valisi, vilâyetindeki bütün yeniçerilere yol vermek ve mahallî bir ordu kurmakla yetindi ama Erzurum valisi 4 bin kişilik bir sekban ordusu kurduktan sonra kapıkulu ocaklarından çıkma kim varsa sıraya bindirip hepsini bir bir imha etmeğe koyuldu. Bunun yanı sıra Sivas ve Ankara'ya kadar ilerleyerek ülkenin doğusuyla iç yöresinin hakimi haline geldi. Ayaklanmanın bastırılması ancak ertesi yıl, vezir-i âzamın başında bulunup yönettiği bir sefer sonunda mümkün oldu ama vali görevinden alınmadı. O da 1627 yılında, eline geçen ilk fırsatta yeniden ayaklandı (849).

Bu olaylar, elebaşıları Anadolu vilâyetlerindeki çeşitli valiler olan, uzun ya da kısa aralıklarla bütün bir yüzyıl süren bir ayaklanmalar dizisinin çıkış noktasıydı. Bu bü-

(849) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt III a.

yük ayaklanmalar, merkezî idare için Celâlîlerin, çetelerin ve din adamlarının çıkardığı ayaklanmalardan daha önemsiz bir tehlike teşkil etmekle birlikte hiç de daha az kanlı ve ülke hayatı için daha az felâketli olmayan hareketlere yol açıyordu.

1620 - 1630 yılları ayaklanmalarını, toprak tasarrufunun evrimini açıkça görmek amacıyla 1632 yılında tımarların bir sayımını yapan başkentin verdiği cevap izler. 1635 yılında sıra IV. Murat'ın şahsında bastırma hareketlerine gelir. Padişah Anadolu kırlarını kökünden temizler. Ama ölümünden sonra anarşi yeniden baş gösterir. 1646'da Celâlî Haydaroğlu, 1647'de Bağdat valisi ayaklanır ve bu böylece devam edip gider (850). 1660 yıllarına doğru Köprülülerle başlayan ikinci bir bastırma hareketi, 100 bin civarında insanın hayatına mal olur. Üstelik Köprülülerin, kapıkullarının sekbanlara duydukları düşmanlığı yeniden körükleyip bu unsurların her ikisinden de kurtulmaya dayanan siyaseti, küllenen hırsları uyandırır. Köylerini terketmiş leventlerle sürekli olarak beslenen sekbanlar, kapıkullarını tasfiye etmeyi başarırlar. Tek başlarına kaldıkları zamanlar ise köylerle taşra şehirlerinin üstüne yürürler. Bu, şehirleşmenin yeni baştan sekteye uğramasına yol açar. Osmanlı idaresi, 1688 - 1689 yıllarında ortalığı kasıp kavuran yeni bir bastırma hareketleri dizisi hazırlamak zorunda kalır (851). Ama 1689 yılı, Viyana önlerindeki bozgunun ve onu izleyen uzun ve felâketli savaşın da tarihidir. Bu dönemde merkezî idare, Anadolu'daki bütün insan unsurunu ve maddî kaynakları çekip almaya çalışırken onu, en küçük bir müdahaleye bile gücü yetmez bir halde kendi kaderiyle baş başa bırakır. Yeni eğilimler işte bu dönem boyunca belirir.

---

(850) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt III a.
(851) CEZAR M. «Levendler»

On yedinci yüzyıl boyunca yaşanan olaylar, eyalet yöneticilerinin feodal şefler olma imkânsızlığını ortaya koydu. Elebaşıları için daima felâketli sonuçlar doğurmasa bile, bütün ayaklanma hareketleri her türlü özerklik hülyasını çarçabuk sona erdirdi. Merkezî idare, kaba gücü olduğu kadar siyasal inceliklerini de kullanarak merkezden kopmacı her hareketi denetimi altına almayı başardı. Zaten başkaldıran her eyalet yöneticisi kendini yıkılmaya yüz tutmuş bir yönetici sınıfın üyesi durumunda bulmaktaydı ve kendi dışında herkes ona karşıydı. Böylece, durumunu özellikle uzak bölgelerin kendine has yapısal niteliklerine borçlu birkaç farklı örnek bir yana bırakılırsa, ilk feodal kuşak olarak adlandırabileceğimiz kümenin teşebbüsleri başarısızlığa uğradı ve merkezî hükümetin 1683-1699 yılları arasında Anadolu'yu kendi haline bırakması bile büyük çapta hareketlere yol açmadı. Ortaya çıkan başıbozukluk, Rumeli'deki seferlerin yarattığı asker kaçaklarıyla sürekli beslenen çok sayıda haydut ve Celâlî çetelerinin faaliyetlerinin bir sonucuydu. Zaten eyalet yöneticilerinin çoğu savaşa gittiğinden ülkede görünüşte bile olsa, bir düzen sağlayabilecek tek kuvvet olarak taşra şehirlerinin çevresinde oluşan mahallî eşrafın gücü kalıyordu. Böylece, bir yandan askerî hezimetler ve ekonomik iflâs arasında çırpınan diğer yandan da Anadolu'nun mal ve insan kaynaklarına acil olarak ihtiyaç duyan Devlet, var olan bu tek fiilî otoriteyi gayriresmî de olsa kabullenmeye ve onunla uzlaşmaya zorlandı. Merkezî idarenin itibarının askerî yöneticilerden (ümeradan) eşrafa geçişi, Osmanlı düzeninde merkezden kopmacı eğilimlerin ikinci dönemine yol açar.

B — İkinci Kuşak : Âyanlar

Daha sonraları âyan adı verilecek olan eşrafın siyasal gücünün ilk belirtileri, on altıncı yüzyıldan itibaren suh-

te ve Celâlî ayaklanmalarının başlamasıyla birlikte ortaya çıkar. Anadolu şehirlerindeki mahallî eşraf, ülkeden geçen Doğu ticaret yollarıyla Devlet tarafından gaspedilmemiş olan üretim fazlasının yarattığı mahallî küçük ticaretin sağladığı imkânlarla yaşamaktaydı. On altıncı yüzyıl sonlarında büyük ticaret kadar küçük ticaret de, ilki uluslararası ticaret yollarının değişmesi, ikincisiyse üretimin nüfusa göre durmadan azalması ve devlet ihtiyaçlarının artması yüzünden buhran içindeydi. Böylece, o güne kadar yürürlükteki mevzuat tarafından dikkatle tarımdaki temel üretim araçları tasarrufunun dışında tutulan mahallî burjuvazi, yaşamını sürdürebilmek için toprağa el atmak zorunda kaldı. Celâlî hareketinin sebeplerinden biri de buydu. Toprağın gaspedilmesi reayanın toprağını terketmesine ve ister iş aramak isterse silâhlı çeteler kurup soygun yapmak için (her zaman bu iki şekli kesin olarak birbirinden ayırmak mümkün değildir) şehirlere akın etmesine yol açmıştı. Bu tabloya bir de, ellerindeki nakdî sermayeyle toprağın yağmalanmasına katılmaya hazır kapıkullarının şehirlerde boy göstermesi ve kendini can çekişen tımar sisteminin meşru temsilcisi olarak gören ve merkezî idare tarafından da zımnen öyle tanınan ümeranın güçlü durumunu eklemek gerekir. Toprağa yönelen bu taarruzda mahallî burjuvazi, başlangıçta Devletin temsilcisi sayılan ve böylelikle meşru olduğu iddiasındaki bir gücü de ellerinde bulunduran diğer kümeler karşısında elverişsiz bir durumdaydı. Ama bu güçsüz durum, uzun vadede bir güç haline gelecektir. Mahallî unsurlar ise bu başarılarını merkezî bürokrasi önündeki nispî bağımsızlıklarına borçluydular.

Daha on altıncı yüzyıl sonlarına doğru bu unsurlar, kadıların yönetimi altında diğer kümelerin rekabetine karşı koymak üzere örgütlenmeye başlamıştır. Kendini dışarıdan gelen saldırılara karşı korumak üzere eşraf tarafın-

dan milis güçleri kurulmuş, bu örgütlenme tam bir başarıya ulaşamamışsa da şehirli unsurların ayrı bir vakıa olarak kendilerini göstermelerine imkân vermiştir. Bunun yanısıra, şehirlerde siyasal hayat güç sahibi kümelerin çevresinde örgütlenmekteydi. Her loncanın bir başı ve bütün loncaların ortak bir başkanı (kethüda) vardı; şehrin bütün yeniçerileri bir yeniçeri ağasının, ulema reis-ül ulemanın, ticaret erbabı da pazarbaşının çevresinde toplanmışlardı (852). Taraflar kutuplaşıyor, grupların aralarında ve kendi içlerindeki mücadeleler sonunda kuvvet durumları belirleniyordu. Bu kurum ve olgular yeni değildi, ilk biçimleri Selçuklu şehrinden esinlenmiş ya da doğrudan doğruya ondan türemişti. Yaşanan hayata gelince, Selçukluların yıkılışından sonraki şehir hayatıyla aralarında birçok benzerlikler vardı. İstanbul'daki idare ise bütün bu örgütlenmeyi, devrimci hiç bir unsur taşımayan biçimleri tanıyor, kabul ediyordu; ama ön plandaki kişilerin seçimini ve onların kararlarını kesenkes etkileyebilme gücüne sahip değildi.

Başlangıçta bütünün işleyişi, hem mahallinde merkezî idarenin temsilcisi hem de ümera ve kapıkullarına karşı eşrafın savunucusu durumunda olan kadının gözetimindeydi. Ama bir devlet memuru olmanın yeniçeri ve beylerbeyi için doğurduğu sakıncalar kadı için de geçerliydi. Bu şartlar altında, merkezî idareyle bir çatışmaya girmeksizin böyle birinin kendine güçlü bir yer ve durum sağlaması imkânsızdı. Hesapta olmayan bir catışmayı karşılayabilmek için kadıların elinde bulunan imkân ise diğer kümelere oranla çok daha azdı. Böylece, kadıların bu üstünlükleri, yerini gitgide daha demokratik bir örgütlenmeye bırakarak geriledi. Bu örgütlenme biçiminde o bölgeyi mer-

(852) ULUÇAY Ç. XVIII. ve XIX. Yüzyılda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri», İstanbul 1955.

kezî idare önünde temsil edecek olanın seçimi, çeşitli topluluklar ve kişiler arasındaki güç ilişkilerine bağlıydı.

On yedinci yüzyıl boyunca Osmanlı şehri, ortaçağ Batı Avrupası şehrinin krallığa ve feodalizme karşı örgütlenmesi gibi, merkezî idareye ve eyalet yöneticilerinin iktidarına karşı örgütlenir. Kararlar, kentin ekonomik güçlerini temsil eden çeşitli toplulukların başkanları arasında alınır; bu başkanları da ilke olarak o toplulukların üyeleri seçer. Şehir merkezî iktidarın müdahalesine karşı kendi özerkliğini korumakta direnir. Meselâ, elimizde o bölgeyi ziyaret etmemesi için Manisa ahalisinin Anadolu Beylerbeyine gönderdiği hem nakdî, hem de aynî armağanları gösteren 1700 tarihli resmi bir kayıt bulunmaktadır (853).

Ama uluslararası durum kadar, ülke içi durum da eşrafa ticaret ve zanaat alanındaki faaliyetler yoluyla bir sermaye birikimi sürecine girme imkânını tanımaz. Uluslararası ticareti yabancılar ellerinde tutarlar ve Avrupa'nın rekabeti mahallî üretimi çok güç duruma sokar. Bunun yanı sıra, merkezî bürokrasi her ürün fazlasını ve her türlü üretimi denetim altında bulundurmak ister ve özel teşebbüse son derece dar bir alan bırakır. Bu şartlar altında belli başlı üretim aracı olarak bir tek toprak kalır ve taşra eşrafı elindeki sermayeyi toprakları gaspetmek için kullanır. Bu gasp genel olarak iki biçimden geçer: Çiftlik ve iltizam, yani fiili büyük mülkiyet ve kiralama. Birinci biçim, tımariara alt ve reaya tarafından ekip biçilen toprakların ya doğrudan doğruya ya da çeşitli tefeciilk yollarıyla işgal edilmesi suretiyle gerçekleşen fiili bir özel mülkiyete dayanır. Ne var ki yapıdaki değişmelere rağmen, olduğu gibi kalan mevcut mevzuat yüzünden bu mülkiyet biçimi hukukî bir dayanağa sahip olamaz. Her an müsadere edilme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bunun için var-

(853) ULUÇAY Ç. «XVIII. ve XIX. Yüzyılda Saruhan'da...»

lığını kuytularda sürdürmek ve pek fazla göze çarpmamak zorundadır. Dolayısıyla çiftlikler hiç bir zaman feodal malikânelerin nüvesini meydana getirebilecek önemde biçimlere bürünememiştir.

Buna karşılık, mukataa kurumunun mirî topraklara da yayılmasından başka bir şey olmayan iltizam düzenle çok iyi kaynaşır ve toprak, ilke olarak zaten gelirin bir kısmını kendine isteyen Devlete ait olmakta devam eder. Sadece, mültezimlerin istedikleri gibi gelişebilmeleri ve durumlarını sağlama alabilmeleri ilke edinilmiştir.

On altıncı yüzyılın sonlarından itibaren Devlet boş timarları iltizama vermek gibi bir çözüme yöneldiğinde, mahallî eşraf bunları ele geçirmekte diğer kümelere oranla daha imkânlı durumdadır. Çıkarlarıyla ve önemli teminatlarla bulunduğu yerde kökleşmiş olması eşrafa Devletin gözünde, kapıkullarından ve hepsi de geçici diğer devlet memurlarından daha emin bir yer kazandırır. Hatta eyalet yöneticileri bile iltizamla ellerinde topladıkları büyük toprakları duruma daha derinliğine vakıf, dolayısıyla da reayayı son damlasına kadar sağmakta daha usta olan mahallî mültezimlere geçirmeyi tercih ederler. Ayrıca ikide bir yer değiştiren yöneticiler, yeni geldikleri bir yerde rantdan önemli bir payı hemencecik kendilerine verebilecek tecrübeli bir adamı hazır bulmaktan çok hoşnut kalırlar. Böylece, büyük memurlar bugün var yarın yokken, mahalli mültezimler hep yerlerinde kalırlar ve ağır ağır ama emin bir biçimde toprağa kök salarlar. Kapıkullarına gelince, bunlar da bir ayıklanmaya uğrar: Bulundukları bölgede doyurucu bir kazanç kaynağı bulanlar oraya yerleşip bundan böyle mahalli eşrafa dahil olurlar ve bu eşrafın bağrında, kendi üstlerine olan bağlılıklarını da sürdürerek nüfuzlu bir topluluk teşkil ederler. Ocağa dahil kalmaları ise aslında birçok kere ulûfe almalarından ibarettir.

Bu yüzden iltizamların dağıtılması zenginlikierin baş-

lıca kaynağı dolayısıyla da şehirdeki hizipler ve kişiler arasındaki mücadelelere yön veren başlıca etken haline gelir. Fakat bu mücadeleler sanılacağının tersine, sermayelerarası birleşmelere ve kümeleşmelere hiç de engel değildir. Devletten işi alan mültezimle, bu işe para yatırıp kefil olan tefeci arasında sık sık görülen ortaklıklarda olduğu gibi (854). Böylece, bir malî sermaye çekirdeğinin bile ortaya çıktığı görülür ama bu tefeciliğin bir ürünüdür ve toprağa yatırılır.

Bunun yanı sıra, süreç geliştikçe farklılaşmalar meydana gelir ve önce güçlü kişiler, sonra da güçlü aileler sivrilip ortaya çıkar. Yaptığı seçimlerde, Devlet'e zorla yön veren işte bunlardır, tabii hâlâ böyle bir seçim hakkından söz edilebilirse.. Giderek iki yoğunlaşma meydana gelir: Birincisi, aynı yörenin birçok mültezim arasında paylaşılan çeşitli gelir kategorileri tek bir imtiyaza konu olur; ikincisi, bir idarî bölgedeki bütün iltizamlar tek bir kişinin elinde yoğunlaşır. Devlet kendine karşı tek sorumlu saydığı bir kişiyle bütün o idarî bölgedeki gelirler üzerinde toptan anlaşmaya varır. Bu mültezim daha sonra imtiyazındaki toprakları başka kiracılar arasında bölüştürmekte serbesttir. Bunun getirdiği sonuç, devlet memuru olmadığı halde Devlet'le halk arasında bir aracı ve bir müteşebbis durumunda olan yeni bir otoritenin doğması olur. Ve bu otorite, her şeyden önce kendi malî gücüne dayanır (855).

Böylece o yörenin en sivrilmiş eşrafı yani âyanı olan bu şahsiyet, gerçekten de giderek meşru yetkililerin yani kadıyla askerî yöneticinin ayağını kaydırarak, devlet idaresiyle ahali arasındaki ilişkilerle ilgili her türlü işte ken-

(854) ALPAY Ş. XIX Yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri ve Osmanlı Toplum Yapısı Üzerine Etkileri» «Aydınlık» Sayı :6, İstanbul Nisan 1969.

(855) CEZAR M. «Levendler»

dini aracı olarak kabul ettirmeye başlar. Halk arasından çıkmış bir unsurun devlet görevlilerinin ayağını kaydırıp bu halkın asıl temsilcisi olarak kendini zorla kabul ettirmeyi başardığını düşünürsek, bu durum, İmparatorluğun merkeziyetçi bürokrasisine indirilmiş ağır bir darbe teşkil eder. Ama devlet idaresine paralel olarak ülkenin hemen her yerinde aynı anda doğan bu idareyle mücadele etmekten âciz kalan merkezî yetkililer, sonunda onunla uzlaşmak zorunda kalırlar. Ayrıca, bütün devlet alacaklarının tek bir elde toplanması muameleleri basitleştirdiğinden, durum memnunluk yaratmış gibidir. Devlet, bir de sık sık ayaklanarak o çağın belli başlı tehlikesini teşkil eden eyalet yöneticilerine karşı âyanları öne sürmenin hesabını yapar. Çünkü, bir âyanın imtiyazlarını elinden almak, o dönemde, bir yöneticiyi azietmekten henüz daha kolaydır.

Âyanların ortaya çıkışı, rantların toplanmasında merkezî idareye daha serbestçe hareket edeceği bir alan sağlıyordu ve Devlet asker toplamada da aynı süreçten yararlanmak istedi. Yani yöneticilerin silâhlı güçleriyle bağımlı kalmak yerine, doğrudan doğruya halka baş vurmayı ve bunu da mahallî otoritelerin aracılığıyla yapmayı düşündü. Yöneticilere ait levendlerden ayırmak için, mirî levendler denen bu kıtaların ilk kuruluşu on altıncı yüzyıl sonlarına rastlar. Buna ait ilk bilgiye, aşağı yukarı altı ay sürecek bir sefer için peşin ödenen 20 kuruşluk (856) bir maaşla bin kişinin askere alınacağını duyuran 1600 (hicrî 1008) tarihli bir belgede rastlarız (857). Ama asıl yeni olan durum, önceleri eyalet yöneticilerine gönderilen asker toplama buyruğunun giderek mahallî otoritelere, sonunda da âyanlara yöneltilmiş olmasıdır. Âyanlar, asker toplamak ve Dev-

(856) 120 akçe eden «kuruş», onyedinci yüzyıldan itibaren, artık çok küçük bir para birimi haline gelen akçenin yerini alır.
(857) CEZAR M. «Levendler»

letin payına düşen gelirlerden maaşlarını ödeyerek sefer için bir araya gelinen yerlere göndermek zorundaydılar (858).

Ordunun 1683 - 1699 savaşına gidişinden sonra ve bu gidişi izleyen anarşi döneminde âyanların memleketin tek hakimi olup çıkmasında ellerindeki bu yetkilerin büyük payı vardır. Yöneticilerin muhalefetinden kurtulan âyanlar, bir yandan otoritelerini sağlamlaştırma yollarını ararken öte yandan da bütün ülkede kol gezen silâhlı asker kaçağı ve levend çetelerini denetimleri altına almaya çabalıyorlardı. Bu çeteler yalnız soygunlara katılmakla kalmayacak, geleceğin temel güçlerinden biri olan paralı askerleri meydana getirecekierdi (859). 1695 tarihli bir belge «Anadolu eyaleti ve Kütahya sancağı kazalarında mevcut âyanın kaza halkının, rey ve iltimaslarıyla değil şekavete başvurarak ve başlarına topladıkları insan kalabalığına istinaden kazaları zorla zapt-ü rapt altına aldıklarından ve bunların seferde ve barışta padişah isteklerini yerine getirme işinden serkeşlik ettiklerinden» (860) söz etmektedir. Devletin güçsüzlüğünü ortaya koyan bu olaylar, aynı zamanda kendini, o günün mevcut tek gücü olan âyanların eline bırakması zorunluluğunu doğurur. İşte böylece 1694 - 1695 yıllarına ait bir ferman, önce Şam, Halep ve Diyarbakır vilâyetlerinde, az sonra da bütün İmparatorlukta uygulanacak olan malikâne yani ömür boyu verilen iltizam düzenini yürürlüğe sokar (861). Yeni sistemde, imtiyaz sahipleri başlangıçta hazineye yüklü bir ödemede bulunmak; tespit edilmiş imtiyaz ödentilerini yapmak ve satın alma bedelinin 1/10'i olarak hesaplanan ek bir meblağı ödemek şar-

(858) CEZAR M. «Levendler»
(859) CEZAR M. «Levendler»
(860) Zikreden: CEZAR M. «Levendler»
(861) AKTEPE M. «Patrona İsyanı»

tıyla iltizamı ömür boyu alabiliyorlardı. Devlet, malikâneyi ancak iltizam sahibinin ölümünden sonra başka birine iltizama verme hakkını yeniden kazanabiliyordu (862).

Bu karar, daha önce fiilen kurulmuş özel mülkiyetin dolayısıyla âyanların iktidarının tanınması demekti. Zaten, ömür boyu verilen bu toprakların aldığı ad, yani hükümdarın tam mülkiyetini bağışladığı arazi anlamına gelen «malikâne» kelimesi, Devlet'in buraları denetimi altında tutma ve yeniden ele geçirme konusunda hiç bir hayal beslemediğini gösterir. Bir önceki çağın zeamet ve hasları gibi «serbest» olarak kabul edilen bu topraklar üzerinde devlet memurlarının hiç bir müdahalesi, dolayısıyla hiç bir denetimi olmuyordu. Böylece bunlar üzerinde, hiç kimse karışmaksızın ikinci derecede imtiyazlar oluşuyor ve bütün bu imtiyazlılar dünyası her türlü endişeden uzak, reayanın sırtından yükünü tutma imkânını buluyordu (863).

Tanınmayan tek hak veraset hakkıydı ama bu da zamanla çözümlenecek bir sorundu. Daha başlangıçta bile bazı imtiyazlarda, mültezimin oğullarına açıkça şüf'a hakkı tanınmıştı (864) ve 1768 - 1774 yılları arasında cizyeli imtiyazlarda veraset hakkı kabul edilmişti (865). Ama veraset hakkı konusunda Devlet'ten gelen onaylamalar bir yana bazı ailelerin elindeki güç o kadar büyümüştü ki, mirasçının ayrıca hukukî bir dayanağa ihtiyacı yoktu. Zilyedler arasında değişiklikler oluyordu ama, bunlar bölgenin büyük aileleri arasındaki güç ilişkilerinin bir sonucuydu ve merkezî idare bu işte hakem rolü oynamakla yetiniyordu; bu vesileyle bir de bölgedeki köklü bir ailenin uzun zamandır süren egemenliğine son verebilirse, bu onun için

(862) CVETKOVA B.A. «L'évolution du régime féodal...»
(863) AKTEPE M. «Patrona İsyanı»
(864) ULUÇAY Ç. «XVIII veXIX Yüzyılda Saruhan'da...»
(865) CEZAR M. «Levendler»

çok sevindirici oluyordu. Ne var ki bu, bazı ailelerin egemenliklerini bütün bir bölgeye yaymalarına ve on sekizinci yüzyılın büyük bir kısmıyla on dokuzuncu yüzyıl başlarında bu durumlarını sürdürmelerine engel değildi. Manisa bölgesindeki Karaosmanoğulları (866) ya da Çapanoğulları gibi.

Köklü aileler arasındaki zıtlık, bunların askerî örgütlenmelerindeki mükemmelleşmeyi getirmek zorundaydı; bu örgütlenme müstahkem binaların inşasına ve çatışmaya girmeye hazır durumda, mevcudu 20 bine varan silâhlı bir gücün beslenip barındırılmasına dayanıyordu (867). Öte yandan bu mahallî güçlerin pekişmesi, çeteciliğin tasfiye olması ya da âyanlar tarafından kazanılmasıyla Anadolu'da nispî bir durulma da yaratacaktı (868).

Bu zıtlığın sonucu, bütün bir vilâyeti denetimleri altına almayı becerebilen aileler elinde bir güç yoğunlaşmasıyla, bu malikâneler bünyesinde, çeşitli düzeylerdeki ikinci dereceden imtiyaziara dayanan bir kademeleşmedir. Bu kademeleşme, ifadesini köy ve kasaba âyanları ile vilâyet merkezinin kazandığı yeni işlevlerde bulur. Bu merkeze kendi kişisel fiefiyle ve tahkim edilmiş binalarıyla baş âyan yerleşir. On sekizinci yüzyıl boyunca durum böylece gelişir ve yüzyıl ilerledikçe daha çok açıklık kazanır. Giderek âyanlar merkezî idarenin görevlendirdiği devlet memurlarının ayağını fiilen, bazen de hukuken kaydırıp onların yerini almayı becerir. 1729 yılında, kadıların haksızlıklarına karşı yayınlanmış bir ferman, âyanlardan bunları denetlemelerini ve merkezî idareye bilgi vermelerini ister (869).

---

(866) Karaosmanoğulları için bk. «Karaosmanoğullarına Ait Bazı Vesikalar»

(867) CEZAR M. «Levendler»

(868) ULUÇAY Ç. «XVIII ve XIX Yüzyılda Saruhan'da...»

(869) AKTEPE M. «Patrona İsyanı»

Yükselişleri ve güçlerinin yoğunlaşması, sonunda âyanları vilâyet yöneticiliği (valilik) görevine göz dikmeye götürür. Bunlar on sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren fiilen ya da hukuken bu mevkii ele geçirmeye başlarlar. Yani on yedinci yüzyılın eyalet yöneticileriyle aynı duruma gelirler. Şu farkla ki, bu göreve merkezî idare tarafından tepeden getirilen ve sürekli onun denetimi altında bulunan bu valilerin hiç bir başarı şansları olmazken, âyanlar sabırla eriştikleri durumlarını korumayı bildiler. Bu yolla on sekizinci yüzyılın sonlarıyla on dokuzuncu yüzyıl başlarında neredeyse bağımsız durumda olan bu paşalar (on yedinci yüzyıldan sonra valiler vezir rütbesiyle atandıkları için «bey» payesinin yerini «paşa» almıştı) Rumeli kadar Anadolu'da da kök salmıştı. Bunların çok önemli olanlarının ünü Avrupa'ya kadar yayılmıştı : Yanya valisi Tepedelenli Ali Paşa, Rusçuklu Alemdar Mustafa Paşa, Akkâ'da Napolyon'a karşı duran Cezzar Ahmet Paşa ve nihayet Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa.

1808 yılında âyanların en ünlü temsilcilerinden biri olan Alemdar Mustafa Paşa, tahttan indirilen III. Selim'in öcünü almak bahanesiyle ordusuyla İstanbul üstüne yürür, II. Mahmut'u tahta çıkarır ve sadrazamlık mevkiine yerleşir.

Bu açıkça doğmakta olan feodalizmin zaferidir ve bu zafer az sonra, hükümdarla İmparatorluktaki âyanlar arasında bir anlaşma metni olan Sened-i İttifak'la takdis edilecektir. Sadrazamın İstanbul'a davet ettiği âyanlar, imzaladıkları şartnameyle padişahın kendi üstlerindeki hükümranlığını kabul ederler. Buna karşılık hükümdar da, tasarruflarında bulundurdukları topraklar üzerinde onların ve onların soyundan gelecek olanların zilyedliklerini ve müktesep haklarını onaylar (870). Tarihçiler Sened-i İtti-

(870) KARAL E.Z. «Osmanlı Tarihi» cilt V

fak'ı genellikle, merkezî idare için bir utanç belgesi sayarlar, ama gene de Devlet için âyanları tanımanın mı, yoksa âyanlar için Devlet'in kendi üzerlerindeki hükümranlığını kabul etmenin mi daha felâketli olduğu sorulabilir. Ne olursa olsun, bu tumturaklı onaylamadan yirmi yıl sonra âyanların sözü artık işitilmez olur ve 1839'da malikâne sistemi lağvedilerek yerine doğrudan doğruya mülkiyete dayanan bir toprak vergisi konur (871). Şimdi bu dönem içinde neler olup bittiğine bir göz atalım.

C — Teşebbüslerin Başarısızlığa Uğraması

Meseleyi açıklıkla görebilmek için, âyanların ekonomik güçleriyle siyasal güçlerini birbirinden ayırmaya çalışmak gerekir. Ekonomik evrimle ilgili olarak, olaylar şu şekilde gelişmişe benzer: On altıncı yüzyıl sonlarından itibaren tefecilik ve ticaret yoluyla oluşan sermaye, ticaretin Avrupa yararına yol değiştirmeslnden sonra eski düzenin açık bıraktığı gediklerden yararlanarak, ama aynı zamanda onunla da uzlaşarak, toprağa yatar. Bunun yanı sıra başlıca özelliği Devlet'e, görülen hizmetleri aynî olarak ödeme imkânını vermesi olan eski düzenin yıkılması durmadan artan bir para ihtiyacı doğurur. Bu parayı, toprağa yaptıkları yatırımın karşılığında mültezimler sağlar. Demek ki mültezimler Devlet'e karşı olan vergi yükümlülüklerini ödeyebilmek amacıyla pazar için üretim yapmak ve ürettiklerini satmak zorundaydılar. Dolayısıyla pazar için yapılan bir üretimle karşı karşıya bulunmaktayız. Ancak bu üretim, âyanların bir yandan Devlet'e karşı olan bağımlılıklarından sıyrılıp kurtulmaya öte yandansa kendileriyle reaya arasında «serfçi» ilişkiler yaratmaya yöneldiği

(871) ULUÇAY Ç. «XVIII. ve XIX Yüzyılda Saruhan'da...»

ölçüde feodalist eğilimlerle birlikte yürüyen bir üretimdir. 1830 yıllarına doğru âyanlar yok olmaktadır dediğimiz zaman da söz konusu olan, siyasal hayallerinin sona ermesidir. On dokuzuncu yüzyılın toprak kanunları daha önceki yüzyıllarda fiilen edinilmiş mülkleri tanıdığına göre, giriştiği şiddet eylemi sonunda bir âyanın ortadan kalkması gibi özel durumlar hariç, bunların ekonomik güçleri sürüp gidiyor demektir. Hem söz konusu dönemde artık aynı derecede yaygın güçlere rastlanmıyorsa, bu daha çok siyasal iktidarın sona ermesi, ailelerin, ekonomik gücünün içten olduğu kadar dıştan da parçalanıp ufalanmasına imkân verdiği içindir. Bundan böyle, çiftlik sahibi ağalarla ya da büyük malikâneleri tasarruflarında bulunduran büyük mülk sahipleriyle karşı karşıya olunacak ve bunlar sözümona feodallerin üçüncü kuşağını teşkil edecektir. Ekonomik alandaki dar anlamıyla alındığında feodalizmle yakın uzak hiç bir ilgisi bulunmayan bu sonuncu kuşak için bile «feodal» terimini kullanmaya devam edlyorsak, bu, daha uzun zaman feodal anlayışla yönetilecek ve ülkenin yakın tarihinde ağırlığını iyiden iyiye duyuracak olan köylü - mülk sahibi ilişkilerini gözden kaçırmamak içindir.

Sorunu böylece sınırlamak ve yeniden âyanların siyasal güçlerinin silinip gitme sebeplerini araştırmaya yönelmek gerekir. Ama bunları bulmak için de ekonomik alana bir kere daha eğilmeliyiz.

Görünürdeki güçlerine rağmen, âyanlar ve diğer mültezimler pazar için üretim yapmaya başladıkları andan itibaren bu pazarı denetimi altında bulunduranlara mahkûm hale gelirler. Yani âyanlar merkezî bürokrasiye iki kere bağlıdırlar: Birincisi, iltizamları resmî mukaveleyle devralırken Devlet'in temsilcisi olarak onunla yüzyüze geldikleri için; ikincisi ve en önemlisi de bu sınıf Avrupa kapitalizminin aracısı olarak doğuş halindeki aracı burjuvaziyi oluşturmak gibi bir veçheye sahip olduğu için. Devlet bir

yandan vergi ister, öte yandan da ürünlerin satışını denetimi ve tekeli altına alır. Hemen hemen tümüyle büyük şehirlerin iaşesine dayanan iç pazar Devlet'in yani başkent bürokratlarının elindedir. Dış ticaret de Devlet'in elindedir ve yabancı hükümetler paşaların ve diğer mahallî güçlerin haksız taleplerinden sürekli olarak yakınırken, hep doğrudan doğruya Devlet'le iş görmek yollarını ararlar. Demek ki Avrupa ticareti, merkezî bürokrasiyi atlayıp doğrudan doğruya mahallî güçlerle iş görmeyi pek ilgi çekici bulmaz. Bu durum âyanların ekonomik ve giderek siyasî bağımsızlık konusundaki son umutlarını da yok eder.

Merkezî bürokrasiye gelince, o da taşradan yani âyanlardan gelen maddî kaynaklar olmadan yaşamasını sürdüremez ve bunların köklerinin kazınmasına engel olmak için, bir ölüm kalım savaşı vermek zorunda kalır. Demek ki, mahallî birimlerin pazar için üretim yaptığı, öte yandan da asalak diye tanımlayabileceğimiz bir bürokrasinin var olduğu andan itibaren, bu iki sistem birbirinden bağımsız olarak yaşayıp evrime uğrayamazlar. Bu durumda birinin hayatını sürdürmesi ötekinin imhasına bağlı olduğuna göre, çatışmanın da önüne geçilemez. Mesela bir Yanya valisi Tepedelenli Ali Paşa için, elindeki ürünlerin pazarları İstanbul'daki bürokratların denetiminde kaldıkça, siyasal bağımsızlık bir hayal demektir; öyleyse tek başarı şansı bu bürokrasinin denetim altına alınmasından geçer. Hatta Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa bile, elindeki ürünleri doğrudan doğruya uluslararası dolaşım içinde pazarlama imkânlarına geniş çapta sahip olduğu halde, merkezî iktidarı ele geçirme yolundan yürüme zorunluluğunu duyar.

Bu gözlem, ikinci bölümde incelediğimiz A.T.Ü.T. evrim şemasının örneklerle zenginleştirilmesi demek olur (872). Yönetici sınıfı oluşturan bir bürokrasinin varlığı her

(872) Bk. sayfa 104 ve sonrası.

türlü yeniden yatırımı imkânsız kılmasa bile ilgi alanı olmaktan çıkarıp doğuş halindeki burjuvaziyi ya toprağa yatırım yapmaya ya da bürokratların safları arasına katılmaya iterken aynı şekilde feodal bir oluşmaya da engel olur. Gelişim içindeki feodallerin en güçlüsünün herhangi bir anda, hüküm sürmekte olan hanedanı alaşağı edip yerine kendi geçerek ve yeni bir düzen kurarak merkezî bürokrasiyi denetimi altına alacağı hakkındaki soyut, nerdeyse matematik varsayım, Türkiye'nin incelediğimiz durumunda, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın teşebbüsüyle gerçekleşir.

Ama dıştan merkezî idareyi çevreleyen güçler son baskına hazırlanırken, bu idare de kendi savunmasını örgütler. On sekizinci yüzyıl ortalarından itibaren İstanbul'un düzenli ve maaşlı bir millî ordu yaratmak yolundaki gayretlerinde bu açıkça görülür. Birbirinden farklı ama son derece anlaşılır gerekçelerle âyanlar kadar yeniçerilerin de tepkisine yol açan bu tasarı, birçok değişik durumlar geçirdikten sonra, kesin olarak ancak yeniçeri ocaklarının kaldırılma tarihi olan 1826 yılında gerçekleşebilecektir. Ama daha önce, lik defa 1755'de, kesin olarak da 1791 yılında leventlerin ocaklara alınmasına son verilir. Demek ki Devlet, tamamen kendine ait, eyaletlerden gelen her türlü saldırıya karşı koyabilecek bir orduya sahip olma yollarını aramaktadır.

Hükümdarlık orduları Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa ve diğerleri gibi isyancı paşaların gücünü birçok kere kırmayı başardı. Ama sonunda Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Kahire'den yola çıkan ordusu birkaç ay içinde Kütahya önlerine geldiği zaman bu ordular tesirsiz kaldı. Eğer Batılı güçler, tarihte lik defa 1833 yılında olduğu gibi 1839 yılında da Mehmet Ali Paşa'nın önünü kesmek konusunda tam bir oybirliğine varmış olmasalardı, Osmanlı İmparatorluğu tahtında Kavalalı'yı ve çocuklarını görebi-

lirdik; böyle bir varsayımda bulunmamak için de hiç bir sebep yoktur.

Kısacası, sistemin kendi evrimine yön veren iç diyalektiğinden ve önemli anlar ortaya çıktığında yabancı müdahalenin doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak varlığını daima duyurduğundan söz etmiş oluyoruz. Sermayesi bulunanları toprağa yönelmeye sevkeden uluslararası ticaret yolunun değişmesi gibi, Osmanlı İmparatorluğunun «bütünlüğü» nü koruyan 1833 ve 1839 yılı Avrupa müdahalesi de, bu İmparatorluğun Batı kapitalizmine bağımlılığını sağlar.

Avrupa emperyalizminin hizmetinde komprador bir sınıf oluşturmak için onca zaman harcayan Batılı güçler, ne olacağı belirsiz bir gelecek için eserlerinin tehlikeye girmesine izin veremezlerdi. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu için birçok bakımdan bir kavşak noktası olan on dokuzuncu yüzyılın başlarında doruk noktasına ulaşan feodal teşebbüsler, İmparatorluğun yönetimini daima elinde tutan bürokrasinin böyle bir sistemle bağdaşamaması yüzünden, ama esas bu bürokrasinin gerisinde ipleri elinde tutan ve kendi nüfuzuna açık, tek bir merkezden kolayca denetim altında tutulabilecek geniş bir alana sahip olmaya can atan Avrupa emperyalizminin özerk ve kapalı birimlerinden sağlayacağı hiç bir şey olmadığı için başarısızlığa uğradı. Yani, diyebiliriz ki kapitalist eğilimlerin evrimi, feodal eğilimiere zaman ve fırsat bırakmadı. Şimdi de, söz konusu bu eğilimler hangileridir ve bunların evrimi nasıl oldu onu görelim.

III — KAPİTALİST TEŞEBBÜSLER

A — Ekonomik Durum

Ortaya çıkan yeni eğilimlerin yönünü kavramak istersek, ülkenin ekonomik durumuna bir göz atmamız gerekir.

Bazı yıllar, aslında sadece gelirlerin ve harcamaların listesinden ibaret olan «bütçeler» yayımlanırdı. Bunlar bize karşılaştırma yapma imkânları sağlayabilir. 1527 - 1528 ve 1669 - 1670 malî yılları bütçeleri bu konuda iki temsilî örnek meydana getirir (873).

		1527 - 28	1869 - 70
Toplam Gelirler	(akçe olarak)	537.929.006	2.400 000.000
	(flori olarak)	9.780.528	6.000.000
Vergi Gelirleri	(akçe olarak)	277.244.782	592.528.960
	(flori olarak)	5 040 814	1.481.322
Vergi Gelirlerinin Toplam Gelirlere Göre Yüzdesi		%51	%25
Toplam Giderler (akçe)		203.261 931	637.206.348
Bakiye (akçe)		173.982.851	— 44 677.388
Ücretler	(akçe olarak)	121.163.104	285.905.688
	(flori olarak)	2.203.000	714.764
Ücretlerin Toplam Giderlere Göre Yüzdesi		%59	%48
Askeri Harcamalar (akçe)		134.443.119	398.392.602
Askeri Harcamalar Yüzdesi		%66	%62
Saray İçin (Yalnız Saray Mutfağı İçin) Harcamalar		2.379.505 (akçe)	52.493.801 (akçe)
Toplam Saray Harcamalar Yüzdesi		% 5	%30
Diğer Giderlerin Yüzdesi		%29	% 8

(873) BARKAN Ö.L. «933—934 (1527—1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği» ve aynı şekilde BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar» «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XV — XVII 1953—1955.

Gözümüze ilk çarpan, mutlak gelirin yani İmparatorluğun maddî kaynaklarının azalmış olduğudur. Florinin bu iki tarihin ilkinde 55 akçeyken ikincisinde 400 akçeye yükseldiğini bilmekteyiz. Paranın bu iki tarih arasındaki değer kaybını mümkün olduğu ölçüde hesaba katabilmek için, elimizdeki bu kıstası kullanıp verilen rakamları altın liraya (floriye) çevirecek olursak, maddi kaynakların üçte bir oranında azaldığını görürüz. Üstelik 1670 yılında İmparatorluğun 1527'dekinden daha büyük olduğu da bu hesaba katılmamıştır. Oysa 1670 yılında Osmanlı İmparatorluğu fazladan, Macaristan'ın büyük bir kısmını, Kafkasya'yı, Mezopotamya'yı, Ege Denizi adalarını, Girit'i, Kıbrıs'ı ve Mısır'dan Fas'a kadar bütün Kuzey Afrika'yı elinde bulundurmaktadır. Yani tarımda olduğu gibi ticarette de tam bir gerilemeyle karşı karşıya bulunuyoruz demektir.

Ama bir de hükümdarlık haznesine para olarak giren meblağları karşılaştırırsak azalmanın çok daha kötü olduğu görülür. 1527 yılında ülkenin maddi kaynaklarının yarısı merkezî bürokrasinin eline geçmekteydi, geri kalanı da, prensip olarak sipahilerin hizmetlerini ödemekte yani orduya 100 bin kişi civarında mevcut sağlamakta kullanılıyordu. Tımar kurumunun iflâsı ve askerî ağırlığın paralı bir orduya doğru kayması, doğal olarak gelirin doğrudan doğruya hükümdarlık hazinesi tarafından toplanan kısmını arttırmalıydı. Ama 1670'te olanlar bunun tam aksidir. Devlet ve bürokrasi eline geçen artık - değerin dörtte üçünü kaybetmiştir. «(...) Tuna nehrinin şimalinde kalan geniş memleketlerde padişah haslarına ait gelirin her zaman hepsi (...) mahallinde sarfedilmiş (...) Mısır gibi muazzam gelir kaynakları olan bir bölgenin bile iradı (...) her gün daha fazla mahallinde sarfedilmeye (...)» (874) yani mahallî otoriteler tarafından gaspedilmeye başlanmış-

(874) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine...»

tır. Kısacası, 1670 yılında devlet hazinesinin elinde 1528'de sahip olduğu gelirinin aşağı yukarı beşte biri kalmıştır. Öte yandan sadece kapıkulları sayısı 27 binden 87 bine fırladığına göre (875) harcamalar eskisinden çok daha fazladır. Ayrıca, söz konusu bütçenin Köprülüler dönemi gibi nispî bir düzelme çağına ait bir bütçe olduğunu da eklemek gerekir. 1650 yıllarında durum daha da kötüydü. 1648 yılında gelirler 361.800.000 akçe, harcamalar 500.000.000 akçedir ve 138.700.000 akçelik bir açık vardır. 1649 yılında Devlet, ordunun maaşını ödeyebilmek için ertesi yılın avarizini önceden toplamak zorunda kalır (876). 1650 yılında tımar gelirlerinin % 50'si vergi olarak alındığı halde, açık 154.300.000 akçedir (877). Ertesi yıl yeni vergiler konur ama 1653'de gelirler 240 milyon akçeyle en düşük düzeyine iner ve Devlet ödemelerini yapabilmek için müsaderelere baş vurmak zorunda kalır (878). Gelirler incelediğimiz örnekteki düzeye ancak 1660 yılında ulaşır.

Bütün bu olayların sonucu, ücretliler kitlesinin çoğalarak en az üç katına çıkarken, ücretler sütunu tutarının gerçek değerlere göre 1527'dekinin üçte birine inmesidir. Üstelik, ücret olarak yatırılan meblağın ikinci bütçede birincisinden daha az yer tutması anlaşılması daha da güç bir durumdur. Demek ki, malî güçlükler bir yana, Osmanlı idaresi doğrudan ödemeler için daha büyük bir pay ayırmaya niyetli görünmemektedir. Peki ama neden? 1670 yılı bütçesinde askerî harcamalaria Saray'a ayrılanlar ve diğerleri arasındaki oran, 1527 yılı bütçesine uygulanırsa, tabloda belirtilen yüzdeler bulunur. Buradan da Saray için yapılan lüks harcamaların arttığı görülür. Bu artış kısmen

(875) BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine...»
(876) BELIN M. «Essais sur la histoire economique...»
(877) UZUNÇARŞILI İ.H. «Omanlı Tarihi» cilt III b
(878) BELIN M. »«Essais sur la histoire economique...»

ordunun, ama asıl bayındırlık işleriyle Devlet'in diğer sosyal hizmetlerini içine alan üçüncü kalemin zararına oluşur.

Bütün bunlardan çıkarılacak üç sonuç vardır:

1 — Artık - değer, dolayısıyla üretim gerilemektedir.
2 — Bu artık - değerin çok önemli bir kısmı, artık Devlet'in denetimi altında değildir.
3 — Devlet düzenleyici ve yapıcı özelliğini kaybetmiştir. Ancak ödemelerin çok yetersiz bir miktarını yapabilir ve bayındırlık işlerine hemen hemen hiç el sürmez. Buna karşılık Devlet'e kadar ulaşabilen para, hiyerarşinin doruğunda har vurup harman savrulur.

Demek ki artık - değer özel sektöre yönelmişe benzer. Bu ise, bir yandan yeniden yatırımlarla sağlanan bir sermaye birikimiyle giderek üretim araçlarını kendi tasarrufuna geçiren kapitalist bir sınıfın oluşumuna, diğer yandan da bürokrasinin ve ona bağlı kitlelerin çöküntüye uğramasına yol açar. Fakat güçlü bir özel sektörün doğması yerine, gene Devlet'in bir parçası olmaya ve onun yetkilerinden yararlanmaya devam eden bürokratik bütünden, özel alana doğru bir kaymaya tanık oluruz. Yani bürokrasinin bu artık - değerden Devlet olarak kaybetmiş gibi gözüktüğü % 75'lik pay, nazarî olarak asla yeniden yatırıma girmeksizin gene bu bürokrasi tarafından, ama bu kere özel alandaki sıfatıyla kendine mal edilir. Bu olgu her düzeyde ortaya çıkar ve sermayenin sürekli olan her türlü özel birikimini engeller.

B — Orta Sınıf

Bürokratik bütünün tabanı, ücretliler (maaşlılar) yığınından yani bürokratlar aristokrasisinin sofra artıklarıyla

yaşayan insanlar topluluğundan oluşur. Ama bu artıklar, yukarıda da gördüğümüz gibi hükümdarlık gelirleriyle birlikte ve onlardan daha çabuk olarak azalır ki bu da olağandır. Artıklar azalınca da başlıca kapıkullarından meydana gelen bu yığın için ek bir gelirin aranması zorunluluk haline gelir. Bunlar başlangıçta, henüz aldıkları maaşın bir değeri olduğu sıralar, tefecilik yoluyla toprağa el atarlar. Ama bu da sürekli bir çıkış yolu olamaz. Önce ümera ardından on yedinci yüzyıl sonlarına doğru âyanlar tarafından yerlerinden edildiklerinde hepsi gene büyük şehirlere çekilip kapıkulu düzeni lağvedilinceye kadar bu alanda kalırlar.

Büyük şehir ahalisinin tabanı, hem Selçuklu, hem de Bizans düzeninin mirasçıları olan loncalar halinde örgütlenmiş esnaftan (küçük zanaatkâr ve ticaret erbabı) oluşur. Onlara ancak ordunun ve büyük şehirlerin iaşesini sağlama açısından değer veren Devlet tarafından sıkı sıkıya denetim altında tutulan bu loncalar, ayrıca kendi içlerinden de denetlilmekteydiler. «Gedik» (*) kurumu, gelecekteki her dükkân sahlbinden, her iş yerinin ustasından, —işyerinin büyüklüğü veya küçüklüğü arasında fark gözetilmeden— mesleğini icra edebilmesi için uzun bir çıraklık dönemi geçirme şartından başka, biri lonca yönetlminden öteki Devlet'ten olmak üzere iki ayrı izin belgesi almasını ve buna uygun olarak da iki ayrı ödeme yapmasını istiyordu (879).

On altıncı yüzyıldaki büyük çözülüşten sonra kırsal alanda meydana gelen karışıklıklar büyük şehirlere doğru bir göç dalgasına yol açınca, bundan lonca düzeni de zarar gördü. Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının son yıl-

(879) GIBB H.A.R. ve BOWEN H. «*İslamic society and the West*» *(İslâm Toplumu ve Batı)* Londra 1950.

(*) Bir zanaatın zorunlu çıraklık süresi, kıdem. (Ç.N.)

larında başlayan göç hareketi, bütün on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar boyunca ülkenin ekonomik ye siyasal durumuna bağlı olarak dalgalar halinde devam eder. Şehirlerin ürettiğinden daha çoğunu tükettiği mevcut İmparatorluk düzeni içinde bu göç, devlet idaresi için ikili bir kayıptı. Çok sayıda insan üretici olmaktan çıkıp tüketici haline geliyordu. O zaman da buna karşı ilk tepki onları gerisin geriye kırsal alanlara dönmeye zorlamak oldu ve yetkililerin bu tutumu on dokuzuncu yüzyıla kadar sürdü. (1740 yılında İstanbul'a geleli altı ayı geçmemiş olanları memleketlerine gönderme fermanı (880); 1791'de her altı ayda bir kahvehane ve han odalarının denetilerek yeni gelenlerin sayımlarının yapılması ve her göçmen için bir kefil gösterme mecburiyetinin konması (881); 1826 yılında İstanbul'un giriş kapılarında arama tarama yapmak üzere inzibat kurulması, yayalardan 4 para (*) atlılardan 6 para yol parası alınması; kefilleriyle birlikte göçmenleri gösteren bir defter tutulması.) (882)

Mevcut sistem yeni gelenlere iş bulma gücünden yoksun kalınca, bunlar lonca örgütlenmesinin ilmikleri arasına süzülüp onun çözülüşüne yol açmaktaydılar. Aslında uğradıkları baskı sadece bu bile olsaydı, eski loncalar böyle bir ağırlığa karşı direnemezlerdi. Oysa aynı zamanda üstlerine binen başka güçler de vardı.

Osmanlı İmparatorluğunun örgütlenmesinin başlarından itibaren, büyük şehirlerdeki ve özellikle İstanbul'daki loncaların belli başlı müşterisi orduydu. Gerçi ilke olarak siparişte bulunan Devlet'ti ama kapıkullarının yükselişiy-

(880) KARAMURSAL Z. «Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler» İstanbul 1940.

(881) CEVDET PAŞA «Cevdet Paşa Tarihi» zikreden: SENCER O. «Türkiye'de İşçi Sınıfı».

(882) SENCER O. «Türkiye'de İşçi Sınıfı»

(*) Burada 1 para = 4 akçe. (Ç.N.)

le birlikte bunlarla loncalar arasında ortak çıkarlara dayanan sıkı bağlar oluşmaktan geri kalmadı (883). Yeniçerilerin meydana getirdiği büyük kitle Devlet'ten gelen çıkar kaynaklarının kuruduğunu görünce de müttefiki olan esnafa (zanaat ve küçük ticaret erbabına) yöneldi. Kapıkulu - esnaf özdeşliği on yedinci yüzyıl ve daha da yoğunlaşarak on sekizinci yüzyıl boyunca bir vakıa haline gelir. Başlangıçta yeniçeriler nafakalarını doğrultmak amacıyla ticaretle uğraşırken, sonraları devşirme adetinin kalkmasıyla ordu mevcudunun en büyük kısmını küçük tüccar ve zanaatkâr çevreleri oluşturmağa başlar. Bu asker - esnaf ortaklığı, orta sınıfın yani ülke sorunları üzerine söz söyleme hakkı bulunan ve bu hakkını incelediğimiz bütün bu çağ boyunca kullanacak olan bir sınıfın çekirdeğini meydana getirir.

Ordunun loncaları kendine mal etmesi, bunları tabandan gelen her saldırıya dirençli hale koyar. Oluşan küçük burjuvazi üstünlüklerini bir yandan göç dalgalarıyla ortaya çıkan lumpen proletaryadan gelecek hücumlara, öte yandan da bürokratlar aristokrasisinin yönettiği uluslararası ticaretin rekabetine karşı korumak amacıyla yaşatıp dört elle sarıldığı eski lonca kurallarının çevresinde kendi içine kapanmağa ve kemikleşmeye yönelir. Böylece zanaat alanındaki üretim aracı sahipleri gelişip serpilme yollarını arayacak yerde vasıfsız işgücünün ve üzerlerinde etkisini duyuran fiyatların rekabetine karşı gönül rızasıyla kendi alanını daraltır. Baskıların arttığı her keresinde loncalarda iç denetim ve koruyucu tedbirler aşırı ölçülere vardırılır. Yarım milyon nüfuslu bir şehirde basit bir turşucu dükkânı açmak için altı yıl çaba harcamak ve yığınla evrak doldurmak gerekir. Loncalar toptan bütün çıraklarına, kendi hesaplarına dükkân açmayı yasaklarlar ve

(883) KÜÇÜKÖMER İ. «Düzenin Yabancılaşması» İstanbul 1969.

hangi yemeklerin lokantalarda, hangilerinin kebapçılarda, hangilerininse işkembeci dükkânlarında satılacağı hakkındaki anlaşmazlıklar yıllarca sürer, ciltler dolusu yazışmalar olur (884).

Lonca yapılarındaki katılaşma her türlü gelişmeye engel olurken hammaddenin ülke dışına kaçırılmasının yol açtığı, ayrıca işletmelerin parçalanması ve ucuz göçmen el emeğinin reddiyle desteklenen yüksek fiyatlar sınaî üretimin durgunluğunu tamamlar. Bu olgunun büyük şehirlerin dış mahallelerinde yığılıp kanun dışı yollardan yaşamaya ve çalışmaya mahkûm bir lumpen proletaryanın doğmasında büyük payı vardır. Bu yüzden daha o çağda yani 1700'lerde, İstanbul'un kenar semtlerinde bugünküne benzer gecekondu mahallelerinin türediğine tanık oluruz (885).

Orta sınıf, bürokratik aristokrasiye ve onun temsilcisi olan Saray'a karşı giriştiği şiddet hareketlerinde, bu lumpen proletaryayı daima kendi saflarına alır. Önemli bir ekonomik gücü bulunmasa bile, hem orduyu yani yeniçerileri, hem de halk tabakalarını harekete geçirme imkânına sahip olan orta sınıf böylece fiilî güç durumu kazanır ve bürokratları imalât alanındaki üretim araçlarının dışında tutmayı bu yolla da kendi durumunu sürdürmeyi başarır.

Böylece bürokrasinin bünyesinde meydana gelen bölünme, bu sınıfın zarar gören kesimleriyle aristokrasi arasındaki çatışmalarda ortaya çıkan, ama kapitalist bir sistem doğrultusundaki evrime ket vuran ittifakların doğmasına yol açar.

C — Bürokratik Aristokrasi

Bir yandan şehir orta sınıfı, öte yandan da âyanlar ve

---

(884) AKTEPE M. «Patrona İsyanı»

(885) ERİNÇ O. «250 Yıl Önce İstanbul'da Gecekondu Sorunu»

mültezimler tarafından üretim araçlarının dışında tutulan bürokratik aristokrasiye gelince, o da, yukarıda gördüğümüz gibi hazineyi yağmalamakla, diğerlerinin yarattığı artık - değerden mümkün olan en büyük payı ele geçirmeye çalışmakla yetinir. Bu yüzden, ya özel alandaki sıfatıyla işbirliği yolunu, ya da Devlet iktidarını elinde bulunduran güç olarak, şiddet ve şantaj yolunu seçer. Bu yolla kısa bir süre içinde aklın alamayacağı servet birikimleri meydana gelebilir, ne var ki, bunlar pek de sürekli olamaz. Bürokrasi bünyesindeki iç denge, sivrilen her başın budanmasını gerektirir. İdamlar ve müsadereler, servetleri sürekli ve sağlam bir yatırıma yönelemeden tekrar içinde dönüp durdukları dolanıma sokar.

On sekizinci yüzyıl ortalarında başkentin buğday iaşesiyle ilgili işlemlerden, yatırılan sermayenin % 91'inin özel sektöre ait olduğunu öğreniyoruz (886). 1755 yılında, sadrazam adına bir görevliyle ve herhalde kendisi de mültezim olan bir buğday çarşısı görevlisi tarafından temsil edilen Devlet, gemiciler loncası ve 120 geminin sahipleriyle (56 kişi) bir mukavele yapar. Lonca ve gemi sahipleri bu mukaveleye göre, anlaşmaya varılan meblağı ödemek suretiyle, yetkililerce tespit edilen yer ve kişilerden maktu bir fiyatla belli miktarlarda buğday satın alıp bunu İstanbul'da ve gene aynı şekilde, belli bir fiyatla tespit edilmiş yerlere satmak hakkını elde ederler (887).

Fakat bütün çıkış yollarını idarenin kendi elinde tuttuğu böyle bir işi ele geçirmek, sonra da mukavele hükümlerini çiğneyebilmek için kimbilir kaç küp altının döndüğü bu tür işlemlerde, özel sektörün iş çevirebileceği alan pek

(886) GÜÇER L, «İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi» «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XI 1949 — 50

(887) GÜÇER L. «İstanbul'un İaşesi İçin...»

büyük değildir. Üstelik özel denen bu sektör çoğu zaman bir bürokratın ikinci yemliğinden başka bir şey değildir. Bu gibi örnekler çoğaltılabilir, ama işin iki ucunda da dalma bürokratlara daha fazla kazandırmak amacıyla düzenlenmiş işlemlerle karşı karşıya kalırız.

Bir yandan bürokrasi varlığını sürdürmek, sahici bir sosyal sınıfa dönüşebilmek için üretim araçlarını kendi tasarrufuna almak uğruna mücadele vermeye zorlanırken, öbür yandan bu üretim araçlarının sahipleri bürokrasinin artık-değere el koymasını engellemek için savaşırlar. Bu mücadele, on yedinci yüzyıl sonlarına doğru açığa çıkar, on sekizinci yüzyıl iyice kızıştığı dönem olur ve on dokuzuncu yüzyıl başlarında kendine bir çözüm yolu bulur.

Bürokrasi ilk savaşı kendine açar. Bu kategorinin kendi üyelerine —hiç değilse zımnî olarak— servet biriktirme, bu serveti bir işe yatırma ve varislerine bırakma hakkını tanıması gerekiyordu. «Yarar» kavramının, resmen «hizmet» kavramının yerini alması ve bu şekilde kazanılan servetlerin müsadereye karşı teminat altına alınması zorunluydu. Nihayet bürokrasi, bir burjuvazi haline gelmenin yollarını bilinçli olarak aramalıydı.

Bu eğilimler on yedinci yüzyıl sonlarına doğru, 1650'lerdeki buhranla birlikte gelen müsaderelerden sonra ortaya çıkar. Tabii sözü edilen eğilimler herhalde sorunlar hakkında farklı bir görüş tarzının sonucu değillerdi; ne var ki, ulema bürokrasinin hemen bütün temsilcileriyle özel alanda yatırımlara giriştikten sonra, en azından göze batan durumlar ortaya çıkmadıkça, topyekûn tedbirler almak imkânsız hale gelmişti. Bir çıkar alanı çoğunluğu ilgilendirir duruma girince, iç denetim artık işlemez olur.

Böylece 1683-1699 savaşı, 1687 yılından itibaren hazineyi tamtakır hale getirip de, bir yıllık maaşlar verilmeyip birikince Osmanlı hükümeti «imdat-i seferiyye» (sefer

yardımı) adıyla olağanüstü bir vergi koyar. Hükümet İstanbul ve diğer büyük şehirlerdeki bütün büyük devlet memurlarını, ümerayı, ulemayı ve tüccarları vergilendirmeye karar vermişti. Müsadere etmek yerine vergi alınması servet edinmeyi zımnen de olsa, daha o zamandan bir çeşit kabul etme demekti. Devlet bu usulle İstanbul'dan 90 milyon, Bursa'dan 12 milyon, Mısır'dan 21 milyon, Bağdat ve Basra'dan da 9'ar milyon akçe toplamayı umuyordu. Bu, aynı zamanda o çağda İstanbul'daki zenginlerin malî gücünün İmparatorluğun diğer şehirlerindekilerden ne kadar üstün olduğunu da gösterir. Ama bu yeni verginin yükümlüleri, sözcüleri Şeyhülislâm da başlarında olmak üzere bu parayı ödeyemeyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Saray kendi altın ve gümüş takımlarını darphaneye yolladıktan başka, kısmî müsaderelere de girişerek bütçeyi denkleyebilmişti (888).

Ondan sonraki yüzyılda bu eğilimler daha da güçlenir ve müsadereler vergilere, angaryalara, devlet hesabına bayındırlık işlerini görme mecburiyetlerine dönüşür (889).

Bürokrasi mensupları kendi durumlarını böylece sağlama aldıktan sonra üretim araçlarını ellerinde bulunduran gruplara karşı saldırıya geçebilirlerdi. 1703 yılında sadrazam iki cepheden taarruzu başlatır. Bir yandan yabancı üretimle rekabete geçebilmek amacıyla yünlü ve ipekli kumaş üretimini teşvik etmek isteyip imalâthanelerin kurulmasını vazeder; öte yandan da Halep, Şam ve söz konusu kurumun ilk tesis edildiği Diyarbakır dışındaki bütün eyaletlerde malikânelerin ilga edildiği yolunda ferman çıkarttırır. Devlet idaresinin aslında böyle bir kararı yürür-

---

(888) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt III a
(889) KARAMURSAL Z. «Osmanlı Mali Tarihi...»

lüğe koyacak gücü yoktur; bunun için de ille de şiddetli bir muhalefet hareketinin doğması gerekmezdl; olsa olsa ferman uygulanamadan birkaç yıl sonra rafa kaldırılırdı. Ama lonca - kapıkulu ittifakı tehlikenin yaklaşmakta olduğunu sezip derhal tepki gösterir. Aynı yıl (1703) içinde bir yeniçeri ayaklanması padişahı alaşağı eder ve alınan tedbirler geçersiz hale gelir.

Bu senaryo bütün yüzyıl boyunca tekrarlanır. Orta sınıf, her türlü sanayileşme yani bürokrasinin üretimi ele geçirme teşebbüsünü etkisiz kılmayı becerir. Zaten bürokrasi de izleyeceğl yol konusunda çelişki içindedir. Amacı üretim araçiarına sahip olmak ve bir lmalât sektörü yaratmaktır ama bu iş uzun vadelldlr, rizikoludur ve orta sınıfın çok sert, üstelik o an için aşılması imkânsız muhalefetiyle karşılaşır. Bir başka çıkış yolu, uluslararası büyük ticaretin simsarı haline gelmek ithalât ve ihracattan alınan komisyonlarla yaşayan bir komprador burjuvaziye dönüşmek olabilirdi. Bu çıkış yolu sanayileşme hayalinin mezara gömülmesi anlamına geldiğine göre, uzun vadede felâketli ama kolay yoldan ve derhal kâr vaat eden bir şeydi. Bu çelişki bütün onsekizinci yüzyıl boyunca kendini açığa vurur, bürokrasl bir yandan sanaylleşmeyl denerken öbür yandan da kapılarını yabancı ürünlere açar. İşi sanayileşmek için dışardan yardım istemeye kadar götürür, gerçi bu paradoks, günümüzde de eşine az rastlanır bir şey değildir.

Orta sınıfa gelince, bürokrasinin bu iki eğilimine de karşı çıkmak zorunda olduğu için o da bir çelişki içindedir. Üretim araçiarı üzerindeki üstünlüğünü bırakmak istemez ama öte yandan kendi bünyesindeki yapıları değiştirmeden yabancı ülkelerin rekabetine karşı mücadele etmeye yeltenir. Orta sınıfın bu inadının bürokratların Avrupa kapitalizminin kolları arasına itilmesinde büyük payı vardır. Bu

durum, yabancı rekabetini arttırır ve sonunda orta sınıfın yıkılışına yol açar ama bürokrasinin bundan yararlanması için vaktin çok geç olduğu bir anda.

İşte böylece mücadelelerin içinde iki akımın doğduğunu ve daha sonra yani ondokuzuncu yüzyılda iyice belirginleştiğini görürüz. Bir yanda sanayileşmeyi, kapitalist bir düzene geçmeyi vâz ettiği için ilerici; aldığı örnekler gibi çıkarlarını da Avrupa kapitalizminin bünyesinde aradığı içinse Batı yanlısı olduğunu ileri süren bürokrasi yani «büyük burjuvazi» vardı. Öte yanda ise, bürokrasinin müşkül duruma soktuğu şehir orta sınıfı yani esnaf (küçük ticaret ve zanaat erbabı) ve daha aşağı tabakalarla kadrolarındaki şişkinlik yüzünden düzen içindeki yeri bozulan ya da işe yaramaz hale gelen kapıkulu ve ulemalar bulunuyordu. Bu ikinci grubu oluşturanların tümü, ister Avrupa'da imal edilmiş malların daha sonra da bizzat Avrupalıların akınıyla doğrudan belirmiş olsun isterse bürokrasinin kapitalist eğilimleriyle dolaylı yoldan belirmiş olsun, dıştan gelen her türlü etkiye nesnel sebeplerden ötürü karşıydılar. Bu karşıtlık Batı yanlısı - ilerici eğilimle, Batıya karşı - islâm yanlısı - gerici eğilimde kutuplaşır. Bir anlam kaymasıyla, özellikle medreseden çıkma, idarî düzen içinde kendine uygun bir yer bulmayı becerememiş ve kapıkulu sisteminin ortadan kalkışından sonra orta sınıf içinde yaygınlaşmaya yünelen tabakaları ifade eder hale gelen «ulema» adı, yüksek bürokrasinin ülkeyi batılılaştırma ve çağdaşlaştırma uğrundaki aydın çabalarına karşı gerici, karanlık ve çağdışı tepkinin sembolü olur. İşte Müslüman dininin kaderciliğine boyun eğmiş Türk halkının daha yaradılışından uygariaşmaya aykırı düştüğü gibi safsatalarla süslenip Avrupa'da bol bol propagandası yapılan ve tabii Batılıların çıkarlarına tıpatıp uygun düşen imaj buydu. Oysa siyasallaşmamış, sınıf bilincinden yoksun bir halkın, yabancı sermaye ve onun ülkedeki temsilcileri tara-

fından köleleştirilmeye karşı tepkisi, özellikle o devir için, ancak toptan dinî bir reddediş olabilirdi.

Böylece eğilimler açıklığa kavuşur. Bürokrasi iktidarı elinden bırakmadan ve Avrupa'daki sanayi devriminin de desteğiyle ekonomik olarak sömürgeleşmiş ülkelerin tipik komprador burjuvazisi olma yolunda yavaş yavaş evrime uğrar. Böylece dönüşüme uğrayan bu grup içinde hükümdar, yeniden bürokratik aristokrasinin tavır ve değerler dünyasını yansıtan bir örnek haline gelir. Bir önceki dönemin eli ermez gücü yetmez padişahı on sekizinci yüzyılda yerini, ordusunda ıslahat yapmak ve fabrikalar kurmak için Avrupa uluslarından teknik ve askerî danışmanlar isteyen, bu ulusların gelenek ve göreneklerini incelemek üzere yurt dışına heyetler gönderen, aydın, görgülü hükümdara bırakır.

Bu evrimin tamamlanması için bir yüzyıldan fazla zaman gerekti. 1703 yılındaki ılımlı teşebbüslere yeniçerilerin verdiği sert cevaptan sonra «Lale Devri» adıyla anılan 1718 - 1730 döneminde daha ciddi çabalar harcanır. Bu dönemde hem edebiyat ve sanat alanında bir rönesansa, hem de İmalât sanayinin yaratılması ve «modernleşme» çabalarına girişilir. Büyük servetlerin zımnen tanınmış olması, sonunda sahiplerine bu servetlerini Saray'dan aldıkları örnekle ortaya serme keyfini verir. O çağdaki büyük Avrupa saraylarının ihtişamına bir özentidir başlar, zaten bu Avrupa'ya benzeme özentisi hayat pahalılığı açısından tam bir başarıya ulaşmıştır : şehirlerde ve köylerde bir yandan vergiler, bir yandan yoksulluk başını almış gitmektedir. Bunun yanı sıra yatırımların tutarını karşılaştırdığımızda bütün bu şaşaaya ek olarak imalât sektörünün yaratılması yolunda belli bir çabanın bulunduğunu söyleyebiliriz. İstanbul'da bir yünlü, bir de ipekli kumaş fabrikasının (54 tezgâhlı) yanı sıra, ilk matbaa da kuru-

lur (890). Her şeyi baştan yüklenenin Devlet olduğu, sonra da bunları özel ellere bıraktığı bellidir.

1729 yılında Devlet İstanbul'da bez dokuyan 42 atelye daha açıp yıllığı 960 bin akçeden (8 bin kuruş) iltizama verir. Ama mültezim iltizam süresi içinde İstanbul boğazından Çanakkale boğazına kadar olan bölgede yeni atelyeler açılmasının yasaklanmasını ister (891). Bu da yeni burjuvazinin teşebbüs anlayışını ve rizikodan ne kadar hoşlandığını gösterir.

Ama öte yandan zanaatkâr - yeniçeri grubunun da bu olanları hoşgörüyle karşılamayacağı bellidir ve ekonomik durum bozulup da, ardından gelen göç dalgası lumpen proletaryayı bu zanaatkâr - yeniçeri grubunun saflarına ekleyince, 1730 yılında patlak veren ayaklanma ortada ne varsa hepsini, lale bahçeleri gibi matbaayı da silip süpürür. Bu ayaklanmanın mevcut düzenin yerine farklı bir şeyler koymayı deneyen ilk devrimci hareket olduğunu ama bir sınıf bilincine sahip olmaksızın, hakimiyeti ellerinde tutan orta sınıfın ve yoksul tabakaların sonunda yenilgiye boyun eğmek zorunda kaldıklarını daha önce görmüştük. Orta sınıfın büyük bürokrasiye karşı hücuma geçmek amacıyla lumpen proleter kesimle bir araya gelmesi ne kadar kolay olmuşsa, yöneticilerin bir yandan küçük burjuvazinin isteklerini doyururken bir yandan da onu anarşi umacısıyle korkutması, bu ittifakı o kadar çabuk bozmuştur.

Bu olayla, elde bir ordu olmadıkça hiç bir ıslahatın mümkün olmadığını, yeniçerilerin de orta sınıfla köklü bağları yüzünden kendi saflarına kazanılamayacağını anlayan bürokratlar, bütün çabalarını orduyu modernleştirmeye yönelttiler. Üstelik böyle bir girişim onlara âyanlara karşı mü-

(890) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt IV b
(891) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt IV b

cadele etmek imkânını da verecekti. Bunun yanı sıra, mütevazi «sanayileşme» teşebbüsleri de zaman zaman orda burda, bir iki imalât yeri kurmak suretiyle devam ediyordu: 1759 yılında ipekli dokuma tezgâhları kurulması, 1777 yılında kumaş fabrikaları kurulması yolunda teşebbüsler Bursa'da ipek böceği yetiştirilmesinin teşviki, Diyarbakır'da yeni tezgâhların faaliyete geçirilmesi (892).

İmalât yerleri kurulurken, bir yandan da Fransa'dan ya da Almanya'dan getirilmiş paralı askerî uzmanlar (Kont de Bonneval, Baron de Tott) yardımcı askerî güçlere talim yaptırmaktadır. Ama bürokrasi ancak yüzyıl sonlarına doğru cesaretini yeniden toplar ve daha köklü reformları yerleştirmeyi dener. 1785 yılında o çağın sadrazamı, ipekli imalâtını kendi yöresinde yapmak için Hindistan'dan dokuma tezgâhları getirtir (893) ve 1789 yılından itibaren yeni padişah III. Selim, kararlı bir reformcu haline gelir. Bu padişahın en önemli teşebbüsü ferman zoruyla bir burjuvazi yaratmaya çalışmasıdır. Daha 1788'de Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşlar yüzünden güç durumda kalan hükümet, zengin Bursa tüccarlarından borç para istemeyi denemiş ama tüccarlar her zaman olduğu gibi bunu reddetmişlerdi. III. Selim ise onları Devlet'in ekonomik faaliyetine katmaya çalışır. Bu tüccarları gemi inşa etmeye, gemi sahibi olmaya zorlar hatta bu yüzden tahıl ikmaliyle ilgili devlet tekeli lağvedilir (894); onları ordunun donatım işlerine katılmaya zorlar ama çabaları semere vermez. Vergilendirmeyle yatırımı teşvik arasında kalan bu teşebbüsler, sermaye sahiplerini daha da güvensiz kılar.

Orta sınıfın gücüne karşı da aynı şekilde tedbirler alınır. Yeni düzenli bir ordu kurulurken, 1793 yılındaki bir hü-

(892) UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt IV b
(893) KARAMURSAL Z. «Osmanlı Mali Tarihi...»
(894) BELİN M. «Essais sur la histoire économique...»

kümet kararıyla lonca tutuculuğunun temeli olan gedik sistemi lağvedilir (895). Yabancı rekabetiyle sıkboğaz olan orta sınıf, bu karara cevap vermekte geciklr ama 1807 yılında bu cevap gene de verilir: Padişah tahttan indirilir ve yeni ordu dağıtılır. 1807 ve 1808 hareketleri küçük eşrafın son kıpırdanışları olur. Napolyon savaşlarının sona ermesiyle Avrupa sanayiî var hızıyla yeni pazarların üstüne atılır. Bu sanayi, egemenliğinin önüne dikilen son engelleri de ortadan silip süpürmek için İstanbul'daki bürokratlara her türlü yardımı yapmaya hazırdır. Yeniçerilerin imhası, âyanların gücünün kırılması, mahalli çapta küçük ticaret ve zanaatın her türlü sanayileşme umuduyla birlikte kesin olarak yıkıma uğraması için, II. Mahmut'un 1808'den 1839 yılına kadar süren saltanatı yetecektir. Bütün bunlar yabancı sermayenin hizmetinde bir yönetici sınıfın resmiyete dökülmüş ilk adımlarını ifade eden ve ekonomik sömürgeciliğe kapıları ardına kadar açan 1838 Ticaret Antlaşmalarıyla taçlanacaktır.

Demek oluyor ki, kapitalist bir düzene geçme yolunda gösterilen çabalar sadece yabancı sermayeyle bağımlı melez bir düzenin doğması sonucunu getirmişti. Bütün teşebbüsler, eski yapıların direnci gibi iç etkenler yüzünden olduğu kadar, Avrupa kapitalizminin ilerleyişi gibi dış etkenler yüzünden de başarısızlıkla son buldu. İki geçiş yüzyılı boyunca içte şekillenen bütün eğilimlere bir göz attıktan sonra şimdi de geriye, dış baskıların giderek kendini açığa vurduğu ve sonu Osmanlı İmparatorluğunun on dokuzuncu yüzyıldaki bağımlılığına varacak olan süreci izlemek kalıyor.

---

(895) ALPAY Ş. «XIX Yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri...»

I — DOĞU TİCARETİNİN EVRİMİ

A — Yeni İmtiyazlar

On altıncı yüzyıl sonlarında, yapılan son hamlelere rağmen büyük Doğu ticareti yolunu değiştirip Atlantik Okyanusu'na yönelir. Akdeniz'in eski güçlerinin Batı Avrupa yararına zayıflamasında doğrudan doğruya bu olayın etkisi vardır. Akdeniz'den Atlantik Okyanusu'na bu geçiş, her iki tarafta da kıyısı olan Fransa'yla olur. Bu ülke 1535 kapitülasyonlarıyla Osmanlı İmparatorluğu limanlarında kendi bandırasıyla ticaret yapma hakkını, yalnız kendine ait olmak üzere elde eder. Ama yüzyılın sonlarına doğru Atlantik ticaretinde üstünlüklerini kesinlikle sağlayan İngilizler ve Hollandalılar da Akdeniz'e süzülür ve tek kaygısı sürekli düşmekte olan gümrük gelirlerini arttırmak olan Osmanlı İmparatorluğu onlara da imtiyazlar vermekte hiç nazlanmaz: «İngiltere, haziran 1580 tarihli otuz beş maddelik ilk kapitülasyonuyla, kendi bandırası altında kendi uyrukları için serbest ticaret hakkını elde ediyordu. Bütün bu haklar, Doğu'da itibar ve etkisi azalmakta olan Fransa'ya rağmen sağlanmıştı.» (896) Hollandalılara gelince, 1598 yılında Fransa kralı Henri IV'den, onun arması altında ticaret yapma iznini kopardıktan bir süre sonra kendileri de kapitülasyonlara sahip olurlar (897).

İngilizler bu alanda özel bir şirket, yani Levant Company'yi (Doğu Kumpanyası) kurarlar. «Levant Company başlarda kârlı, hem de çok kârlı işler yapar. Yani 11 eylül 1581 tarihli patent düzeni altında % 300'e kadar varan

(896) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»
(897) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

kârlar sağlar. 1595 yılından itibaren emrinde 15 gemi ve 790 gemici vardır. Yüzyılın sonlarında İngilizler Müslümanların veya Hıristiyanların yönetimindeki bütün Akdeniz'e ve ister Avrupa, ister Hind Okyanusu yönünde Akdeniz'e giren ya da Akdeniz'den çıkan bütün yollara yerleşmiş durumdadır.» (898)

Böylece Osmanlı İmparatorluğu gümrük gelirlerini arttırmak amacıyla, Batı Avrupa'nın sermaye birikimini keskinleştirmek için giriştiği yağmaya kapılarını açar. «Padişaha bağlı ülkelerde yalnız Fransızlar gemicilik ve ticaret yaparken, bu ticaret zat-ı şahanelerine (padişaha), ülkeye giren ve çıkan mallardan alınan gümrük harçları olarak beş altı milyon liradan fazla gelir sağlıyordu.» (899) Oysa, on yedinci yüzyıl ortalarında yalnız İngilizler bu ticaretten yılda 15 milyon altın lira civarında gelir sağlar (900).

Demek oluyor ki, Doğu ticaretinde Akdeniz yolunun terkedilmesi, Avrupa'nın bu bölgedeki ticarî çıkarları açısından bir düşüş ifade etmez. Tersine «on yedinci yüzyıl başlarında Türkiye'den bol mal ihraç etmekle kolayca dengelenebilen Levant Company'nin ticareti, hatırı sayılı miktarda paranın gitmesine göz yummadıkça mümkün olmayan East İndia Company'nin ticaretinden daha istifadeli sayılıyordu.» (901) Demek ki, Batılı güçlerin mali dengeleri için Osmanlı İmparatorluğuyla ticaret yapmaları, Türkiye'de mamul madde üretiminin ilerlemeyip tersine gerilemesi ve her türlü himayeci gümrük engelleriyle birlikte yok olması şartıyla, gerekliydi. On yedinci ve on sekizinci yüz-

---

(898) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

(899) 1665 yılında Osmanlı padişahı nezdinde elçi sıfatıyla İstanbul'a giden La Haye senyörü Vantelay'e kralın talimat olarak verdiği yazı, bk: DUPARC P. «Recueil des instructions...»

(900) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

(901) BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde...»

yıllar boyunca, Batılıların bütün çabaları çeşitli taktiklerle bu amaca yönelmişti. Okyanus'u tam olarak ele geçiren İngilizler ve Hollandalılar, Doğu ticaretlerini, Osmanlı İmparatorluğuna hammadde karşılığı mamul madde satmakla sınırlandırmak istiyorlardı. Oysa Atlantik kıyısında rahata erememiş olan Fransa, Doğu ticaretini Akdeniz yoluyla sürdürmekten yanaydı. «(...) Osmanlı Padişahının gümrükleri, Fransızlarla yapılan ticareti düzene sokup kolaylaştırıyordu. Bu yüzden Fransızlar muhakkak ki, daha sonra Fransa'da ve bütün yakın komşu krallıklarda pazara sürecekleri Hindistan'dan gelme bütün malları (Osmanlı İmparatorluğuna bağlı) ülkelerden geçirmenin Fransızlaların işine geldiğini görüp Doğu Hind Kumpanyaları aracılığıyla sağladıkları büyük kârı korumak amacıyla, Osmanlı padişahı ülkelerine getirilen bütün malların (Avrupaya) ulaşmasına adeta set çekmekte çıkar güden İngilizler ve Hollandalılar yerine, bunlarla ticarete girmeyi tercih ediyor olmalıydılar.» (902) Fransa'nın bu eğilimi hep sürecek ve daha sonra 1798 Mısır savaşına ve nihayet Süveyş kanalının açılışına sebep olacaktır. Osmanlı Padişahlığına gelince, Fransızların fazla kâr getiren müşteriler olmadıkları halde on dokuzuncu yüzyıla kadar sürekli en imtiyazlı ulus olarak kaldıklarına bakılırsa, bu verileri iyi değerlendirmişe benzer. 1597 yılında Fransızlara Doğudan, daha önce dışarıya çıkarılması yasak edilmiş malları, deri ve pamuk ipliğini ihraç etme serbestisi tanındı (903). Türkiye'deki dokuma tezgâhlarının, ordunun yelken bezi siparişlerine cevap verecek iplikten yoksun oluşu bu çağa

(902) La Haye senyörü Vantelay'a talimat, bk. DUPARC P. «Recueil des instructions...»

(903) MASSON P. «Histoire du commerce Français dans le Levant au XVIIéme siécle» *«XVII. yüzyılda Fransa'nın Doğu Ticareti Tarihi)* Paris 1896.

rastlar (904). Kapitülasyonlar bir kere 1604 yılında, ikinci bir kere de 1673 yılında yenilenir ve gümrük vergileri % 5'den % 3'e düşürülür (905). Ama İngilizlerle Hollandalıların daha önceden de % 3 ödedikleri ve bu indirimin sadece gümrük vergilerini bir hizaya getirmekten ibaret olduğu bir gerçektir.

Daha sonra büyükelçi Girardin (1685 - 1689) Fransız gemileri için İskenderiye'den İstanbul'a buğday, pirinç ve kahve gibi erzak taşıma izni alır. Hatta gemiler bu mallardan Fransa'ya da götürebileceklerdir (906). Her elçinin başlıca amaçlarından biri imtiyazları arttırmaktır. «Olaylarla da bilindiği gibi, bir önceki hükümdarın (Louis XIV kastediliyor) saltanatı sırasında, Osmanlı Saray'ı (her) yeni Fransız elçisinden, eski ittifak adına özel bir armağan koparmasın; böyle birşey hiç vaki olmamıştır. Senyör Bonnac da, Saray'ın şimdiye kadar kimseye bahşetmediği ve (Fransayı) diğerlerinden üstün tutacak gümrük resimlerinin hiç olmazsa yüzde yarım indirilmesi gibi veya buna eşdeğer yeni bir imtiyaz elde etmek için elinden geleni esirgemeyecektir.» (907) 1739 yılında büyükelçi Villeneuve, Polonya veraset savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğuyla yapılan ittifak çerçevesi içinde, Türkleri Ruslara karşı kışkırtmakla görevliydi. Rusya'yla savaşa girmek zorunda kalan ve üstelik arabuluculuk teklif ettiği halde daha sonra düşmanla birleşen Avusturya tarafından aldatılan Türkler, Fransa'nın koliarına atılıp duruma müdahale etmesini istediler. Kapitülasyonları yenileme teklifinde bu-

---

(904) AKDAĞ M. «Celâli İsyanları»

(905) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(906) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(907) Osmanlı Saray'ı nezdinde, Majeste kral hazretlerinin yaveri ve olağanüstü elçisi olan Marki de Bonnac'a deniz seyrüsefer ve ticaretle ilgili olarak verilen talimat, bk. DUPARC P. «Recueil des instructions...»

lunmanın tam zamanıydı. Görüşmelerin çabukluğunun da gösterdiği gibi, Türkler hiç bir güçlük çıkarmadılar. 28 mayıs 1740'da yeni kapitülasyonlar imzalandı. Muhakkak ki, Saray erkânına dağıtılan armağanların hesap pusulası her zaman olduğu gibi bir hayli yüksekti: 47.775 kuruş. Bunun üçte birini İstanbul'daki Fransız kolonisi, geri kalanını da Marsilya Ticaret Odası sağlamıştı (908).

1740 kapitülasyonları, daha önce kazanılmış bütün imtiyazları tamamı tamamına tekrar edip fiili durumlara resmî geçerlik kazandırırken, bunlara bir de yeni imtiyazları ekleyerek sömürü ağını yavaş yavaş örer. 8. madde şunu belirtir: «Fransız imparatorunun arzusuyla, kendi tüccarları tarafından ülkesinden bizim ülkemize getirilecek mallar gibi, bizim ülkemizden ithal edilen mallar da eskiden gümrük vergisi tespitinde esas alınan fiyatı üzerinden işlem görecek; bu gümrük vergileri de, aynı şekilde işbu malların değerinde hiç bir artma hesaba katılmaksızın alınacaktır.» (909) Böylece fiyatların sürekli olarak artmasına rağmen vergilendirme için eski değerler taban olarak alınacaktır. 1728 ve 1729 yıllarında sanayileşme çabalarını himaye etmek amacıyla, balmumu, ham pamuk ve pamuk ipliği ihracatına vergiler konmuştu. Bir önceki dönemin herşeyine karşı bir tepki olarak doğan 1730 ayaklanması bu vergileri de yürürlükten kaldırmıştı ama 1735 yılından sonra bunların yeniden konması yolundaki teşebbüsler devam etmekteydi (910). 1740 kapitülasyonlarının 55. maddesi bu konuda «masdariye (yeni harçlar) maddesi için açıkça bağışıklık tanınmış olup herhangi bir vesl-

(908) MASSON P. «Histoire du commerce Français dans le Levant au XVIII éme siécle» *(XVIII. Yüzyılda Fransa'nın Doğu Ticareti Tarihi)*, Paris 1911,

(909) NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes...»

(910) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIIéme siécle»

leyle de olsa, onlardan (Fransızlardan) masdariye harcı talep edilmeyeceğini» (911) belirterek, her türlü spekülasyona kesin bir dille son verir.

Daha sonra 75. madde «Müslüman veya reaya (o yüzyıldan itibaren reaya kelimesi, daha özel bir anlam kazanarak gayrimüslim uyrukları ifade etmeye başlamıştır) bütün uyruklarım Osmanlı mülkünün bir iskelesinden bir diğer iskelesine ulaştıracakları malları Fransız gemilerine yükleyecek, buna hiç bir engel konmayacaktır.» (912) ifadesini kullanarak, Girardin'e verilen izinleri resmî hüküm haline getirir ve 25. madde de, «Osmanlı mülküne yerleşen Fransızlardan hiç bir şekilde haraç istenmeyeceğini» (913) tekrarlar. Fakat imtiyazlı bir azınlık yaratmakta büyük rol oynayan bu madde yerleşme süresini açıklamaz. Ülkenin dış ticaretine egemen olan bu azınlık, mahalli bir burjuvazinin gelişmemesinin en önemli sebeplerden birini teşkil eder. Her ülkenin kendi uyruklarının, Anadolu'nun belli başlı şehirlerinde konsolos denen seçilmiş ya da atanmış bir temsilcinin çevresinde «millet» ler halinde topluluklar teşkil etmelerinin tarihi Bizans çağına kadar uzanır; her topluluğun o zamandan beri kendine ait bir mahallesi vardı. Kapitülasyonlar ve bu toplulukların asıl ulusları tarafından karşılıklı olarak alınan tedbirler, sonunda bu kolonilerin iyice yapılaşmalarını sağlar. «Arada konsolosların kışkırtması ile de ortaya çıkan paşaların kötü davranışları ve gaddarlıkları (paşayla konsolos ceza paralarını bölüşürdü) başlangıçta bir zorunluluk, sonraları da ortak çıkarları yüzünden, Fransız ulusundan kişilerin her iskelede konsolos ve oraya yerleşerek ticaret yapan tüccarların belli başlılarından oluşan teşkilâtlı bir topluluk meyda-

(911) NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes...»
(912) NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes...»
(913) NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes...»

na getirmeleri adetini doğurdu.» (914) On yedinci ve on sekizinci yüzyıllar boyunca «millet»ler, özellikle ne pahasına olursa zenginleşmek amacıyla ülkeye gelen ama her zaman için bunda başarıya ulaşamayan maceracılardan oluşmuştu. «Yaşananlarla görülmüştür ki, Doğu'ya giden her yüz kişiden doksanı bir daha geri dönmemiştir; üçü servet yapıp dönmüş, beşi gittiklerinden daha yoksul geri gelmiş, ikisi ise iflâs etmiştir.» (915) Belli ki zenginleşmek için her imkân vardı. Fransa'dan elçilere gönderilen krallık talimatlarında şu yakınma yer alır: «Fransa'nın bütün ahlâkı zayıf, iflâs etmiş, hüküm giymiş suçlu insanları kapağı (Osmanlı İmparatorluğundaki) iskelelere atmışlardır. Fransa'da başbelâsı kim varsa buralarda toplandığına göre, Padişahın ve subaylarının gözünde Fransızların hiç bir itibarı kalmamış (...) durumdaysa (...) buna şaşmamak gerekir.» (916) Doğu'ya giden bir Fransa doğu ticareti tarihçisi de görüşlerini şöyle anlatır: «Hıristiyanlar hiç durmadan binbir düzenbazlıklar yapıp (Türklere) oyun oynarlar. Önce onları getirdikleri malın evsafı hakkında aldatırlar. Bundan başka, Türkleri kandırmakta paralar hakkındaki karacahilliklerinden de yararlanırlar.» (917) Bu tutum, ellerine geçen her fırsatta ceza ve avanta (*) keserek talandan kendilerine pay çıkarmak isteyen yetkili Türk me-

---

(914) Majeste kralın, elçi sıfatıyla, Osmanlı padişahı nezdine gönderdiği senyör Nointel'e ticari işlerle ilgili olarak verdiği talimat, bk. DUPARC P. «Recueil des instructions...»

(915) Trablusşam konsolosunun 12 ocak 1713 günlü mektubu, zikreden: MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(916) La Haye senyörü Vantelay'a verilen talimat, bk. DUPARC P. «Recueil des instructions...»

(917) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(*) O çağda ticari işlem eksiklerinden çoğu zaman pek de usulüne uygun olmadan Hıristiyanlardan kesilen ceza parası (Ç.N.)

murlarının tutumuyla bir arada yürümekteydi. Avantalar, toplulukların asıl uluslarının tepkisine yol açmakta ve bunların Osmanlı sarayı nezdindeki müdahaleleri, uzun vadede kolonilere tanınan imtiyazların pekişmesi sonucunu getirmekteydl. Böylece, bu ekonomik ilişkilerden aslan payını Batı burjuvazisi koparırken yerli bürokrasiye de rasgele bir kaç lokma düşüyordu. Bu işten daimî olarak zarar gören biri varsa, o da Türk üreticislydi.

B — Azınlıkların Rolü

Bu kategoriler arasına giderek bir yenisi katılıyor ve varlığını kabul ettlriyordu: Yahudi, Ermeni ve Rum azınlıkları. Bunlar düzen içindeki kesinlik kazanmamış durumlarından yararlanıp Türk üreticisiyle Avrupalı tüccar arasında, ne birini ne de ötekini küstürmemeye özen göstererek, kendilerini aracı olarak kabul ettirmeye çabalıyorlardı. Osmanlı toplum yapısında Müslüman reayayla gayrimüslim reaya arasında bir ek vergi olan cizye dışında hiç bir fark görülmezse de, statüsü hiç bir zaman tam olarak belirlenmemiş şehir ahalisi için durum aynı değildlr. Müslüman şehir ahalisi ya ulema kategorlsinin, ya da sınırları daha dar idarî ve askerî bürokrasl kümesinin çevresinde toplanmaktaydı. Bir kısmı da loncalara dahildi. Hıristiyanlar ve Museviler için bütün bu yollar kapalıydı: Ulema, adı üstünde, sırf dinî tabana dayalı bir kategoriydi; bürokrasi de dinî bir temele oturuyordu, gerçi memurluk yolu doğuştan Müslüman olmayan her kişiye açıktı ama din değiştirip Müslüman olmadan Devlet kapısına girmek imkânsızdı. Bunun ilk istisnası, ancak on sekizinci yüzyılda Saray baş tercümanlığının lhdasıyla olmuştu. Yani büyük memuriyetlerin başında Hıristiyan dininden olanları görmek için on dokuzuncu yüzyılı beklememiz gerekecektir. Loncalara gelince, Ahîlerden miras kalan dinî yapıları

yüzünden bunların kapıları da Hıristiyanlara kapalıydı. Gerçi gayrimüslimlerin de kendi lonca örgütleri vardı ama bunların yeniçerilerin zorbalıklarıyla baş edebilmeleri çok güçtü. Böylece bürokrasinin çevresinde dönüp duran kurumlarla bütün ilişki yolları kesik ve o çağda her türlü mesleğin yüksek çıkarlarını teşkil eden sisteme girmesi yasak olan bu azınlıklar kendi durumlarını kendileri yaratmaya zorlandılar. Etnik ve dinî azınlıkların bürokrasi karşısındaki bu zorunlu bağımsızlıkları, onların bir burjuvazi olarak biçimlenmelerine imkân verdi. Ne var ki, Hıristiyan ve Musevi burjuva adayları, Müslüman benzerlerinin tam tersine, bürokrasinin çekim alanının uzağında kalmayı başardılarsa da onlar da Batı büyük burjuvazisinin çekim alanına düştükleri için bu oluşum yarım kaldı. Böylece, burjuvazinin bu ilk nüvesi aynı zamanda ülkenin sömürülmesi amacıyla Avrupa kapitalizmiyle girilen işbirliğinin de tabanı haline geldi.

On yedinci yüzyılda Yahudiler özellikle malî işlemlerde uzmanlaşırken (918) Ermeniler de uluslararası ticarete el attılar. «İskelelerdeki tüccarlar İran'la ticareti doğrudan doğruya kendileri yapmıyorlardı. Bütün ticaret İzmir'de, Halep'te ve İstanbul'da da aynı rolü oynayan Ermenilerin aracılığından geçiyordu. Ermeniler, Batı Asya'nın Avrupa'yla yaptığı bütün ticaretin simsarı haline geldiler. Öyle görülüyor ki, onlarda ticaret hevesini uyandıran, İsfahan'ın yakınında Ermenileri yerleştirdiği Julfa adlı kenar mahallesini kurarak, onlara baht yolunu açan Şah Abbas'tı.» (919)

---

(918) Yahudiler sarraflık da yapıyordu ve görevliler tarafından sık sık kesilen avantaları ödemek gerekince, «millet» borç para almak için onlara baş vuruyordu. Hemen hemen bütün iskelelerde gümrükleri Türklere kiralayanlar da onlardı. MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(919) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

«Onların (Ermenilerin) bütün Avrupa uluslarıyla ilişkiye girmelerini kolaylaştıran Hıristiyan dini, ona (Şah'a) amaçlarına ulaşmakta hayli onurlu bir düzen gibi de göründü. Tek kelimeyle bu çalışkan insanları yani Ermenileri ticaret erbabı haline getirdi ve onlar yeryüzünün en ünlü tüccarları olup çıktılar. Bunlar Asya'da Venedik'den, Fransa'dan, Almanya'dan gelen hırdavatı pazara sürüyorlardı: Küçük aynalar, yüzükler, kolyeler, mine işleri, küçük bıçaklar, makaslar, toplu iğneler, dikiş iğneleri köylerde paradan fazla gerekliydi. Ermeniler yalnız Doğu ticaretinin hakimi değillerdi, Avrupa'nın büyük şehirlerindeki ticarette de büyük payları vardı.» (920)

İskelelerdeki bütün ticarî işlemler çoğunlukla, Yahudiler ya da Ermeniler aracılığıyla yapılıyordu (921). Hollanda mallarının büyük bir kısmı Suriye'den İstanbul'a ya da Edirne'ye, bu malları satın almış olan Yahudiler veya Ermeniler tarafından ulaştırılmaktaydı (922). Hollandalılar için en kârlı işlerden biri de dönüşte gemilerini Ermenilere kiralamaktı. Ermeniler bu gemilere Hollanda ipeği yükleyip gene kendi soydaşlarının yerleşmiş bulunduğu Livorno'ya gidiyorlardı (923).

Böylece bunlar her yerde hâzır ve nazırdılar. Üstelik batılı tüccarların yalnız ahaliyle değil, ülke yetkilileriyle olan ilişkilerinde de aracılık ediyorlardı. Avrupalılar, bu aracılığa çıkarlarına yaradığı ölçüde imkân tanımaktaydılar. «İskelede Fransızca bilen bir tercümanın bulunmaması

---

(920) TOURNEFORT P. «Rélation d'un voyage du Levant fait par ordre du roi» *(Kralın Buyruğuyla Yapılan Bir Doğu Gezisinin Hikâyesi)* 1700; zikreden: MASSON P. Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(921) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(922) SAVARY «Le parfait négociant» *(Eşsiz Ticaret Adamı)*, bk. MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(923) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

mümkün değildi. (...) Bu işi Rumların ya da ülkedeki başka (gayrimüslim) kişilerin yapması zorunludur. Bunların aldığı maaş bir şey tutmaz, çünkü böyleleri bu işi, ondan alacakları ücretten çok Türklere ödeyecekleri haraçtan bağışık olmak için ararlar.» (924) Fakat Avrupalılar azınlıkları kendi hizmetlerinde kullansalar bile, onların herhangi bir rekabetiyle karşılaşmayı istemiyordular. 21 ocak 1687 tarihli krallık buyruğu «Doğu'da oturanlar ve bütün diğer tüccarların kendi adlarına Ermenilere, Yahudilere ve diğer yabancılara doğrudan doğruya veya dolaylı yoldan Fransa'ya götürülmek amacıyla, ipek olsun, diğer maddeler olsun gemilere mal yükletmelerini; bütün kaptanların da, iş bu ipek ve diğer mallarla bu kişileri ve Yahudileri gemilerine almalarını» yasaklar ve bu yasağa uyulmaması halinde verilecek cezayı da şöyle açıklar: «İşbu gemiler ve mallar müsadere edilir ve 3.000 altın lira ceza alınır.» (925) Çünkü yabancılar hesabına taşıdıkları mallar konusunda endişe besleyen kaptanlar, bunları Fransız tüccarları adına gemilerine yükleyerek bu endişeden kurtulurlardı. Yahudilerle Ermeniler bu yolla büyük miktarlarda ipek ve diğer malları Fransa'ya sokuyorlardı; oysa bu mallar bir yabancı tarafından getirildiğinde, Fransız gümrüklerinde % 20 vergiye tabiydi.

Aynı şekilde ticaretle ilgili eserler de her türlü rekabet teşebbüsünü kınar: «Yabancıları Doğu ticaretine sokmamak lâzım gelir. Bizim zararımıza küpünü dolduranlar Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler olacaktır. Rumlar ve Ermeniler ticaret hayatında iki manevi veba mikrobudur. On-

(924) Marsilya Ticaret Odası'nın Pontchartrain'e cevabı. 12 haziran 1712 günlü görüşmeler için bk. MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(925) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

ların bu köklü ahlâksızlığıyla yakından temasa gelmek zorunda kalınınca insanın ruhu feveran eder.» (926)

Böylece, kapitülasyonlardaki imtiyazlardan destek alarak ülkedeki büyük ticarî merkezlere sağlam bir şekilde yerleşen ve azınlıklar kadar büyük bürokrasinin faaliyetlerini de kendi hizmetlerinde bulan Avrupalılar, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar boyunca Doğu Ticaretini her biri kendine göre ayrı bir yoldan, ama hepsi de aynı amaçla sürdürmekteydiler.

C — Ticarî Antlaşmalar

Bu ticaret, her biri ayrı bir kategoride özelleşmiş üç iskeleye dayanıyordu. Doğu ticaretinden geride kalanın transit merkezi olan Halep; yerli ürünlerin ihracat merkezi İzmir ve Batının lüks maddelerinin büyük tüketim merkezî İstanbul. İşte bu özelleşme bu iskelelerin her birinde başka başka ulusların üstünlüğünü doğuruyordu. «İzmir on yedinci yüzyıl başlarında İngilizler ve Hollandalıların en önemli ve hemen hemen tek iskeleleriydi. Fransız ticaretinin egemen olduğu Halep zararına, bu şehirden yükünü doğrultanlar onlar oldu.» (927) Özellikle Türkiye'deki yerli ürünlere ilgi duyan ve bunlarla mübadele için çok daha fazla mamul maddeye sahip olan İngilizlerle Hollandalılar İzmir ve İstanbul ticaretinde hakim durumdayken, Doğu ticaretini sürdürmek çabasında olan Fransızlar Halep'e el atmışlardı.

İzmir yalnız Küçük - Asya'nın değil, İran'ın da mallarını pazara sürdüğü yerdi. «Bu ülkenin (İran'ın) ürettiği 22 bin balya (ipek) üzerinden aşağı yukarı 3 bini (her balya 276 livre (*) çekiyordu) 1670'lerde doğrudan İzmir'e geli-

---

(926) BEAUJOUR F. De. «Tableau du commerce» *(Ticaretin Tab. losu)* için bk. MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(927) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(*) 1/2 kg a eşit bir ağırlık ölçüsü. (Ç.N.)

yordu. İran kervanları da yılda 400 ilâ 500 balya deve yünü ve bir dizi kimyevî madde taşıyordu : 200 balya reçine, 100 balya şeyhhorasanı, ravent ve diğer birçok maddeler.» (928) Bunun yanısıra «Küçük - Asya'nın yüksek yaylaları İzmir'e önemli ölçüde keçi yünü sağlıyordu ki bu, ipekle birlikte bu şehirde yapılan ticaretin başlıca maddesiydi. Bu yünün en büyük kısmı ve inceliği yönünden en ünlüsü Ankara ve Beypazarı'ndan geliyordu. 1700'den 1715 yılına kadar Ankara'da 400 bin ilâ 500 bin livre tiftikle, 100 bin ilâ 200 bin livre deve yünü işlenmişti. Anadolu'nun yaylalarından Ege'ye inen verimli vadilerde özellikle pamuk yetiştirilir. Pamuk ürünü öylesine çoktu ki, büyük bir kısmının ülkedeki diğer imalât alanlarında tüketilmesine rağmen her yıl 10 bin balya kadar pamuk (ticaret için) bir yana ayrılabiliyordu.» (929) Demek ki esas hammaddeler söz konusuydu ve bunlar arasında «sadece dokuma sanayiîne yönelmiş olanlar, Doğudan gelen bütün malların değer olarak yarısına yakındı. 1700 yılında 9.152.000 altın liralık mal üzerinden 4.200.000 liralığını bunlar teşkil ediyordu. Bunun 1.400.000 liralığı pamuk, 1.117.000 liralığı ipek ve 1.500.000 liralığı yündü.» (930) Geri kalanlar da en çok erzak maddeleri, kahve, zeytinyağı ve buğdaydı (931).

İngilizler buna karşılık «oraya 20 ilâ 30 bin parça yünlü kumaş, serj, kalay, kurşun, karabiber, kırmızı böceği (*) ve Cadiz'den gemilere yüklenen birçok gümüş taşıyor-

---

(928) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»
(929) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»
(930) Bu rakamlar Fransa'nın ticaretiyle ilgilidir. Bk. MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»
(931) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»
(*) İspanya'dan gelen ve lâl kırmızısı boya çıkarılan bir böcek. İspanyolca'da adı cochinilla'dır, (Ç.N.)

du.» (932) Hollandalılarsa, «Doğuya bir hayli baharat, ama özellikle de 6 bin ilâ 7 bin parça Londrine adıyla bilinen kendi kumaşlarından getiriyorlar; dönüşte de bin balyadan daha fazla ipek, binbeşyüz balya kadar tiftik götürüyorlardı. Bu tiftikten ise Fransa'ya sattıkları keçeleri imal ediyorlardı.» (933)

Batıyla bu mübadele tablosunu tamamlamak için bir de İstanbul iskelesinden söz açmak gerekir: «Bu iskeleyi diğer iskelelerden ayıran Fransızların, İngilizlerin ve Hollandalıların buraya alıp götürdüklerinden daha fazla mal taşımalarıydı. İstanbul özellikle Avrupa kumaşlarının büyük pazarıydı. Sultanın kalabalık saray halkı, zaptiye, İstanbul'u ve İmparatorluğun ikinci büyük şehri Edirne'yi dolduran Türk ve Rum aristokrasisi, yalnız yünlüleri değil, büyük ölçüde her cinsten bütün değerli kumaşları, ipekli dokumaları, hele Fransa'da ve İtalya'da işlenmiş gümüş ve altını ve bunun gibi diğer bir sürü malı zorunlu olarak tüketiyordu. Böylece, Fransız tüccarları diğer iskelelerde satın aldıklarının karşılığını ödeyebilmek için, elden birçok para çıkarmak zorunda kalırken, İstanbul'da daima bunu kapatacak büyük meblağlar elde ediyorlar ve ticaretlerinde dengeyi yeniden kurabilmek için İzmir'deki veya Halep'teki acentelerine bu şehir üzerinden poliçe çektiriyorlardı. Pouqueville'e göre İstanbul iskelesinde yapılan ticarete ait rakamlar şöyleydi: Fransızlar 1.910.000, İngilizler 4.184.000, Hollandalılar 3.697.000, Venedikliler 246.000, Livornalılar 898.000 altın lira.» (934) On yedinci yüzyıl sonlarına doğru Doğu ticaretinin bütünü 20 milyon altın liradan ibaretti, «bunun 10 ilâ 11 milyonu Hollandalılara, 3 ilâ

---

(932) SAVARY «Le parfait...» bk. MASSON «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(933) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(934) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

4 milyonu İngilizlere, 2 ilâ 3 milyonu Fransızlara, geri kalanı da Venediklilere aittl.» (935) Yanl, bu bütün içinde önemli bir yer tutan İstanbul iskelesi ticareti Osmanlı İmparatorluğunun zararına işlemekteydi ve bunun dışında ülke sadece hammadde ihraç etmekteydl. Bu hammaddeler Avrupa'da işlendikten sonra, çoğu zaman yeniden İmparatorluğa sokuluyordu.

Daha sonraki yüzyıl boyunca durum sürekli olarak bozulur. Bir zamanlar yani 1670 yılında, Osmanlı İmparatorluğundan yaptıkları ithalât bu ülkeye yaptıkları ihracattan yüksek olan Fransızlar, başlıca amacı «Devlet'e zararı dokunduğu sonucuna varılan gümüş ticaretinin yerine, (Fransızların) kendi imalâtı olan malları, başlıca da yünlü kumaşları ve kâğıdı koymak» (936) olan Fransız Doğu Şirketi'ni kurarlar. Bu amaca ulaşmak için Colbert yoğun bir propagandaya girişirken, aynı zamanda da himayeci tedbirler getirir. «(Elçi) İngilizlerle Hollandalılarca kendilerine (Osmanlı İmparatorluğundaki yetkililere) sunulan yünlü kumaşların Fransızların onlara getirdikleri, Fransa'da imal edilmiş kumaşlar kadar ne iyi ne de zarif olduğunu; Fransızların bu kumaşları şimdiden Hollandalılardan % 15 daha ucuza bıraktıklarını ve gelecekte bunu % 30'a kadar düşüreceklerini (verdiği bilgilere) ekleyebllir. Majeste kralın (Fransa kralı), Fransa'da kurdurttuğu güçlü bir kumpanya kendini, haşmetlû Osmanlı padişahının uyruklarının genellikle ihtiyaç duyduğu bütün malları onlara sağlamakla yükümlü tutacaktır. Bu yüzden bu kumpanya iş bu kumaşları dokuyan imalâthaneleri arttırmak ve mükemmelleştirmekle kalmayıp İstanbul ve bütün doğu şehirlerinde kul-

(935) Majeste kralın, elçisi sıfatıyla Osmanlı padişahı nezdine gönderdiği Senyör Nointel'e ticarî işlerle ilgili olarak verdiği talimat (1670) bk. DUPARC P. «Recueil des instructions...»

(936) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

lanılmakta olan her çeşit ipekliyi, altın ve gümüş işlemeli kumaşları dokuyan böyle birçok Imalâthaneyi Marsilya şehrinde kurmuştur. Öyle ki, bu şehirler ileride Venedik'ten ve diğer İtalya şehirlerinden gelenlerden vazgeçebileceklerdir. (...) İş bu kumpanya gelecekte, bu kumaşlar ve diğer mallar karşılığında şimdiye kadar Hollandalıların da yaptığı gibi, tiftik keçisi yapağı alabilecek (...) tir.» (937) Öte yandan Fransa'daki Imalâthaneler yararına olan bu himayecilik, her şeyi dışta bırakarak, Doğudan, sadece hammadde alınmasını elverişli hale getiriyordu. «Bu yüzden Doğu ticareti Devlet'e (Fransa devletine) daima en yararlı ve en gerekli olarak görülüyordu.» (938) Colbert'in halefleri olan Seignelay ve Pontchartrain'in koyduğu yasaklardan sonra, yılda 2 bin balyaya kadar alıcı bulan ve Marsilya'da satılmakta olan pazenin gelmesi durdurulur. İzmir'den yılda 200 balya ihraç edilen desenli Hind pamukları da aynı akibete uğrar (939). «Bazı hammaddelerin (ticaretinin) tarım alanında uygulanan himaye siyaseti yüzünden zarar gördüğü de olur. Sabun imalâtı için Marsilya'ya ithal edilen zeytinyağlar için durum böyledir; Doğudaki pamuk ipliği de, hem Antiller'deki ekicilere, hem de ülke (Fransa) içindeki iplik imalâtçılarına uygulanan himaye siyaseti adına sekteye uğramıştır.» (940)

Aynı şekilde İngiliz ve Hollandalılar da, sadece Osmanlı İmparatorluğu topraklarından geçen Doğu ticareti yolunu değiştirmekle kalmazlar, ülkeyi Hind mallarından

---

(937) Majeste kralın, elçi sıfatıyla İstanbul'a, Osmanlı padişahı nezdine gönderdiği Senyör Girardin'e, ticaret hakkında talimat olarak verdiği yazı. Bk. DUPARC P, «Recueil des instructions...»

(938) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIIéme siécle»

(939) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

(940) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIéme siécle»

da yoksun bırakırlar. «On sekizinci yüzyıl başlarında, Doğu Hind Kumpanyaları Moka'dan gelen kahveyi Kızıldeniz'in ağzından almağa gelirler ve onu Mısır'a giderken yolundan çevirirler. İran körfezinin en gerisine yani Basra'ya yerleştiklerinden, Türk (Osmanlı) İmparatorluğunun Doğu eyaletleriyle ilişkidedirler. Bunlar daha önceden de kervanların yolunu kısmen değiştirip İran körfezine yönelmelerini sağlamıştılar. On yedinci yüzyılda İranlılarla Türkler arasındaki savaşlar, kervanlara Halep ve İzmir yollarını kapayarak bu evrimi kolaylaştırmıştı.» (941) On yedinci yüzyılda Türklerin baharat ihtiyacını artık İngilizler karşılamaktaydı ve daha 1720 yılında Marsilya Mısır'dan kahve ithal ederken, 1732 yılından sonra Türkiye'ye şeker ve Antiller'den gelen kahveyi de ihraç eder (942). Yüzyılın sonunda Fransa'nın Doğu ticareti yanda görülen tablodaki tarzda bir görünüme sahiptir (943):

Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaptığı 36 milyon lirayı aşan ithalât üzerinden topu topu 2,5 milyon liralığı mamul maddeyken, bu ithalâtın büyük bir kısmı imalâtı Türkiye'de de çok iyi yapılabilen malların hammaddelerinden ibarettir. Osmanlı ülkesi aynı şeklide Marsilya'ya zeytinyağı ihraç edip buradan sabun ithal eder. Kahvenin vatanı olan Güney Arabistan'a sahipken 4 milyon liralıktan fazla kahve satın alır. Bu yüzyılın sonunda İmparatorluk gene de satın aldığından fazlasını satar durumdadır ve Doğu ticareti mutlak rakamlar olarak artıyor gözükse bile, Batı ülkeleri için önemini kaybetmektedir. «On yedinci yüzyıl başlarında Doğu ticareti tek başına Fransa deniz ticaretinin yarısını temsil edebilmekteydi; on sekizinci yüzyılda ise, değer olarak sadece Marsilya limanın-

(941) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIIéme siécle»
(942) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIIéme siécle»
(943) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIIéme siécle»

İHRACAT — 14 500 — (1 000 altın lira olarak)

1) Mamul Mallar 8 100	Yünlü Kumaşlar 6 000	Tuhafiye Eşyası 425	Kâğıt 100	Hırdavat 263
	Mercan 100	Sabunlar 40	Çubuk Demir 280	Seramik 250
2) Erzak Maddeleri 6 300	Kahve 4 200	Şeker 1 600	Şaraplar 270	Baharat 190
3) Ham Maddeler 3 600	Çivit 1 690	Kırmızı Böceği 1 350	Boya Ağacı 120	
4) Madenler 120				

İTHALÂT — 36 450 — (1 000 altın lira olarak)

1) Ham Maddeler 30 000	Dokuma Sanayii Hammaddeleri 21 500	Pamuk 14 000		
		Yün 6 200	Koyun Yünü 4 160	Tiftik 969
			Keçi Yünü 1 105	
		İpek 1 600		
	Zeytinyağı 4 700			
	Ham Deri 500			
	Bakır 2 000			
2) Diğer Ürünler 6 350	Kimyevi Maddeler 1 800	İmalât Ham Md. 1 305	Zamklar 600	Amonyak Tuzu 130
			Kök Boyalar 450	Karbonat Tuzu 125
		Diğerleri 495		
	Erzak Maddeleri 2 000	Buğday 705	Kahve 780	Tütün 50
		Pirinç 300	Kuru Yemiş 190	
	Mamul Mallar (Pamuklular) 2 400			

daki mübadelenin yarısına bile erişememektedir.» (944) Böylece Türkiye'nin yeri gitgide emperyalist sistemin içinde belirmeye başlar. O çağın Avrupalıları bunun tam anlamıyla farkında ve bilincindedir. Vereceğimiz alıntılar bunu açıkça gösterir. İşte Marsilya Ticaret Odasındaki görüşme tutanaklarından alınmış bir bölüm: «Doğu'nun, Fransız sanayiini beslediğini, bu sanayinin bütün ceremesini çektiğini söylersek yanlışlık etmiş olmayız. Sadece hammaddeleri alınan bu diyar, krallığın (Fransa krallığının) imalâtıyla sömürülmektedir.» (945) Ve işte bir Akademi üyesinin yaptığı incelemede vardığı sonuç: «Doğu'daki bu kuruluşları ben, kısmen Amerika ve Hind'deki sömürgelerimiz gibi görüyorum.» (946) Ve nihayet işte bir büyükelçinin raporu: «Türkler, en geçimsiz müttefiklerimiz olsalar da (...), gene de onlara (onların ülkesine, Osmanlı İmparatorluğuna) Fransa'nın en zengin sömürgelerinden biri gözüyle bakmalıyız.» (947) Bu söylenenlerden sonra bu konuda muğlak bir yanın kaldığını hiç sanmıyoruz.

II — EMPERYALİZMİN İLK MÜDAHALESİ: MISIR SEFERİ

Demek ki, Fransız Devrimi arifesinde Osmanlı İmparatorluğunun Batıyla ekonomik ilişkileri işte bu haldedir. Ama buna paralel olarak siyasal durum da evrime uğrar ve Batı Avrupa emperyalizminin yanı sıra Avusturya ve

(944) MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIIéme siécle»
(945) Marsilya Ticaret Odası'nın 1782 yılı görüşmeleri, zikreden: MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIIéme siécle»
(946) GUIGUES, zikreden: MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIIéme siécle»
(947) Auguste de Choiseul-Gouffier'nin 25 ocak 1788 tarihli mektubu, bk. MASSON P. «Histoire du commerce... XVIIIéme siécle»

Rusya İmparatorlukları da Türkiye üzerinde ağırlıklarını gitgide daha fazla duyurmaya başlarlar. Osmanlı İmparatorluğu bu iki İmparatorlukla uzun bir ortak sınıra sahiptir ve daha önceki yüzyılda çok kere onların zararına topraklarını genişletmiştir. Güç ilişkilerinin yön değiştirmesiyle bir geriye dönüş hareketinin meydana geleceği ve kapitalist gelişme yolunda çok az mesafe kaydedebilmiş olan Orta ve Doğu Avrupa'da emperyalist eğilimlerin, toprak ilhakına yönelik bir mahiyet kazanacağı besbellidir. Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayabilmek için asıl Batı Avrupa'nın bu ülke bünyesinde yol açtığı güçsüzlükten yararlandıklarını söyleyebiliriz. 1683 - 1699 savaşıyla Osmanlı İmparatorluğu Macaristan ve Transilvanya'nın tümünü kaybeder; sonra da on sekizinci yüzyıl boyunca yenilgiler dizisiyle hem Avusturya'nın hem de Rusya'nın toprak ilhakları sürüp gider. Rusya bunun yanı sıra, ticarî üstünlükler de sağlar ve 1774 anlaşmasıyla kendine Osmanlı İmparatorluğundaki Rum - Ortodoks uyrukların savunucusu süsünü verir; Ortodoks burjuvazisini himayesine almakla, ülkenin içişlerine müdahale hakkını elde eder.

Osmanlı idaresinin gözünü Batının ekonomik üstünlüğünden çok daha fazla korkutan Rusya'nın bu ilerleyişi, sonunda öteki Avrupalı güçleri de tedirgin eder. Rusya'nın Bizans İmparatorluğunu yeniden diriitme tasavvurundan korkuya kapılan Osmanlı bürokrasisi Fransa ve İngiltere'nin kollarına atılır. Zaten bu iki ülke dengenin yenibaştan kurulmasını yani altın yumurtlayan tavuğu öldürmemeye gereken dikkati göstererek sömürünün adil bir şekilde bölüştürüldüğü bir paylaşmayı istemekteydiler. Avrupa'nın gözündeki «hasta adam» iyi edilmeden, ama aynı zamanda da öldürülmeden hep hasta olarak bırakılmalıydı. «Hasta adam» işte bu denge anlayışının bir ürünü

olarak ortaya çıkar. Bu siyasal görüşler, 1918 yılındaki ölümüne yol açmadan önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun can çekişmesini bütün bir yüzyıl boyunca uzatır durur. Bu noktada, ekonomik bir sömürgeleşmeye rağmen, on dokuzuncu yüzyılın yükselen sömürgecl dalgası içinde siyasal yapılarını koruyan ülkeler arasında belki bir paralellik kurulabilir. Bu ülkeler üç tanedir: Türkiye, İran ve Çin. Hepsi de Rus emperyalizmiyle Batı emperyalizmi arasında sıkışıp kalmak gibi ortak bir konuma sahiptir. Bunun sonucu, bu ülkelerin yönetici sınıflarına yerinde kalmak imkânını veren bir denge olur. Fakat bu durumun söz konusu ülkelerin evrlmleşmelerl içinde başka önemli sorunlar getireceği de açıktır.

Böylece, on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı İmparatorluğunun doğuş halindeki emperyalizmin genel şartları içindeki yeri açıklığa kavuşur. İmparatorluk, Fransız Devriminden de onun ardından gelen Napolyon çağından da bütün siyasal ve ideolojik sonuçlarıyla birlikte nasibini alır. Bunun en önemli siyasal sonucu —Hind yolunun işgali gibi dolaylı amaçlarına ve sürekli olmamasına rağmen— tam anlamıyla sömürgeci bir savaş olan ve emperyalist saldırganlığın ilk klasik örneklerinden biri olarak beliren Mısır savaşıdır. Bu savaş, özellikle o çağdaki resmî yazışmalarla gözden geçirilmeye değer.

Fransız Devrimi daha Konvansiyon döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na ilgi duyar ve yurttaş Sémoville'i İstanbul'a elçi olarak gönderir. Böylelikle kendine siyasal bir destek ve muhtemel bir sığınak arar. «Ulusumuz adına görevli yeni elçi, özellikle Avusturya, Prusya ve Rusya'nın Fransa'ya karşı teşkil ettikleri güçbirliğini kırma yollarını aramalıdır. (...) Bu amaca daha kolay yoldan erişebilmesl için, Sémonville'e harcanmak üzere 8 milyon lira tahsis edilecektir; bunun 2 milyon lirası sırf vezir-i âzam'ın ve

reis efendinin (*) çevresinden adam çelmek için kullanılmalıdır. (...) Yurttaş Sémonville ayrıca, Fransa'da yurtseverlerin başına kötü olaylar geldiği takdirde, bunların önderlerine ve taraftarlarına Girit'te veya Kıbrıs'ta iltica edecek bir yer sağlanıp sağlanamayacağı veya çok yüksek bir fiyat karşılığında ve Saray'da nüfuz sahibi bütün vezirlere değerli armağanlar sunmak suretiyle Ege'de bir adanın onlara satılıp satılamıyacağı konusunda Saray'ın fikir ve kanaatını araştırıp öğrenmekle görevlidir. Onlar (önderler ve taraftarları) böyle bir durum olduğunda, buraya (iltica edecekleri yere) çok büyük servetlerle gelecekler ve orada ancak Fransa'da karışıklıklar ve mücadeleler durulup da, kendilerinin tekrar (tarih) sahnesinde gözükmeleri imkânının doğacağı ana kadar kalacaklardır.» (948)

Birkaç yıl sonra İngiltere Fransa'nın başlıca düşmanı olarak ortaya çıkınca, Mısır'ın işgali tasarısı şekillenmeye başlar. Fransız diplomasisi böyle bir seferi, Osmanlı İmparatorluğuyla ilişkileri bozmadan yani bu değerli müttefiki kaybetmeden gerçekleştirmenin yoluna bakar ve bunun için de bahaneler aramaya koyulur. Dış ilişkiler bakanlığı durumu inceledikten sonra şu karara varır: «Mısır'ın şimdiki idaresi hakkında incelememizin vardığı sonuç kısaca şudur:

1 — Osmanlı İmparatorluğu, ülkede otorite denen şeyin şeklî görüntüsüne bile sahip değildir.
2 — Osmanlı idaresinin paşası (vali) aslında beylerin (Memlûk askeri aristokrasisi kastediliyor) baş kölesinden başka bir şey değildir.

---

(948) Milli Konvansiyon Dışişleri Komitesi'nin yurttaş Semonvil.le'e 1792 tarihli talimatının özeti, bk. TESTA L, «Recueil des traités...»

(*) Diğer adıyla reis-ül küttap; Osmanlı İmparatorluğu'nda eski dışişleri bakanlarına denirdi. (Ç.N.)

3 — Osmanlı Sarayı ülkeden en küçük bir gelir bile sağlayamamaktadır.

4 — Beyler bütün Mısır topraklarını keyiflerine ve işlerine geldiği gibi kullandıkiarına göre (Osmanlı İmparatorluğu) hükümranlık haklarından bile yararlanamamaktadır.» (949)

Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'na ait olmadığına dair dayanak teşkil eden deliller göz önüne serilmiştir. Şimdi girişilecek harekât için bir de bahane bulmak lâzımdır; o da Mısır beylerinin zorbalığı olacaktır: «Bu aşağılık zorbaların tek güçleri şişinmek. (...) Ama bunların cezalarını bulacakları zaman geliyor; Direktuvar Hükümeti bunu daha fazla erteleyemez. Tüccarlarımızdan çaldıkları büyük meblâğları beylerin elinden koparıp geri almak söz konusu olmasaydı bile arsızca saldırılan ulusal vekarımız gene de öçlerin en koyusunu almamızı bizden isteyecekti.» (950)

Böylece Direktuvar kendini yalnız haksızlıklara karşı dikilen bir kahraman olarak göstermekle kalmaz, aynı zamanda ezilen halkların da kurtarıcısı kesilir. «Direktuvar idaresi Cumhuriyetimize yapılan hakaretlerin öcünü alırken, Mısır ahalisini de altında iniemekte olduğu boyunduruktan kurtaracaktır. (...) Bu halk, başında bulunan zorbalardan nefret etmektedir ama onların boyunduruğunu kırıp atacak kadar güce henüz sahip değildir. Onu bu boyunduruktan kurtaracak olan Fransızları bu halk da baş tacı edecektir.» (951)

Ardından Mısır'ın stratejik ve ekonomik tasviri gelir ve rapor şu sonuca varır: «Bunca servet imkânının âtıl bir

(949) Direktuvar Hükümeti Dışişleri Bakanı'nın 13 şubat 1798 tarihli bir raporundan alınmış bölüm. Bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

(950) TESTA L. «Recueil des traités...»

(951) TESTA L. «Recueil des traités...»

durumda bulunduğunu ve bunlara sahip olan ülke halkının yeryüzünün en yoksul insanları olduğunu düşünmek acıdır. Ama ülke erdemli ve bilgili bir idarenin eline geçtiği takdirde, değişimlerin en güzeli, en mutlusu derhal meydana gelecektir. Gerçekten de büyük ulusumuzun bu ülkeden sağlıyacağı engin imkânların haddi hesabı yoktur. Ekicinin mülkünün teminat altına alınmasıyla ahali kalabalıklaşacak ve toprakla sanayiden alınan ürünler bollaşacaktır. (...) Bu devrimin sonucu tamamen Cumhuriyet'in yararına olacaktır; çünkü bu devrim, coğrafî konumu, halkı, ulusal deha ve çalışkanlığıyla, ondan meyvelerini en fazla devşirebilen güçlerin malı olacaktır.» (952)

Nihayet; sömürgeci anlayışın bir şaheseri olan bu delil gösterme işi bitince, sıra hazırlanan saldırıya bahane teşkil edecek açık seçik durumların araştırılmasına gelir: «Bizim Mısır'ı istilâmızda bir haksızlık olsaydı, bunun sebebini (Osmanlı) Sarayının tutumunda bilmek gerekirdi. (...) Saray (Osmanlı idaresi) Direktuvar hükümetinin, İngilizlerin Miconi (*) limanında bir savaş gemimizi, karşılığında hiç bir ceza görmeden tarümar etmesine (Osmanlı Devletinin) seyirci kaldığından haberdar olmadığını mı sanmaktadır? Suriye'deki yurttaşlarımıza Cezzar (Ahmet) Paşa'nın nasıl davrandığını ve onları nasıl haraca kestiğini bilmediğini ve Mısır beylerinin bizlere karşı takındığı küstahça tavırdan haberi olmadığını mı sanmaktadır? Saray'la ilgili meşru şikâyetlerimiz arasında, son olarak geçen Frimaire (**) ayının 12'sinde, İzmir limanına demirlemiş, mola vermekte olan «La Brune» adlı savaş gemimizden bir

---

(952) TESTA L. «Recueil des traités...»

(*) Mikoni olarak okunması gereken liman olsa olsa Ege denizindeki Mykonos adası limanı olabilir. (Ç.N.)

(**) Fransız Devrim takviminin üçüncü ayı: 21 Kasım-20 Aralık. (Ç.N.)

deniz subayının bir Türk tarafından sokak ortasında güpegündüz öldürüldüğünü ve hem kadı'nın hem de mollanın katili tutuklatmaya bile yanaşmadıklarını söylersek, sanırız başka birşey eklemeğe lüzum kalmaz.» (953)

İşte Direktuvar'ın kullanmak zorunda olduğu bir sürü zorlama olay ve o her zamanki kendi uyruğundan olanları koruma bahanesi. Resmî dille ifade edilen şekli de şu: «(...) Mısır'da idareyi ele geçirmiş olan beylerin İngilizlerle en köklü ilişkiler kurdukları ve onların mutlak bağımlılıkları altına girdikleri, bunun sonucu olarak da Fransızlara karşı açıktan açığa düşmanlıklara, en korkunç gaddarlıklara giriştikleri, her Allahın günü onlara eziyet ettikleri, onları soydukları ve öldürdükleri içindir ki,

«Cumhuriyet düşmanlarının, kötü oyunlar çevirdikleri ve bulundukları her yerde onların peşlerini bırakmamak boynuna borç olduğu içindir ki,

(Direktuvar) bundan sonra şu kararı almıştır.(...)» (954)

Bundan sonra alınan karar, savaş ilânıdır.

Artık sözü Mısır'a doğru yola düzülen Fransız birliklerinin başkomutanı General Bonaparte'a vermek gerekir:

«Askerler, dünya uygarlığı ve ticareti üzerinde sayısız etkiler bırakacak olan **bir sefere girişeceksiniz.**

«Birlikte yaşayacak olduğumuz bu halklar, Hazreti Muhammed'in dinindendir. İnançlarının ilk şartı şudur: Allah birdir ve Muhammed onun peygamberidir. Buna karşı çıkmayınız. Yahudilere, İtalyanlara nasıl davranmışsanız, onlara da öylece davranın.» (955)

Ve daha Mısır'a ayak **basar basmaz,** uygarlık adına

---

(953) TESTA L. «Recueil des traités...»

(954) 12 nisan 1798 günlü Direktuvar kararı, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

(955) General Bonaparte'ın 28 haziran 1798 tarihli demeci, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

faaliyet başlar: «Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla; Allah birdir, oğlu yoktur, hükmünü ortaksız sürer.

«Hürriyet ilkeleri üzerinde kurulmuş Fransız Cumhuriyeti ve Fransız ordularının başkomutanı büyük Bonaparte tarafından (duyurulur).

«Bütün Mısır halkına bildiririz ki, bu ülkeyi yöneten beyler, uzun zamandır küçültücü ve aşağılayıcı tavırlarıyla Fransız ulusunu bunaltmakta; bu ulustan olan tüccarlara haksızlığın ve hareketin her türlüsünü reva görmektedir.

«Siz, kadılar, şeyhler, imamlar ve ülkenin eşrafı: halka, Fransızların da gerçek Müslümanlar olduğunu söyleyiniz. (Deyiniz ki) büyük Roma şehrine gidip Hıristiyanları daima Müslümanlarla savaşa kışkırtan Papa'nın tahtını yerle bir etmeleri bunun delilidir.

«(...) Ne mutlu, evet ne mutlu o Mısırlılara ki, tezelden bizimle birleşeceklerdir. Onların bahtları açılacak ve mertebeleri yükselecektir. Evlerinde oturup savaşan iki taraftan ne birine ne ötekine sahip çıkmayanlara da ne mutlu! Onlar bizi daha yakından tanıdıklarında bize koşmaktan ve bize kucak açmaktan bir an geri durmayacaklardır. Ama veyl, veyl onlara ki Memlûklularla birleşecekler ve bize karşı savaşırken onlara yardım edeceklerdir. İşte onlar için hiç bir kurtuluş yolu yoktur, hepsinin izi yeryüzünden silinecektir.

«Madde 1 — Fransız ordusunun geçeceği yoldan üç fersah uzakta bulunan bütün köyler, itaat ettiklerini ve beyazlı, mavili, kırmızılı Fransız bayrağını direğe çektiklerini başkomutana bildirmek üzere görevli haberciler yollayacaklardır.

«Madde 2 — Fransız ordusuna karşı silâha sarılan bütün köyler yakılacaktır.

.....

«Madde 5 — Şeyhlere, kadılara, imamlara bulunduk-

ları yerde görevlerine devam etmeleri; bütün halka ise sessizce evlerinde kalmaları emredilmiştir. Camilerde, her zaman olduğu üzere ibadete devam edilecek ve genel olarak bütün Mısırlılar Allah'tan Memlûklu idaresinin yıkılmasını niyaz edeceklerdir. Yüksek sesle şöyle dua edeceklerdir: 'Büyük Allahım, sen Fransız ordusunun şerefini koru; Memlûkluların üzerinden lânetini eksik etme ve Mısır halkının bahtını açık kıl.» (956)

Ama herkesin bildiği, Napolyon'un, tarih kitaplarına geçen veciz, gerçekten de pek kısa olan şu söylevidir. General 21 temmuz 1798 günü Ehramlar Savaşı sırasında, eliyle ehramları göstererek: «Askerler!» der «kırk asrın gözleri bizim üzerimize dikilmiş!» (957)

Savaş kazanılıp duruma tamamen hakim olununca, Kahire'de genel karargâh kurulur ve Bonaparte, Reşit'de bulunan General Ménou'ya şunları yazar: «Türkler en sert davranışı görmedikçe yola gelmiyorlar. Kahire sokaklarında her gün beş altısının boynunu vurduruyorum. Daha biz buraya varmadan, dehşet saçtığımız yolunda etrafa yayılan şayiayı silip atmak için şimdiye kadar onların suyundan gitmek zorunda kaldık. Bu gün artık aksine, bu ahaliyi, itaate yanaştıracak biçimde bir hareket tarzını benimsemek gerekiyor ve bu insanlar için itaat etmek, korkmak, yılmak demektir.» (958) Oysa aynı zamanda «Direktuvar, Yasama Meclisine Fransız birliklerinin Mısır'a girdiğini haber verme çabası içindedir. Fransız ulusu, Osmanlı Sarayı'nın bizzat kendisi ve bu şanlı ama bahtsız ülkenin

---

(956) General Bonaparte'ın İskenderiye genel karargâhında 23 haziran 1798 tarihli demeci, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

(957) Bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

(958) General Bonaparte'ın Kahire genel karargâhından General Ménou'ya yazdığı 31 temmuz 1798 tarihli mektup, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

ezilmiş halkları, sonunda öçlerini alacak kahramanlara kavuşmuştur.» (959)

Fakat işler sarpa sarmaya başlar; İngilizler duruma müdahale eder ve onların Akdeniz'deki varlığı ayrıca, Osmanlılar üzerinde de baskı yaratır. Bab-ı Âli (Osmanlı hükümeti) nihayet ilk şaşkınlığından kurtulup harekete geçmeye karar verir. Bonaparte, oyununu iki cephe üzerinden yürütmek, hem Bab-ı Âli'yle bir uzlaşma yolu aramak, hem de Mısır'daki her türlü direnme hareketini kırmak zorundadır. Onun için de bir yandan İstanbul'daki Fransız elçisine : «Saray'a kendileriyle dost olmak istediğimizi izah edecek (...); tutuklanan bütün Fransızların salıverilmesini mutlaka ve âmirane bir tarzda isteyeceksiniz. Aksi takdirde bu (tutuma) bir savaş ilânı gözüyle bakılacaktır.» (960) diye yazar, öte yandan da şöyle çağrılarda bulunur :

«Ulular, ulema, vaizler! Kendi idareleriyle bize düşman olduklarını beyan edenlere hem bu dünyada, hem öteki dünyada kaçacak yer olmadığını anlatın. Bütün harekâtımı, kaderin yönettiğini göremeyecek kadar kör biri olabilir mi? Bu koca evrende her şeyin, kaderin hükümranlığına boyun eğdiğinden şüpheye düşecek kadar imandan yoksun biri bulunabilir mi?

«Benim İslâmiyetin düşmanlarını hâk ile yeksan edip haçları devirdikten sonra, Batının bağrından gelip üstüme yüklenen görevi yerine getireceğimin, ta kâlübelâdan beri yazılmış olduğunu ahaliye anlatın.

«Mübarek Kur'an'da, yirmiden fazla surede, bugün

---

(959) Direktuvar Hükümetinin Eskiler Meclisi'ne ve Beşyüzler Meclisi'ne 16 eylül 1798 de gönderdiği mesaj, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

(960) General Bonaparte'ın yurttaş Beauchamp'a 11 aralık 1798 tarihinde Kahire genel karargâhından gönderdiği talimat, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

olanların bildirildiğini, olacak olanların da aynı şekilde açıklanmış olduğunu cemaate gösterin.

«İçinizden her birinin yüreğinden geçen en gizli duyguların bile hesabını sorabilirim; çünkü hiç kimseye açmamış bile olsanız (içinizdeki) her şeyi bilirim. Nitekim bir gün gelecek, benim Tanrının buyruğuyla hareket ettiğimi ve insanoğlunun bütün çabalarının bana karşı aciz kaldığını bütün dünya görecektir. Ne mutlu onlara ki, benim yanımda yer alan ilk kişiler olacaklardır.» (961)

Bu yeni peygamber, öte yandan kendini Doğudaki hayatın gereklerine uydurmaktan da geri kalmaz: «(Kahire genel karargâhından Darfur emrine 30 haziran 1799 günlü mektup)

«Esirgeyen ve bağışlayan Allahın adıyla,

«Allah birdir ve Hazreti Muhammed onun resulüdür.

«Mektubunuzu aldım ve mealini kavradım.

«Kervan geldiğinde, düşmanlarımızı cezalandırmak ve mahvetmek üzere Suriye'de olduğumdan, (burada) yoktum. On altı yaşından büyük, gücü kuvveti yerinde iki bin siyahî kölenin hepsini şahsım adına satın alacağım.» (962)

Bu arada durum Akdeniz'de olduğu kadar Avrupa'da da hızla bozulur ve Direktuvar, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzundan bir şey kaybetmeden, Fransız ordusunu yurda geri döndürmenin yollarını arar. Bonaparte Bab-ı Âli'yle müzakereye girmeye çalışır:

«Haşmetlü Saray'la Fransa Cumhuriyeti arasında, her iki Devletin de kötülüğüne (olarak) mevcut bulunan savaşa son verecek olan müzakereleri başlatmak amacıyla, Zat-ı şahanelerinize (vezir-i âzam kastediliyor) (...) yazmaktan şeref duyarım.

---

(961) General Bonaparte'ın Kahire halkına 21 aralık 1798 günkü demeci, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

(962) Bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

«(...) Ordum, güçlü, disiplinde kusursuz ve denizdeki kum kadar kalabalık da olsalar, (diğer) orduları yenmesine elverecek her şeyle donatılmış durumdadır; çölün dört bir yanında topların namlularını havaya diktiği kaleler ve müstahkem mevkiler yükselmektedir. Demektir ki hiç bir şeyden korkmuyorum ve burada beni yenecek güç yoktur. Ama insanlığa, gerçekçi siyasete, müttefiklerimizin en eskisi olduğu kadar en yürekten olanına karşı, bugün tuttuğum yolu (tutmak) boynumun borcudur.

«Haşmetlü Saray, ordularıyla asla elde edemeyeceği şeyi müzakereler yoluyla sağlayabilir; Mısır'ın istilâsını tasarlayacaklarında bütün orduları yeneceğim ama bana yapılacak her türlü görüşme teşebbüsünü de uzlaşmaya açık bir tarzda cevaplandıracağım.

«Mısır'ı (geri) istediğiniz rivayet ediliyor, (oysa) Fransa'nın niyeti onu hiç bir zaman sizden almak olmamıştır ki.

«Paris'teki elçinize tam yetki veriniz ve (gene) tam yetkili sizin niyetlerinizi (bildirmekle) görevli birini Mısır'a gönderiniz. İki saatlik konuşup görüşme sonunda her şey yoluna girecektir; İslâm İmparatorluğunu, sahici düşmanlarına karşı ona omuz vererek, yeniden ayakları üzerine oturtmanın ve düşmanların, daha önce ne yazık ki adamakıllı becerdikleri kalleşçe oyunlarını bozmanın tek çaresi budur.» (963)

Ama beş gün sonra Bonaparte, halefi general Kléber'e : «Hayatımda (girdiğim) işlerin ve (katlandığım) zahmetlerin mükâfatını, gelecek kuşakların (hakkımdaki) kanaatında görmeye alışık olan ben, Mısır'ı kederlerin en büyüğüyle terkediyorum. Bana düşman filolarının arasından geçip Avrupa'ya dönmeye karar verdirten tek şey, yurdu-

(963) General Bonaparte'ın Kahire'den Osmanlı sadrazamına yazdığı 17 ağustos 1798 günlü mektup, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

mun çıkarı, şerefim, itaat duygum ve şu günlerde orada (yurdumda) yaşanmakta olan olağanüstü olaylardır.» (964) diye yazarak, alelacele Mısır'dan ayrılır.

Oysa gerçek, Kléber'in kaleminde bambaşka bir şekilde dile gelmektedir :

«Direktuvar üyesi yurttaşlar, başkomutan Bonaparte, daha önce kimseye haber vermeksizin Fransa'ya hareket etmiştir. Bana ayın 7'sinde randevu verdiği Reşit'de sadece (bıraktığı) yazıları buldum.

«(...) Direktuvar üyesi yurttaşlar, kuvvetlerimizin Mısır'a gittiği zamanki durumunu bilirsiniz ve kafanızda canlandırabilirsiniz; bugün bu güç yarıya inmiş durumdadır. (...) Birliklerimiz yarı çıplak durumdadır ve bu giyecek yokluğu, alemin diline düşmekten çok, dizanteri ve trahomun, bu ülkede devamlı olarak hüküm süren bu hastalıkların en faal sebeplerinden biri oluşuyla can sıkıcıdır.

«(...) Doğrusunu isterseniz, General Bonaparte hareketinden önce, orduya harmani giydirilmesi yolunda emir vermişti; ama diğer birçokları gibi bu da lâfta kaldı!

«General Bonaparte eldeki olağanüstü bütün kaynakları buraya geldiğimiz ilk aylar içinde tüketti. O zaman savaş salması olarak ülkenin verebileceği ne kadar vergi varsa hepsini toplattı. (Öyle ki) bugün böyle bir yola baş vurmak, dışımızdan düşmanlarla sarılı olduğumuz böyle bir durumda, bir de daha ilk fırsatta (patlak verecek) bir ayaklanmayı (kendi elimizle) hazırlamak demek olacaktır. Bonaparte yola çıkarken, kasayı tamtakır bıraktı; ne bir kuruş para, ne de başka bir şey. Tersine, geride on iki milyon tutan bir de takıntı bıraktı; bu meblâğ bugünkü şartlar altında bir yıllık gelirimizden fazladır. Yalnız ordunun bü-

---

(964) General Bonaparte'ın 22 ağustos 1799 günü İskenderiye'de general Kléber'e bıraktığı talimat, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

tününe takılan borç miktarı dört milyona ulaşmış durumdadır.» (965)

İşte, muhteşem askerî hareketlerin perde gerisi, Bu arada Konsül seçilmiş olan Bonaparte, Mısır'daki birliklerden manevi desteğini eksik etmez :

«Askerler, Cumhuriyet Konsüllerinin aklı çoğu zaman Doğu Ordusuyla meşguldür.

«Fransa, fetihlerinizin ülke ticaretinin ve dünya uygarlığının ihyası üzerindeki bütün etkisini bilmekte, takdir etmektedir.

«Bütün Avrupa sizden medet ummaktadır.

«Aklım hep sizdedir.

«Savaşın tesadüflerinin sizi soktuğu bazı durumlarda, daima, Rivoli'nin Abukir'in askerleri olunuz; (o zaman) sizi kimse yenemez.» (966)

Bazen bu destek, manevi olmaktan biraz daha uzaktır :

«Bakan yurttaş, Cumhuriyet Konsülleri, Mısır'a gidecek bir oyuncu topluluğunu bir araya getirme işiyle aralıksız meşgul olmanızı size bildirmekle beni görevlendirmiştir. Birkaç da dansöz bulunursa iyi olur. Size, ulaştırma araçlarını Bahriye bakanı sağlayacaktır.» (967)

Ama artık söz konusu olan, kabahati Osmanlı İmparatorluğunun üzerine yükleyip ondan mümkün olan en fazlasını sızdırarak bir barış yapmaktır. Şimdi de İngilizler,

---

(965) General Kléber'in Kahire'den Direktuvar Hükümetine gönderdiği 26 eylül 1799 tarihli rapor, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

(966) Birinci Konsül Bonaparte'ın 2 aralık 1799 günü Paris'te Doğu Ordusu'na verdiği söylev, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

(967) Birinci Konsül Bonaparte'ın içişleri bakanına Paris'ten 15 kasım 1799 tarihli mektubu, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

Osmanlı Devleti'nin hamisi kesilmişlerdir. «Fransızların Mısır'ı boşaltmasını istememizin tek gerekçesi Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünün teminatı oluşumuzdur.» (968)

24 ocak 1800 tarihinde El - Ariş'te yapılan ilk sözleşmede şu maddeler yer alır :

«Fransız ordusu silâhları, eşyaları ve bütün mevcuduyla İskenderiye, Reşit ve Abukir'e çekilecek; buralardan hem kendi gemileri hem de, gereği halinde Haşmetlü Saray'ın (Osmanlı Devleti'nin) sağlayacağı gemilerle Fransa'ya naklonucaktır.

«Fransız ordusunun Mısır'ı boşaltabileceği üç ay boyunca ve gemilere binip denize açıldıkları günden itibaren üç ay için, günlük geçimini sağlayacak maddelere ihtiyacı olduğu kabul edilmekle, ordu mevcuduna yeter derecede buğday, et, pirinç, arpa ve saman sağlanması uygun görülmüştür. Ülkede kalındığı süre kadar, yolculuk için de bu ikmal Fransız yetkililerinin o sırada tespit edecekleri duruma göre yapılacaktır.

«Fransız ordusu Mısır'ı boşaltmak için gireceği masrafların karşılığı olarak, iş bu antlaşmanın onaylanmasından sonra ödenme sırası aşağıda maddeler halinde gösterilen meblağı alacaktır :

«15'inci	günde	500	kese
30	" "	100	"
40	" "	300	"
50	" "	300	"
60	" "	300	"
70	" "	300	"
80	" "	300	"

(968) Komodor Sidney Smith'in general Kléber'e Dimyat'tan yazdığı 26 ekim 1799 tarihli mektup, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

Ve nihayet 90'ıncı günde her biri 500 kuruşluk (*) 500 kese (teslim edilecektir).» (969)

Demek ki, boyuna ödeyen ve ödemeye devam edecek olan Türkiye'dir.

«Osmanlı hükümeti savaş masrafları için tazminat talep etmektedir.

«Bu haddini bilmezliğe olsa olsa bir çeşit vekârını koruma kaygısı gözüyle bakılabilir.

«Bir yüzyıla yakın bir zamandır Türk imparatorluğu karşısındakini barışa kendi zorlamak alışkanlığını kaybetti ve adeta onu düşmanlarından satın alma gibi bir huy edindi. Bu bir yüz yıl içinde onun, kendine yapılan kötülüklerin, edilen hakaretlerin bedelini ödemediği bir dönemi bulup zikretmek güç olurdu.

«Eğer Cumhuriyet (Fransa) hükümeti Türk İmparatorluğundan tazminat talep etmezse, ona karşı tevazu, hatta âlicenaplık göstermiş olacaktır.

«Doğu'ya yerleşmiş olan Fransızlar için, El-Ariş anlaşmasında hükme bağlanan tazminatlara gelince, bunlarla ilgili özel şartın yenilenmesi bir zarurettir.

«Yalnız, bu özel şartın ön anlaşmaya mı, yoksa nihaî anlaşmaya mı sokulacağına karar vermek gerekir.

«Bunu bir ön anlaşma metnine koymak, belki de daha vekârlıca bir tutum olurdu.» (970)

Durum hakkındaki bu gerçekçi rapor Talleyrand imzasını taşır. Barış için ön görüşmeler bir yıl sonra imzalanan sözleşmeyle sona erecek ve Fransa tazminatlar konusunda hoşnutluk verici bir vaat aldıktan başka, ticarî bağışıklıklarını da koruyacak hatta pekiştirecektir:

---

(969) Bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

(970) «Dış İlişkiler Bakanının Birinci Konsül Bonaparte'a 8 ağustos 1800 tarihli raporu» zikreden: TESTA L. «Recueil des traités...»

(*) 1 kuruş = 40 para: 120 akçe (Ç.N.)

«Şimdiki savaştan önce Fransa'yla Osmanlı Sarayı arasında mevcut bulunan bütün anlaşmalar yenilenmiştir. Bu yenilenmenin sonucu olarak Fransa Cumhuriyeti Haşmetlü Osmanlı padişahının bütün ülkesinde, eskiden yararlandığı bütün ticarî ve deniz seyrüseferiyle ilgili haklardan ve ilerde kendisine en fazla müsaadeye mazhar ülkelere sağlanacak bütün haklardan yararlanacaktır.» (971)

İşte bütün veçheleriyle tipik bir sömürge savaşı örneği. Belki sadece, burjuva ideolojisinin kabuğundan çıkmasının üstünden pek fazla bir zaman geçmediği için metinler daha yapmacıksız ve oyun henüz gizli kapaklı değil.

III — EMPERYALİST YAPILARIN YERİNE OTURMASI

A — İdeolojik Yapılar

Mısır savaşı ve 1806 - 1812 Osmanlı - Rus savaşı Napolyon çağının siyasal sonuçlarını ortaya çıkarır. Ama ideolojik ve ekonomik sonuçlar çok daha önemli oldu.

Azınlık «burjuvaziler», Fransız burjuvazisinin kazandığı zaferin etkisi altında kalmaya başladılar. Bir sermaye birikimini sağlamak ve yeniden yatırıma sokmak için artık - değere tamamiyle sahip olmak gerektiği; bununsa, bürokrasi gibi her şeyi gaspeden asalak bir sınıf yerinde durdukça mümkün olamayacağı besbelliydi. Demek ki, burjuvazinin yükselmesi bürokrasinin tasfiyesinden geçiyordu, ama daha yukarıda göstermeğe çalıştığımız sebeplerden ötürü, İmparatorluğun bütünü içinde böyle bir alaşağı edişin üstesinden gelecek bir burjuvazi baskısı asla ortaya çıkamadı. Etnik ve dinî setlerle kendi aralarında da bö-

(971) 9 ekim 1801 tarihli Ön Antlaşma mad. 4, bk. TESTA L. Recueil des traités...»

lünmüş olan azınlık burjuvazilerine gelince, onlar da bir araya gelip bir devrim yapacak güçte değillerdi; gerçi bu konuda az hayaller de kurulmadı değil. Büyük Katerina Rusya'nın canı gönülden desteklediği Bizans İmparatorluğunu yeniden kurma tasavvuru da bu türden bir hayaldi. Toptan bir devrim mümkün olmayınca, bu azınlık burjuvazilerinin her biri, ayrı ayrı kendi devrimlerini yapmaya kalkıştılar. Burjuva ideallerinin yarattığı ulusal özlemler göz önüne alınınca, bu da çok olağandı. İlk harekete geçenler. Önceden «ulusal bir nüve» ye sahip, İmparatorluğun belli bir bölgesinde mutlak bir çoğunluk teşkil eden azınlıklar oldu: 1804 yılında Sırplar, 1821 yılında Yunanlılar, 1856 yılında Romenler ve 1913 yılında da Arnavutlar. Böyle bir nüveye sahip olamayan Ermeniler ise hareket için çok geç kaldılar; buna kalkıştıklarında da uyanan Türk milliyetçiliğiyle çatışıp yenilgiye uğradılar. Kendi ilkeleri içinde kalıplaşan ve böylece Türk unsurunun evrim imkânlarını da kendi ipoteği altına alan Türk - Müslüman merkezî bürokrasiye gelince, İmparatorluğun bu sürekli dağılışına seyirci kalıyordu ve kaynaklardaki kanamanın ardı arkası gelmiyordu.

B — Serbest Rekabet İlkeleri ve Yunan Devrimi

Ama bu evrim, her ne kadar iç çelişkilerin bir sonucu da olsa, yabancıların müdahalesi olmaksızın gerçekleşemezdi. Avrupa'nın ideolojik katkısı bir yana, bu sürece yardımcı olmakta belli gerekçeleri vardı. Serbest rekabetin ve o çağdaki Doğu Ticareti'nin öncü güçleri tarafından sergilenen bu gerçekler işte şunlardır: «Avrupalı tüccarın, yerli tüccarın nefretini uyandıracak sırf kendine has imtiyazları vardı; ama Avrupalı tüccarlar da yerli halka tanınan haklardan hiç yararlanamıyordu; toprak edinemiyor, herhangi

bir işe talip olamıyordu; öyleyse onu ülkeye bağlayan hiç bir çıkarı yoktu; ayrıca da, geçimini sağladığı ticaretin gerçekten yabancısıydı. (...) Siyasetimizin bugünkü amacı tüccarlarımızın çıkarı değil, ticaretimizin gelişmesidir. Ticaretimizin aracıları, memleketi tanıyan, dil bilen, ticarî ilişkileri ve görgüsü olan, büyük pazarları bir bir gezip görmüş, mümkünse ikmalini doğrudan doğruya İngiltere'den yapan kişiler olmalı. (...) İngiliz uyrukları için küçük limanlarda gemilerine yüklenecek mal aramaya gitmek ya da yüklerini kıyılar boyunca giderek oraya buraya dağıtmak kârlı olmayabilir; öyle ki kıyı ya da kervan ticareti denen şey, tamamen Rumların işi olmalı (...) Küçük boydaki Rum gemileri (...) bizim mamul mallarımızı ve sömürge ürünlerimizi ülkedeki çeşitli ürünlerle değiştirirler; bizim pazarımız için gerekli malları ambarlara taşırlar, geri kalanı da isteğe göre dağıtırlar. Beceriklilikleriyle, çalışkanlıklarıyla, kendi aralarındaki rekabetle masraflar düşer, ticaretimiz teşvik görüp rahatlık kazanır.

Türkiye'yle ticaretinin bütün geleceği fiilen şu iki nokta üzerine dayanır: ticaretin Doğu Kumpanyası'nın önüne diktiği engellerden; Yunanistan'ın da Türk egemenliğinden kurtarılması.» (972)

Sanayi kapitalizminin ticaret kapitalizmine üstün gelmesiyle birlikte, Doğu ticaretinin eski yapıları ölür, Doğu Kumpanyası lağvedilir ve İngiliz kapitalisti İzmir'de tüccar olmaktansa, Manchester'de sanaylci olmayı tercih eder. Öyleyse emtia ticaretl gibi ikincl dereceden işleri yapacak birilerini bulmak gerekir: İşte, azınlık yerli burjuvazlleri, Batı kapitallzminin hizmetinde komprador devletler hallnde güçlendirme ihtiyacı buradan doğar.

(972) URQUHART D. «La Turquie, ses ressources, son organisation municipale, son commerce» *(Türkiye, Maddi Kaynakları, İdari Örgütlenmesi, Ticareti)* Paris 1836.

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu halkının mamul madde tüketimini engelleyen düşük hayat düzeyi de o çağdaki polemik yazarlarını tedirgin eder: «Doğuluların acayip ve toplum hayatına hayli aykırı âdetleri, uygarlıklarının gerilemiş hali ve aşırı kanaatkârlıkları yüzünden, Avrupa sanayii ve tarımının ürünü olan malların ancak çok küçük bir miktarına ihtiyaç duydukları düşünülürse, Avrupa Türkiye'sini teşkil eden eyaletler Hıristiyan prensierin eline geçtiğinde, buralarla yapacağımız ticaretin bugün aynı eyaletlerle yaptığımız ticarete oranla daha fazla kâr getireceğinden kimsenin şüphesi olmayacaktır. Şu besbellidir ki, bir ulus ne kadar az uygarlaşmışsa o kadar az tüketir.» (973) Yalnız bu alanda başka endişeler de vardır: «Bir de bu verimli ülkelerin yeni hükümdarlarının, her türden imalâthane ve fabrikanın kurulmasına bir an önce imkân sağlayacakları ve bu zengin ülke sanayileşince, bugün bizim ondan alıp Fransa'da işledikten sonra on katına gene ona sattığımız hammaddelerle dokumaları ayrıca tüketim için gerekli diğer malları kendi imal edeceğine göre, bizi, hem bu ülkeye mal ihraç edip hem de oradan mal ithal ederek yaptığımız ticaretten mahrum bırakacakları söylenemez mi? (...)» (974) İşte Doğuyla Batı arasındaki iş bölümü teorisi bu düşüncelerden yola çıkılarak geliştirilir. Bu teori bunlardan ilkinin hammadde ve erzak, ikincininse mamul madde sağlayıcısı olmasına dayanır.

«Türkler mümkün olan en düşük fiyatla mal almak isterler; (...) bunun için Türkiye'deki mal mülk sahipleri gitgide artan bir mamul madde ithalâtından hiç bir korkuya kapılmazlar. Bundan sadece imalâthanelerin ortadan kal-

---

(973) PARIS J.J. «Considerations sur la crise actuelle dans l'empire Ottoman» *(Osmanlı İmparatorluğunda Günümüzde Hüküm süren Buhran Üzerine Gözlemler)* Paris 1821.

(974) PARIS J.J. «Considerations sur la crise...»

kabileceği ve buralarda kullanılan emek gücü ve sermayenin tarım alanında kullanılabileceği sonucu değil, köylülerin makul fiyatlarla birinci dereceden zarurî malları satın alabilecekleri sonucu da çıkar.' İmalâthanelerdeki işin bırakılıp köylülerin hasatlarının, ürünlerinin daha verimli kılınması ve tüketim maddelerinin arttırılması satın alma gücünü de arttırır : Bu Türklerin kafasında hem zenginliğe ve kişisel mutluluğa, hem de ulusal refaha yönelen ikili bir sonuç yaratır.» (975)

Batı emperyalizminin gerçek çıkarlarının açığa vurulduğu bu satırlar, genellikle Helen ruhunun Türk barbarlığı karşısında dirilişini işleyen ciltler dolusu bir edebî külliyat içinde eritilir. En basit polemik yazarından tutun da, Victor Hugo ve Lord Byron'dan başlayarak, romantizmin bir çok ağababası bu külliyatın içindedir. Son tahlilde, öbür Balkan devletleri gibi Yunanistan da, ekonomik bağımsızlığını büyük Batılı güçlerin ipoteği altına sokarak siyasal bağımsızlığını kazanmayı kabul eder. Bu durum, sözü edilen ülkelerin ta günümüze kadar uzanan evrimine köklü bir biçimde damgasını vurur.

C — İlkelerin Uygulanması : 1838 Ticaret Antlaşması

Yunanistan'ın 1830'da bağımsızlığını kazanmasıyla, emperyalizm Doğunun fethinde önemli bir adım atmış olur. Güdülen hedef ise ilk adımlarını atan sanayileşme için birinci derecede önemlidir. İngiltere'nin Napolyon'un Avrupa'yı yıkıp geçiren savaşlarının şekil verdiği ilerleyişi, 1815 yılından sonra bütün açıklığıyla ortaya çıkmıştı. Bu ilerleyiş, gecikmiş sanayileşme çabalarını korumak isteyen kıta devletlerini Britanya İmparatorluğu mallarına kar-

(975) URQUHART D. «La Turquie, ses ressources...»

şı gümrük duvarları kurmaya zorluyordu. On dokuzuncu yüzyılın ilk kırk yılında Avrupa'da gümrük vergileri genel olarak yüksekti (976) ve 1819'dan 1835 yılına kadar varan dönemde İngiltere'nin dış ticaretinde durgunluk başgöstermeye başlamıştı (977). Bu durum ülkenin genç sanayiini ağır zararlara uğratabilirdi; onun için derhal tedbir alındı. İngiltere de kendini gümrük duvarlarını yükseltmek ama asıl mallarını sürebileceği pazarlar aramak zorunda hissetti. O andaki muhtemel pazarlar ise Ortadoğu ve Uzakdoğu'ydu. Böylece ,İngiltere'nin Avrupa pazarı olduğu gibi kalırken Doğu Akdeniz ve Çin pazarı, Britanya sanayiine gelişme imkânları verecek tarzda büyür (978). «İngiliz sanayicileri, kara derililerin, sarı derililerin ve Müslümanların sırtından yaşamak zorundadır.» (979)

Böylece, ekonomik diktasını kabul ettirmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu üstünde baskı kurma, Britanya İmparatorluğu dış siyasetinin belli başlı amaçlarından biri haline gelir. Bu siyasal amaç «bilimsel» delillerle de pekiştirilir: «Eğer İngiltere, ülkenin (Türkiye'nin) zevkine göre mal imal etseydi, mallarını daha dolambaçsız yollardan ve düşük ulaşım masraflarıyla Türk pazarlarına getirtebilsey-

---

(976) PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy in the Near East. A study of British commercial policy in the Levant (1834—1853)» *(Yakın Doğu'da Uluslararası Ekonomi ve Diplomasi. Doğu Akdenize Büyük Britanya İmparatorluğunun Ticaret Siyaseti Üzerine Bir Çalışma* [1834 — *1853])* Londra 1935.

(977) PORTER G.R. «Progress of the Nation» *(Ulusun İlerleyişi)*, bk. PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»

(978) CLAPHAM J.H. «An economic history of Modern Britain» *(Çağdaş Britanya'nın Ekonomik Tarihi)*, bk. PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»

(979) Zikreden: PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»

di; eğer Türk hükümeti ülke içinde ulaşım masraflarını azaltmak ve sıkıntısı en çok duyulan gıda maddelerinin ulaşımını kolaylaştırmak amacıyla yolları onarmakta, olmazsa yeni yol yapmakta akıllıca çaba gösterseydi, İngiltere Türkiye'nin bütün iaşesini sağlayabilirdi ve Türkiye, nüfusu şimdikinin bir çeyreği kadar daha da çoğalmış olsa ihtiyacını temin edebilirdi. (...) Bunu yapmak, en soylu davranışa ve en insancıl diplomatik ilişkilere açık bir görevdir; etkimizi en sebatlı biçimde göstermemizi gerektirecek ölçüde, çıkarlarımızı ilgilendiren bir görevdir.» (980)

Daha yüzyılın başlarında, Napolyon tarafından Fransız - Türk barış antlaşmasını imzalamak için İstanbul'a gönderilen Mareşal Sebastiani, İngiliz büyükelçisi Lord Elgin'in Bab-ı Âli üzerindeki nüfuzu hakkında bize bilgi verir. Fransızlarla İngilizler ve Fransızlarla Ruslar arasındaki husumetten korkuya kapılan ve kime yaslanacağını bilemeyip kendi içinde bölünen Osmanlı idaresi artık ne yol tutacağını şaşırmıştı (981). Bu durum, Avrupa dengesi Osmanlı İmparatorluğunu büyük güçlerin elinde bir dama taşı haline getirdiği ölçüde daha da ağırlaşır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da sağladığı üstünlük, mevcut durumun kullanılması için bulunmaz bir fırsattı. Tarihte ilk defa bir Osmanlı paşası fiilen bağımsız hale geliyor, üstelik padişahlık tahtını tehdit ediyordu. 1833 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın orduları Kütahya'ya kadar ilerleyip doğrudan doğruya İstanbul'u tehdit eder olunca, Ruslar koruyucu kesilip Osmanlı İmparatorluğuyla bir dostluk (!) antlaşması imzalar. Bu antlaşma, Rusya Batılı güçlerle savaşa tutuştuğu takdirde İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının bu güçlere kapatılacağı hükmünü taşımaktadır.

(980) URQUHART D. «La Turquie, ses ressources...»

(981) 1802 yılındaki İstanbul'daki görevi hakkında Sebastiani'nin raporu, bk. TESTA L. «Recueil des traités...»

Yani Rusya, Osmanlı İmparatorluğunun tümünü istilâ etme hakkını, hem de onunla yaptığı bir antlaşmayla sadece kendine ayırmış olur. Zaten daha önce Rusları Edirne önlerine kadar getiren savaşın sonunda 1829 yılında imzalanan ve Rusya'ya ticarî üstünlükler sağlayan antlaşmadan da tedirgin bir durumda bulunan İngiltere, hâmiliğin elinden kaçtığını görür. Böylece 1833'le 1838 yılları arası Osmanlı İmparatorluğu üstünde bitmez tükenmez bir baskı, büyük güçler arasındaysa bir sürtüşme dönemi olur. Ateşli bir Rus düşmanı olan İngiliz büyükelçisi Ponsonby, İstanbul'da bey gibi hüküm sürmektedir. Türkiye'de gezide bulunan muhafazakâr İngiliz gazetecisi Churchill, İstanbul civarındaki bir av sırasında bir Türk çocuğunu yaralayıp hapse atılınca, Ponsonby sadece gazetecinin derhal salıverilmesini değil, ibret olsun diye bütün sorumluların cezalandırılmasını da ister. Bu yapılmadığı takdirde, hiç mübalâğasız İngiliz donanmasını İstanbul önlerine getirteceği tehdidinde bulunur ve mesele ancak Osmanlı hükümeti içişleri bakanının (dahiliye nazırının) istifasıyla kapanır.

Öte yandan, 1833 yılında Suriye, Adana ve Girit valilikleriyle yetinerek hareketini yarıda kesmek zorunda kalan Kavalalı Mehmet Ali Paşa gene kıpırdanmaya başlar; Avrupalılara verilen bağışıklıkların yarattığı sonuçları görüp kendi idaresindeki bölgelerde bir devlet tekeli, daha doğrusu satın almada bir önceilk hakkı kurmaya çalışır. 1834 yılı temmuzunda Paşa, nazarî planda ticareti kendine ayırarak Suriye limanlarından ham ipek ihracının yasaklanmasını emreder. Bir yıl gelecek tepkileri bekledikten sonra tasarısını yürütmeye koyulur. 1835 yılı kasımında, ipeği tekel fiyatları üzerinden öncelikle alması için adamlarından birini Beyrut'a yollar. 27 kasım 1835 günü, İngiliz büyükelçisi Hariciye nazırından, bu müdahale emrini Padişah'ın verip vermediğini sorar. Büyükelçi, Bab-ı

Âli'den Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın tuttuğu yolu onaylamadığını bildirmesini ister. 26 aralık günü «onaysızlık» fermanı Mehmet Ali Paşa'ya iletilmek üzere —kime olsa beğenirsiniz— büyükelçi Ponsonby'ye verilir. İngilizler kadar Mısırlılardan da korkan Bab-ı Âli, ihtiyatlı bir dille «Osmanlı İmparatorluğunun İngilizlerin ticaretle uğraştıkları bir bölgesinde, eğer (hukukî ve ekonomik) bazı yeniliklere gidilmişse, bu değişikliklerin askıya alınması gerektiği» ni (982) beyan eder.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, müdahalelerini askıya almayı hemen kabul eder ama bu karar İngilizleri hücumdan vazgeçirtmez. Bir yandan siyasal baskılarını sürdürürken öte yandan da doğrudan doğruya ekonomik sorunu ortaya koyarlar. 1740 kapitülasyonlarıyla Türkler gümrük vergilerini carî fiyatlar üzerinden değil de, sözleşmelerle tespit edilmiş fiyatlar üzerinden almayı kabul etmişlerdi. Bu sözleşmeler, her on dört yılda bir yenilenecekti. Böylece bu on dört yıl içindeki fiyat artışları Avrupalıların işine yarıyordu. Üstelik, İngilizler 1830 yıllarında süresi dolan son sözleşmeyi yenilemekte hiç de acele etmiyorlardı. İngiliz hükümeti, ancak siyasal durum kendilerine elverişli göründüğü bir sırada H. L. Bulwer adlı bir özel görevliyi, durumu incelemek üzere bu işin peşine koştu. «Bulwer, durumu ayarlamaktaki becerikliliği bir yana, Türkiye'nin şu anda yabancılara, mahallî sanayiin yok olması anlamına gelen çok geniş bir imtiyazlar dizisini sağlamak amacını güden bir anlaşmayı imzalamasının özel bir durum ya da kişinin yaratacağı belli bir an meselesi olduğunu ve de 1838 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın hırslarının nüksetmesiyle Mısır'da çevrilen işlerden tamamen

(982) PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»

bağımsız sayılamayacak daha elverişli şartların ortaya çıktığını çok iyi kavramıştı.» (983)

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Hind yoluyla irtibatı kurabilmek için tam yüz yıldır hayalini kurdukları Mısır'ın işgalini onu kullanarak gerçekleştirmek isteyen Fransızlar tarafından öne sürülmüştü. Himayeci eğilimleri yüzünden ve asıl felce uğramış Osmanlı Devleti'nin yeni bir güçle aşılanmasını istemediklerinden, Mısır valisini padişahlık tahtı üstünde görmekten yana olmayan İngilizlerin bile, sırf son anda Osmanlı İmparatorluğunun hamisi gözükebilmek amacıyla, Kavalalı'nın öne sürülmesinde çıkarı vardı. Bu yüzden Fransız siyaseti bir dereceye kadar onların işine geliyordu ve öbür yandan Fransızlar da, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu zararına elde ettiği imkânlardan yararlanabilmek için her şeye göz yumuyordu. Rusya'ya gelince, o da Mezopotamya üzerinden Hind yoluna inebilmek için 1833 anlaşmasının Boğazlarda olduğu kadar Kafkasya üzerinde de kendine verdiği haklardan yararlanmak üzere bir savaş durumunun doğmasını dört gözle bekliyordu. Bunun içindir ki, «Ekonomik emperyalizmin kavranmasında hiç bir dönem, on dokuzuncu yüzyılın bu ilk yarısı kadar karmaşık ve öğretici sorunlarla dolu olamazdı.» (984)

İngiltere, 1838 yılı başlarında bütün siyasal kozları elde tutuyordu ve Ponsonby oyununu istediği gibi oynayabilmekteydi: «Eğer Osmanlı Sarayı, teklif ettiğim ticari şartları reddederse, İngiltere yalnız dil değil tutum da değiştirecek; ben de, Mehmet Ali'yi (Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı) İstanbul üstüne yürütmenin, İngiliz çıkarlarına uy-

(983) PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...» ve BULWER H.L. «Treaty of 1838» *(1838 Antlaşması)*

(984) PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy..»

gun olduğu anın gelip çattığı kanaatinde olacağım.» (985) Umduğu durum, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yeniden saldırıya geçmesiyle gerçekleşen Bulwer, tasarılarına uygun adamı inançlı bir serbest rekabetçi ve kayıtsız şartsız İngiliz yanlısı biri olan yeni sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın şahsında bulmuştu. Mustafa Reşit Paşa, İngiliz büyükelçisinin yardımıyla sadrazamlık koltuğuna oturduktan sonra, görüşmeler onun gayreti ve Osmanlı bürokrasisinin can-ı gönülden desteğiyle hızla yürütüldü ve Balta Limanı Antlaşması diye bilinen ticaret antlaşması 17 ağustos 1838 günü imzalandı. Ponsonby'ye, Palmerston'a gönderdiği yazıda «(...) daha fazlasını istemeğe hakkımız olmayacak kadar mükemmel ve önceden ümit ettiklerimizin çok fevkinde (...)» (986) dedirtebilecek bir antlaşma!

Antlaşmanın başlıca maddeleri şunlardır:

«Madde 2 — Majeste İngiltere kraliçesinin uyrukları veya onların adamları Osmanlı ülkesinin her yerinde (iç ticaret veya ihraç amacıyla olsun) ülkenin ürünlerinden veya mamulâtından olan bütün maddeleri, hiç bir istisnası olmaksızın satın alabilecektir. Saltanat makamı, tarım ürünleri veya herhangi bir diğer madde üzerindeki tekelleri, ayrıca herhangi bir maddenin satın alınması veya satın alındığında bir yerden diğer bir yere nakli için mahallî yöneticilerden alınması gereken ruhsatları kaldırmayı resmen yükümlenir. İngiltere kraliçesinin uyruklarından herhangi birinin mahallî yöneticilerden ruhsat almaya zorlanması, bu sözleşmenin ihlali sayılacaktır. Saltanat makamı

---

(985) Ponsonby'nin mektubu, zikreden: PURYEAR «International economics and diplomacy...»

(986) «as good as we have any right to desire and surpasses everything that was to be hoped for», bk. PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»

böyle bir davranıştan suçlu olan herhangi bir vezir veya memuru derhal cezalandıracak ve İngiltere uyruklarının uğradıkları her türlü zarar ve kaybı tazmin edecektir.» (987)

Bu, her türlü tekelin ve her türlü ihracat yasağının yürürlükten kalkması demek oluyordu. Bu maddenin uygulanmasıyla Osmanlı Hükümeti artık, rayiç fiyatı üzerinden bedelini ödeyebilen yabancı bir tüccar talepte bulunduğu takdirde kendi memleketinde yetişen tahılı bile önce kendi almak hakkına sahip olamayacaktı (988).

«Ek **Madde 1** — Büyük Britanya ve İrianda Birleşik Krallığında ve ona bağlı ülkelerde elde edilen her türlü ürün veya mamulât ve İngiliz gemilerine yüklü, İngilizlere ait veya onlar tarafından başka bir ülkeden kara veya deniz tarikiyle getirtilen her türlü mal, adı geçen emtianın bedeli üzerinden % 3'lük bir ithalât vergisi ve buna ek olarak % 2'lik bir ek vergi ödenmek suretiyle, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının her yerine, hiç bir istisnası olmaksızın sokulabilecektir.» (989)

O güne kadar, yabancı tüccarlar ithal ettikleri malı İmparatorluğun büyük limanlarına kadar getiriyorlar ve % 3'lük bir vergi ödüyorlardı. Malları bu limanlardan ülke içinde satmak üzere Osmanlı uyruklu kişiler alıyorlardı. Bunlar bir vilâyetten diğerine geçtiklerinde resim ödüyordu. Bundan sonra ise % 2'lik ek bir vergi ödemek şartıyla, ulaşımı Avrupalılar ya da onların adamları tarafından yapılan bu mallar, bütün İmparatorluk topraklarında dola-

(987) NORADOUNGHIAN «Recueil des actes...»
(988) PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»
(989) NORADOUNGHIAN «Recueil des actes...»

nabilecekti. Üstelik transit mallarla gemiler arasında aktarma yapılan mallar için ek vergi ödenmeyecektir.

«**Madde 3** — Herhangi bir Türk ürünü veya mamulâtı, bir İngiliz tüccar veya onun adamı tarafından yine Türkiye'de satılmak üzere satın alınacak olursa, İngiliz tüccar veya onun adamı bu malların alınması, satılması veya herhangi bir ticarî işleme tabi tutulması halinde, aynı hallerde Müslüman veya reaya olsun, ticaretle uğraşan Türk uyruğundan en fazla müsaadeye mazhar sınıfın tabi olduğu resimleri ödeyecektir.

«**Madde 4** — Türk ürünlerinden veya mamullerinden herhangi bir madde ihraç edilmek üzere satın alınacak olursa, bu mal İngiliz tüccar veya adamı tarafından ihraç edilmek üzere yol üzerinde herhangi bir vergi veya resme tabi tutulmaksızın, bir limana götürüldüğünde bütün diğer iç vergiler yerine değer üzerinden % 9 oranında sabit bir vergi alınabilecektir. Bundan böyle ihracat sırasında, tesis edildiği ve şimdi de mevcut olduğu gibi, % 3 oranında bir vergi ödenecektir. Ama gemilerin yüklendiği limanlarda ihracat amacıyla satın alınmış ve işbu limanlara getirilişi sırasında iç vergisi önceden ödenmiş her madde için % 3'lük ihracat vergisinin dışında ödeme yapılmayacaktır.» (990)

Aynı şekilde % 9'luk toptan bir vergi ödenmesi şartıyla ihraç maddelerinden alınan iç vergi de kaldırılmıştır; bu % 9'u ise uygulamada daima üretici ödemektedir.

Nihayet antlaşma, gerçek mahiyeti hakkında şüpheye yer bırakmayan bir paragrafla son bulur.

«Majeste İngiltere kraliçesinin hükümetlerinin, bu

(990) NORADOUNGHIAN «Recueil des actes...»

madde ve işbu antlaşmanın herhangi bir başka maddesinde kullanılan terimlerin basit ve hukukî anlamlarıyla belirtilenler dışında, fazladan bir şart ileri sürmek; ve de eski antlaşmalar ve bu antlaşmayla İngiliz mallarına ve İngiliz uyruklarına sağlanan imtiyazlara el uzatılmadıkça, Osmanlı hükümetinin kendi iç işleriyle ilgili haklarını kullanmasını şu veya bu yolla engellemek gibi bir niyeti bulunmadığı her zaman için bilinmektedir.» (991)

Türkiye'de sömürgeciliğin resmî metinlerle başlamasının işareti olan bu antlaşma, yabancılar karşısında yalnız yerli ürünleri değil Türk tüccarlarını da açıkça kötü bir duruma sokar. Avusturya konsolosu Odesa'ya yolladığı bir mektupta «Şimdi bir Belçikalı tüccar Türkiye'de satılan mallar için % 5 ödemektedir, oysa bir Türk tüccarı ihracat ve hatta İmparatorluk içinde bir bölgeden diğerine yaptığı nakliye üzerinden % 12 vergi öder.» (992) diye yazar. Fransız büyükelçisi Roussin de gözlemlerini, «Osmanlı Sarayı şimdi **kendisine kabul ettirilen** bunca fedakârlığa eskiden dünyada razı olmazdı. Bazı mallar üzerinden alınan vergiler on misli azalmış durumdadır. Bu, ticarette dört başı mamur bir devrimdir» (993) sözleriyle dile getirir. Katılmak isteyen herkese kesinlikle açık tutulan bu antlaşmayı imzalamak için bütün Avrupa devletleri birbirleriyle yarışır. Bunların ilki, 25 kasım 1838'de Fransa olur. 1839 yılında Hansa Birliği ve Sardunya Krallığı; 1840 yılında İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Prusya, Alman Gümrük Birliği; 1841 yılında Danimarka, Toscana Büyük Dükalığı ve Belçika antlaşmayı imzalar. Hepsi de kendi çapında yağmaya katılmak ister (994).

---

(991) NORADOUNGHIAN «Recueil des actes...»
(992) PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»
(993) PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»
(994) ALPAY Ş. «XIX Yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri...»

Serbest rekabet ilkelerini daha kendisi kabul etmeden (995) Türkiye'ye sokmayı başarmış olan İngiltere'ye gelince, Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü savunmada üstüne kimse yoktur. Palmerston 1849 yılında Avam Kamarasında, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'yla olduğu kadar başka hiç bir ülkeyle o kadar liberal ticarî ilişkide bulunmadığını itiraf eder. Lord John Russell, Türkiye'nin bağımsızlığı tehlikeye düşerse İngiliz dış ticaret dengesinin alt üst olacağını belirtir (996). İngiltere'nin Türkiye'ye ve Yunanistan'a yaptığı ihracat, 1827'de 2.5 milyon dolar tutarken, 1845'de 11 milyon dolara fırlar (997). Doğu ticaretindeki durumun sonuçları ise, doğrudan doğruya Asya kıtasının öteki ucunda ortaya çıkar. Osmanlı idaresinin lağvettiği tekeller arasında afyon tekeli de vardır; İngilizlerin Çin'e sattığı bu afyon, iki yıl içinde Afyon Savaşı'nı çıkaracak ve bu savaş Çin İmparatorluğunun ekonomik olarak sömürgeleşmesinde ilk adımı belirleyecektir.

Buraya kadar Bizans toplumunun, sonra da Osmanlı toplumunun evrimini hep Avrupa toplumunun aynı sıralardaki gelişimiyle karşılaştırarak çizmeye çalıştık. Bu evrim, on dokuzuncu yüzyıl başlarında günümüze kadar süren bir durumla, yani Batı emperyalizminin Türkiye üzerindeki egemenliğiyle sonuçlandı. Demek ki şimdi de, geriye, bu egemenliğin çeşitli safhalarını ve Türk toplumunun dış baskılar altındaki tepkilerini gözden geçirmek kalıyor. Günümüzdeki durumu kavrayabilmek için bunlar da gerekli unsurlardır. İkinci ve üçüncü ciltlerde azgelişmişlik sürecindeki Türkiye'nin bu dönemlerini ele alacağız.

Birinci cildin sonu

---

(995) PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»
(996) PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»
(997) PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy...»

YARARLANILAN KAYNAKLAR

AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi» cilt I, Ankara 1959.

AKDAĞ M. «Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi» cilt II, Ankara 1971

AKDAĞ M. «Osmanlı Devrinde Esas Düzen» «Tarihi Araştırmalar Dergisi» cilt III sayı 4—5, Ankara 1965.

AKDAĞ M. «Celâlî Karışıklıklarının Başlaması» Erzurum 1963

AKDAĞ M. «Celâlî İsyanları» Ankara 1963.

AKDAĞ M. «Tımar Sisteminin Bozuluşu» «Dil-Tarih Coğrafya Dergisi» cilt III no: 4 Ankara

AKTEPE M. «Patrona İsyanı» İstanbul 1932.

ALDERSON A.D. «The structure of the Ottoman Dynasty» *(Osmanlı Hanedanının Yapısı)* Oxford 1956.

ALPAY Ş. «XIX Yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri ve Osmanlı Toplum Yapısı Üzerine Etkileri» «Aydınlık» no: 6, İstanbul nisan 1969.

ANHEGGER R. «Hezarfen Hüseyin Efendinin Osmanlı Teşkilâtına Dair Mülahazaları»

ANHEGGER R. ve İNALCIK H. «Kanunname-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî» Ankara 1959

ANTONIADIS-BIBICOU H. «Recherches sur les douanes à Byzance» *(Bizans Gümrük Vergileri Üstüne Araştırmalar)*, «Cahiers des Annales» sayı 20, 1963.

ANTONIADIS-BIBICOU H. «Villages désertés en Grèce. Un bilan provisoire» *(Yunanistan'da Terkedilmiş Köyler. Geçici Bir Bilânço)*,

ANTONIADIS-BIBICOU «Villages desertés et histoire économique XI e—XVII e siécles» *(Onbirinci Yüzyıldan Onyedinci Yüzyıla Kadar Terkedilmiş Köyler ve Ekonomi Tarihi)* Paris 1965.

ANTONIADIS-BIBICOU H. «Byzance et le mode de production asiatique» *(Bizans ve Asya Tipi Üretim Tarzı)*, «La Pensée» sayı 129 ekim 1966.

ARNAKIS G. «Byzantium's anatolian provinces during the reign of Michel Paleologus» *(Mihail Paleolog'un Saltanatı Boyunca Anadoluda Bizans Eyaletleri)*, «Actes du XII éme Congrés International d' Etudes Byzantines» Belgrad 1964.

ARSAL S.M. «Türk Tarihi ve Hukuku» İstanbul 1947.

AYNÎ ALÎ EFENDİ «Kanunname-i Âli Osman» Ankara 1964.

BANU I. «La formation sociale 'asiatique' dans la perspective de la philosophie orientale antique» *(Eski Doğu Felsefesi Görüşleri İçinde Asya'da Sosyal Oluşum)*, «La Pensée» sayı 132, nisan 1967.

BANU I. «La formation sociale tributaire» *(Kabileye Dayalı Sosyal Oluşum)* «Recherches Internationales» sayı 57—58, 1967.

BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü», «Ülkü» cilt IX—X, İstanbul 1937.

BARKAN Ö.L. «Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihî Esasları», «Ülkü» cilt XI—XII, İstanbul 1938.

BARKAN Ö.L. «Malikâne-Divanî Sistemi», «Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası» cilt II, İstanbul 1939.

BARKAN Ö.L. «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 Tarihli Arazi Kanunnamesi», «Tanzimat» İstanbul 1940.

BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt I, İstanbul 1940.

BARKAN Ö.L. «Les recensements de la population et des terres dans l'empire Ottoman et les registres imperiaux des statistiques» *(Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve Arazi Sayımları ve İstatistikleriyle İlgili Defter-i Hâkâniler)*, «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt II, İstanbul 1940.

BARKAN Ö.L. «İstilâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler», «Vakıflar Dergisi »sayı 2, İstanbul 1941.

BARKAN Ö.L. «İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku», «Hukuk Fakültesi Mecmuası», cilt VII sayı I, İstanbul 1941.

BARKAN Ö.L. «Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler», «Vakıflar Dergisi» sayı 2, İstanbul 1942.

BARKAN Ö.L. «XV'inci Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftiş Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar», «Tarih Vesikaları» cilt I sayı 5, İstanbul 1942

BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî Esasları» cilt I «Kanunlar», İstanbul 1943.

BARKAN Ö.L. «Les recherches de démographie historique et l'histoire ottomane» *(Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi)* «Türkiyat Mecmuası» cilt X—XI, 1953.

BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XV, XVII, İstanbul 1953 ve 1955.

BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XI—XV İstanbul 1950—1954.

BARKAN Ö.L. «H. 933—934 (M. 1527—1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XVI, İstanbul 1954.

BARKAN Ö.L. «1660—61 Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XVII, İstanbul 1955—1956.

BARKAN Ö.L. «Türkiye'de Servaj Var mı idi?», «Belleten» cilt XX, Ankara 1956.

BARKAN Ö.L. «L'organisation du travail dans le chantier d'une grande mosquée à Istanbul au XVI e siécle» *(İstanbul'da Onaltıncı Yüzyılda Bir Büyük Cami İnşaatında İş Düzeni)*, «Annales» cilt 17, 1962.

BARKAN Ö.L. «Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Tesislerinin Kuruluş Ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XXIII, İstanbul 1962—63.

BARKAN Ö.L. «Ayasofya Camiî ve Eyüp Türbesinin 1489—1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilânçoları», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XXIII, İstanbul 1962—63.

BARKAN Ö.L. «Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi için Kaynaklar», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XVII, İstanbul 1955—56.

BARKAN Ö.L. «H. 894 Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Ait Muhasebe Bilançoları», «Belgeler» cilt I fasikül I, 1964.

BARKAN Ö.L. «Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları», «Belgeler» cilt I Sayı 2, 1964.

BARKAN Ö.L. «Edirnedeki Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri»,

BARKAN Ö.L. «XVI ncı Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadî Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri» «Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası» cilt II, İstanbul 1932—1939.

BARTHOLD V.V. «L'histoire des Turcs de l'Asie Centrale» *(Orta Asya Türklerinin Tarihi)* Paris 1945.

BELDICEANU N. «Les actes des prémiers sultans concervés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale de Paris» *(Paris Ulusal Kitaplığında Saklanan El Yazmalardan İlk Osmanlı Sultanlarına Ait Belgeler)* Paris 1960.

BELDICEANU N. «La crise monétaire ottomane au XVIéme siécle et son influence sur les principautés roumaines» *(Onaltıncı Yüzyılda Osmanlılarda Para Buhranı ve Bu Buhranın Romen Beylikleri Üzerinde Etkisi)*

BELDICEANU N. «Recherches sur la province de Quaraman au XVI e siécle» *(Onaltıncı Yüzyılda Karaman Vilâyeti Üzerine Araştırmalar)* Leiden 1968.

BELDICEANU-STEINHERR I. «Recherches sur les actes des régnes des sultans Osman, Orhan et Murad I er» *(Osmangazi, Orhangazi ve I. Murat'ın Saltanatı Sırasındaki Belgeler Üzerine Araştırmalar)* Münih 1967.

BELİN M. «Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'aprés les ecrivains originaux» *(Sorunu Asıl Kaynağında İncelemiş Yazar-*

lara Göre Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Üzerine Deneme) Paris 1969.

BLOCH M. «La société féodale» *(Feodal Toplum)* Paris 1968.

BOITEAU P. «Les droits sur la terre dans la société malgache précoloniale» *(Sömürge Öncesi Dönemde Madagaskar Toplumunda Toprak Üzerindeki Haklar)*, «La Pensée» sayı 117, ekim 1964.

BRATIANU G.I. «Etudes Byzantines d'histoire économique et sociale» *(Bizans'ın Ekonomik ve Sosyal Tarihi Hakkında İncelemeler)* Paris 1938.

BRAUDEL F. «La Mediterranée et le monde mediterranéen à l'époque de Philippe II» *(Philippe II Çağında Akdeniz ve Akdeniz Dünyası)* Paris 1949.

BREHIER L. «Vie et mort de Byzance» *(Bizans'ın Yaşamı ve Batışı)* Paris 1969.

BREHIER L. «Les institutions de l'Empire Byzantin» *(Bizans İmparatorluğunun Kurumları)* Paris 1970.

BREHIER L. «La civilisation Byzantine» *(Bizans Uygarlığı)* Paris 1970.

BUSBECK. «Ambassades et voyages en Turquie et Amasie» *(Türkiye ve Amasya'da Elçilik Görevim ve Gezilerim)* Paris 1646.

CAHEN C. «L'evolution de l'iqta» *(İkta'nın Evrimi)*, «Annales» 1953.

CAHEN C. «Est-ce que les états seldjoukides étaient des états feodaux» *(Selçuklu Devletleri Feodal Devletler miydi?)*, «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt 17, İstanbul 1955-56.

CAHEN C. «Pre Ottoman Turkey» *(Osmanlı Dönemi Öncesi Türkiye)* Londra 1968.

CAHEN C. «La première pénétration turque en Asie Mineure» *(Türklerin Küçük Asya'ya İlk Nüfuz Edişleri)*, «Byzantion» 1948.

CAHEN C. «Les seldjouks de Roum» *(Rum [Anadolu] Selçukluları)* Brüksel 1950.

CAHEN C. «Notes pour l'histoire des Turcomans d'Asie Mineure

au XIII éme siécle» *(Onüçüncü Yüzyıl Küçük Asya Türklerinin Tarihi Hakkında Notlar)*, «Journal Asiatique» cilt CCXXXIX sayı 3, Paris 1951.

CAHEN C. «Le probléme ethnique en Anatolie» *(Anadolu'da Etnik Sorun)*, «Cahiers d'Histoire Mondiale» 1954.

CAHEN C. «Le régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie» *(Anadolu'da Toprak Rejimi ve Türk İstilâsı)*, «Cahiers d'Histoire Mondiale» 1955.

CAHEN C. «Le commerce anatolien au début du XIII e siécle» *(Onüçüncü Yüzyıl başlarında Anadolu'da Ticaret)* Paris

«Capitulations et traites entre la France et la Porte Ottomane (1740, 1802, 1838)» *(Fransa'yla Osmanlı Sarayı Arasındaki Antlaşma ve Kapitülasyonlar [1740, 1802, 1838])* Paris 1841.

CEZAR M. «Osmanlı Tarihinde Levendler» İstanbul 1965,

CHESNAUX J. «Quelques perspectives de recherche» *(Araştırma İçin Bazı Yeni Görüşler)*, «La Pensée» sayı 114, nisan 1964.

CHESNAUX J. «Où en est la discussion sur le mode de production asiatique» *(A.T.U.T. Tartışması Hangi Noktadadır?)*, «La Pensée» sayı 122, 129 ve 138.

CİN H. «Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü» Ankara 1969.

COQUERY-VIDROVITCH C. «Recherches sur un mode de production africain» *(Bir Afrika Tipi Uretim Tarzı Uzerine Araştırmalar)*, «La Pensée» sayı 144, nisan 1969.

CVETKOVA B. «Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen Age sur le systéme féodal ottoman» *(Ortaçağda Bizans ve Balkanlardaki Bazı Kurumların Osmanlı Feodal Sistemi Uzerinde Yaptığı Etkiler)* Sofya 1962.

CVETKOVA B. «Sur le sort de Târnova, capitale bulgare au Moyen Age aprés sa prise par les Osmanlis» *(Ortaçağdaki Bulgar Başkenti Tırnova'nın Osmanlıların Eline Geçmesinden Sonraki Akibeti)*

CVETKOVA B. «Contribution à l'étude des impôts extraordinaires en Bulgarie sous la domination turque» *(Türk Egemenliği Altında*

Bulunduğu Sıralarda Bulgaristan'daki Olağanüstü Vergilerin İncelenmesine Katkı) Varşova 1959.

CVETKOVA B. «L'evolution du regime féodal turc de la fin du XVI éme jusqu'au milieu duXVIIIéme siécle» *(Onaltıncı Yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Feodal Rejiminin Evrimi), «Etudes Historiques» Sofya 1960.*

CVETKOVA B. «Le service des djelep et le ravitaillement en bétail dans l'Empire Ottoman (XV-XVIII siécles) *(Osmanlı İmparatorluğunda Et İhtiyacının Sağlanması ve Celepkeşanlık 15—18 Yüzyıl)* Sofya 1960.

CVETKOVA B. «Mouvements antiféodaux dans les terres bulgares sous domination ottomane du XVIe XVIIIe siécles» *(Osmanlı Egemenliği Altındaki Bulgar Topraklarında Onaltıncı Yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıla Kadar Feodalizme Karşı Hareketler),* Sofya 1965.

DE SANTIS S. «Les communautés de village chez les Incas, les Azteques et les Mayas» *(İnkalar'da, Aztekler'de ve Mayalar'da Köy Cemaatleri),* «La Pensée» sayı 122, ağustos 1965.

DHQUOIS O. «Le Mode de production asiatique» *(Asya Tipi Uretim Tarzı)* «Cahiers Internationaux Sociologie» cilt XLI 1966.

DİVİTÇİOĞLU S. «Asya Tipi Uretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu» İstanbul 1967.

DİVİTÇİOĞLU S. «Essai des modéles économiques à partir du mode de production asiatique» *(Asya Tipi Uretim Tarzından Yola Çıkarak Ekonomik Modeller Ustüne Deneme).* «Recherches Internationales» sayı 57—58 1967.

DUPARC P. «Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France» *(Fransa Büyükelçi ve Elçilerine Verilen Talimatlar Derlemesi),* cilt XXIX Turquie. C.N.R.S., Paris 1969.

ENGELS F. «Anti-Dühring» Paris, Editions Sociales

ERDOST M. «Türkiye'de Feodalizmin Kaynakları ve Bugünkü Durumu Uzerine Bir Taslak», «Aydınlık Dergisi» sayı 5, İstanbul mart 1969

ERGİN M. «Dede Korkut Kitabı» Ankara 1964.

ERİNÇ O. «250 Yıl Önce İstanbulda Gecekondu Sorunu» Belgelerle Türk Tarihi Dergisi c. II. sayı 10.

FISHER S.N. «The foreign relations of Turkey 1481—1512» *(Türkiye'nin 1481—1512 Yılları Arasında Dış İlişkileri)*, Urbana (Illinois) 1948.

FRANCES E. «La féodalité byzantine et la conquete turque» *(Bizans Feodalitesi ve Türk Fethi)*, «Studia et acta orientalia» cilt 4, 1962.

FRANCES E. «La disparition des corporations byzantines» *(Bizans Loncalarının Yokoluşu)*, «Actes du XII éme congrés international d'Etudes Byzantines» *(Etudes Byzantines'in 12. Uluslararası Kongresine Ait Belgeler)* Belgrad 1964.

GALISSOT R. — VALENSI L. «Le Maghreb précolonial» *(Sömürge Dönemi Öncesi Mağrip [Kuzey Afrika])*, «La Pensée» sayı 142, aralık 1968.

GAUDEFROY-DEMOMBYNES M. «Mahomet» *(Hazreti Muhammed)* Paris 1969.

GIBB H.A.R. ve BOWEN H. «Islamic society and the West» *(İslâm Toplumu ve Batı)*, Londra 1950.

GODELIER M. «Bibliographie sommaire des écrits de Marx et d'Engels» *(Marx ve Engels'in Yazılarının Kısa Bibliyografyası)*, «La Pensée» sayı 114, nisan 1964.

GODELIER M. «Le Mode de Production Asiatique et l'evoulation des sociétés selon les schémas marxistes» *(Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi)*, «Cahiers du C.E.R.M.» 1965.

GODELIER M. «La notion du mode de production asiatique» *(Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı)*, «Les Temps Modernes» sayı 228, mayıs 1965.

GÖKBİLGİN T. «XV ve XVI ncı Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar, Mülkler ve Mukataalar» İstanbul 1952.

GÖKBİLGİN T. «Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti Livaları, Şehir ve Kasabaları», «Belleten» cilt XX, Ankara 1956.

GÖKBİLGİN T. «Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-i Fatihan» İstanbul 1957.

GÖKBİLGİN T. «XVI'ncı Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi», «Belleten» cilt XXVI, Ankara 1962.

GÖKBİLGİN T. «İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları». «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt X, İstanbul 1949.

GRANET M. «La civilisation chinoise» *(Çin Uygarlığı)* Paris 1968.

GUÇER L. «İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi» «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XI, İstanbul 1949-1950.

GUÇER L. «Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XXIII, İstanbul 1962—1963.

GUÇER L. «XVI'ncı -XVII'nci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler» İstanbul 1964.

HALPHEN L. «Charlemagne et l'Empire Carolingien» *(Şarlman ve Karolenj İmparatorluğu)*, Paris 1968.

HEYD W. «Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age» *(Ortaçağda Doğu Ticareti Tarihi)* cilt I-II, Paris 1923.

HOBSBAWM E. «Les formations précapitalistes dans l'oeuvre de Marx et Engels» *(Marks ve Engels'in Eserlerinde Prekapitalist Oluşumlar)*, «Recherches Internationales» sayı 57—58, 1967.

İBN KEMAL «Tevârih-i Âl-i Osman; VII. Defter», Ankara 1957.

İNALCIK H. «XV inci Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XV, İstanbul 1953.

İNALCIK H. «Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid» Ankara 1954.

İNALCIK H. «Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar» Ankara 1954.

İNALCIK H. «XV inci Asır Osmanlı Maliyesine Ait Kaynaklar», «Tarih Vesikaları» cilt I sayı I, 1955.

İNALCIK H. «Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu», «Belleten» cilt XXII, Ankara 1959.

İNALCIK H. «Bursa XV'inci Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Ait Vesikalar», «Belleten» cilt XXIV, Ankara 1960.

İNALCIK H. «Bursa and the trade of the Levant» *(Bursa ve Doğu Ticareti)*, «Journal of the Economic and Social History of the Orient» cilt II kısım 3, 1960.

İNALCIK H. «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti», «Belleten» cilt XXV, Ankara 1961.

İNALCIK H. «Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumi Bakış», «Türk Kültürü» sayı 68, Ankara 1968.

İNALCIK H. «İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü», «İslâm Enstitüsü Dergisi» sayı I, 1959.

İNALCIK H. «Bursa Şeriye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları» «Belleten» cilt XI, Ankara 1947.

İNAN A. «Aperçu genéral sur l'histoire économique de l'Empire turc-ottoman» *(Osmanlı-Türk İmparatorluğunun Ekonomik Tarihine Genel Bir Bakış)*, İstanbul 1941.

İNAN A. «Orun ve Ülüş Meselesi» (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası), cilt I, İstanbul 1931.

JACOBY «Demographie rurale byzantine» *(Bizans Kır Demografisi)*, «Etudes rurales», sayı 5—6, 1962.

KARAL E.Z. «Osmanlı Tarihi» (UZUNÇARŞILI'nın tarihinin devamı)

KARAMURSAL Z. «Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler» İstanbul 1940.

KEPECİOĞLU K. «Bursa'da şer'i mahkeme sicillerinden ve muhtelif arşiv kayıtlarından toplanan tarihi belgeler ve vesikalar», «Vakıflar Dergisi» sayı 2, İstanbul 1942.

KOÇİ BEY «Risale» İstanbul 1939.

KÖPRÜLÜ F. «Les institutions juridiques turques au moyen age» *(Ortaçağda Türk Hukuk Kurumları)* İstanbul 1938.

KÖPRÜLÜ F. «Orta Zaman Türk-İslâm Feodalitesi» «Belleten» cilt 5 sayı 19, Ankara 1941.

KÖPRÜLÜ F. «La nature juridique et l'évolution historique de l'institution du Vakouf» *(Vakıf Kurumunun Tarihi Evrimi ve Hukukî Mahiyeti)*, «Vakıflar Dergisi» sayı 2, İstanbul 1942.

KÖPRÜLÜ F. «Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystique musulmans» *(Türk-Moğol Şamanlığının Tasavvufçu Müslüman Tarikatları Üzerindeki Etkileri)*, İstanbul 1929.

KÖPRÜLÜ F. «Anadolu Selçuklularının Tarihinin Yerli Kaynakları» Ankara 1943.

KÖPRÜLÜ F. «Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri» «Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası» cilt I, İstanbul 1931.

KÖPRÜLÜ F. «Les Origines de l'empire ottoman» *(Osmanlı İmparatorluğunun Kökenleri)* Paris 1935.

KUÇUKÖMER İ. «Düzenin Yabancılaşması» İstanbul 1969.

LACOSTE Y. «Géoraphie du sous-developpement» *(Azgelişmişliğin Coğrafyası)* Paris 1968.

LACOSTE Y. «Ibn Khaldoun» *(İbni Haldun)* Paris 1966.

LANTERNARI V. «Les mouvements religieux des peuples opprimés» *(Baskı Altındaki Halkların Dinî Hareketleri)* Paris 1962.

LAURENT J. «Byzance et les Turcs Seldjoukides dans l'Asie Occidentale jusqu'a 1081» *(Batı Asya'da 1081 Yılına Kadar Bizans ve Selçuklu Türkleri)*, Nancy—Paris—Strasbourg 1914.

LEMERLE P. «Esquisse pour une histoire agraire de Byzance» *(Bizans Tarım Tarihi İçin Taslak)*, «Revue historique», cilt 219, 220; 1958.

LEMERLE P. «L'emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident. Recherches sur la geste d'Umur» *(Aydın Beyliği, Bizans ve Batı. Umur Paşa Destanı Üzerine Araştırmalar)*, Paris 1937.

LOT F. «La fin du monde antique et le debut du Moyen Age» *(İlkçağ Sonları ve Ortaçağ Başları)* Paris 1968.

MACRI C. «L'organisation de l'economie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macedoine» *(Makedonya Hanedanı Zamanında Bizans'ta Şehir Ekonomisinin Örgütlenmesi)* Paris 1925.

MALEKECHVİLİ G.A. «Esclavage féodalisme et mode de production asiatique dans l'orient ancien» *(Eski Doğu'da Kölelik, Feodalizm ve Asya Tipi Uretim Tarzı)*, «La Pensée» sayı 132, nisan 1967.

MANIVANNA K. «Aspects socioéconomiques du Laos Mediéval» *(Ortaçağ Laos'unun Sosyo-ekonomik Veçheleri)*, «La Pensée» sayı 138, nisan 1968.

MANTRAN R. SAUVAGET J. «Reglements fiscaux ottomans» *(Osmanlı Mali Tüzükleri)* Beyrut 1951.

MANTRAN R. «Reglements fiscaux ottomans. La police des marchés d'Istanbul au debut du XVIe siécle», *(Osmanlı Mali Tüzükleri Onaltıncı Yüzyıl Başlarında İstanbul Pazarlarında İnzibat Gücü)*, «Les Cahiers de Tunisie» cilt IV sayı 4, 1956.

MARX K. «Capital» *(Kapital)* cilt I—II Paris Editions Sociales

MARX K. 25/6/1853 New York Daily Tribune (makale.)

MARX K. — ENGELS F. «Textes sur le colonialisme» *(Sömürgecilik Uzerine Metinler)* Moskova.

MASSON P. «Histoire du commerce Français dans le Levant au XVII éme siécle» *(XVII. Yüzyılda Fransa'nın Doğu Ticareti Tarihi)* Paris 1896.

MASSON P. «Histoire du commerce Français dans le Levant au XVIIIéme siécle» *(XVIII. Yüzyılda Fransa'nın Doğu Ticareti Tarihi)* Paris 1911.

MIRMIROĞLU V.P. «Fatih Sultan Mehmet II Devrine Ait Tarihi Vesikalar», İstanbul 1945.

MUTAFCIEVA V.P. «De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare» *(Bulgar Ahalinin Oturduğu Topraklarda Feodal Sömürme)*, «Etudes Historiques» Sofya 1960.

NEŞRİ «Kitab-ı Cihan-Nüma» Ankara 1949.

NİZAMULMULK «Siyasetname» İstanbul 1954.

NGUYEN LONG BICH «Le mode de production dans l'histoire du Vietnam» *(Vietnam Tarihinde Asya Tipi Uretim Tarzı)*, «Recherches Internationales» sayı 57—58, 1967.

NORADOUNGHIAN G. «Recueil des actes internationaux de l'Empire Ottoman 1300—1789» *(1300—1789 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğunun Yaptığı Uluslararası Antlaşmaların Derlemesi)* Paris 1897.

Observations sur l'état actuel de la Turquie, considerée sous ses aspects commerciaux et politiques avec l'Angleterre» *(Türkiye'nin Bugünkü Durumuna, İngiltere'yle olan Ticarî ve Siyasal Veçheleri Açısından Bakıldığında Varılan Gözlemler)* Paris 1821.

OLMEDA M. «Sur les sociétés Aztéque et Maya» *(Aztek ve Maya Toplumları Üstüne)*, «Recherches Internationales» sayı 57—58, 1967.

OSTROGORSKY G. «Pour l'histoire de la féodalité byzantine» *(Bizans Feodalitesinin Tarihi Uzerine)* Brüksel 1954.

OSTROGORSKY G. «Quelques problémes d'histoire de la paysannerie Byzantine» *(Bizans Köylülük Tarihinin Bazı Sorunları)* Brüksel 1956.

OSTROGORSKY G. «La commune rurale byzantine» *(Bizans'ta Kırsal Cemaat)*, «Byzantion» cilt 32, 1962.

PARIS J.J. «Considerations sur la crise actuelle dans l'Empire Ottoman» *(Osmanlı İmparatorluğunda Günümüzde Hüküm Süren Buhran Uzerine Gözlemler)* Paris 1821.

PECIRKA J. «Discussions sovietiques» *(Sovyetler'deki Tartışmalar)*, «Recherches Internationales» sayı 57—58, 1967.

PURYEAR V.J. «International economics and diplomacy in the Near East. A study of British commercial policy in the Levant (1834—1853)» *(Yakın Doğu'da Uluslararası Ekonomi ve Diplomasi. Doğu Akdeniz'de Büyük Britanya İmparatorluğunun Ticaret Siyaseti Uzerine Bir Çalışma (1834—1853)* Londra 1935.

REFİK AHMET «Anadolu'da Türk Aşiretleri» İstanbul 1930.

REFİK AHMET «Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri» İstanbul 1931.

REFİK AHMET «Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı» İstanbul 1933.

RICE T.T. «The Seldjuks in Asia Minor» *(Küçük Asya'da Selçuklular)* Londra 1961.

RODINSON M. «Islam et capitalisme» *(İslamiyet ve Kapitalizm)* Paris 1966.

ROUILLARD G. «La vie rurale dans l'Empire Byzantin» *(Bizans İmparatorluğunda Kırsal Hayat)* Paris 1953.

RUBRUCK G. «Voyage remarquable de Guillaume de Rubriquis envoié en ambassade par le Roi Louis IX en différentes parties de l'orinet, principalement en Tartarie et en Chine l'an de notre seigneur MCCLIII» *(Kral Louis IX tarafından Doğu'nun Çeşitli Bölgelerine Başlıca da Moğolistan'a ve Çin'e M.S. 1253 Yılında Elçi Olarak Gönderilen Guillaume de RUBRIQUIS'nin Dikkate Değer Yolculuğu).*

RUSSEL J.C. «Late Medieval Balkan and Asia Minor population» *(Balkanlarda Geç Ortaçağ ve Küçük Asya Ahalisi),* «Journal of Economic and Social History of the Orient» cilt III, kısım 3 ekim 1960.

SACHS I «Une nouvelle phase de la discussion sur les formations» *(Oluşumlar Üzerine Tartışmada Yeni Bir Safha),* «Recherches Internationales» sayı 57—58, 1967.

SAINT-MAURICE A. de «La Cour Ottomane ou l'interprète de la Porte qui explique toutes les charges et les fonctions des officiers du Sérail du Grand Seigneur, de la milice, de la réligion de Mahomet et de loy des Turcs» *(Osmanlı Sarayı ya da, Padişahın Saray Erkânının, Milis Gücünün, Muhammet Dininin ve Türklerin Kanunlarının Bütün İşlev ve Görevlerini Açıklayarak Bab-ı Ali'nin [Osmanlı Devlet İdaresinin] Yorumlanması)* Paris 1673.

SAUVY A. «Theorie génerale de la population» *(Genel Nüfus Nazariyesi)* cilt I—II

SEDOV L. «La société Angkoriénne et le problème du mode de production asiatique» *(Angkor [Kamboçya] Toplumu ve Asya Tipi Üretim Tarzı Sorunu),* «La Pensée» sayı 138, nisan 1969.

SENCER M. «Osmanlı Toplum Yapısı» İstanbul 1969.

SENCER O. «Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi» İstanbul 1969.

SENCER O. «Türkiyede İşçi Sınıfı» İstanbul 1969.

SHIOZAWA K. «Les historiens japonais et la mode de production asiatique» *(Japon Tarihçileri ve Asya Tipi Uretim Tarzı)*, «La Pensée» sayı 122, ağustos 1965.

STROUVE V. «Comment Marx definissait les premiéres sociétés des classes» *(Marx ilk Sınıflı Toplumları Nasıl Tanımlıyordu?)*, «Recherches Internationales» sayı 57—58 1967.

STROUVE V. «Le concept du mode de production asiatique. Légitimité et limites» *(Asya Tipi Uretim Tarzı Kavramı. Yasallık ve Sınırlar)*, «Recherches Internationales» sayı 57—58, 1967.

SURET-CANALE J. «Les société traditonnelles en Afrique tropicale et le concept de mode de production asiatique» *(Tropikal Afrika'da Geleneksel Toplumlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı)* «La Pensée» sayı 117, ekim 1964.

SURET-CANALE J. «Problémes théoriques de l'étude des premiéres sociétés de classes» *(Ilk Sınıflı Toplumların İncelenmesinde Nazari Sorunlar)*, «Recherches Internationales» sayı 57—58, 1967.

SUMER F. «Oğuzlar» Ankara 1967.

ŞEREF HAN «Şerefname» İstanbul 1971.

TCHECHKOV M.A. «La classe dirigeante du Vietnam précolonial» *(Sömürge Dönemi Öncesi Vietnam'da Yönetici Sınıf)*, «La Pensée» sayı 144, nisan 1969.

TESTA L. «Recueil des traités de la Porte Ottamane avec les puissances étrangères depuis 1536» *(Osmanlı Sarayı'nın 1536 Yılından İtibaren Yabancı Güçlerle Yaptığı Antlaşmalar Derlemesi)* Paris, 11 cilt, 1865 ve sonrakiler.

TODOROV N. «Quelques aspects de la structure ethnique de la ville médievale balkanique» *(Ortaçağ Balkan Şehrinde Etnik Yapının Bazı Veçheleri)*, «Actes du colloque international de civilisation balkanique» *(Balkan Uygarlığı Uluslararası Kollegyumuna Ait Belgeler)* 1962 .

TODOROV N. «Sur certains aspects des villes balkaniques au cours XVe et XVIe siécles» *(Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllar Boyunca Balkan Şehirlerinin Bazı Veçheleri Uzerine)*, «Actes du XIIe Congrés International des Etudes Byzantines» cilt II, Belgrad 1964.

TOYNBEE A. «A study of History» *(Bir Tarih Çalışması)* Oxford University Press 1963.

TÖKEI F. «Le M.P.M. dans l'oeuvre de K. Marx et Engels» *(K. Marks ve F. Engels'in Eserlerinde A.T.Ü.T.)*, «La Pensée» sayı 114, nisan 1964.

TÖKEI F. «Le mode de production asiatique en Chine» *(Çin'de Asya Tipi Üretim Tarzı)*, «Recherches Internationales» sayı 57—58, 1967.

TUNCER H. «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları» Ankara 1962.

TUNÇDİLEK N. «Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Bir Bakış» «İktisat Fakültesi Mecmuası» Cilt II İstanbul 1940.

TURAN O. «Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Mirî Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri», «Belleten» cilt 12, sayı 47, Ankara 1948.

TURAN O. «Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar» Ankara 1958.

TURAN Ş. «Fatih Mehmet-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik», «Tarih Araştırmaları Dergisi», cilt III sayı 4—5, Ankara 1965.

ULUÇAY Ç. «XVIII ve XIX'uncu Yüzyılda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri» İstanbul 1955.

URQUHART D. «La Turquie, ses ressources, son organisation municipale, son commerce» *(Türkiye, Maddi Kaynakları, İdari Örgütlenmesi, Ticareti)* Paris 1836.

UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Tarihi» cilt I—IV Ankara

UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları» Ankara 1943.

UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devletinde Saray Teşkilâtı» Ankara 1945.

UZUNÇARŞILI İ.H. Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilâtı» Ankara 1948.

UZUNÇARŞILI İ.H. «Kanun-i Osmani Mefhum-i Defteri Hakani», «Belleten» cilt XV, Ankara 1951.

UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal» Ankara 1970.

UZUNÇARŞILI İ.H. «Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilâtı» Ankara 1965.

ULGENER, S. «İktisadi İnhitat Tarihimizde Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri» İstanbul 1951.

ULGENER S. «XIV'üncü Asırdan Beri Esnaf Ahlâkı ve Şikâyeti Mucip Bazı Halleri», «İktisat Fakültesi Mecmuası» cilt XI, İstanbul 1949—1950.

VARGA E. «Sur le mode de production asiatique» *(Asya Tipi Üretim Tarzı Üstüne)*, «Recherches Internationales» sayı 57—58, 1967.

VELİDİ A.Z. «Moğollar Devrinde Anadolunun İktisadî Vaziyeti», «Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası» Cilt I—II, İstanbul 1931.

WITTEK P. «De la defaite d'Ankara à la prise de Constantinople» *(Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına)* «Belleten» cilt 8 sayı 27, Ankara 1943.

WITTEK P. «Das fürstentum Menteché», Türkçe çevirisi: *«Menteşe Beyliği»* Ankara 1944.

WITTEK P. «La féodalité musulmane» *(İslâm Feodalitesi)* Brüksel 1936.

N O T :

Bu bibliyografyada sadece I. cilt için yararlanılan kaynaklar belirtilmiştir. Bundan sonraki kitaplarda her cilt için ayrı bibliyografya verilecektir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

GİRİŞ 17

1 — TÜRKLERİN GELİŞİNDEN ÖNCE ANADOLU (BİZANS ÇAĞI) 25

■ *— ROMA* 26

I — ROMA ÖNCESİ ÇAĞ 26
II — ROMA İMPARATORLUĞUNUN ÇÖKÜŞÜ 28
III — YAPILARIN KEMİKLEŞMESİ 30

■ *— BİZANS* 34

I — BATIYLA OLAN EKONOMİK BAĞLARIN SÜRDÜRÜLMESİ 34
II — ÖZEL YAPILARIN DOĞUŞU 37
A — Kırsal Cemaat 38
B — Askeri Topraklar 40
C — Şehirsel Kesimler: Zanaat 42
D — Şehirsel Kesimler: Ticaret 45
III — FEODALİTENİN YÜKSELİŞİ 49
A — Toprağa Dönüş 49
B — Batı Burjuvazisinin Sahneye Çıkışı 51
C — Toprağa Dayalı Yapıların Evrimi 55
D — İktidar Mücadelesi 60
E — Feodallerin İktidarı Ele Geçirişi 64

■ *— BATININ İLK SÖMÜRGECİLİK HAREKETLERİ* 69

I — İTALYAN SİTELERİNİN DOĞUDAKİ ROLÜ ... 69
II — İMPARATORLUĞUN EKONOMİK YÖNDEN BOYUN EĞİŞİ 72

III — İMPARATORLUĞUN SİYASAL OLARAK BOYUN EĞİŞİ ... 74
IV — İMPARATORLUĞUN YIKILIŞI ... 76

■ *SONUÇ* ... 83

2 — ASYA TİPİ ÜRETİM TARZI ... 87

■ *— ATÜT'ÜN OLUŞUMU* ... 88

■ *— ATÜT'ÜN ÖZELLİKLERİ* ... 94
I — KISTASLAR ... 94
II — UNSURLAR ... 96
A — Kırsal Cemaat ... 97
B — Devlet Memurları ... 100
C — Hükümdar ve Şehir ... 102

■ *— ATÜT'ÜN EVRİMİ* ... 104
I — TUTUCU GÜÇLER ... 105
II — EVRİMCİ GÜÇLER ... 106

3 — ANADOLUYA GELİŞLERİNDEN ÖNCE TÜRKLER ... 111

■ — TÜRK KABİLE YAPILARININ EVRİMİ ... 112
I — İLK SİYASAL KURULUŞLAR ... 112
II — İSLÂM DÜNYASINA GİRİŞ ... 116

■ *— İSLÂMİYETİN GETİRDİKLERİ* ... 122

■ *— SELÇUKLU DEVLETİ* ... 131

4 — ANADOLU'DA TÜRK FETHİ (SELÇUKLULAR) ... 137

■ *— FETİH* ... 137
I — SEBEPLER ... 138
II — ASİMİLASYON ... 142

■ — ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNİN YAPILARI 144
I — MERKEZİYETÇİ DEVLET KAVRAMININ ZAFERİ 144
II — TOPRAK REJİMİ ... 147
III — BÜROKRASİ ... 153

IV — ŞEHİRLER 154

■ — ULUSLARARASI TİCARET 159

■ — SELÇUKLU DEVLETİ'NİN ÇÖZÜLÜŞÜ 166

I — İÇ ÇELİŞKİLER 166
II — İKİNCİ GÖÇ DALGASI 168
III — BİZANS TOPLUMUYLA YENİ TEMASLAR 173
IV — ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DAĞILMASI 175

■ — *SONUÇ* 178

5 — OSMANLI DEVLETİ'NİN OLUŞMASI 181

■ — *İLK SİYASİ OLUŞUMLAR* 182

I — KABİLE YAPILARININ DÖNÜŞÜMÜ 182
II — DİNİ GÜÇLERİN ROLÜ 184
III — ŞEHİRLERİN ROLÜ 186
IV — TÜRKMEN BEYLİKLERİNİN OLUŞMASI VE EVRİMİ 187

■ — *OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DOĞUŞU* ... 191

I — FETHİN ÖRGÜTLENMESİ 192
II — İDARENİN ÖRGÜTLENMESİ 195
III — ORDUNUN ÖRGÜTLENMESİ 196
IV — YENİ TOPRAKLARIN SÖMÜRGELEŞTİRİLMESİ ... 198
V — İÇTE İKTİDAR MÜCADELELERİ 201

■ — *SONUÇ* 206

6 — OSMANLI TOPLUMUNUN YAPILARI 209

■ — *TOPRAK VE TOPRAĞA BAĞLI İNSANLARIN STATÜSÜ* 211

I — İLKELER 211
II — ÜRETİCİ VE ÇİFT 215
A — Statü 215
B — Vergi Rejimi 221
a — Toprak Kirası 221
b — Üretim Üzerinden Vergi 226
c — Harçlar ve Para Cezaları 230
d — Gayri Müslimlerden Alınan Ek Vergiler 233

e — Olağanüstü Vergiler 234
C — Reayanın Durumu 236
III — TIMAR VE TIMAR SAHİBİ 239
A — Tımar 239
B — Tımar Sahibi 241
C — Çeşitli Kategoriler 246
IV — TAM MÜLKİYET HALİNDEKİ TOPRAKLAR 248
A — Geçiş Biçimleri 248
B — İkili Mülkiyet 251
C — Tam Mülkiyet 255
V — DOĞRUDAN DOĞRUYA DEVLET MÜLKİYETİ ... 258
A — Aracılık Durumları 259
B — Devlet Toprakları 263

■ — TOPRAK GELİRLERİ VE BUNLARIN BÖLÜŞÜMÜ 270

I — TOPLAM GELİRLER 270
II — PARA SİSTEMİ VE FİYATLAR 273
III — REAYANIN GELİRLERİ 279
IV — SİPAHİLERİN GELİRLERİ 287

■ — BÜROKRASİ 294

I — ASKERİ BÜROKRASİ 294
II — İDARİ BÜROKRASİ 304

■ — ULEMA 311

I — HİYERARŞİ 311
II — ŞEHİRLER 317
III — TİCARET 322
A — İlkeler 322
B — Uygulamalar 325
C — Devlet Denetimi 332
D — Dış Ticaret 338
IV — ŞEHİRLİ SINIF 341

■ SONUÇ 348

7 — YAPILARIN ÇÖZÜLÜŞÜ 357

■ — AKDENİZ EKONOMİSİ 358

■ — *OSMANLILARIN AKDENİZ TİCARETİNE KATILMASI* ... 363

I — OSMANLI YAYILIŞI ... 364
II — TİCARET YOLLARININ DENETİMİ ... 367
III — İÇTEKİ TEPKİLER ... 371
IV — ONALTINCI YÜZYIL BAŞLARINDAKİ OLAYLAR 374

■ — *AKDENİZ TİCARETİNİN YOL DEĞİŞTİRMESİ* ... 382

I — YOLLARIN AÇILMASI İÇİN MÜCADELELER ... 382
II — AMERİKAN ALTININ GELİŞİ ... 388
III — AKDENİZ YOLLARININ GERİLEMESİ ... 391

■ — *BUHRANIN İLK BAŞLARI* ... 407

I — DEVLET HAZİNESİ VE DEVLET MEMURLARININ BOZULUP YOZLAŞMASI ... 407
II — ZANAAT ALANINDA BÜHRAN ... 411
III — TIMAR KURUMUNUN GERİLEMESİ ... 412
IV — SİPAHİLERİN GERİLEMESİ ... 415
V — TOPRAĞIN GASPEDİLMESİ ... 417
VI — HALKTAN GELEN TEPKİLER ... 421

■ — *AYAKLANMALAR VE SİSTEMİN ÇÖZÜLÜŞÜ* ... 427

I — SUHTE AYAKLANMALARI ... 427
II — REAYA AYAKLANMALARI ... 434
III — CELÂLİLER ... 438

■ *SONUÇ* ... 444

8 — EVRİMLEŞME TEŞEBBÜSLERİ ... 447

■ — *İÇ ÇELİŞKİLER* ... 449

I — BÜROKRASİNİN EVRİMİ ... 449
A — Kapıkullarının Çözülüşü ... 449
B — Ulemanın Yükselişi ... 457
C — Hükümdarlık İktidarının Gerilemesi ... 462
II — FEODAL TEŞEBBÜSLER ... 466
A — Birinci Kuşak: Ümera ... 468
B — İkinci Kuşak: Ayanlar ... 475
C — Teşebbüslerin Başarısızlığa Uğraması ... 486
III — KAPİTALİST TEŞEBBÜSLER ... 490
A — Ekonomik Durum ... 490

B — Orta Sınıf 494
C — Bürokratik Aristokrasi 498

■ — *YABANCI ETKİLER* 508

I — DOĞU TİCARETİNİN EVRİMİ 508
A — Yeni İmtiyazlar 508
B — Azınlıkların Rolü 515
C — Ticarî Antlaşmalar 519
II — EMPERYALİZMİN İLK MÜDAHALESİ: MISIR SEFERİ 526
III — EMPERYALİST YAPILARIN YERİNE OTURMASI 542
A — İdeolojik Yapılar 542
B — Serbest Rekabet İlkeleri ve Yunan Devrimi 543
C — İlkelerin Uygulanması: 1838 Ticaret Antlaşması ... 546

YARARLANILAN KAYNAKLAR 557

AZGELİŞMİŞLİK SÜRECİNDE TÜRKİYE İSİMLİ KİTABIMIN BUNDAN SONRA YAYINLANACAK İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ CİLTLERİNDE ELE ALINACAK BÖLÜMLER:

İKİNCİ CİLT

9 — EKONOMİK SÖMÜRGELEŞME DÖNEMİ:
SERBEST MÜBADELEDEN İFLÂSA

■ — *XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA TOPLUMSAL SINIFLAR*

I — FEODALLERİN EVRİMİ
II — BÜROKRASİNİN YENİDEN DOĞUŞU
III — AZINLIKLARIN ROLÜ
A — Genel Evrim
B — Fener Aristokrasisi
C — Ermeni Tefeciler
D — Rum Tüccarlar
E — Levantenler
IV — MÜSLÜMAN ORTA SINIF
V — KÖYLÜLER
VI — ŞEHİR PROLETARYASI

■ — *SERBEST MÜBADELEDEN BORÇLANMAYA*

I — ISLAHAT HAREKETLERİ
A — İlkeler ve Durumlar
B — 1839 Tanzimat Fermanı
Hazırlanması
Muhtevası
C — Uygulama
II — DIŞ TİCARET
A — İthalât

B — İhracat
III — MALİYE
A — Ekonomik Açmaz
B — İlk Dış Borçlanmalar
IV — GARANTÖR GÜÇLER
A — 1856 Islahat Fermanı
B — Paris Antlaşması

■ — BORÇLANMADAN İFLÂSA

I — İKİNCİ ISLAHAT DALGASI
A — Arazi Kanunu
B — Vilâyetler Kanunu
C — Yabancılara Toprak Mülkiyeti Hakkının Tanınması
D — Diğer Uygulamalar
II — İFLÂSA DOĞRU GİDİŞ
A — 1858 Dış Borçlanması
B — 1859 Buhranı
C — Dış Güçlerin Tepkisi ve Dengenin Evrimi
D — Lübnan'a Müdahale
E — Mires Borçlanması
F — 1861 Ticaret Antlaşması
G — 1862 Borçlanması
H — Osmanlı Bankasının Kuruluşu
I — Malî Dolaplar
İ — Malî İstilânın Tamamlanması
J — Demiryolları
K — Hızlanan Borçlanma
L — Buhran
M — İflâs

■ — İFLÂSTAN EKONOMİK VESAYETE

I — REJİME KARŞI MUHALEFET
A — Küçük Burjuvazi
B — Eşraf
II — SİYASAL BOZGUN
A — Dengede Değişme
B — 1877—1878 Savaşı
C — Barış ve Siyasi Vesayet
III — EKONOMİK VESAYETİN TEZGÂHLANMASI
A — Mutlakiyetin Yerleşmesi

B — İlk Hazırlıklar
C — Muharrem Kararnamesi

10 — EKONOMİK SÖMÜRGE DÖNEMİ : REHİN ALTINA GİRİŞTEN İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜNE

■ — *GİRİŞ*

■ — *İÇTE GÜÇ İLİŞKİLERİ*

I — ANADOLU'DA DURUM
A — Tarım Proletaryası
B — Büyük Mülk Sahipleri
a — «Pazar» için Üretim
b — Büyük Tarım Mülklerinin Oluşumu
C — Azınlıkların Doruğa Yükselmesi
II — BÜYÜK ŞEHİRLERDE DURUM VE BAŞKENT
A — Şehir Proletaryası
B — Küçük Burjuvazi
C — Bürokrasi

■ — *EMPERYALİZMİN NÜFUZ EDİŞİ*

I — DİPLOMATİK AĞ
II — KÜLTÜREL AĞ
III — EKONOMİK AĞ
A — Ticaret
a — İthalât
b — İhracat
c — Ticaret Dengesi
d — Müşteri Çevresinin Evrimi
B — Yatırımlar
a — Madenler
b — Ulaşım
C — Dûyun-u Umumiye
a — 1881 Kararnamesinde Yer Almayan Borçlar
b — Dûyun-u Umumiye İdaresine Bırakılan Borçlar
c — 1881'den Sonraki Borçlar
D — Osmanlı Bankası
E — Toplu Bakış
IV — NÜFUZ BÖLGELERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI
A — Uluslararası İttifak

B — «Şark Meselesi»nin Evrimi
C — «Ermeni Meselesi»
D — Bağdat Demiryolu
E — Makedonya Sorunu

■ *— TÜRKİYE'NİN TEPKİSİ*

I — «JÖN TÜRKLER» HAREKETİNİN DOĞUŞU
II — 1908 DEVRİMİ
III — TÜRK BURJUVAZİSİ SİYASET SAHNESİNDE

■ *— İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ*

I — BALKAN PAKTI'NIN HAZIRLANMASI VE AFRİKADAKİ İMPARATORLUK TOPRAKLARININ ELDEN ÇIKIŞI
II — AVRUPA'DAKİ TOPRAKLARIN ELDEN ÇIKIŞI
III — ASYA'DAKİ TOPRAKLARIN ELDEN ÇIKIŞINA DOĞRU
A — «Bağdat Meselesi»nin Evrimi
B — «Ermeni Meselesi»nin Yeniden Alevlenmesi
C — Nüfuz Bölgelerinin Bölüşümü
D — Alman Egemenliği ve Son Antlaşmalar
IV — BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRİŞ

ÜÇÜNCÜ CİLT

11 — BAĞIMSIZLIKTAN AZGELİŞMİŞLİĞE

■ — *ULUSAL DEVLETİN OLUŞMASI*

I — ŞARTLAR
A — Siyasal Durum: Ülkeyi Paylaşma Tasarıları
B — Etnik Sorunlar:
Ermeni Meselesinin «Çözümü»
C — Ekonomik Durum:
Ulusal Bir Ekonomi Yaratma Teşebbüsleri
D — Mütareke
II — MEVCUT SOSYAL GÜÇLER
A — Proletarya
B — Küçük Burjuvazi ve Ordu
C — Eşrafın Yeniden Canlanışı
III — BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ
A — Nüvenin Oluşması
B — Eylem İçin Şartların Araştırılması:
İstanbul
Taşra
C — Paylaşmanın Yürürlüğe Konması
D — Eşraf ve Ordu İttifakı
E — Ulusal Bir Gücün Doğması
F — Halkın Tepkileri
G — Ankara ve «Bolşevikler»
H — Askeri Zafer
IV — TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN DOĞUŞU
A — Dışta «Güç İlişkileri»:
Lozan Antlaşması
B — İçte «Güç İlişkileri»:
Devrimin İdeolojisi

C — İçte «Güç İlişkileri»:
Yeni Egemen Sınıflar

■ — «MİLLİ» BURJUVAZİNİN OLUŞMASI (1923-1945)

I — SOSYO-EKONOMİK YAPILAR
A — Siyasal İlkeler
B — Tarım Sektörü ve Eşraf
C — Ticaret ve Şehir Burjuvazisi
D — Devlet ve Bürokratlar
E — İşçi Sınıfı ve Köylü

II — MİLLİ EKONOMİ (1923—1929)
A — İktidar Mücadelesi
B — Reformlar
C — 1920 Yılları ve Ekonomik Buhran

III — DEVLETÇİLİK (1929—1939)
A — İlkeler
B — Olaylar
C — Yönetmeliklerle Devletçilik
D — Faal Devletçilik
E — Tarım
F — Toplu Bakış

IV — SAVAŞ
A — Emperyalizmin Yeniden Ortaya Çıkışı
B — Ekonomik Açmaz
C — Emperyalizmin Geri Gelişi

12 — EMPERYALİZMİN GERİ GELİŞİ

■ — SOSYO-EKONOMİK EVRİM

I — BURJUVAZİNİN İKTİDARI ALMASI (1945—1950)
A — Muhalefetin Yerine Oturması
B — Muhalefetin Evrimi
C — Emperyalist Yardımın İlkeleri

II — TARIM YOLUYLA GELİŞME (1950—1954)
A — Yabancı Sermaye
B — Tarım Araçlarının İthali
C — Yatırımlar
D — Toprağa Dayalı Yapılar
E — Üretim ve İhracat

F — Tarım Siyasetinin Başarısızlığa Uğraması

III — KARARSIZLIK DÖNEMİ (1954—1958)

A — Sanayi Sektörünün Evrimi

B — Yabancı Sermaye

C — Sanayide Hamle

D — Emperyalizmle İlişkiler

E — Ekonomik Buhran

IV — EKONOMİK BUHRANDAN SİYASAL BUHRANA (1958-1961)

A — Küçük Burjuvazinin Rolü

B — Büyük Burjuvazinin Rolü

C — 1960 Hareketinin İlkeleri

D — Hareketin Med ve Ceziri

E — Büyük Burjuvaziye Dönüş

V — PLANLAMA YOLUYLA GELİŞME

A — Hedeflerin Seçimi

B — Yabancı Yatırımlar

C — Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

D — İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

E — Tarım Sektörü

F — Dış Ticaret

G — Türkiye ve A.E.T.

H — Dış Borçlar

■ *— GELİRLER VE SOSYAL SINIFLAR*

I — GELİRLER

II — SOSYAL HİZMETLER, SOSYAL SİYASET

A — Sağlık

B — Eğitim

C — Konut

D — Ulaşım

III — SOSYAL SINIFLAR

A — Kır Dünyasının Evrimi

a — Demografik Evrim

b — Kırlardan Şehirlere Göç

c — Ekonomik Yapıların Evrimi

Prekapitalist Yapıların Evrimi

1 — Doğu'nun Evrimi

2 — Göçebe Aşiretlerin Evrimi

3 — Doğudaki Büyük Mülklerin Evrimi
Kapitalist Alanda Evrim
Köy Yapılarının Evrimi
1 — Küçük Mülkiyete Dayalı Köyler
2 — Büyük Toprak Mülkiyetine Dayalı Köyler
d — Kapitalist Sömürünün Kademeleri
e — Sonuç: Kırlarda Sosyal Sınıflar
B — Şehir Çevresinin Evrimi.
a — Ekonomik Yapıların Evrimi
b — Demografik Yapıların Evrimi (Gecekondular)
c — Büyük Burjuvazi
d — Küçük Burjuvazi
e — Şehir Proletaryası

■ — *BİLİNÇLENME*

I — SORUNLAR VE EĞİLİMLER
II — İŞÇİ HAREKETİNİN TARİH İÇİNDEKİ BAŞLANGICI (1908—1913)
III — BAĞIMSIZLIK SAVAŞINDA SOL HAREKET
A — «Sosyalistler»in Dönüşü
B — Anadolu Hareketleri
C — İstanbul'daki Gruplar
IV — SOL HAREKETİN BASTIRILMASI VE KEMALİZM (1925—1960)
V — DİRİLİŞTEN BUHRANA (1960—1971)
A — Çelişkiler ve Sorunlar
B — Kemalizme Dönüş (1960—1961)
C — Birinci Dönem: (1961—1965)
a — «Yön» Hareketi
b — Türkiye İşçi Partisi
D — İkinci Dönem (1965—1969)
a — Milli Demokratik Devrim
b — Gençlik Hareketlerinin Doğuşu ve Evrimi
c — T.İ.P.'in Evrimi
E — Üçüncü Dönem (1969—1971)
a — T.İ.P.'in Son Safhası
b — Devrimci Hareketlerin Doğuşu

■ — *1971 BUHRANI*

I — ***YAKLAŞIM***

A — ***Siyasal Veriler***

a — Aşırı Sağ

b — Siyasal Partiler

c — Ordu

B — ***Ekonomik Veriler***

II — ***Buhran ve Sonrası***

■ — ***SONUÇ***

■ — ***GENEL SONUÇ***

1 — EKONOMİ POLİTİK EL KİTABI
Pierre Salama - Jacques Valier

15 Lira

2 — SOSYAL SINIFLAR (Kriter ve Göstergeler)
Muzaffer Sencer

30 Lira

3 — AVRUPA İŞÇİ HAREKETLERİ TARİHİ
Wolfgang Abendroth

15 Lira

4 — BARBİANA ÖĞRENCİLERİNDEN MEKTUP

10 Lira

GÖZLEM YAYINLARI
PK. 966 KARAKÖY/İSTANBUL

stefanos yerasimos

AZGELİŞMİŞLİK SÜRECİNDE TÜRKİYE

1-BİZANSTAN TANZİMATA

Stefanos Yerasimos İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve yüksek öğretimini burada tamamlayan yazar halen Paris Vincennes Üniversitesinde öğretim üyesidir. Osmanlı-Türk toplumuyla Batı toplumları arasındaki ilişkilerin karmaşık mekanizmasını göz önüne sermeyi amaçlayan bu eserde, Türkiye'nin azgelişmişlik diye nitelendirilen bugünkü durumuyla sonuçlanan evrim süreci, Türk toplumunu oluşturan unsurların mücadelesinden doğan iç dinamiği ve bu toplumun öteki sosyo-ekonomik sistemlerle ilişkisinin etki-tepkileri içinde gözlenmektedir. Bu açıdan bakılınca Türk toplumunun evrimi, kimi zaman iç dinamiğin, kimi zamansa dış dinamiğin ön plana çıktığı bir süreç olarak görülür. Bunlardan ilki, yeni üretim biçimlerine doğru evrimleşme amacını güderken çok kere yolunu kesen setlere çarpar kalır. İkincisiyse egemenlik altına alıcı toplumların yararına işleyen «azgelişmiş» üretim biçimleriyle sonuçlanır. Türk toplumuyla Batı toplumları arasında emperyalist ilişkileri doğuran bu süreç, bin yıldan daha gerilere uzanan bir olgunun ifadesidir. Bu yüzden de Türk toplumunun şimdiki durumunu ve gelecekteki evrim imkânlarını kavrayabilmek için bu olgunun bütününü tanımak gerekir. Üç ciltte tamamlanacak olan ve Türkiye üzerine yapılan en geniş araştırma olarak kabul edilen bu çalışmanın, bu konudaki görüşlere yeni boyutlar kazandıracağı inancındayız.

GÖZLEM YAYINLARI

35 LİRA